

Петро ГОЛУБЕНКО

УКРАЇНА І РОСІЯ
У СВІТЛІ
КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН

Нью-Йорк — Париж — Торонто

1987

diasporiana.org.ua

Petro HOLUBENKO

UKRAINE AND RUSSIA

Historical - political study
of cultural relations

Published by
OLZHYCH UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE,
Toronto, Canada
OLZHYCH RESEARCH FOUNDATION, Inc., USA

Printed by « UKRAINIAN WORD »
NEW YORK — PARIS — TORONTO
1987

Петро ГОЛУБЕНКО

)

УКРАЇНА І РОСІЯ

у світлі культурних взаємин

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІМ. О. ОЛЬЖИЧА
ДОСЛІДНА ФУНДАЦІЯ ІМ. О. ОЛЬЖИЧА У ЗСА**

Видавництво «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»

НЬЮ-ЙОРК — ПАРИЖ — ТОРОНТО

1987

PETRO HOLUBENKO
UKRAINE AND RUSSIA
Historical-political study
of cultural relations

Library of Congress Catalog Card Number : 86-63892

Published by
OLZHYCH RESEARCH FOUNDATION, Inc., USA and
OLZHYCH UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE,
Toronto, Canada
World copyright © 1987, by the publisher
Printed and bound by « UKRAINIAN WORD » Paris, 1987

Петро ГОЛУБЕНКО

КНИЖКА НА ЧАСІ

Щасливі книжки, що виходять на часі. До таких належить ця ґрунтовна студія Петра Голубенка. Багато писано й пишеться в нашій пресі про взаємини України з Росією. Назагал правильне розуміння цих взаємин, повторюване без кінця й без належної документації, перетворюється на заклинання, які викликають недовір'я у чужих і через збаналізованість цих вигуків — нехіть у своїх. Й от перед нами врешті документальне дослідження.

Воно на часі з уваги на те, що особливо тепер виразно оформлені прямування російської політичної думки в цьому питанні як на терені СРСР, так і за його межами. Там, в СРСР, після другої світової війни остаточно запанувала (звичайно ж, не на порожньому місці, бо ніколи вона не завмирала остаточно) російська імперська ідея. Розмови про те, що Ленін зруйнував російську тюрму народів, відображали лише короткочасний історичний епізод захоплення влади більшовиками. Та імперське мислення було таке сильне й у лавах самої комуністичної партії, що розмови про тюрму народів поволі еволюціонували до теорії «меншого зла», тобто, як ілюструвати феноменом Переяславської угоди: зло, але менше під Росією, ніж під кимось іншим, так що все таки ніби й добре. А від «меншого зла» один лише крок до повного щастя: Росія не гнобила, а ощаслилювала завойовані чи іншими способами приєднані до неї народи. Тож і стара Росія не така вже була й погана. Ми, Радянський Союз, перебрали й продовжуємо її традиції, очевидно, ще багато ліпше й справедливіше, але гріх на-

рікати й на стару Росію. Так тюрма народів вросла в державні форми советчини. Поволі, замість СРСР, вже й вживається просто — Росія (та сама «єдина») і, замість ще недавно вживаного — «народи Радянського Союзу», «наш советский народ» (також «єдиний»).

Варіант тих росіян, що в еміграції формально дещо інакший. Їх ідеал — стара Росія до 1917 року. Усе там було ідеальне, тією Росією вони захоплені аж до гльорифікації таких постатей, як цар Микола I. Їх мрія — повернутися до старої Росії, ясна річ, в її теперішніх імперських межах, з усіма підбитими нею народами, яким ніде так добре не буде, як під опікою великого російського брата.

Я говорю тут лише схематично, бож не потребую повторювати те, що належно аргументоване у пропонованій тут книжці. Усе це нам добре відоме, як і те, що під шапкою обох цих концепцій більш чи менш вправно приховане: якщо стара Росія спроможна була тримати в ярмі завойовані нею народи, то при сучасних можливостях техніки й суспільної організації їх можна цілковито винищувати. Така мета всіх росіян по обидва боки залізної завіси, незалежно від того: прикривається вона лєнінською теорією «остаточного» розв'язання національного питання чи просто «братньою» любов'ю й заклинаннями нас, що ніде нам так добре не буде, як під великим російським братом. Дивним чином і ті й другі не хочуть визнати найпростіше справедливої розв'язки: існування одного з найбільших народів Європи, яким є український, у повній незалежності від будь-кого, старшого над ним.

Повторюю, усі ми, елементарно освічені люди, добре це знаємо, але треба було, щоб хтось один потрудився зібрати належні документальні джерела, які підтверджують наші апіорні знання, й усистематизувати їх у науковому дослідженні. Це вельми трудомістке завдання з успіхом виконав автор цієї книжки Петро Голубенко. Серед багатьох інших добрих прикмет її впаде в око читачеві багатство зібраного й розумно використаного джерельного матеріалу, не тільки українських та російських, а й західніх авторів. Серед останніх особливо промовистий маркіз де Кюстін. Згадую лише одного його тому, що так само ж давно на часі переклад його «Листів», бодай в об'ємі того скороченого видання, яке є під цю пору до диспозиції на французькому книжковому ринку в кишеньковому виданні.

Друга добра прикмета цієї книжки полягає в тому, що, говорячи в основному про українсько-російські взаємини дореволюційного часу, автор її протягує паралелі аж до сучасности, ілюструючи цим продовження російських імперських традицій у советчині, і тим б'є по обох російських концепціях, що про них мова вище. До речі, книжка Кюстіна була б добрим доповненням до дослідження Петра Голубенка, зокрема коли мова про продовження імперських традицій старої Росії за доби советчини.

Ще кілька слів про автора. Він народився 1907 року в селі Деркачі на Харківщині. 1928 року закінчив Харківський педтехнікум та якийсь час учителював, 1931-1936 навчався в Харківському університеті, а 1938-1941 в аспірантурі при кафедрі української літератури того ж університету, яку закінчив зі званням кандидата філологічних наук. З 1944 р. на еміграції.

Петро Голубенко належить до покоління народжених за першого десятиліття нашого віку, яке формувалося за доби відродження двадцятих років. Це покоління протягом десятиліть по першій світовій війні становило найактивнішу частину української інтелігенції на еміграції. Воно ж в особі кількох своїх представників, у тому числі й Голубенка, присвятило чимало уваги вивченню культурного процесу на Україні двадцятих років. Бувши співробітником журналів «Сучасність», «Орлик», «Нові дні», «Самостійна Україна» та низки газет, Голубенко надрукував у них кілька-десять статей, присвячених дослідженню творчости Миколи Хвильового, публіцистики Сергія Єфремова, історії ВАПЛІТЕ тощо.

Петро ГОЛУБЕНКО, це один з найпопулярніших літературних псевдонімів Автора. Справжнє його прізвище та ім'я ШАТУН Петро Іванович. Публікувався також під псевдонімами Петро РОМЕН, Д.м. КАРМАЗИН та Д. ШУМЕНКО.

Як бачить читач зі співставлення дат, поява цієї книжки збігається з важливим в житті автора порогом — його вісімдесятиліттям.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

СЛОВО ВІД АВТОРА

Книжка нарисів з історії російсько-українських культурних взаємин задумана автором дуже давно, на самому початку його перебування на еміграції. Стимулом до написання цих нарисів були дивовижні теорії і легенди, поширені у вільному світі про Україну і Росію у їхніх культурних і політичних взаєминах, такі як називання України теж Росією, а українців — росіянами, називання цілих народів з їх власною територією та окремою історією «національними меншинами» в лоні російського народу та його держави. Ігнорування національної окремішності народів як одмінних культурно-історичних формацій на думку автора приводило й приводить до помилкових і фальшивих політичних рішень з їх трагічними наслідками.

Історична трагедія України є наслідком імперіялістичної політики Москви. Висвітлення цієї політики в російсько-українських взаєминах розкриває характер Російської імперії, зриває маску з «російського Сфінкса» і показує шляхи і методи поневолення не тільки України, а й усіх інших поневолених народів. Сьогодні, коли Російська імперія в її модернізованій формі — СРСР — стала загрозою для цілого світу, така книжка є особливо актуальною.

Зібрані в цій книжці нариси склалися в одну цілість, визначену в її назві. Чим є Російська імперія — добром чи злом — для поневолених нею народів та їхніх національних культур? У чому виявляється національна своєрідність України і Росії як своєрідних культурно-історичних формацій? Ці питання автор прагнув висвітлити на матеріалах з історії російсько-українських культурних взаємин і політики Москви у відношенні до України і української

культури, на виявленні поглядів з української і російської літератури та їхньої історіографії.

Сьогодні, коли навіть деякі російські історики визнають існування Російської імперії злом не тільки для поневолених нею народів, а й для самого російського народу та його культури, здавалось би, що відповіді на поставлені питання повинні бути однозначні і недискусійні. Одначе означення народів СРСР як поневолених заперечується не тільки в офіційній ідеології сучасними комуністичними спадкоємцями імперії, а й за її межами у вільному світі. Висвітлення боротьби українського народу за державну самостійність України і вільний розвиток української культури не поручається, наприклад, подавати у радіопересиланнях для народів СРСР, бо це, мовляв, ображає росіян і є внутрішньою справою СРСР, з яким треба жити в мирі. Говорити правду про сучасне становище України в СРСР і про московську політику у відношенні до українського народу та його культури вважається розпалюванням ненависти проти російського народу, тоді, коли в дійсності мова йде про імперіялістичну політику володарів імперії, жертвою якої є також і росіяни.

Це твердження не знімає з росіян, як панівного в СРСР народу, провини і співвідповідальности за злочини панівного режиму імперії, за імперіялістичні злочини в Україні. Імперське становище росіян і поневолення українського народу наклали свій відбиток і на характер цих народів. Уже Вольтер відзначив особливості українського історичного процесу у відмінність від російського: *Україна завжди боролася за свободу*. Національно-визвольні змагання українського народу протягом його історії позначилися й на його національному характері і в його національній культурі. Так само імперське буття росіян позначилося на характері російського народу і в його культурі. Це визначило також і характер російсько-українських культурних взаємин. Це наклало свій відбиток і на формування різних теорій, що стосуються українсько-російських відносин. Теорія українського відродження, зформульована у 1920-х роках була спрямована проти подолання наслідків імперської політики в минулому, проти великодержавного шовінізму і русифікації, за самостійний і всебічний розвиток української культури. Їй протиставлено імперську теорію спільноруської (общерусской) культури, а сьогодні — теорію радянсь-

кого народу як «нової історичної спільноти» і радянської культури, які нібито вже склалися в наслідок мудрої політики партії і справедливого вирішення національного питання. В дійсності в Україні маємо боротьбу українського народу за виживання і збереження та всебічний розвиток української культури, що знайшло свій загальний вислів у теорій боротьби двох культур, чим і виповнена вся історія російсько-українських культурних взаємин.

Зібрані в цій книжці нариси писалися протягом довгого часу, принагідно, часом з великими перервами. Такі були обставини праці політичного емігранта. Тому в окремих частинах читач зустрінеться з деякими повтореннями, що на мою думку, не знижує їх наукової вартості. Тематично в книжці зачеплено дуже багато питань, на які неможливо було дати вичерпні відповіді. Але і в такому складі у книжці сказано те, чого не можна було сказати на батьківщині автора.

Якби спробувати ще раз визначити характер і значення російсько-українських культурних взаємин, то їх можна б було визначити словами українського письменника Нечуя-Левицького: «Українство на літературних позовах з Московщиною». У цій книжці зібрані відомості і документи у чому саме оскаржує Україна Росію в її культурних і політичних взаєминах.

Вже на початку цієї книжки, після вступного розділу, говориться про боротьбу українських істориків за культурно-історичну спадщину Київської Русі, яку привласнили собі росіяни. Сьогодні, коли українці відзначають Тисячоліття офіційного хрещення України київським князем Володимиром у Києві, цей розділ робить книжку особливо актуальною. Автор тішиться, що ця книжка вийде саме до Тисячоліття Християнства України. Розділ про боротьбу за Київську спадщину є його вкладом у відзначення цього Великого Ювілею.

Список провин і злочинів, за які Україна позиває Росію до суду, наведених в цій книжці, занадто великий і читач зустрінеться з ними, читаючи її. Мимо волі автора, книжка склалася обвинувальним актом проти Російської імперії, з яким Україна виступає перед судом історії.

Автор писав ці нариси з думкою про допомогу українському народові, бажанням дати ідейно-теоретичну зброю

і моральну підтримку українським патріотам у їхній боротьбі за державну самостійність України і вільний розвиток української культури.

Моя велика подяка Дослідній Фундації ім. О. Ольжича і всім тим, які її підтримують. Вони зробили можливим видання цієї книжки.

Щиро дякую також редакторові Іванові Кошелівцеві і Василеві Муликові за їхню активну участь у підготові цієї книжки до друку.

Листопад, 1986 року.

Петро ГОЛУБЕНКО

«Чи є Україна колонією, чи ні? Такі розмови ми вже давно чуємо... Ми повинні негайно стати на бік активного, молодого українського суспільства і тим назавжди покінути з контрреволюційною ідеєю будувати на Україні російську культуру...»

«Розбити російський месіанізм — це значить не тільки відкрити семафор для експреса радісної творчості, який вітром свого руху почне дійсно веслу народів, але й звільнить московську молодь від вікових забобонів великодержавности.»

Микола Хвильовий, «Україна чи Малоросія?», твори в п'ятих томах, т. IV, 1926, стор. 413.

«Для самої Росії примусове продовження імперського буття означало б втрату надії на її власну свободу... Як московське царське самодержавство було ціною, плаченою за експансію, так фашизм являється єдиним ладом, здатним продовжувати існування каторжної імперії. Звичайно, за ціну дальшого придушення її культури...»

«В кінці кінців імперська свідомість живилася не стільки інтересами держави — ще менше народу — як жаждою влади: патосом нерівності, радістю пригноблення, насильства над слабшими... Цей поганський комплекс для Росії дев'ятнадцятого віку означав кричущу протиріччя між політикою держави і заповідями її духовних вождів. Російська література була совістю світу, а держава страховищем для свободи народів. Втрата імперії буде моральним очищенням, звільненням російської культури від страшного тягару, який спотворює її духовне обличчя.»

Г. Федотов, «Новый град», збірник статей. Нью-Йорк, 1952, стор. 198-199.

10

11

12

ЧАСТИНА ПЕРША

МІРАЖІ РОСІЇ

I. РОСІЙСЬКИЙ СФІНКС

Славнозвісний російський філософ В. Соловйов (1853-1900) порівнював Росію із сфінксом, що має жіночу голову і пазурі звіра. Перед ним відкривалося подвійне лице Росії: з одного боку її традиційний великодержавний месіанізм з претенсіями бути визволителькою і заступницею народів, а з другого — в реальній дійсності і в практиці — російський шовінізм і нетерпимість до інших вір і національних особливостей інших народів, прагнення до примусової їх русифікації. При цьому Соловйов відзначав: «Не зважаючи на принципову протилежність наших двох націоналізмів — людяного і звірячого — практична різниця між ними завжди якось затирається, і при тому завжди на користь другого. Як тільки справа переноситься від абстрактних формул і визначень на життєвий, конкретний ґрунт і якенебудь конкретне питання ставиться рубя, так одразу ж людське обличчя нашої національної ідеї починає бліднути, риси його зливаються у щось безформне і туманне, і, нарешті, воно безслідно зникає, а від нашого сфінкса лишаються одні зовсім не загадкові звірячі пазури» ¹⁾. Це стосувалося старої, дореволюційної Росії. Сучасна радянська Росія в більшій мірі, ніж будь-коли, нагадує нам цього сфінкса.

Соловйова огортав страх за майбутнє Росії, якщо вона не сховає свої звірячі пазури, а здійснення її «історичної місії» буде залежати виключно «від однієї єдиної сили — сили зброї». «З чим, в ім'я чого можемо ми вступити в Константинопіль? Що можемо принести туди, крім поганської ідеї абсолютної держави, принципів цезарепапізму?.. Ні! Не цій Росії, якою ми її бачимо тепер... одержимій слі-

пим націоналізмом і незагнужданим обскурантизмом, не їй оволодіти будь-коли другим Римом.» ²⁾

Як патріот своєї батьківщини, вірячи в її велике історичне призначення, Соловйов шукав іншого, більш певного шляху до його здійснення. Стоячи на цих позиціях, він мимоволі зривав маску з російського сфінкса. У статті «Історичний сфінкс» Соловйов викриває російських слов'янофілів з їх панславізмом і розумінням «слов'янської ідеї», яка в дійсності виявлялася панрусизмом. Так, наприклад, у зв'язку з двадцятип'ятиліттям петербурзького слов'янського товариства відомий російський історик і діяч цього товариства Бестужев-Рюмін опублікував своє пояснення «слов'янської ідеї», доводячи, що її суть в російському православ'ї, яке «є в повній гармонії з іншими основами російської історії» і не тільки, на його думку, «не може служити розз'єднанню між окремими слов'янськими племенами, але навіть полегшить їх об'єднання». В. Соловйов з цього приводу зауважує: «Краще було б зовсім змовчати про «слов'янську ідею», ніж виставляти її тільки для того, щоб одразу ж підмінити її основами російської історії, себто наперед визнати всі інші слов'янські народи безликим і пасивним матеріалом для російської національності.» І далі, вказуючи на російських патріотів з газети «Московские ведомости», Соловйов писав: «Наші сокрушительніє патріоти також стоять за об'єднання, але лише в тамерланівському розумінні. Для них єдність означає знищення різниць, а віровизнання служить їм лише як прапор ворожнечі і знаряддя знищення... Немає на всьому величезному просторі Російської імперії такої релігійної і національної різновидності, яка не підлягала б викорчовуванню в ім'я тих самих високих початків нашої віри і народності, на які вказують оратори слов'янського товариства.»

Примирливий патріотизм петербурзьких ораторів слов'янського товариства і розторощуючий патріотизм новомосковських публіцистів джерелом свого патріотичного надхнення визнають православ'я, яке таким чином являється якимсь дволиким Янусом, або скорше сфінксом з жіночим лицем і звіринними пазурами. ³⁾ Дух національного егоїзму, на думку Соловйова, є властивий і для російського православ'я. «Не тільки визнається, що російський народ — народ християнський, але пишномовно заявляється, що він — християнський з призначення, і що церква є дійсною осно-

вою нашого національного життя; але все це лише для того, щоб твердити, що церква є лише виключно у нас і що ми маємо монополію віри і християнського життя.» Таким чином церква в Росії, замість того, щоб бути нерушимою скелею вселенської єдності і солідарності, стає «символом вузького національного партикуляризму, а часто навіть пасивним знаряддям егоїстичної і ненависницької політики».

Торкаючись «ганебної системи русифікації», яка має справу вже не з політичною автономією, але нападає на національне існування, на саму душу народів, Соловйов писав: «Ця система гніту... яка вона не погана сама по собі, стає ще значно гіршою від того кричущого протиріччя, в якому вона стоїть до великодушних визвольних ідей і безкорисного покровительства, на яке російська політика завжди заявляла своє переважне право. Ця політика з konieczности пройнята брехливістю і лицемірством, що позбавляє її всякого престижу і робить неможливим будь-який сталий успіх. Не можна безкарно написати на своєму прапорі свободу слов'янських та інших народів, віднімаючи в той же час свободу у поляків, релігійну свободу в уніятів, громадянські права у євреїв.» «Система урядового матеріалізму, яка спирається виключно на брутальну силу зброї, і ставить у ніщо моральну могутність думки і вільного слова, — ця матеріалістична система привела уже нас до севастопольського розгрому» — застерігає російських шовіністів Соловйов і при цьому згадує: «У нас готуються до урочистого святкування дев'ятсотліття християнства в Росії», але таке святкування не має підстав. *Росія зрадила світлі заповіді Київської Руси Володимира*. «Нам слід би було прийняти друге хрищення духом істини і вогнем любови... Це друге хрищення безумовно необхідне, якщо не для всієї Руси, то принаймні для тієї частини нашого суспільства, яке в теперішній час говорить і діє. Щоб стати християнською, вона мусить відректися від нового ідолослужіння не менш безглузлого і значно більш шкідливого, ніж ідолослужіння наших поганських предків, відкинутого св. Володимиром. Я говорю про нове ідолослужіння, про епідемічне безумство націоналізму, яке штовхає на поклоніння своєму власному образу.» «Покаятися в своїх історичних гріхах і задовольнити вимоги справедливості, відректися від національного егоїзму, відмовившись від політики русифікації і визнавши без обмовок релігійну свободу — ось єдиний засіб для Росії

приготувати себе до відкриття і здійснення своєї дійсної національної ідеї.»⁴⁾

Гріх російських слов'янофілів, на думку В. Соловйова, є не в тому, що вони приписали Росії вище світове призначення, а в тому, що вони не досить наголошували моральні і духовні умови здійснення такого призначення, яке до цього зобов'язує. Але й сам Соловйов не міг вирватися з полону російської духовності і став жертвою російського сфінкса. Більше того, запозичену ним у слов'янофілів ідею російського месіанізму Соловйов довів до логічного кінця, висунувши ідею світового призначення могутньої російської держави і самодержавства. «Силою історичних обставин, у які Росія поставлена — писав Соловйов — вона являє найбільш повний розвиток, найбільш чистий і найбільш могутній твір абсолютної національної держави... Якщо б ми були поганським народом, ми, звичайно, могли б остаточно кристалізуватися в означеному стані. Але народ руський — народ у глибині душі своїй християнський, і непомірний розвиток, який має в ньому антихристиянський принцип абсолютної держави, є лише зворотний бік принципу істинного первня християнської держави, царської влади Христа... Російська імперія, ізольована в своєму абсолютизмі, є лише загрозою боротьби і безконечних війн. Російська імперія, бажаючи служити вселенській церкві і справі суспільної організації, взявши їх під свою оборону, внесе в сім'ю народів мир і благословення. Для здійснення цього національного покликання не має потреби діяти проти інших націй, але з ними і для них.»⁵⁾

Читаючи все це сьогодні, тяжко утриматися від спокуси аналогії з сучасною радянською Росією з її комуністичним месіанізмом і культом радянської держави, з її світовим призначенням визволяти народи і нести народам мир і благословення нового порядку.

У такій концепції російського месіанізму деспотичний характер держави і покірність російського народу самодержавній владі є благословенством Росії, даним їй для світового призначення. «Глибоко релігійний і монархічний характер російського народу, деякі пророчі факти в його минулому, величезна і з'єднана маса його імперії, велика прихована сила національного духа, яка є в такому протиріччі до бідності і порожнечі його матеріального стану — все це вказує, мабуть, що історична доля судила Росії дати Все-

ленській Церкві політичну владу, необхідну їй для спасіння і відродження Європи і всього людства.»⁶⁾

Таким чином Росія має призначення у світовій історії, у створенні світової теократії, відіграти ролю поліційної сили. Соловйов у своєму захопленні російським месіанізмом, не помічаючи сам цього, поклонився ідолові російського сфінкса в образі могутньої російської імперії. З цього приводу один з дослідників В. Соловйова пише: «Віру в національний месіанізм Росії автор „Теократії“ отримав у спадщину від слов'янофілів; він лише перетворив її, поставив на місце православ'я самодержавство і на місце церкви — імперію. Багато років він нещадно викривав слов'янофільський націоналізм і завдав йому останній удар, а між тим в його теократичній системі — повне торжество націоналізму. Із усіх країн, одна Росія покликана будувати земне царство. А це означає, що Російській імперії судилося світове панування, багатство і слава. Почавши закликом Росії до упокорення і самовідречення, він кінчає обіцянкою їй диктатури над усім світом. Така іронія долі Соловйова: жоден епігон слов'янофільства, в найсміливіших своїх мріях, не доходив до такої гордині.»⁷⁾

У поглядах Соловйова виступає російський месіанізм з усіма його типовими рисами дволикого Януса або сфінкса. За його жіночим обличчям і визвольними гаслами ховаються звірячі пазури російського імперіялізму, спрямованого на завоювання цілого світу і поневолення народів під диктатурою Москви, що має бути третім Римом. Російський месіанізм надхнений не стільки своїм внутрішнім духовним змістом і свідомістю своєї вищої культурної і цивілізаційної вартості, скільки фізичною величчю і військовою силою російської імперії. «Національне питання для Росії — писав Соловйов — є питанням про її призначення у світі. Тисячолітньою історичною працею створювалась Росія як єдина, незалежна і велика держава. Це діло зроблено, жодному питанню не підлягає. Але що міцнішою є Росія, то настирливіше постає питання: для чого і в ім'я чого вона існує?»⁸⁾ «Коли бачиш, як ця величезна імперія з більшим чи меншим блиском на протязі двох віків виступала на світовій сцені, коли бачиш, як вона в багатьох другорядних питаннях прийняла європейську цивілізацію, уперто відкидаючи її в інших, більш важливих, зберігаючи таким чином оригінальність, яка, хоч і є чисто від'ємною, але не по-

збавлена своєрідної величі, — коли бачиш цей великий історичний факт, то питаєш себе: яку ж ідею таїть вона в собі або відкриває нам, який ідеальний принцип одушевлює це величезне тіло, яке нове слово цей новий народ скаже людству; що бажає він зробити в історії світу?»⁹⁾ Це ж питання висловлено в поетичних рядках вірша Соловйова:

«О, Русь! в предвиденьи високом
Ты мыслям гордой занята;
Каким же хочешь быть востоком,
Востоком Ксеркса иль Христа?»

Інакше кажучи, з Богом Росія чи проти Бога? З Христом чи проти Христа? Приглядаючись до історичного шляху російської імперії і національної політики російського уряду, Соловйов мав мужність ствердити, що російська дійсність не дає жодних підстав для позитивної відповіді. За образом «святої Руси» крилася російська імперія з виразними позначками царства Антихриста. Ідея Москви — третього Риму, з його світовим призначенням оцінюється Соловйовом в його останній період як фальшива і безпідставна претенсія. «Соловйов, який втілює у собі дух російської імперії, створив величавий образ російського теократичного імператора, який буде земне царство Месії, який висловив у найбільшій повноті імперський універсалізм — світовий розмах російської держави — Соловйов перший відчув приреченість цієї імперії, смертельну хворобу, яка точить її серце, перший прочитав на гордому лиці її риси близької смерті... Наступному за ним поколінню було суджено пережити виконання цього страшного пророцтва.»¹⁰⁾

Повстання поневолених народів проти російської імперії в роки революції (1917-1920) справді було «виконанням цього страшного пророцтва». Але іронією історичної долі російська імперія, цей колос на глиняних ногах, була підтримана багатьма політичними діячами і державами Заходу, не лише морально, але й матеріально з військовою інтервенцією. У боротьбі поневолених народів з російським імперіалізмом, а особливо у боротьбі України за її національну свободу, Захід стояв і ще досі стоїть по боці великої і неподільної Росії. Цим скористалася партія більшовиків і, виступивши під маскою національно-визвольних ідей і «самовизначення націй» здобула перемогу над своїми про-

тивниками, відновивши під ширмою СРСР російську імперію у ще більшій силі і величі і надавши російському месіанізму нового обличчя комуністичного універсалізму. В радянській Росії російський месіанізм досягнув свого найвищого напруження і динамізму, виявивши з найбільшою яскравістю всі свої негативні національно-московські риси. Росія врятує світ — ця провідна думка російського месіанізму знайшла своє нове втілення в ідеї світової революції, яку очолює Москва з її III Інтернаціоналом. На здійснення цієї месіаністичної мети спрямована вся енергія і всі ресурси цієї велетенської імперії. Ідеал правди, рівноправності народів і свого власного самовдосконалення принесені в жертву славі і могутності російської держави, яка силою своєї зброї призначена врятувати світ. Антихристиянський і антиєвропейський характер російського месіанізму полягає в тому, що Росія хоче бути суддею і диктатором над всіма народами світу і прагне накинати цілому світові свій лад і свою систему, замість того, щоб працювати над своїм власним духовним і культурним удосконаленням, і, в міру своїх спроможностей, робити свій вклад у світову культуру і цими своїми духовними і культурними вартостями здійснювати свою місію у світі. Негативний, антихристиянський характер російського месіанізму добре бачив і розумів Г. Федотов, який писав, що в Росії «жертвенне спасіння підмінялось імперіалізмом кесаря», і, згадуючи тривожні шукання Соловйова, без вагання стверджував: «Стилізований по-православному Ксеркс став ідеалом православного царя і всього російського уявно-християнського націоналізму... Більшовизм, зірвавши всі маски, будує Росію Ксеркса.»¹¹⁾

Сучасність у більшій мірі, ніж будь-коли промовляє про російську імперію як про величезне зло і загрозу для цілого світу. Здається, здійснюється пророцтво французького письменника Руссо, який писав: «Російська імперія схоче підкорити Європу... Ця революція здається мені неминучою. Усі королі Європи спільно працюють, щоб її пришвидшити» («Contrat Social»). Москва надзвичайно спритно використовує своє геополітичне становище велетенської імперії і свій міжнародний престиж могутньої держави. Підтримуючи Росію з міркувань кон'юктуральної політичної чи економічної доцільності й ігноруючи становищем поневолених Москвою народів, західні держави сприяли зростові і поширенню ім-

перії. Використавши своїх союзників, Москва завжди лама-ла договори і тоді миротворче обличчя російського сфінкса блідло, і Москва робила черговий стрибок, висуваючи свої зовсім не загадкові звірячі пазури.

Пляни європейських політиків і мислителів усунути загрозу російського імперіялізму шляхом «розчленування» російської імперії і звільнення поневолених Москвою народів з багатьох причин до нашого часу не були популярними в європейській політиці і не мали успіху. Такі проекти висувалися окремими далекозорими індивідуальностями, але вони не входили в політичні пляни європейських держав, і жодна з них не прагнула до такого вирішення російського питання. А що такі проекти висувалися окремими політичними діячами, про це свідчить кілька фактів, які пригадуємо. 1812 року у Франції вийшла книжка, в якій знаходимо історичне, моральне і політичне обґрунтування розчленування російської імперії.¹²⁾ Автор цієї книжки ще 1805 року у своєму рапорті Наполеонові писав: «Коли уважно розглянути величезну вагу, що її Росія посила на європейських теренах, не можна без здивування, а то й без страху обчислити можливі наслідки її честолюбства.»¹³⁾ «Деспотична влада, що з konieczности повинна керувати такою величезною країною, цілковитий брак освіти переважної частини її народів, характер і звичаї цих диких чи варварських націй, що до них ніяка цивілізація не змогла б досягнути — всі ці причини забезпечують самодержцеві російському військову силу, завжди жадібну завоювань, сліпу в своєму послусі, відважну й витривалу в своїх походах і безперестанно готову битися і плюндрувати.»¹⁴⁾ У згаданій вище книжці Жан-Габріель-Моріс граф де Монґайяр писав: «В останньому столітті монархи вчинили величезну помилку; не розмірковуючи, не забезпечившись, вони допустили Російську імперію в європейську систему: ця помилка спричинила для деяких корон згубні наслідки, непоправні нещастя...» «Російська держава є держава протиевропейська, вона загрожує безпосередньо свободам Європи...» «Вона гнобить, вона загарбує, вона шматує, вона пожирає; не шануючи міжнародного права, прав людства, вона освячує нещасття, рабство й варварство: кайдани й варварство — ось що вона дає навзамін наук і освіти Європи.»

Яким же чином можна раз і назавжди врятувати Європу від небезпеки російського імперіялізму? «Розчленувати

Росію» — відповідає без вагання Монгайяр, і цій своїй думці він дає моральне й ідейне обґрунтування, що заслуговує сьогодні на особливу увагу. «Величезний простір цієї імперії, якимсь чином, протистоїть усяким поліпшенням політичним і громадським; він сприяє більше, ніж про це гадають, задержанню деспотизму влади й рабства підданих.» «Лише тоді, коли Російська імперія буде розчленована, а сила обставин робить це розчленування неминучим, деспотизм і рабство ослабнуть і піддані зможуть сподіватися одержати поміркований уряд і добрі політичні й громадські закони.» «Не може існувати правдива безпека спокою й незалежності континенту так довго, доки Росія не буде позбавлена колоній, що їх вона загарбала на Чорному й Балтицькому морях.» «Є конечно — силоміць відновити на Сході й на Півночі такі перепони, що їх Росія не була б спроможна переступити, бо найурочистіші договори і навіть найвигідніші для Санкт-Петербурзького кабінету угоди ніяк не можуть бути виконувані — їх з усіх боків доценту ламає російське честолюбство.»¹⁵⁾

Такий був погляд на Росію і на спосіб усунення її загрози в часи Наполеона. Але цей погляд не був загальноприйнятим, і поразку Наполеона, як і пізніші поразки західних держав у боротьбі з Росією є всі підстави пояснити саме тією обставиною, що ця боротьба велася в цілях імперіялістичних з російським конкурентом, замість того, щоб підняти прапор визволення народів з ярма московської імперіялістичної держави. Переможцем у двобою з російською імперією може вийти лише той, хто матиме за свого союзника поневолені Московію народи і принесе для Східньої Європи справедливу розв'язку національного питання.

Цю думку знову піднесли у своїх виступах чеські патріоти Паляцький і Рієр 1848 року в австрійському Установчому Державному Соймі під час обговорювання проекту австрійської конституції. Виступаючи на захист українського населення, Паляцький і Рієр заявляли, що свобода українців і вільний розвиток української культури в Австрії може стати могутнім засобом розбиття Росії. Український народ — заявив Паляцький — «розвиватиме свої чималі здібності й робитиме швидкі поступи, братиме участь у західноєвропейській культурі і творитиме в руках австрійського уряду таран проти австрійських ворогів, а це має безперечно далекосяжне значення, коли взяти під увагу

їх вплив на їх соплементників у Росії.» Рігер зі свого боку відзначав, що українська література, «навіяна свободою, розтопить лід російського абсолютизму, стане Архімедовою трубою, що оберне царат на руїну, відриваючи від нього мільйони кріпаків українців у Росії. А що найважливіше в цілій справі — упадок того ворожого європейській свободі деспота буде зовсім близький, коли це плем'я стане в ряди інших слов'янських племен.»¹⁶⁾

Але сталося так, що не вільнолюбна Європа, а деспотична Росія, гнобителька народів прикривається прапором боротьби за свободу і права поневолених народів, приховуючи ним свої імперіалістичні цілі. За років першої світової війни ціла плеяда блискучих публіцистів і російських філософів (П. Струве, Е. Трубецькой, Н. Бердяєв, Булгаков, Маклаков та інші) стали на службу російського імперіалізму, прикриваючи його звіринні пазурі ідейним обґрунтуванням і моральним виправданням російської агресії під прикриттям національно-визвольних гасел. С. Франк, стоячи перед «мучительно-трудной задачей идеологии оправдания войны (підкреслення Франка), отыскания ее нравственного смысла» запевняв себе й своїх читачів, що «війна йде не між Сходом і Заходом, а між захисниками права і захисниками сили, між охоронцями святинь загальнолюдського духа і його хулителями і руїнниками.»¹⁷⁾ П. Струве від свого імені писав: «Крім Великої Росії, є ще Свята Русь. Якщо в Великій Росії для нас символізується факт і ідея російської сили, то в Святій Русі ми висловлюємо факт і ідею російської правди... Наша грізна армія втілює в собі не лише велику могутність Великої Росії, але й духовну силу Святої Руси... Там, на полях брані і смерті, в безконечному подвигу численних і безіменних героїв сірої селянської армії здійснюється релігійне чудо поєднання сили і правди, розв'язується найбільша загадка історії.»¹⁸⁾

У чому полягає ця «правда» Святої Руси, дуже легко пізнати з наступних міркувань цього ж автора: «Велика Росія є державна формула Росії як національної держави Імперії.» «Велика Росія» — це ідейне обґрунтування російського національного імперіалізму, яке сприяє тому, щоб серед великоросів укріпити «здатність і волю до поширення». Війна 1914 року покликана довести до кінця зовнішнє розширення Російської імперії, здійснивши її імперські завдання та її слов'янське покликання. «Перш за все Росія

мусить возз'єднати і об'єднати з Імперією всі частини російського народу. Звідси випливає історична неминучість приєднання до Імперії російської Галичини. Таке приєднання необхідне... і для внутрішнього оздоровлення Росії, бо австрійське буття малоруського племені породило і відживлювало у нас потворне так зване „українське” питання. Подруге, Росія покликана в тому чи іншому об'ємі відродити Польщу. Нарешті, Росія мусить підкорити своєму контролю або інакше — впливові і владі, протоки, себто вихід із Чорного моря в Середземне. Це для самої Росії — економічна і політична необхідність... Володіння протоками необхідне Росії для неї самої, але воно ж необхідне їй і для її миротворчої ролі на Близькому Сході.»¹⁹⁾

Е. Трубецкой, пишучи про війну і світове призначення Росії, давав їм таке ідеологічне обґрунтування: «Ми б'ємося за права національностей взагалі, за самий національний принцип у політиці у всьому його об'ємі. Захист слабих і відродження малих народів, поглинених сильними, таке історичне завдання, волею долі нав'язане Росії. Збереження Сербії і відродження Польщі — ось завдання війни. Завдання загального визволення народів може бути розв'язане лише нашою перемогою, яка віддасть нам в руки світову гегемонію... Це — завдання в своїй істоті понаднаціональне, універсальне, завдання загального політичного відродження всіх поневолених національностей. У цьому збігові національного інтересу з ідеалом справедливого відношення до інших національностей міститься велике щастя Росії. Її найважливіше міжнародне завдання є разом з тим і високим моральним і релігійним завданням, бо це завдання християнського розв'язання національного питання.»²⁰⁾

Як бачимо, аргументація російського месіанізму в старій Росії цілком подібна до комуністичного імперіялізму сучасної радянської Росії. Відбулася лише заміна релігійної оболонки марксо-ленінською теорією світової пролетарської революції на чолі з СРСР, яка має визволити всі народи. При цьому вже й у наші часи відбулася зміна обличчя «російського сфінкса». Коли на початку революції це було обличчя «пролетарської» Росії, яка проголошувала принцип клясової боротьби, диктатури пролетаріату і комуністичної революції, то сьогодні це обличчя набрало рис національної Росії. Сучасна Росія реклямує себе опікуном і визволителькою поневолених націй; наказує комуністичним партіям очо-

лювати національно-визвольні рухи, висувати національний принцип. У своїй промові на XIX з'їзді комуністичної партії Радянського Союзу 1952 року Сталін, дякуючи братерським партіям і групам за їхню підтримку КПРС в її боротьбі «за світле майбутнє народів, в її боротьбі проти війни, в її боротьбі за збереження миру», між іншим сказав: «Раніше буржуазія вважалася головою нації, вона відстоювала права і незалежність нації, ставлячи їх „вище за все”. Тепер не лишилося і сліду від „національного принципу”. Тепер буржуазія продає права і незалежність нації за долари. Прапор національної незалежності і національного суверенітету викинено за борт. Немає сумніву, що цей прапор доведеться підняти вам, представникам комуністичних і демократичних партій, і понести його вперед, якщо хочете бути патріотами своєї країни, якщо хочете стати керівною силою нації. Його нікому більше підняти... Зрозуміло, що всі ці обставини мусять полегшити роботу комуністичних і демократичних партій, які ще не прийшли до влади.» ²¹⁾

У наведених словах Сталіна виступає нова маска російського імперіялізму. Комуністичне обличчя російського сфінкса тепер уже не є таким привабливим, яким воно було раніше, і воно набирає тепер привабливіших рис, прикрашується «прапором національної незалежності і національного суверенітету» народів та проголошує боротьбу за мир і «народню демократію». Метаморфоза російського сфінкса являє сьогодні перед нами один з найбільших історичних парадоксів, що вражає своєю потворністю кожного, хто знає якою є дійсність московського комунізму. Росія, яка дістала заслужену назву «тюрми народів», виступає як оборонець національної незалежності і суверенності народів. Цим самим московські більшовики скерували проти Заходу ідейну зброю, яка для них самих є найстрашнішою, але «її нікому більше підняти», щоб повернути проти московського імперіялізму.

Не зважаючи на весь досвід історії, ідея єдності і неподільності Росії має ще багато своїх апологетів серед російських великодержавників і їх прихильників на Заході. Ідея визволення поневолених Росією народів, єдино виправдана з ідейного і морального погляду, не зважаючи на те, що Росія стала загрозою для цілого світу, ще не здобула належного визнання і зрозуміння. Кожне найменше зрушення в цьому напрямі зустрічає з боку прихильників

єдності і неподільності Росії спротив і оборону імперії. Дуже показовою в цьому відношенні є стаття автора багатьох книжок про Росію англійською мовою Д. Даліна. У найвидатнішому органі російської еміграції «Новый журнал», ч. 36, поміщено статтю цього автора під назвою: «Американська політика і Росія». У статті поставлено завдання висвітлити політику американського уряду у відношенні до «державно-територіальної єдності Росії». Автор статті, очевидно, не без вдовolenня, відзначає, що в минулому американська політика виходила з позиції визнання єдності і неподільності російської імперії, і не без огірчення відзначає, що тепер помітні тенденції до зміни такої політики. Даліна турбує той факт, що на Заході вже починають розуміти реакційний характер російської імперії і небезпеку російського імперіялізму, і в зв'язку з цим, у багатьох працях про Росію зривається маска з російського сфінкса. Зокрема Д. Даліна турбує той факт, що в Америці в низці офіційних заяв і документів, а також у виступах видатних державних діячів руйнується міт єдності і неподільності Росії і вказується на багатонаціональний склад російської імперії; підкреслюється захватницький, імперіялістичний характер російської політики в минулому і сьогодні, і зв'язок московського комунізму з імперськими традиціями старої Росії; наголошуються національно-визвольні ідеали поневолених Москвою народів і обов'язок Америки прийти їм на допомогу. Далін вказує, що Оскар Чапман, будучи міністром внутрішніх справ, у великій промові відзначив наявність в СРСР українців, які змагаються за свободу, і при цьому провів таку аналогію: «Подібно до того, як американці мусіли були, в боротьбі за свою свободу, повстати проти англійців, так і українцям доводиться боротися з російським гнітом. У цьому відношенні — сказав Оскар Чапман — існує аналогія між американською й українською традицією.» Згадує Д. Далін також і про те, що й Дін Ечісон 1951 року, говорячи про «500 років поширення Росії від московського царства до велетенської імперії», відзначив потяг великоросів до імперіялізму. Не проминув Д. Далін і того факту, що Едвар О'Конор, як офіційна особа, вказав, що «неросійські народи, які складають більшість у Радянському Союзі, є найслабшою ланкою в плані завоювання світу, бо протягом віків вони ненавиділи російський імперіялізм і страждали від нього.» Турбує Д. Даліна і той факт,

що Гарольд Стасен 1951 року заявив, що «серед цілей, які треба досягнути... забезпечення суверенності і незалежності для України, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії, Болгарії, і Венгрії.» Усе це, звичайно, загрожують далшому існуванню російської імперії, і тому Д. Далін прагне спрямувати американську політику на старі позиції збереження і охорони єдності і неподільності великої Росії. Єдиним аргументом для обґрунтування потреби реставрації російської імперії після повалення більшовизму висувається стара теорія «рівноваги сил» і призначення Росії бути противагою німецькому імперіялізмові. «Противагою проти Німеччини може бути тільки Росія» — пише Д. Далін і обіцяє при цьому таку перспективу: «Рівновага Німеччини і Росії — була б передишкою на декілька років, а може, й на довше...» Отже, замість боротьби з імперіялізмом, зокрема з російським імперіялізмом, з метою визволення народів, Д. Далін висуває концепцію реставрації двох найагресивніших імперіялізмів для створення їх тимчасової рівноваги, щоб потім знову поневолені народи стали знаряддям їх кривавих поражень. Далін просто не уявляє собі визволення поневолених Москвою народів. У випадку перемоги Заходу над більшовизмом, на думку Даліна, існує лише дві можливості: або реставрація єдиної і невідомої Росії, або розчленування і розподіл Росії між західними переможцями та їх союзниками. При цьому між переможцями і союзниками вказані Німеччина і Польща, які спільно окупували Україну. Слід відзначити відвагу і прямотинність автора, коли він, стаючи на захист російської імперії, кидає обвинувачення в імперіялізмі не на адресу Росії, а саме на адресу західних держав і зокрема Америки, бо, мовляв, ніхто і в думках не збирається воювати лише «за повалення більшовиків» без будь-яких «територіальних надбань». А всі розмови про визволення народів Далін, не задумуючися, називає обманом, бо, мовляв, «у двадцятому віці відокремлення території навіть від переможеної держави мусить бути завинуте в демократичний одяг».

При цьому Далін турбується не долею народів, а збереженням цілості і неподільності Росії, сила і велич якої, на думку Даліна, потрібні для охорони народів від німецького імперіялізму. Такий погляд на Росію відбиває одну з найхарактерніших рис російської пропаганди, яка за всіх часів накидає думку, що «Росія є сила, яка є другом

народів і прогресу, а тому і в формі абсолютизму вона є революційною силою.»

Російський великодержавний патріотизм і російський месіанізм досягнув у формі СРСР свого апогею і став базою «зміновиховства» серед російської еміграції, її примирення і співпраці з більшовизмом. «Росія мусить лишитися великою державою — писав Н. Устрялов. І тому, що влада революції, більшовики — єдина і тільки вона — здатна відбудувати російську великодержаву, міжнародній прес-тиж Росії, — наш обов'язок в ім'я російської культури визнати її політичний авторитет.»²²⁾ Дуже показовими в цьому відношенні є також погляди найвидатнішого російського філософа Н. Бердяєва: «Більшовизм — як не парадоксальним видається це твердження — є третьою формою російського імперіялізму, російської великодержави, першою і другою формою якої було московське царство й імперія Петра Великого. В тому розумінні більшовизм є синтезом Івана Грозного і Маркса... Стара російська держава впала — а на її місце постала нова, свята держава... В неочікуваний спосіб сповнилася давня слов'янофільська мрія про відновлення гідності Москви як одинокої справжньої столиці, і знову піднято й проголошено стару ідею слов'янофілів і Достоевського — „екс оріенте люкс“. Згідно з традиціями Івана Грозного й царських можновладців, комунізм створив деспотичну й бюрократичну державу, яка захопила владу над тілом і душею народу... Російський комунізм і створену ним державу треба вважати як вислів історичної дії, як вираз притаманностей російської душі і як вияв месіаністичних енергій марксизму... Старої російської, саме месіаністичної ідеї про Москву як третій Рим — російський народ не здійснив. Релігійний розкол XVII сторіччя показав виразно, що московська держава не є третім Римом і ним бути не може. Тим менше була ним петербурзька імперія. В царській державі прийшло до остаточного роздвоєння між народом і державою, у висліді чого месіаністична туга прийняла або апокаліптичну, або революційну форму. Апокаліптичні настрої повисли наче хмара над духовним горизонтом російського народу; революційні месіаністичні змагання знайшли натомість свій конкретний історичний вираз: замість Третього Риму — Росія створила Третій Інтернаціонал, який перейняв багато притаманностей III Риму. III Інтернаціонал є в очах прихильників святою дер-

жавою, що ґрунтується на догматичній вірі; і цей інтернаціонал не є інтернаціональним, але продуктом російського національного духа. На Заході назагал не розуміють цього духовного парадоксу, і тому західні комуністи, що підпорядковують себе III Інтернаціоналові, грають у ньому, звичайно, дуже сумну роль. Вони не хочуть цього розуміти, що в межах інтернаціоналу вони працюють над здійсненням російської, а не західноєвропейської ідеї.»²³⁾

Яке ж відношення самого Бердяєва до більшовицької держави? На це він відповідає: «З духовного і морального погляду я відкидаю радикально радянську владу, бо вона стікає кров'ю й запрягла народ у нечуване ярмо. Але в даний момент — це одинока сила, що в стані охоронити Росію перед можливими наступами й інвазіями.» Інакше кажучи, російська імперія є і для Бердяєва найвищим добром, і в жертву їй приноситься свобода поневолених нею народів і самого російського народу. Ця точка погляду привела багатьох росіян і не росіян на Заході на службу російському імперіалізму.

Сам Бердяєв визнав більшовицьку владу російською національною владою, яка перебрала на себе історичну місію Росії принести світові новий лад. Після другої світової війни, коли Росія, підтримана деякими західними державами, загарбала цілу Східню Європу, Бердяєв став співробітником пробільшовицьких газет у Парижі: «Советский патриот» і «Русские новости».

Коли сталася більшовицька революція, визначний російський поет Александр Блок записав у своєму щоденнику: «„Росія гине, Росії більше немає — вічна пам'ять Росії“ — чую я навколо себе, але передо мною — Росія: та, яку бачили в застрашуючих і пророчих снах наші великі письменники; та Росія, яку Гоголь назвав летючою тройкою, Росія — буря.» Блок не помилився. Якщо Гоголь у свій час з тривогою запитував: «Що означає цей жахом проймаючий рух? І що за незнана сила закладена в цих не знаних світом конях», перед якими «відступають і дають дорогу інші народи і держави», то сьогодні не залишається сумніву «яка сила закладена в ці коні». Помилялися ті, що не хотіли бачити в більшовизмі Росію і разом з поетом білої еміграції сумували над її минулою величчю і славою:

Отдав последний свой парад,
Без ропота и стона,

В галлипольском изгнаньи спяти
Российские знамена.

И снится им в пыли чехла,
Средь дней франко-английских, —
Былые, славные дела
Великих дней российских:

И Лев Британский, что хвостом
У ног вилял все ниже,
И Наваринских пушек гром,
И взятие Парижа,

Когда как нишенка в посту, —
В те времена иные,
Ломала шапку за верству
Европа пред Россией!..

Велик былым величьем сон
И велике страданые
Российских, свернутых знамен —
В галлипольском изгнаньи...

Але віра в те, що Росія запанує над цілим світом, щоб
здійснити свою «історичну світову місію» не залишала і цих
російських вигнанців:

Но час придет!.. И будет пир —
Веселый и бессонный!..
И вновь собой покроют мир —
Российские знамена!.. ²⁴⁾

Під цим віршем стоїть дата: Берлін, 1921. Рівно через
тридцять років у тому ж таки Берліні радянський поет
писав:

Ты до дня такого дожил,
До таких прекрасных дел:
Слет немецкой молодежи
Песню русскую запел! ²⁵⁾

Російську пісню співають уже сьогодні в багатьох сто-
лицях Європи. Російські комуністи ще міцніше загнuzдали
«російську тройку», і перед нею «виляє все нижче хвостом»
не лише Лев Брітанський, і «ламає шапку перед Росією»
не одна Європа... Але світ, мов заворожений, дивиться в
обличчя російського сфінкса і бачить у ньому символ миру

і щасливого «співіснування» народів, або «інтернаціонального комунізму».

Здатність Росії міняти своє обличчя відповідно до історичних обставин і зачаровувати окремих політичних діячів і уряди західного світу є найсильнішою властивістю російського імперіялізму. Історія Росії під цим кутом зору являє собою низку метаморфоз, які відповідають окремим етапам зросту і поширення її впливів. Першою фазою цієї метаморфози було перетворення Московії на Росію. Київська Русь — це перша українська держава. Московія утворилася як цілком відмінна культурно-історична формація, на іншому етнічному субстраті й з іншими культурно-історичними традиціями і впливами. Перетворення Московії на Російську імперію відбувалося не лише шляхом приєднання України до московської держави, а й привласненням назви Київської Руси під гаслом «росіянства» обох народів, і «російського» братерства. При чому, не зважаючи на те, що Московія як нація і держава є пізнішої формації, ніж Київська Русь, москвини привласнили собі титул «старшого брата» і великоросів, а українців назвали малоросами. Під гаслом росіянства відбувалося «собираніє земель русских» і першою жертвою цього московського фокусу стала Україна; Москва не тільки привласнила її стару назву «Русь», а й усю історію Київської Руси приточила до своєї, тепер уже «російської історії». Під гіпнозою цієї російської метаморфози московського царства знаходиться західний світ до нашого часу, і навіть найвизначніші історики вважають Київську Русь першою російською, себто великоруською або московською державою, зовсім ігноруючи Україну та її історію. Російський сфінкс так зачарував західний світ своїм росіянством, що Україна довгий час зовсім була викреслена не лише з політичної мапи Східної Європи, але й з політичної свідомости європейців. Українців зачислено до росіян, і ця велика історична кривда тягнє над українським народом до нашого часу. Королі і уряди західного світу не хочуть знати України як окремої від Росії нації і неприхильні до її бажань визволитися з московського ярма, мати свою українську національну державу.

Другою фазою метаморфози російського сфінкса є її слов'янофільство, яке оформилося в ідеї російського панславізму: Росія проголосила себе слов'янською нацією і ба-

чить свою історичну місію в об'єднанні всіх слов'янських народів під своєю братньою опікою. Черговою жертвою цієї російської слов'янської місії стала Польща, яка разом з Україною найбільше потерпіла від московської опіки. Переходовим етапом від русофільства або українофільства до слов'янофільства було відтиснення Польщі з «російських земель», заселених українцями. Це чергове просування Росії на Захід один з російських слов'янофілів обґрунтовував такими аргументами: «Не во имя одной народности мы должны отвергать притязания поляков на западные русские области; мы имеем на это право также во имя нашей культуры; мы убеждены, что у русской земли есть своя судьба, свое далекое и важное назначение, что, сохраняя единство этих областей с остальной Россией, мы этим самым приобщаем их к тому великому развитию, в котором одном они могут достигнуть своего истинного блага.»²⁶⁾

Приєднуючи українські землі до Росії для «блага» українців, Москва готувала таку ж долю і для Польщі під прапором слов'янофільства, а зробивши це, не посоромилася скинути маску слов'янського братерства і показати свої зовсім не загадкові московські пазури. Вже цитований вище московський слов'янофіл Н. Страхов дуже виразно виявив сенс і мету російського месіанізму на цьому етапі: «Наша многовековая борьба с поляками есть не просто ряд войн; это борьба двух культур.» Ще виразніше писав Данілевський: «Россия должна объединить словянство; для этого ей необходимо вести активную внешнюю политику на Востоке и, может быть, очень скоро вступить в борьбу с Западной Европой.»

Третьою фазою метаморфози російського сфінкса є перетворення Росії на СРСР під прапором «інтернаціонального братерства народів». Ідея Москви — III Риму і панславізму була замінена Москвою — центром III Інтернаціоналу з прапором «інтернаціонального» комунізму. Це нове обличчя російського сфінкса допомогло не тільки відновити російську імперію, а й ще більше поширити її і збільшити її велич і силу.

Сьогодні світ задивився у чергову метаморфозу «загадкового» сфінкса і зачарований новим його обличчям — миру і можливого співжиття двох світів, і світ вірить йому, бо хоче вірити...

II. НА СЛУЖБІ ІМПЕРІЇ

Подібно до того як королі і уряди західніх держав самі сприяли поширенню і зростові російської імперії, залучаючи Росію в коло своїх економічних і політичних інтересів з міркувань економічної і політичної рації, так само на Заході ніколи не бракувало визначних публіцистів і письменників, інтелектуалів і філософів, яким також імпонувала Російська імперія і які пов'язували з нею здійснення своїх ідеалів, шукали в ній і для неї ширшого поля діяльності, здобуваючи на службі імперії почесні і гроші. Росія багато чим зобов'язана цим своїм прихильникам і вільним чи невільним агентам. Визначний французький історик, член французької академії П'єр Гаксот у статті, поміщеній у «Фігаро Літтерер» 2 травня 1953 року, ґрунтуючись на матеріалах книжки Альберта Льортолярі — «Російський міраж у Франції XVIII віку», ²⁷⁾ звернув уже увагу на те, «як XVIII вік, вік енциклопедистів теж вигадав свою Росію», і як створений міт Росії став ідеєю-силою, полемічним і публіцистичним знаряддям величезного значення. Із надзвичайною байдужістю до правди і брехні філософи підтримували цей міт, збагачували його, прикрашували в нові фарби і захищали від ударів дійсності. П'єр Гаксот відзначає подібність ролі російського міражу, який опанував у XVIII віці французьких енциклопедистів, до ролі, яку відіграє комуністична Росія для французьких комуністів, для яких вона є одночасно прообразом майбутнього і здійсненою мрією. Не має значення, що дійсність не відповідає уяві про неї; досить того, що в неї вірять. Решту зробить пропаганда. Люди охоче вірять у те, чого бажають, і тому пропаганду приймають за дійсність.

Сучасна радянська пропаганда в країнах вільного світу має за собою давню російську традицію. З давніх часів аж до нашого часу Росія надзвичайно пильно дбала про свою європейську репутацію, витрачаючи на закордонну пропаганду величезні зусилля і кошти. Жодна країна не

обслуговується такою величезною кількістю закордонних агентів. Вражає її вміння залучати для російської пропаганди визначні імена західноєвропейських письменників і журналістів. Безперечною роллю відіграє тут як «російський міраж», так і щедрість, з якою обдаровує Москва усіх, хто їй служить.

В уяві європейців кінця XVII віку Московія була далекою і загадковою країною, у всьому відмінною від Європи. Перетворення московського сфінкса з Московії на Росію не знаходило відповідного і бажаного впливу на Заході. Петрові I доводилося вести пропаганду «нової Росії», починаючи з її нової назви. З його наказу князь Меншіков писав московському послові у Копенгагені Долгорукому: «Во всех курантах печатают государство наше Московским, а не Российским, и того рады извольте у себя сие перестеречь, чтобы печатали Российским, о чем и к прочим ко всем дворам писано.»²⁸⁾ Недобра слава про Московію робила труднощі московським дипломатам. Московський представник Матвеев повідомляв з Парижу, що французький двір «мало зважає на нас і на наші справи». Вістку про перемогу Петра I під Полтавою над шведами й українським гетьманом Мазепою зустріли у Франції з недовір'ям, бо «цілий тутешній народ є ворожий до Росії» — писав царський амбасадор Волков з Парижу. Тому він запропонував цареві спосіб змінити таку думку у Франції, підкупивши для цього редакторів французьких газет. Російський історик Пекарський подає про російського царя такі відомості: «Петро Великий розумів дуже добре силу і значення суспільної думки в Європі і усвідомлював той вплив, який мала на неї навіть і на початку XVIII століття журналістика і різні політичні видання. Про Росію петровських часів європейські журналісти і публіцисти говорили або з посміхом, коли справа йшла про розумовий стан країни, або з побоюванням, подібним на страх римлян від чуток про варварів, коли приходили вісті про війнні успіхи російського царя. Бачачи це, Петро бажав, щоб журналісти і видавці були на його боці, себто, вони мусіли бути запевняти європейську читачку публіку, що в Росії не так усе погане, як це звичайно прийнято думати, що, навпаки, там відбувається багато видатного з волі царя і в наслідок розпоряджень його міністрів і т. д. Щоб мати такі друковані відгуки, вважали достатнім найняти з десяток головних журналістів і пись-

менників, які й зобов'язувалися писати статті про Росію в потрібному напрямкові, згідно з намірами уряду. Адвокатів за Росію із європейських журналістів і письменників вербували в усіх державах — і це було спеціальністю Гюйсена. Доля цієї людини і творів, написаних під його впливом, у вищій степені повчальна в тому відношенні, що дослідник мусить збирати докладні відомості про них не для того, щоб скористатися ними, як матеріалом для історії свого часу, а для попередження помилок і викривлень, яких можна наробити, якщо не знаєш, що ті або інші історичні відомості написані найманцями з особистих розрахунків.»²⁹⁾

Останнє зауваження Пекарського стає особливо важливим, коли взяти до уваги, що російський цар Петро I «старався навіть саме мислення, розум, духовні сили нації підкорити своєму впливові... Усі твори науки й літератури в Росії в часи Петра Великого... залежали в більшій або меншій мірі від волі уряду, зосередженого в особі государя, а тому писались і друкувалися з подивугідною для нашого часу єдністю думки.»³⁰⁾ Бажання Петра I відповідно впливати і на західноєвропейську думку здійснювалося видатними іменами журналістів і письменників західного світу. З'являються такі твори, як «Похвала Петрові I» Фонтенеля. Автор цієї книжки надзвичайно легко згадує про варварські методи реформ Петра I. Підлесник надто стриманий щодо страти царевича: оскільки цар сам оголосив цю «неприємну історію», то це означає, що він собі за неї не докоряв. Про стинання голів стрільцям Фонтенель знаходить ще кращий вислів: «Петро знищив їх не здригнувшись». Ні слова про його жорстокості. Ні слова про його приховані задуми: Фонтенель навіть не питав себе, чи не було справжньою метою Петра, коли він запроваджував західну техніку, збільшення сил держави і створення знарядь для завоювань, а не щастя підданих. Такий коментар до цієї книжки подав у згаданій вище статті французький історик П'єр Гаксот. Цю книжку Фонтенель написав на доручення Академії наук у Парижі, але є припущення, що на її змісті позначилася рука російського амбасадора.

Велику послугу для Росії зробив також Вольтер. В його «Історії Карла XII» введено Петра I, як філософа на троні, в тому розумінні, як це було прийнято французькими енциклопедистами. Пізніше, 1766 року, Вольтер сам признав-

ся, що в 1744-1748 роках у відношенні до Росії поведився, як «досконалий облесник», а в листі 1760 року назвав себе «натуралізованим росіянином». Посилаючи свою «Адріяду» імператриці Єлисаветі, Вольтер у листі з 16 червня 1745 року писав: «Кілька років тому я написав „Історію Карла XII“, але там є кілька помилок... Мій теперішній задум написати „Історію Петра Великого“». І коли російський амбасадор у Парижі запропонував Вольтерові написати цю історію (1757), Вольтер швидко відповів: «Ви пропонуєте мені те, що я бажав уже 30 років». Про цю історію д'Алямбер у листі до м-ль де Лепінасс з 25 липня 1763 року писав: «О, Боже мій, справді, цей восьмий том Вольтера (що містить „Історію Петра I“), викликає огиду низотністю й плюгавістю своїх похвал. Дійсно варто мати щорічну ренту в 100 000 ліврів, жити у вільній країні й написати таку історію!». Такий характер «Історії Петра I» Вольтера пояснюється однією дуже характеристичною обставиною: співучасниками в її написанні були петербурзькі цензори.³¹⁾ При цьому слід відзначити, що сам Вольтер не дуже вірив «російському міражу», у створенні якого він взяв таку участь. Так, наприклад, у листі з 30 червня 1760 року Вольтер писав таке про Росію: «Звичаї там такі ж важкі, як і клімат; заздрість до чужинців — крайня, деспотизм — безмежний, суспільство — нікчемне.»

Катерина II не менше від Петра I розуміла значення закордонної пропаганди і зуміла багато зробити для зміцнення російських позицій в Європі та прославлення свого імені. А тому що французька опінія була міродайною для всієї Європи, вона зверталася до неї і старалася насамперед прихилити на свій бік опінію французьких енциклопедистів. Другого ж дня після того, як колишня німецька княжна стала російською імператрицею, вона запитувала французького амбасадора в Росії Бретейя, чи він не знає особисто Вольтера і чи не може він «висвітлити» Вольтерові «липові події» і одночасно інспірує листа з рук свого секретаря, женеваця Пікте про події, які привели її до трону. Вольтера не важко було переконати, і він став до її послуг. У листах називав її «моєю» імператрицею, став їй за «лицаря» і називав її «чудом».

З цією ж метою, щоб прихилити на свій бік опінію французьких енциклопедистів, Катерина II купила за 15 000 ліврів книгозбірню Дідро, призначаючи його одночасно до

кінця його життя господарем цієї книгозбірні з виплатою 1000 ліврів щорічно. Цього було досить щоб справити найкраще враження про російську царицю у Франції. Не кажучи вже про самого Дідро, французькі філософи виголошують осанну Катерині II. «Це від неї, й лише від неї, Фідро одержав нагороду за свою довгу працю», — відзначав Мармонтель. Вольтер заявляв, що Катерина зробилася «справжньою добродійкою Європи». Грім, очевидно, мав підстави писати до російської цариці: «Всі ті, що плекають літературу і мислять, незалежно від місця їх проживання в Європі, вважали себе за ваших підданих.» Зі свого боку Катерина II прагнула здаватися для Європи «північною галлійкою», «філософом» і «республіканкою». Свій наказ Комісії 1766 року, що мала виробити новий кодекс, Катерина призначала для пропаганди на Заході, переклавши для цього цей свій документ латинською, французькою і німецькою мовами. Французькі філософи сприйняли новий твір Катерини з захопленням. «Справедливість і людяність водили пером цариці» — писав Вольтер. Фальконет оцінив наказ цариці як «архитвір розуму і людяности», а Мерсьє в захопленні писав: «Кайдани, що обтяжували хлібороба, розірвані: він підніс голову і з радістю побачив себе рівним серед людей.»

Ніколи, мабуть, «російський міраж» не мав такого впливу, як у ті часи, на відношення до російської політики. Навіть у таких подіях, як поділ Польщі і перша російсько-турецька війна, Росія мала своїх прихильників на Заході. Катерина надіслала Вольтерові ще 1767 року свій «маніфест про чвари в Польщі» і отримала від нього відповідь, у якій читаємо: «Оце вперше вживають найвищої влади, щоб установити свободу сумління. Це найвеличніша доба з усіх, що я знав в сучасній історії.» В листі до Гельвеція Вольтер писав: «Зводять наклеп на російську імператрицю, коли кажуть, що вона підтримує дисидентів у Польщі, щоб лише захопити кілька провінцій цієї республіки. Вона присягла, що не хоче жодного клаптика землі, і все, що вона робить, — це лише для того, щоб здобути славу встановлення віротерпимости.» На замовлення Катерини II і за її документами Вольтер склав 1767 року «Історичний нарис про церковні суперечки в Польщі», що його мали поширювати в самій Польщі. Таке ж відношення Вольтера до Росії було й під час першої російсько-турецької війни. Для нього

Катерина — «північна зірка», а султан Мустафа «свиня півмісяця». На замовлення Катерини Вольтер написав за 1000 царських дукатів голосну протитурецьку статтю, в якій називає Катерину «Петербурзькою Богоматір'ю». Дідро не лишався також у боргу, і його компліменти на адресу Росії вже цілком нагадують поставу сучасних комуністів. Він писав: «Наука, мистецтво, смак і мудрість підносяться до півночі [тобто до Росії], а варварство зі своїм почотом сходить на південь» (до Франції). В похвалах Дідро на адресу російської цариці чується рабська улесливість, яка нічим не поступається перед вихваланням недавнього диктатора Росії Сталіна. Дідро так само писав про царицю Катерину: «Благородний ентузіазм охоплює мене, і мої пальці мимоволі простягаються до старої ліри, струни якої порвала філософія. Я знімаю її зі стіни і, як звичайно, з непокритою головою, захоплююся піснею: Ви, яка на троні, являється нам вірне зображення божества...» і т. д.³²⁾

Вербування видатних західноєвропейських письменників і журналістів для російської пропаганди увійшло в традицію російських царів і диктаторів. Серед низки імен видатних постатей Заходу, до яких залицялися російські агенти, обробляючи їх і використовуючи для творення доброї слави про Росію та її керманічів, бачимо і такі імена, як А. Дюма, О. Бальзак, Гете...³³⁾ Таємна російська поліція, або «III Отделение Канцелярии Его Императорского Величества», тримала за кордоном своїх спеціальних агентів, завданням яких було поміщати в закордонній пресі відповідні пропагандивні статті про Росію, підкупляти для цієї мети редакторів газет і журналів. Серед цих агентів особливо виділяється постать Якова Толстого. Приятель славетного російського поета Пушкіна і співучасник декабристів, Я. Толстой після викриття і поразки декабристів уник арешту, і, перебуваючи у Франції, вирішив реабілітувати себе на службі російського уряду в ролі російського пропагандиста в західному світі. Цим він звернув на себе увагу російського посла в Парижі, який у листі до шефа жандармів Бенкендорфа рекомендував зачислити Толстого «кореспондентом міністерства народньої освіти в наукових і літературних питаннях». «Він міг би тоді обробляти пресу, так би мовити, під шумок, а ті зв'язки, які складуться у нього силою самого його службового становища, значно полегшать йому можливість здобути вплив у літературних

колах.» «Яков Толстой — повідомляє далі посол — вже більше 12 років з особистого нахилу, з переконання і патріотизму займається літературною і політичною полемікою, і в ньому паризька публіка звикла бачити захисника інтересів Росії. Така особа не буде здаватися підозрілою і зможе, якщо дати йому для цього засоби, з успіхом боротися з помилковими судженнями і наклепами, яких не перестають поширювати проти нас.»³⁴⁾

Як таємний агент російської політичної поліції за кордоном, Яков Толстой у своїй записці до шефа російської поліції вважав, що у взаєминах з французькими журналістами і редакторами треба «діяти шляхом обіцянок нагород і тепер же роздавати їх деяким особам, які зробили послугу нашій справі». «Шпальти п'яти газет будуть в моєму розпорядженні, як тільки я одержу засоби для їх захоплення... «La Quotidienne» цілком віддана інтересам Росії. Господа Мішо і Льоранті будуть приймати до друку все, що ми захочемо повідомити їм про Росію.» Назвавши кілька французьких журналів, Толстой пише: «Ці журнали могли б служити нам для ознайомлення через їх посередництво з величезними досягненнями нашого уряду, як у справі розвитку промисловості країни, так і в галузі управління. В них могли б бути поміщені повідомлення, які свідчать про мудрість і великодушність імператора, про надзвичайні риси і блискучі факти його царювання.»³⁵⁾

Російські царі не шкодували подарунків і грошей, щоб показатися перед Заходом блискучою фасадом, розмальованою і прикрашеною самими європейцями. У свій час до Росії був запрошений славетний французький художник Орас Верне (1789-1863), який створив цілу галерію картин, що являли собою апотеозу царської придворної і військової Росії. Цей факт міг би бути символом того, як творився «російський міраж», перед яким схиляли свої голови найвизначніші імена західного світу і готові були ставати на службу російській імперії, залишаючися зовсім байдужими до невільничого життя і долі поневолених нею народів.

Внутрішня Росія і російська дійсність являли різкий контраст до фасадної Росії, і багато європейських паломників, приваблених російським міражем, верталися звідти з розбитими ілюзіями і глибоко розчарованими. Один з таких розчарованих, — французький маркіз де Кюстін, на-

писав книжку «Росія в 1839 році», яка й сьогодні не втратила свого значення для пізнання Росії.

Французький мандрівник їхав до Росії з найкращими намірами для ствердження своїх суспільно-політичних поглядів на прикладі Росії. В столиці імперії прийняли Кюстіна з неприхованою і підкресленою люб'язністю, явно зраджуючи бажання російського царя мати в його особі прихильника Росії, який напише про неї з найвищими похвалами свої враження для повчання цілої Європи. Кюстін зауважив, якого величезного значення надає російський цар громадській думці в Європі про Росію. Микола I справив на нього враження військової людини більше німецького, ніж слов'янського типу. «Це — людина характеру і волі, і це потрібне, щоб стати тюремником третини земної кулі, але немає у нього великодушності, про це свідчить, як він застосовує свою владу.» Коли Кюстін висловив здивування, що цар, володіючи такою державою, знаходить ще час бути присутнім на придворних забавах, Микола I відповів: «На щастя, адміністративна машина дуже проста в моїй країні... Коли б образ правління був складним, голови однієї людини не вистачило б.» При цьому додав: «Деспотизм ще існує в Росії, бо він складає сутність мого правління; але він згідний з генієм нації.»³⁸⁾

Книжка Кюстіна написана спокійним і коректним тоном. «Мені здавалося — пише він у передмові — що, говорячи правду про Росію, я зробив би нове і сміле діло: до цього часу страх і користь диктували перебільшені похвали; ненависть диктувала наклепи, я не боюсь ні першої, ні другої перешкоди.» Що ж зауважив Кюстін у Росії? Його вразили незнані в жодній іншій країні раболіпство і плазування, принизлива догідливість і повне забуття всякої людської гідності серед придворних вельмож у присутності великого князя. Кюстін відзначає відсутність свободи думки і страх за висловлені погляди. Росія — царство шпигунів. «Російський уряд — це... стан облоги, який став нормальним станом суспільства.» «Все пригнічено, боязко тиснеться, все похмуре, все мовчазне, усе в сліпому послухові незримій палиці. Тупа і залізна касарняна дисципліна скувала всіх і все. Безмежна тиранія, яка топче душу людини.» Цей лад у Росії, на думку Кюстіна, «надто дорого коштує, щоб я міг ним захоплюватись». «Коли я думаю про ці факти і про масу інших жорстокостей, більш або

менше таємних, які щодня відбуваються в глибині цієї колосальної імперії, де простір однаково сприяє обуренню і репресії, то я починаю ненавидіти країну, уряд... Незбагненно тяжке почуття мене охоплює, і я думаю тільки про те, як би утікати.» «Треба жити в цій пустелі без спокою, в цій тюрмі без відпочинку, яка називається Росією, щоб відчутти всю свободу, якою користаються люди в інших країнах Європи, яка б форма правління не була там прийнята.» Кюстін намагається заглянути в душу російського сфінкса і розгадати загадку «національного генія» Росії: чому російський народ всьому покірний? Для чого ідолопоклонствує перед царем? І приходить до висновку, що це є в характері російської імперії, душею якої є російський імперіялізм. Росія хоче підкорити собі цілий світ, «бо тільки такою метою можна пояснити велетенські жертви, які накладаються тут на індивіда суспільством». Без цього історія Росії була б нерозкритою загадкою. Кюстін з тривогою за майбутнє перестерігає Францію й Європу перед завойовницькими планами самодержавства і висловлює при цьому подиву гідне пророцтво: «Або цивілізований світ знову попаде через п'ятдесят років під ярмо варварів, або в Росії відбудеться революція, більш страшна, ніж та, наслідки якої Західня Європа відчуває ще до цього часу.»

Пророцтво здійснилося: така революція відбулась, і на її хвилях російська імперія виросла до таких розмірів, що сьогодні «ярмо варварів» є реальною загрозою для цілого світу. Генерал Бідел Сміт у передмові до скороченого видання книжки Кюстіна англійською мовою між іншим пише: «Аналогія між Росією 1839 р. і Радянським Союзом настільки вражаюча, що треба ущипнути себе, щоб згадати, що Кюстін писав більше, як сто років тому.» Як відзначає Сміт, і в сучасній Росії, говорячи словами Кюстіна, «думати і зауважувати означає бути запідозреним», «російський уряд краще, ніж будь-який інший, обслуговується шпигунами», росіяни «сп'яніли рабством», вся Росія мусить коритися волі государя, який «вирішує долю всіх», «російський деспотизм не тільки вважає ідеї і почуття за ніщо», але й «переінакшує факти», мистецтво і література придалені і підпорядковані законам імперії.

У свій час Герцен писав: «Без сумніву, це найбільш захоплююча і розумна книжка, написана про Росію чужоземцем... Найкраще він схопив штучність, що вражає на

кожному кроці, і вихвалання тими елементами європейського життя, які тільки і є у нас для показу. Є вислови вражаючої точності: „фасадна імперія” („un empire de façade”) та інші. Він глибоко схопив характер суспільства... Він оцінив національний характер. Тяжкий вплив цієї книжки на росіянина, голова схиляється на груди і руки опускаються; і тяжко від того, що відчуваєш страшну правду, і досадно, що чужинець доторкнувся до болючого місця і миришся з ним за багато і більше всього за любов до народу.»³⁷) Так зареагували на книжку Кюстіна лише одиниці типу Герцена, але російська еліта і правляча верхівка імперії злостилася й обурювалася. Російський цар, прочитавши книжку, кинув її на підлогу зі словами: «Моя вина, для чого я говорив с этим негодяем!». Обурювалися не за помилкові зауваження Кюстіна, а за правду. Жуковський говорив: «Нападати треба не на книжку, бо в ній багато правди, а на Кюстіна», який був такий невдячний за люб'язне прийняття. Тютчев відповів на книжку цілою брошурою, в якій намагався довести, що всяка критика Росії розбивається об її велич, а ті, хто надає книжці Кюстіна надто великого значення і стараються захищати Росію, уподібнюються до людей, які хотіли б захистити своєю парасолькою верхівку Монбляну.

Але російський уряд добре розумів, що такі книжки є в силі розвіяти міраж і «російського Монбляну». Микола I наказав розгорнути якнайкращу контрпропаганду, щоб заперечити свідчення Кюстіна про Росію. Під безпосереднім керівництвом «III Отделения» було випущено низку брошур, спрямованих проти книжки Кюстіна, що їх написали Яков Толстой, Н. Греч, Булгарин і старший дорадник міністерства закордонних справ К. Лабенський. І цього виявилось замало. Російським авторам мало вірили. І тоді була застосована інша метода російської пропаганди, яка знайшла широке застосування в наш час: було запрошено до Росії більш певних і надійних прихильників Росії відвідати цю країну й устами європейців підтримати російську легенду. У цей час, саме 14 липня 1843 року, французький письменник світової слави Бальзак відвідав російське посольство у Парижі з клопотанням про візу для виїзду в Росію. Бальзак належав до тих європейських знаменитостей, які в Росії бачили широке поле для здобуття кар'єри і грошей. Його амбіції грати видатну роль у політичному

житті свого часу були приваблені видовом блискучого Петербургу — столиці велетенської імперії. «Він хотів — пише один з дослідників — прожити в Росії, як автор „Петербурзьких вечорів” Жозеф де Местр, під ласкою абсолютистської влади, захищаючи її авторитет і скріплюючи своїм пером її вплив.»³⁸⁾

Негайно ж після візиту Бальзака до російського посольства, з Парижу до Петербургу була надіслана шифрована депеша: «Якщо г. де Бальзак, романіст, ще не прибув до Петербургу, він, мабуть, скоро буде там, бо він ще 2-14 цього місяця візував свій паспорт, щоб виїхати через Дюнкірхен у Росію. Тому що цей письменник має постійні грошові труднощі, а в теперішній час він стиснений більше, ніж будь-коли, цілком можливо, що літературна спекуляція є одною з цілей його мандрівки, не зважаючи на протилежні свідчення газет. У такому випадку, ідучи назустріч грошовим потребам п. Бальзака, можна було б використати перо цього автора, який зберігає ще деяку популярність тут, як і взагалі в Європі, щоб написати спростування ворожої нам і наклепницької книги п. Кюстіна. З цього приводу я вважаю себе зобов'язаним попередити... що, згідно вжитих заходів, прислане мені дотепне спростування книги Кюстіна має з'явитися в «Revue de Paris», а потім в «Quotidienne». Сподіваюся, що цей журнал і ця газета приймуть і ту виправлену статтю, про скорі прибуття якої ваше сіятельство зволили мене повідомити.»³⁹⁾

Таким чином Бальзакові призначалась видатна ролія у запереченні книжки Кюстіна. Але російський цар, який так попикся, прийнявши у себе Кюстіна, що не довіряв Бальзакові і не влаштував для нього належного прийому. А тому й проєкт залучення Бальзака для російської пропаганди не вдався. Зате жертвою «російського сфінкса» став Александер Дюма-батько. Виряджаючи Дюма в Росію, Жюль Жанен супроводжував його мандрівку такими словами: «Ми доручаємо його гостинній Росії і щиро бажаємо, щоб він удостоївся кращого прийняття, ніж Бальзак. Бальзак явився в Росію не в час — одразу ж після Кюстіна, і тому, як це часто трапляється, невинний постраждав за винного. Що ж торкається невинності... бідш невинного, як Александер Дюма нікого бути не може. Повірте, вельмишановні панове, що він буде розповідати про все, що побачить і почує, так мило, так необразливо, з таким тактом, з такими

похвалами і з таким веселим настроєм. Він буде такий вдоволений самим собою і в той же час всіма вами... що з вашого боку було б злочином, якби ви не подали йому дружньої руки.» Цю рекомендацію Дюма цілком виправдав. Він був надзвичайно зворушений гостинністю, з якою його скрізь приймали, не помічаючи таємного поліційного нагляду і всього фальшу влаштованого для нього російського маскараду. Мимоволі Дюма добре відплатив за влаштовану для нього гостинність і маскарад, увесь розмах і пишноту якого він особливо відчув на Кавказі. Його книжка «Кавказ», порівнюючи з попередньою книжкою «В Росії», виявилась досить прихильною і без жодних неприємних для Александра II екскурсів у минуле Романових і їхнього двору. Російські завойовники Кавказу показані в новій книжці справжніми європейцями, які прилучають народи Кавказу до європейської цивілізації. З цього приводу один із сучасних дослідників пише: «Дюма побачив на Кавказі лише те, що можна було бачити із золотої клітки гостинного прийняття; він розповів про Кавказ лише те, що йому дозволили розповісти його невидимі цензори, його незримі тюремники, яких він вважав наймилішими у світі меценатами. Описуючи ілюмінацію на свою честь у Баку, Дюма гордо відзначав: „Немає сумніву, що найбагатший володар у цілому світі, за виключенням імператора Александра II, не в стані влаштувати собі в своїй державі такий вечір, який був даний нам, простим артистам. Справа в тому, що мистецтво є цар над імператорами й імператор над царями”». Дюма жорстоко помилявся: в Росії він був в тісній тюрмі, коли вважав, що є на вільному святі в честь славетного художника.»⁴⁰⁾

Те, що тут сказано про Дюма, можна сказати і про всіх тих сучасних відвідувачів Радянського Союзу, які в більшій чи меншій мірі, свідомо чи не свідомо пропагують «велике будівництво» і «соціальний прогрес» в «країні побудованого соціалізму». Визначний французький політичний діяч Едуард Еріо відвідав СРСР і був на Україні 1933 року, коли масово гинули українські селяни від голоду, спричиненого ворожою до України політикою Москви. Цілі села лишилися пусткою і навіть на вулицях міст, куди в'їзд селянам був заборонений, можна було бачити опухлих з голоду селян та їх трупи, яких поліція не встигала прибирати. За підрахунком фахівців, на Україні загинуло в

цей час біля 8 000 000 українського населення, але Едуард Еріо побачив тоді лише «квітучу Україну», яку показували йому агенти таємної поліції. Свідчення Едуарда Еріо, як і багатьох подібних йому західних відвідувачів СРСР, допомагали московській пропаганді заперечувати наявність голоду на Україні. А коли помер найбільший деспот і кат поневолених народів Й. Сталін, у Франції було спущено національні прапори, а серед тих, які віддавали останні почесні померлому диктарові, був, звичайно, й Едуард Еріо.

На закінчення нашого стислого огляду участі окремих видатних постатей Заходу в російській пропаганді й на службі російської імперії ми хотіли б ще додати український коментар до книжки Льортолярі «Російський міраж у Франції XVIII віку». Українців дивує насамперед тон цієї праці: «Цей тон — якийсь іронічний, поблажливий. Автор часто-густо надто легко говорить про те духовне спустошення, що його заподіяв „російський міраж” поміж „філософами”. Адже жертвами, вільними чи невольними, того „міражу” стали люди, що ввійшли в світову історію й що їх імена загал у цілому світі зникли з пам’яті... Прочитавши книжку французького дослідника, читач нашого часу з сумом, а не раз і з обуренням, дивитиметься на тих „філософів” XVIII ст., що так легко перевернулися в трабанти російського деспотизму. Тому й іронія автора здається нам мало відповідною до змісту його праці, де на кожній сторінці бачимо видатних людей, що через своє протицерковне наставлення, а також і матеріальні причини шукали свого ідеалу в... російській імператриці. Така іронія здається нам особливо недоречною, коли зважити, що й тепер існують у Франції деякі „філософи”, які в своєму становленні до сучасних можновладців Росії-СРСР наслідують своїх славних попередників, збаламучених або куплених звеличників російського деспотизму.»⁴¹⁾

В наші часи «російський міраж» в образі СРСР здобуває щораз нові для себе жертви, серед яких бачимо багато видатних політичних діячів, письменників і філософів. Крім «п’ятих» комуністичних колон у країнах вільного світу, Москва має сьогодні велику кількість своїх симпатиків і поплентачів серед європейської еліти і діячів культури. Сьогодні це вже не одиниці. Москва має сьогодні на своїх послугах не лише окремих письменників і журналістів, а й свої трибуни в столицях Західної Європи і масовий рух

на послугах російської пропагандивної машини. В Берліні відбулася «Надзвичайна сесія Світової Ради Миру» 1954 року, на якій виступали не тільки радянські пропагандисти з Росії, а й численні представники західного світу. З Парижу прибув на сесію французький філософ Жан-Поль Сартр, щоб від свого імени повторити основні гасла радянської пропаганди. В Парижі відбулися урочисті збори, присвячені врученню міжнародної сталінської премії «За укріплення миру між народами» французькому громадському діячеві П'єру Коту. На зборах були присутніми повірений у справах СРСР у Франції В. Єрофеев, голови дипломатичних представництв країн народної демократії, голова міжнародної демократичної федерації жінок Ежені Коттон, керівники французької комуністичної партії на чолі з Жаком Дюкло, генеральний секретар Загальної конфедерації праці Бенуа Фрашон і Ален Леап, депутати національного зібрання і члени Ради республіки, представники Національної ради миру, асоціація «Франція-СССР», Союз французьких жінок, видатні французькі вчені, письменники, артисти і представники преси. Урочисте зібрання відкрив відомий французький письменник, замісник голови Комітету міжнародних Сталінських премій «За укріплення миру між народами» Люї Арагон. Потім П'єр Мен'є прочитав послання почесного голови Національного зібрання Едуарда Ерію. Промовляв кол. прем'єр-міністр Франції Поль Бонкур, англійський громадський діяч Пріт, французький учений Фредерік Толіо-Кюрі, радянський письменник Ілля Еренбург...

Приймаючи «Сталінську премію за укріплення миру» П'єр Кот між іншим сказав: «Найвидатнішим явищем, яке відбувається перед нашими очима, є закінчення довготривалого панування того, що звичайно називають західним світом, над іншими континентами. Колоніальні імперії, економічні і політичні опіки мають не більше шансів на збереження, ніж є шансів на відродження Римської імперії або Священної імперії германської нації, хоч би це й було під маскою „Європейської оборонної спільноти“. Все це належить до минулого і мусить лишитися в могилі. Величезні людські маси, які вчора були поневолені західними державами або підкорені їхньому пануванню, підняли голову і здобули свою незалежність; за ними пішли і йдуть інші народи, і ми мусимо жаліти тих безумців, котрі не

помічають, які нові обрії для людства відкриває цей рух.» ⁴²⁾ Як бачимо, Москва ухитряється сьогодні вести боротьбу проти Заходу за допомогою видатних політичних діячів того ж таки Заходу і нищити кращі традиції західної культури за допомогою західноєвропейських «філософів» і діячів західної культури. Своїх західноєвропейських симпатиків і поплентачів Москва оплачує сьогодні не таємно, а цілком одверто і навіть робить з цього прилюдне і урочисте видовище «вручення премій», а їх прийняття західноєвропейськими науковцями, письменниками і журналістами як нагороди за співпрацю з Росією вважається сьогодні справою чести і героїства.

Немає сумніву, що багато симпатиків СРСР і поплентачів московського комунізму керується ідеальними мотивами, коли бере участь у таких пропагандивних кампаніях, керованих і надхнених Москвою. Це є слабкістю людини, в тому числі й видатних письменників і філософів: відгукватися на шляхетні визвольні гасла й не помічати, що не завжди ті, хто їх проголошує, є реалізаторами їх у дійсності. Більшовики є спекулянтами цих ідей у своїй пропаганді, яка має свої імперіялістичні цілі. Коли взяти до уваги що західний світ втратив ініціативу в міжнародній політиці і є байдужим до поневолених Москвою в СРСР народів і часто веде егоїстичну і безпринципну політику, а московський комунізм опанований вірою у свою світову визвольну місію і в те, що радянський лад в СРСР є ладом, за яким тужать і якого чекають всі народи, то стане зрозумілим цей історичний парадокс, що СРСР, ця справжня «тюрма народів» і найбільш деспотична й агресивна імперія світу, виступає в ролі визволительки колоніальних народів і охоронцем миру між народами, і під прикриттям визвольних гасел веде наступ проти вільного світу.

Але причиною величезного впливу «російського сфінкса» є не лише те, що цей сфінкс дуже добре ховає свої «звірячі пазури», а своє «жіноче лице» прикриває маскою миру. Гіпнотизуюча сила Росії в її велетенських розмірах і озброєнні. Крім того, діють і такі випробувані засоби, як золото. За службу російській імперії Москва добре платить. Сталінські премії за укріплення миру, якими купує Москва західних письменників і діячів культури, вимірюються величезними сумами. І це є також один з парадоксів нашого часу: видатні політичні діячі і філософи не можуть чи не

хочуть зрозуміти елементарної істини, що ті величезні гонорари, які виплачує їм Москва, як «премії миру» є грабовані гроші, які московські змовники з Кремля витискують з поту і крові радянських рабів невілнничою примусовою працею, на військових заводах СРСР, які є збройним арсеналом для ведення війни проти західного світу. Це є справді безумством нашого часу, коли навіть видатні письменники і діячі культури Заходу не лише допомагають творити новий «російський міраж», а й стають знаряддям СРСР в його боротьбі проти західного світу — на службі найбільш деспотичної, реакційної і кривавої імперії, яка будь-коли існувала в історії людства.

Велику роль у створенні «російського міражу» відіграє російська культура. Російська культура репрезентується у світі перш за все російською літературою. Є твердження, що «російська література є найбільш видатним явищем руського духа». ⁴³⁾ Історик літератури С. Венгеров відзначає, що російська література стала викликати в XIX віці на Заході подив, близький до ентузіазму. «Російський вплив став помітним явищем європейського літературного життя.» «Всі відчують, що в засто́яний і вкритий каламуттю потік європейської літератури вливається якась свіжа течія, повна своєрідних фарб, які є не продуктом гниття і розкладу, а результатом органічної праці не початих і не вичерпаних ще молодих сил. Вчорашні варвари говорять якесь нове слово, якому суджено і почасти вже довелося, глибоко вплинути на бліду творчість останнього періоду європейської літератури.» ⁴⁴⁾

Така ж апологія російської літератури пропагується і в сучасній радянській Росії. Національний характер Росії в цьому відношенні ні в чому не змінився: і сьогодні в Росії культивується протиставлення «гнилому заходові» російський великодержавний патріотизм. Могутнім знаряддям виховання почуття вищості російської культури над культурою Заходу і російського месіанізму є російська література. Вона вся пройнята цими настроями і цим духом. В найновішому збірнику «О советском патриотизме» ⁴⁵⁾ читаємо: «Наша країна дала світові найбільших письменників і художників, без яких неможливо уявити собі сучасної культури. З величезною силою геній російського народу виявився в літературі. Досить назвати імена Пушкіна, Лермонтова, Грібєєдова, Гоголя, Белінського, Герцена, Черни-

шевського, Некрасова, Тургенева, Гончарова, Салтікова-Щедріна, Толстого, Чехова, Горького. Російська література займає по праву перше місце в світовій літературі.»

Тяжко знайти в історії інших народів приклад такої величезної «службової» ролі літератури, як та, що її відіграє російська література для Росії. У старій царській Росії вона служила засобом русифікації поневолених народів, була зброєю у боротьбі проти національних культур поневолених народів. Така ж роль випала для російської літератури і в новій більшовицькій Росії, де вона стала засобом і русифікації, і советизації народів, що означає те ж саме. Ленін з надзвичайним задоволенням відзначав, що «більшість українських робітників є під впливом великоруської культури», і переконував українських марксистів, що це є надзвичайно позитивний факт і що всяку можливість зближення з великоруською літературою, з колом її ідей треба «обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати». При цьому Ленін, звичайно, додавав, що «поруч з ідеями великоруської буржуазної культури, діють тут і ідеї великоруської демократії і соціал-демократії». ⁴⁶⁾ Сьогодні таке розмежування руської культури на демократичну і буржуазну стало пустою фразою. Вся російська культура і література в трактуванні радянських критиків є передовою і прогресивною, і поставлені на службу радянській імперії. Про це з великим вдовolenням говорив В. Молотов: «Наша література і мистецтво все більше стає прапорonoсцем нашої сталінської епохи... поширюючи советський вплив далеко за кордонами нашої батьківщини.» ⁴⁷⁾

Про російський вплив через російську літературу писав також Ленін: «Хай читач пригадає про таких попередників російської соціал-демократії, як Герцен, Белінський, Чернишевський і блискуча плеяда революціонерів 70-их років; хай подумає про те світове значення, яке набуває тепер російська література.» ⁴⁸⁾ Про вплив російської літератури і коло її ідей на Заході свідчить багато фактів нашого часу. Велике число вихованців російської літератури є тепер у західному світі. Разом з численною і багатою на культурні сили російською еміграцією, ці прихильники російської літератури творять величезну армію, розсіяну по всіх країнах, яка поширює російські впливи за кордонами Росії і стоїть на сторожі російських інтересів.

Велику службу російській імперії виконує російська еміграція, яка являє собою поважну культурну і політичну силу і має дуже помітний вплив на Заході. П. Ковалевський з гордістю відзначає: «Революція викликала добровільний виїзд з Росії значної частини російських культурних сил, які, продовжуючи і розвиваючи ту справу, яку вони робили на батьківщині, рознесли російську культуру по всьому світі.» «В цьому відношенні російські культурні сили, розсіяні по п'ятих частинах світу, продовжували місію Росії і явилися новою ланкою в російському культурному розвитку... Вони створили у всіх країнах сотні підприємств, організували свої власні музеї, виставки і театри... і жили до війни 1939 року повним життям держави без території.» «Відбудувавши „Росію” на чужій землі, Російське Зарубіжжя не обмежилось її влаштуванням, воно понесло російську культуру, мистецтво і науку у світ і культурно завоювало собі майже скрізь одне з перших місць.» «Закордонна Русь, продовжуючи і розвиваючи справу російської культури, завершила таким чином до 1939 року важливий етап російського історичного шляху, поширивши російську культуру далеко за межами Росії.» І далі П. Ковалевський робить висновок: «XIX вік дав багатий ідеологічний матеріал для всебічного висвітлення питання про те, яким шляхом може піти в майбутньому Росія, якою може бути її Місія, у яку вірили не лише всі російські мислителі, але й чужинці... Можна бути певним, що народ, який створив найбільшу в світовій історії державу, єдину за своїм багатством мову, і славетну всеобіймаючу культуру, який витримав в останні роки, в особі своїх освічених представників здав іспит у всіх країнах світу, здійснить Велику Історичну Місію.»⁴⁹⁾ Міт Росії-Месії пов'язує російську білу еміграцію і червоних кремлівських мрійників в одне нерозривне ціле, і ті й ті роблять одну російську справу, яка полягає в ствердженні величчя і сили Російської імперії і в здійсненні її «великої історичної місії».

Загальна картина російської пропаганди в західному світі вражає своїм справді таки російським розмахом і широтою. Жодний уряд не витрачає стільки золота на пропаганду за кордоном і не обслуговується такою кількістю пропагандистів, як московський уряд. Москва має спеціальне «Видавництво чужоземної літератури» на всіх мовах світу, і ця пропагандивна література безборонно розходить-

ся по всіх «Чотирьох континентах». ⁵⁰⁾ У свою чергу російська біла еміграція також має свої видавництва на зразок «Видавництва імени Чехова» в Нью-Йорку і солідні пресові органи, не згадуючи вже про те, що численні наукові кадри російської еміграції обіймають дуже поважні позиції в різних наукових інституціях і мають там своїх численних прихильників не російського походження, але які радо виконують російську службу, керуючися своїми симпатіями до Росії і російської культури. Один з українських науковців, подаючи у своїй праці факти величезного впливу російської пропаганди, зокрема в національному питанні, не завагався зробити висновок про існування «советської окупаційної зони в інтелектуальному і науковому світі США» і русофільської інфільтрації американської науки, зокрема в ділянці славістичних студій. ⁵¹⁾

Вплив російської дезінформації і «російського кута зору» дуже виразно позначається в працях науковців західного світу, і цим самим вони, самі того не усвідомлюючи, стають знаряддям російського імперіалізму.

Російська еміграція з усім запалом своєї віри в Росію-Месію і фанатизмом російського месіанізму веде холодну війну в західному світі з українськими «сепаратистами» і українською наукою, а також з тими авторами західного світу, які бачать справжнє обличчя Росії, а не показове лице мітологічного і загадкового російського сфінкса. Як зразок такої оборони Росії в західному світі ми вже наводили статтю Д. Даліна «Американська політика і Росія». До цього можна б долучити також і статтю Глеба Струве «О Кюстине и „кюнстинствующих” иностранцах», ⁵²⁾ у якій автор продовжує славу традицію захисників Росії від невдячних чужоземних її відвідувачів. У свій час, коли вийшла книжка Кюстіна «Росія в 1839 році», царський уряд приклав чимало зусиль, щоб знеутралізувати шкідливий для Росії вплив цієї книжки. Відомий урядовий публіцист Греч, французький адвокат Дюе, паризький агент III Отделенія Я. Толстой, чиновник міністерства закордонних справ К. Лабенський та його співробітник І. Головін, не покладаючи рук, старалися заперечити і здискредитувати Кюстіна та прославити Росію, Миколу I і його «мудре» правління. До диспозиції російської пропаганди у Франції було тоді кілька пресових органів. Шеф жандармів Бенкендорф мав для відповідної російської пропаганди особ-

ливих агентів-письменників. Тепер цю «місію» виконує російська еміграція та її прихильники.

Книжка Кюстіна вийшла і в наші дні у кількох виданнях, зокрема в США видано її скорочений переклад англійською мовою з передмовою недавнього американського посла в Москві генерала Вальтера Біделл Сміта, який багато разів посилається на Кюстіна і в своїй книжці «Мої три роки в Москві», яка вийшла раніше. Це дало підставу Глебу Струве відзначити факт популярності книжки Кюстіна і моду на Кюстіна в наші дні. «У книжці Кюстіна чужоземці побачили „синтетичний портрет” вічної, незмінної Росії, а тому і ключ до розуміння Росії сталінської.» Проти такого погляду на Росію веде свою пропаганду російська біла еміграція. В данному разі і Глеб Струве намагається переконати чужинців, що між старою і новою радянською Росією немає жодного зв'язку, що агресивність більшовизму так само не має жодного відношення до старих традицій російського імперіялізму і що взагалі «ніяких завойовницьких плянів Росія... ніколи не мала». ⁵³⁾

Як це не дивно, а такого погляду на Росію дотримується багато визначних політичних діячів і сьогодні, коли Росія стала загрозою для цілого світу.

Особливо великий вплив на думку багатьох наукових і політичних діячів західного світу має російська еміграція своїми науковими працями. Хоч сьогодні вже не є жодною таємницею, що російські історики освітлюють і добирають факти, виходячи з великодержавно-імперських позицій і тому їх праці в багатьох відношеннях є однобоко-тенденційними, а часом являються звичайною фальсифікацією історії, вплив російської «наукової» літератури від цього не зменшується. Особливо помітний «російський кут зору» у відношенні до української проблеми і до праць, у яких її висвітлено не за російською схемою. ⁵⁴⁾

III. РОСІЙСЬКА «СИСТЕМА» І УКРАЇНА

Московське царство виробило на протязі своєї історії свою окрему систему внутрішнього ладу і державного управління, свої національні московські норми і моральні принципи внутрішньої політики, пристосовані і спрямовані на здійснення її імперіялістичних завдань «збирача» земель руських і не руських. Ця система поширювалась і поширюється державою на всі захоплені землі з тотальним охопленням всіх ділянок життя — економічного, політичного і культурного, знищуючи й усуваючи на своєму шляху все, що не вкладається в ній і протистоїть здійсненню її основного завдання — збільшення могутності і величі російської імперії. Самодержавство і деспотизм російських царів і вождів є невід'ємною функцією цієї системи, побудованої на принципі суворого московського централізму і тоталітаризму, згідної з «генієм нації».

Уже за часів Петра I дуже ясно виступає ця «система» з усіма її характеристичними рисами. Як уже було відзначено вище, російський цар Петро I з його фанатичною волею, скерованою на поширення і зміцнення російської імперії, «старався навіть саме мислення, розум, духовні сили нації підкорити своєму впливові». Усі твори науки й літератури в Росії в часи Петра I «залежали від волі уряду, зосередженого в особі государя, а тому й писалися і друкувалися з подиву гідною єдністю думки». ⁵⁵⁾ Особливо яскраве виявлення цієї російської системи бачать історики в часи царювання Миколи I, про які один з російських істориків пише: «В миколаївську епоху панувала система. Ця система ясна, точна, така, що й тепер вражає нас своїм грандіозним розмахом. Ця система являлася мов би втіленням неухильної особистості самого імператора Миколи I. Ідея, яка пронизувала собою всю систему і як мозок виповнювала її кості, була ідея зовнішньої могутності і сили Росії, з одного боку, безумовної єдності її духовного життя — з другого...

Однією з найнеобхідніших умов могутності, на думку імператора Миколи, є повна, безумовна єдність російських людей, яка не терпить жодних, навіть найменших, відхилень. Нею мусіли бути охоплені всі, починаючи з найвищого вельможі і кінчаючи найбільш упослідженим селянином... Всі зусилля уряду в ділянці внутрішньої політики зводилися до дисципліни, ідеалом якої була дисципліна воєнна. Кожному було вказане суворо визначене місце; від кожного вимагалось, щоб він говорив, думав і почував саме так, як було наказано... Більше всього, звичайно, боялися думки... Система ламала все, що зустрічалося у неї на шляху, і величезну частину її зусиль спрямовано на те, щоб забезпечити себе від можливості і в майбутньому зустрітися з будь-якими неприємностями. Тут на перше місце виступають турботи з цензурою...»⁵⁶⁾

Цензура над друкованим словом посідає в російській системі одне з найважливіших місць і своє спеціальне призначення: згідно з статутом 1826 року, цензура стежить не тільки за тим, щоб в літературі не було протиурядових виступів, а й зобов'язана була «дать полезное или, по крайней мере, безвредное для блага отечества направление ей».⁵⁷⁾ Шеф жандармів В. Бенкендорф вимагав «чтобы все выводы ученых и писателей клонились к возвышению Российской Империи».⁵⁸⁾

Петро I поставив російську науку і літературу на службу імперії, цілковито підпорядкувавши науковців і письменників державі й контролю самого імператора. Про те, як далеко сягав цей контроль, свідчить випадок з німецьким істориком Міллером, який був на російській службі. Хоч Міллер був цілком підпорядкований ідеї великої російської імперії, Ломоносов обвинувачував його в бракові російського патріотизму, а через це він «больше всего высматривает пятна на одежде российского тела, проходя многие истинные ея украшения», а «описывая чувашу, не мог пройти, чтобы их чистоту в домах предпочесть российским жителям». Донос Ломоносова на Міллера був поданий не тільки президентові Російської Академії, а й до вищих урядових установ, від яких Міллер дістав «жестокий выговор за некоторые в его сочинениях о российской истории находящиеся непристойности».⁵⁹⁾

Про літературну і культурну політику Миколи I російський дослідник М. Лемке пише: «Микола I не визнавав

літератури як такої, себто вільної і незалежної. Література мусіла бути вірною і покірною слугою його режиму, постійним точним барометром потреб царської політики. Літератор не міг бути вільним і незалежним вже тому, що в Росії зовсім не було таких людей... Все для і від держави.» «Хіба ще тепер ми не маємо в самому суспільстві ворогів свободи друку?.. Хіба ми не маємо донощиків явних і тайних на ті або інші літературні злочини?.. У дійсності історичне вивчення становища російської суспільності і літератури зокрема, навпаки, переконує нас перш за все в тому, що іноді, як у ті часи, коли над усім панував залізний миколаївський режим, не лише представники цього останнього, але й самого цензурного відомства мали на свободу друку більш ліберальний погляд, ніж деякі письменники і вчені... Пушкін безперечно визнавав необхідність цензури. І таким він лишився й потім, коли страждав від неї... А чи треба говорити, наскільки попередю багатьох своїх сучасників ішов цей велетень. Далі, сама присутність маси письменників миколаївського часу в лавах цензорів (Сенковський, Аксаков, Вяземський, Глинка, Тютчев, Никитенко, Очкін та інші). Хіба не є вражаючим доказом відсутності у них глибокого переконання в необхідності свободи друку? Серед них не всі були людьми, що втратили свою гідність і свідомо йшли на компроміс ради казенного жалування. І цьому нічого дивуватися; ще менше можна обурюватися на адресу письменників, які не усвідомили того, що не є ясным для всіх ще й тепер. До фактів такого роду треба поставитися науково, історично, і розуміти, що все це так і мусіло бути, що не могло бути інакше. Страшне закріпачення людини і підкорення громадянина у всьому державі миколаївського складу не могло не створити кріпосницьких душ і умів. Від вимог цензури на свої власні твори, від визнання необхідності її з міркувань державности один крок до добровільного її запровадження, один крок до донощництва всякого роду. І дійсно, донощиків-літераторів було дуже багато.»⁶⁰⁾

Характеристика російської «системи» на прикладах режимів Петра I й Миколи I могла б бути продовжена ще з більшою яскравістю також і на прикладі режиму Леніна і Сталіна, але це було б лише повторення всього вищесказаного. Не зважаючи на зміни урядів і режимів, російська система лишається в основі та сама. Силою своїх історичних

традицій і призначення вона лишається незмінною за всіх часів, не зважаючи на всі зміни царів і вождів і на зовнішнє біле чи червоне офарблення.

Історична тяглість і стійкість російської системи звертала на себе увагу багатьох дослідників і є для багатьох наших сучасників однією з найбільших загадок «російського сфінкса». Яка пружина, навіть після найбільших революційних потрясень і відхилень знову приводить цю систему до вихідного й «нормального» для неї стану? Знайти правильну відповідь на це питання означає знайти точку оперття для розв'язання «російської проблеми», яка стала сьогодні світовою проблемою. Це означає дати відповідь на питання: чи можлива і в який спосіб зміна цієї системи на іншу або поступове перетворення її і наближення до системи і принципів, на яких побудоване життя і культура вільних народів Заходу?

Найпростішою і найбільш популярною відповіддю на це питання є: змінити уряд, який створив і підтримує цю систему і цим самим проблема розв'язується. В наші дні визнаючи цього погляду зводять російську проблему до проблеми комунізму, а її розв'язання бачать в поваленні більшовицького уряду. При цьому висувається вимога збереження єдності і неподільності російської імперії. Цей погляд є політичною плятформою всієї російської еміграції та її численних прихильників у західному світі. Ця точка зору, хоч і є найбільш поширеною і зрозумілою та, на перший погляд, дуже переконливою, не може стати предметом нашого розгляду хоч би тому, що комуністичне обличчя російського сфінкса давно вже поблідло і вже давно показалися зовсім не загадкові пазури російського імперіялізму. Пов'язаність більшовицької «советської системи», не зважаючи на її зовнішню формальну відмінність, з системою «старої царської Росії» є безсумнівна і це стверджене у працях багатьох дослідників. Сучасна диктаторська і тоталітарна система московського комунізму, зовнішня політика більшовицького уряду побудовані на тих самих принципах і відбивають стару російську політику. Це лише нова форма російської системи і російського імперіялізму. Все більше дослідників приходять сьогодні до висновку, що «російська проблема», яка стала загрозою для цілого вільного світу, є проблемою зросту і поширення російської імперії — проблемою російського імперіялізму. Цей погляд відкриває

дорогу до розкриття найбільшої таємниці російського сфінкса — того, що є пружиною історичного тривання російської тоталітарної системи понад усіма революційними потрясіннями і змінами урядів, а разом з цим і до відкриття тієї Архімедової точки оперття, що дає єдину можливість для її перетворення і знищення.

Думка про те, що велетенські розміри російської імперії і російський імперіялізм є загрозою для народів Заходу і величезним злом для поневолених народів і навіть для самого «панівного» російського народу, не є нова. Вже за часів Наполеона знаходимо її в книжці Жана Монгайяра, присвяченій російському питанню, у якій він писав: «Величезний простір цієї імперії, якимсь чином, протистоїть усяким поліпшенням політичним і громадським; він сприяє більше, ніж про це гадають, збереженню деспотизму влади і рабства підданих.» «Лише тоді, коли Російська імперія буде розчленована... деспотизм і рабство ослабнуть і піддані зможуть сподіватися одержати поміркований уряд і добрі політичні й громадські закони.» «Не може існувати правдива безпека на користь спокою і незалежності континенту так довго, доки Росія не буде позбавлена колоній, що їх вона загарбала на Чорному і Балтицькому морях.» «Російська держава, це держава протиевропейська, вона загрожує безпосередньо свободам Європи.»⁶¹⁾

Так само і Кюстін у своїй книжці «Росія в 1839 році», шукаючи за внутрішньою пружиною російської системи, приходив до висновку, що ця пружина є в російському імперіялізмі. Росія прагне підкорити собі цілий світ. «Тільки такою метою можна пояснити велетенські жертви, які накладаються тут на індивіда суспільством.» Генерал Біделл Сміт у передмові до скороченого перекладу цієї книжки англійською мовою, вражений подібністю «Росії 1839 року» до сучасної «советської Росії», мусів був зробити висновок, що зле обличчя сучасної тоталітарної Росії є неминучим результатом всього російського історичного процесу і що обсолютизм і його «pendant» — рабство, є константами російської історії.⁶²⁾ Ця ж думка, що розуміння долі Росії слід шукати в російському імперіялізмі, що це основна тема російської історії, похідним якої є російський абсолютизм, є також в основі філософії російської історії в книжці Гонзара де Рейнольда «Російський світ».⁶³⁾ Серед російських авторів, які стоять на цій точці зору, найвидат-

нішою постаттю є Н. Бердяєв, який у своїй праці «Судьба Росії» писав: «Інтереси створення, підтримування і охорони величезної держави займають цілком виключне і панівне місце в російській історії. Майже не лишалося сил у російського народу для вільного творчого життя, вся кров ішла на зміцнення і захист держави. Особистість була придавлена величезними розмірами держави, яка ставила вимоги понад силу. Бюрократія розвинулася до дивовижних розмірів. Російська державність перетворилася в самодостатнє абстрактне начало; вона живе своїм власним життям, за своїм власним законом, не хоче бути підпорядкованою функцією народного життя. Ця особливість російської історії поклала на російське життя печать безрадісності і пригноблення. Великі жертви склав російський народ для створення російської держави, багато крові пролив, але сам лишився безвладним у своїй безмежній державі.»⁶⁴⁾

Надзвичайно показовим є той факт, що Бердяєв, розуміючи причину рабства стану російського народу й обумовленість російської тоталітарної системи інтересами російської імперії, не вагається й сам стати оборонцем імперії, хоч би це й коштувало втрату свободи для російського народу. Це привело його до реабілітації російських більшовиків, бо, на його думку, в теперішніх обставинах тільки вони здатні зберегти і захистити її від розпаду.

Російська еміграція, як уже було відзначено вище, мислить собі повалення більшовизму тільки при цій умові збереження єдності і неподільності російської імперії. Російська пропаганда за кордоном служить інтересам охорони Росії навіть тепер, коли вона стала загрозою для всього вільного світу.

З наведених нами думок про російську «систему» випливає один і єдиний висновок: Російська імперія являється першоджерелом, з якого випливають усі негативи в російському національному характері і всі лиха в російському суспільстві. Ці негативи випливають з негативного характеру російської імперії. У цьому відношенні вона є дуже невдалим твором історії. Являючи багатонаціональну державу за своїм етнічним і національно-культурним складом, держава і панівна нація москвинів, всупереч цьому багатонаціональному складові імперії, є в ній диктаторською силою, з нахилом тотального підпорядкування всіх поневолених народів своєму московському централізму і своєму

способів життя на всіх його ділянках. Російський месіанізм і московський «шовіністичний універсалізм»⁶⁵) є внутрішнім мотором російського імперіялізму з його нівелюючим русифікаторським наставленням. Російська політична думка ґрунтується на ідеї російської великодержавності і особливого призначення Росії у світі. Починаючи від старої ідеї Москви — III Риму, «Святої Руси», через слов'янофільство і месіанізм Достоевського і В. Соловйова до комуністичного месіанізму Москви, як столиці III Інтернаціоналу на чолі з «великим російським народом», пронизують ці ідеї російську політичну думку, ставлячи російське суспільство на службу імперії. Ідолопоклонство російській державі поклало свою владну печать на всю систему російського суспільно-політичного життя, на російську науку і літературу.

Особливо згубним і деморалізуючим впливом позначилась ідея російської великодержавності і месіанізму у відношенні до поневолених Москвою народів і, зокрема, українського народу. Російська державна політика і російська суспільна думка від самого початку «приєднання» України до Росії спрямована на повну асиміляцію і русифікацію українського народу і знищення української культури. Цьому завданню служила також російська наука, зокрема історіографія, ним же була надхнена російська публіцистика і література.

У наслідок такого наставлення українська проблема на Заході, під впливом російської науки, ще й сьогодні вважається найбільше заплутаною і проблематичною із усіх питань Східної Європи. Коли говориться про Польщу, Фінляндію, Естонію, Латвію, Литву чи інші малі народності, то нікому і в голову не прийде заперечувати їх національну окремішність і культурно-історичну самостійність, а враз з цим і право на окремий самостійний розвиток цих народів і на свою окрему національну державу. Зовсім інакше уявляється багатьом, навіть визначним історикам, доля українського народу, який за російською «традицією» зачислюється до росіян і не мислиться поза Росією. Таке уявлення про Україну і українців слід визнати найбільшим успіхом і досягненням російської науки і пропаганди на Заході. Російська точка погляду на українську проблему виявляється і в наші часи у виступах політичних діячів Заходу і в наукових працях багатьох дослідників. Російська історіографія всю свою увагу спрямовує на історію створення

російської імперії і, керуючись її інтересами, з великодержавних патріотичних міркувань творила міт єдності і неподільності Росії та її добра для всіх опанованих нею народів. Складовими елементами цього міту є: 1. Теорія праруської народності, як спільного кореня «великоруського», «білоруського» і «малоруського» народів, з підкресленням їх кровного і слов'янського братерства. 2. Теорія єдності історії цих народів з явно виявленою тенденцією до ігнорації національних особливостей в історії українського народу. 3. Привласнення Росією історично-культурної спадщини Київської Русі, з проголошенням Києва матір'ю городів російських. 4. Теорія єдності російської культури і залежності української культури від російської, з підкресленням її благотворного впливу.

Всі ці елементи російського міту є приявними в світогляді не лише російської інтелігенції — вони поширені російською літературою такою і на Заході. Російська імперія тисне на західноєвропейську думку також і своєю «науковою системою».

Система московського централізму і великодержавного шовінізму просочувалась і в кабінети російських науковців, на катедри університетів, у шкільні підручники. «Через шкільні підручники ця ідеологія засмічувала досить ґрунтовно мозки нашого і, мабуть, пізнішого покоління» — писав відомий російський історик Покровський. Зідхання за «єдиною, неділимою», які чулися ще в період громадянської війни, безперечно, були відгуком уроків про «собираніе Руси». При цьому Покровський звертав увагу на хибність і недоречність такої ідеології в Росії, «бо одна справа гасло „єдиної, неділимої“ в майже одноцілій за національним складом Франції, зовсім інша в „Російській імперії“, де навіть Вітте нараховував більше 40 відсотків „іногородців“, а ще ж він зачисляв до росіян і білорусів і українців». ⁶⁶⁾ Це зауваження Покровського було ним зроблене в ті роки, коли ще тільки починалися розмови про відновлення російської історії в її громадянських правах в Радянському Союзі, і він попереджав тоді, що треба стежити за тим, щоб стара ідеологія російського великодержавного імперіалізму не пролізла в нові советські підручники. Як відомо, так воно й сталося. Постановами Ради Народніх Комісарів і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СССР» (1934) і «Про підручники історії» (1936) ⁶⁷⁾

реабілітовано стару схему російської історії і засуджено Покровського. Пізніше виправдано російський імперіалізм і завоювання земель і цілих народів царською Росією, як «найменше зло» для поневолених Москвою народів. Але й таке виправдання виявилось для сучасних володарів імперії недостатнім. Тому теорія «найменшого зла» була замінена теорією «абсолютного добра» московської влади для поневолених народів.⁶⁸⁾ Це привело до цілковитої переоцінки національно-визвольних рухів у царській Росії і до заперечення окремішності історії поневолених народів.

У свій час Михайло Драгоманов характеризував російських істориків такими словами: «Українська історія в російському письменстві розказується, звичайно, не стільки з думкою про самий народ український, скільки з думкою про користь російської держави або навіть просто царів російських. Через те, звичайно, увесь зміст історії України з XVI до XVIII століття зводиться на те, що, ось, мовляв, українці стільки то терпіли від татар, турків і ляхів, так то бились з ними, аж поки не пристали або як частіше кажуть: не вернулись до природних своїх царів, московських — під державою котрих всі нужди українського народу були задоволені; коли ж були які невдоволені на Україні, то, мовляв, то були або нечесні зрадники, або непоправні гультаї, котрі нудилися порядком, якого вимагала порядна держава московська... На таких думках, наприклад, збудовані всі ті частини „Истории России“ Соловйова, котрі говорять про Україну, при цьому ще Соловйов кілька разів, навіть в однім розділі, переміняв свій погляд і на старшину, й на народ, по тому, як чи та чи другий держали себе проти московського царського уряду... Думка ж про те, що народ український мав резони бути невдоволеним і царським урядом, настільки противна московському історикові, що навіть, розказуючи про часи, коли вже після поразки Мазепи зоставалася тільки тінь гетьманщини, коли гетьман і полковники стали зовсім уже тільки прикажчиками московського уряду, котрий почав без вибору козаків назначати полковників із чужих людей, коли москаль Маншіков, одержавши од царя масток на Україні, повертав козаків собі в кріпаки і т. д. — Соловйов пише: „Малороссийский народ действительно терпел много, только не от московского тиранства“, а од своєї старшини.»⁶⁹⁾

Така інтерпретація російськими істориками історії України цілком нагадує собою «марксистське» освітлення української історії радянськими істориками.

Фальсифікація української і російської історій ідеологами великодержавної імперської системи виступає особливо яскраво в інтерпретації періоду Київської Русі IX-XII вв. Російський історик, наприклад, пише: «Російський народ з його особливими історичними умовами, а значить, і з його в якійсь мірі вже визначеними якісними особливостями існував ще до того, як він розвинувся в націю. Уже в пам'ятках древньої руської літератури — в білінах, в „Слові о полку Ігореві” — проявляються народні російські риси — істотні елементи майбутнього національного характеру. Це, між іншим, дає нам право включати древню і середньовічну руську літературу, яка складалася ще до того, як виникла російська нація, в історію російської літератури.» ⁷⁰⁾ Українські історики такого права не мають, і їм це суворо заборонене під загрозою суворого покарання. Отак привласнивши собі цілий період з української історії часів першої української держави, московські історики спільно з російськими великодержавниками заборонили українцям включати період Київської Русі до української історії, як її органічну частину, а формування національних рис українського народнього характеру і культуру перенесли до пізніших часів — «не раніше XV-XVI віків». ⁷¹⁾ Постановою ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 року було засуджено «Нарис історії української літератури» і притягнуто його авторів до відповідальності як за злочин, між іншим, за те, що «культура і література Київської Русі подані в „нарисі” як тільки українські, всупереч науковим положенням, що розглядають Київську Русь, як спільне джерело культур трьох східнослов'янських народів: російського, українського і білоруського.»

Зацитована тут постанова комуністичної партії є лише одним з епізодів боротьби між українськими і російськими істориками за київську спадщину. Найвидатнішою працею, яка заперечує російську схему історичного процесу, є праця Михайла Грушевського: «Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904). Саме це є підставою заборони історичних праць М. Грушевського в СРСР.

Не є в пошані праці українських істориків і за межами СРСР. Авторитет російської науки має тут свій вплив. Праці росіян сприймаються як об'єктивні і наукові, тоді як українські праці зустрічають, як правило, певний психологічний спротив: їх зачисляють до злободенної «націоналістичної» пропаганди. В «Короткій історії Росії» Самнера, виданій у Нью-Йорку англійською мовою 1949 року, читаємо: «Це є цілковитою правдою, що російська історія досі писалася звичайно аж надто виразно під кутом зору Москви й імператорської Росії, в наслідок чого спеціальний розвиток „західного краю” з його особливостями і досягненнями українців були применшені або ігноровані; це є також правда, що українські націоналістичні історики внесли новий великий дорібок знання своїми дослідями. Але є одне рішуче застереження проти того, щоб теперішнє існування нації обґрунтовувати посилаючися на минулу історію (хоч таке звертання може створювати або відроджувати нації), це є фальсифікацією минулого писати про нього означеннями націоналістичних і політичних ідей останнього століття.»

Таке зауваження, очевидно, відноситься тільки на адресу українських істориків. Психологічно це є цілком зрозуміле: всяке, навіть найменше, порушення російської історичної схеми здається модернізацією минулого з політичними цілями сучасності, бо розбиваються звичні уявлення й відомості з російської історії. Тут діє закон психологічної інерції приймати за істинне і наукове те, до чого людина звикла. І, навпаки, переоцінка історії і нові погляди зустрічають спротив. Тим більше, що російська історична наука стараннями визначних науковців російської еміграції здобула собі авторитет і міцні позиції в науковому світі Заходу. Цей авторитет підтримується новими великими працями з російської історії, побудованими за старою російською схемою і з виразно російським кутом зору. Такою працею є двотомова історія Флоринського, що її видано в США англійською мовою.

Мабуть не буде помилкою, коли для ілюстрації поширених на Заході поглядів на українську проблему, ми візьмемо книжку Вальтера Коляржа «Росія та її колонії». ⁷²⁾ Ця книжка є яскравим показником впливу «російського кута» зору на українську проблему.

Подаючи відомості про Росію, Колярж відзначає її імперіалістичний характер, але в той же час він обороняє її єдність і неподільність, і застерігає перед «короткозорою політикою розподілу російської імперії». Що ж до українців, то, на його думку, вони мають деякі підстави і право домагатися справжньої автономії України, але вважає, що «немає ні логіки, ні життя в антиросійській українській націоналістичній ідеології» (стор. 124), бо вони, мовляв, дуже споріднені з росіянами. «Росіяни й українці є з історичного, географічного та етнічного погляду об'єктивно нерозлучні» (стор. 127).

Це типово російська точка зору на російсько-українські взаємини, яка дуже далека від дійсності.

Вплив російської системи великодержавної ідеології найпомітніше виступає в тому, як сприймаються книжки, написані українськими дослідниками або авторами, які розглядають проблему без упереджень, навіть російською літературою. Кожна така книжка зустрічає гостру критику і негативну оцінку з боку прихильників Росії або авторів, опанованих російськими впливами. На адресу авторів книжок, які розбивають російські погляди на українську проблему, робляться дуже часто найгостріші закиди. Всі ці критичні закиди мають явну печать російського впливу і непоінформованості.

Боротьба за відповідну інтерпретацію російсько-українських культурних взаємин і української історії є однією з форм антагонізмів і боротьби між Україною і Москвою, боротьби на історичному і культурному «фронті». З попереднього можна зробити висновок, що ця боротьба провадиться не лише в СРСР, а й за його кордонами. З тим більшою відповідальністю і вдумливістю слід ставитися до питань, що є предметом цієї боротьби, яка коштує Україні величезних кривавих жертв на протязі її трагічної історії.

Чи має, справді, український рух реальний культурно-історичний ґрунт і чи існує російсько-український антагонізм як культурна проблема?

Хто має сумніви в цьому, той не звертає уваги на парадоксальні факти російсько-українських культурних взаємин: проголошуючи етнічну, історичну і культурну спорідненість та єдність росіян і українців, Москва протягом віків веде боротьбу з українським народом, з його історією і культурою. Якби справді була спорідненість і єдність —

чи можлива була б така боротьба і такий опір України проти Москви і боротьба за її незалежність і свободу? Розгадка сенсу цієї боротьби може бути лише одна: Україна являє собою націю, що не вкладається і не мириться з російською системою.

Окрермі частини цієї праці, що має своїм завданням подати факти з історії російсько-українських взаємин, мають заголовки: «Боротьба за київську спадщину», «Боротьба двох культур», «Боротьба з культурою». Чи мають ці поняття якесь реальне значення? Чому «боротьба культур», а не їх взаємне збагачення?

Відповідь на це питання може бути також лише одна: боротьба двох культур є реальним фактом, і вона є наслідок культурної агресії Москви, підтриманої зброєю й поліцією. У своїй боротьбі з українською культурою Москва вдається до типової для неї тактики «дружби» і опіки «старшого брата» над культурою меншого. Спротив проти такої опіки Москва називає шовінізмом. У сучасному радянському формулюванні це виглядає так: «Буржуазні націоналісти від Куліша до Грушевського, Єфремова та інших, намагаючися посіяти національну ворожнечу між братніми народами, пропагували облудну теорію „відрубності” української культури від російської.»⁷³⁾ Цим самим «відрубність» української культури поставлена поза законом. Слід відзначити, що закиди й обвинувачення українців як шовіністів і «сепаратистів» лише тому, що вони боронять свою національність, є дуже модними і на Заході серед російської еміграції та її прихильників. У свій час Єфремов з українського боку дав на ці закиди таку відповідь:

«Тільки суздальська тенденція може надихнути філіппіки проти нібито української зненависти до російської культури. Де й хто її зневажав? Ми, сучасні українці, звичайно далеко пішли вперед за тих 60 років, що проминули од „ідилічних” часів „Основи”. Ми пережили не тільки 1863 і 1876 роки, а й галицьку, скажемо, окупацію й більшовицьку федерацію. Ми бачили і бачимо російську культуру не тільки з показного її боку, де пишається велика література, а й з оборотного, де велике й насильство розпаношилось, бо це також частина культури: централізм, і націоналістичне засліплення, і матерщина, і стражник з жандармом, і „неудозабиваемий Тормоз”, як величав той самий Шевченко Миколу І. І приймаючи Щедріна, ми одкидаємо

„Леду“; побожно схиляючися перед борцями за волю, інакше оцінюємо „Тормозів“; шануючи дійсну культуру, з огидою ставимося до тієї лакейсько-казарменної „культури“, що заповняла наш край; шукаючи суголосних елементів, на зразок Обнінського, боремося проти Струве. І не ми винні, що Обнінських серед російського громадянства ми налічували одинцями, а ідеологам „національного ероса“ ім'я було легіон. Не ми також винні, що до нашого народу та чужа культура доходила тільки в формі обрусительної школи, казарменного сміття та лакейської поезії, тобто здебільшого оборотним своїм боком. Ми не винуватили б і російську інтелігенцію, коли б вона без самозасліплення глянула на ті потворні виплоди своєї культури й чорне справді звала чорним. На жаль... вона заводить якусь оригінальну кругову поруку й цілий величезний комплекс ідей і подій, самих найрізномірніших, які складають культуру з усіма її ясними й темними сторонами, силкується рожевенькими занавісочками прикрасити. Коли так, то за це повинна ж вона й відповідальність нести.» ⁷⁴⁾

Блучну самохарактеристику російської інтелігенції в її відношенні до українського питання дав Г. Федотов:

«Пробудження України, а особливо сепаратистичний характер українофільства здивував російську інтелігенцію і до кінця лишився їй не зрозумілим. Перш за все тому, що ми любили Україну, її землю, її народ, її пісні, вважали все це своїм, рідним. Але ще й тому, що ми злочинно мало цікавилися минулим України за три-чотири сторіччя, які створили її народність і її культуру, відмінну від Великої Росії. Ми уявляли, за схемами російських націоналістів, що малороси, страждаючи під польським гнітом, тільки й чекали, щоб возз'єднатися з Москвою. ...Москва з її східним деспотизмом була їм чужа. Коли релігійні мотиви схилили козацтво до унії з Москвою, тут зустріли його гіркі розчарування. Московське віроломство не забуте до цього часу. Найяскравіше виявляється наше глибоке нерозуміння українського минулого в оцінці Мазепи.

«Новий етап у створенні української нації припадає на другу половину дев'ятнадцятого віку. Безглузді переслідування української літератури перенесли центр національного руху з Києва до Львова, в Галичину, яка ніколи не була пов'язана ні з Москвою, ні з Петербургом... Але ми, як і раніш, уперто вважали українську мову тільки облас-

тевим наріччям російської, хоч слависти всього світу, включаючи Російську Академію Наук, давно визнали це наріччя за самостійну мову... На наших очах народжувалася на світ нова нація, але ми закривали на це очі... Вона народжувалася — народжувалася віками, але в прискореному темпі в наші дні. 1917 рік був актом її офіційного народження.» ⁷⁵⁾

Своє нове народження Україна заманіфестувала створенням Української Народньої Республіки (1917-1920). Пізніше у формі УРСР, як однієї з республік Радянського Союзу, Україна виявила таку енергію в українському національному відродженні, що про неї один з російських істориків сказав такими словами: «Є своєрідна „іронія історії” в тому, що національність, якій відмовляли в самому існуванні, виявляється не тільки аж надто існуючою, але й особливо активною в ствердженні своєї особливості. Антиукраїнський прес русифікації і общеруської нівеляції, який давив Україну з велетенською силою, так тиснув пружину української свідомості, що коли він був знятий революцією, вона випросталася з катастрофальною силою. Від цього випростовування і тепер ще лишилася така кількість національної енергії, що є не дивною ця першість радянської України в справі національного самоствердження.» ⁷⁶⁾

Ця характеристика України стосується 1920-30 років. З того часу Україна пережила роки страшного сталінського терору з масовим винищенням української інтелігенції, погромом української культури і ліквідацією українського селянства з варварським застосуванням штучно організованого голоду в боротьбі з українським спротивом. Москва винищила голодом біля 8 мільйонів українців. Але зламати національні аспірації українців Москва безсила. Наявність України як окремої державної одиниці в ООН і урочисте святкування «300-ліття возз'єднання України з Росією», яке Москва улаштувала 1954 року, поруч з іншими турботами на Україні, є незаперечним свідченням величезних потенцій українського визвольного руху, який завдає Москві таких труднощів.

Про що свідчить така уперта і невгавна боротьба України проти московських окупантів? Відповідь може бути лише одна: Україна з її культурно-історичними традиціями являє цілком окремий і суверенний національний організм, який не може вжитися й примиритися з російською систе-

мою. Ця боротьба свідчить про органічну хибність ідеї співжиття українців і росіян в одній російській державі. Тут діють не тільки амбіції українців мати свою самостійну національну державу. Вирішальну роль у взаєминах України з Москвою відіграють духовні й культурні різниці українського і російського народів. Етнічна і культурно-історична спорідненість українців і росіян, звичайно, перебільшується і в багатьох моментах є ілюзорною, без будь-яких реальних підстав і наукових даних. Безсторонні дослідження навіть російських антропологів відзначають великі різниці між українцями і росіянами (москвинами-великоросами). Досить порівняти національні типи Шевченка і Гоголя з росіянами Толстим і Некрасовим, щоб переконатися в цьому наочно. «Київ ближче до інших слов'ян, ніж Москва, і точно так плем'я українське ближче до них у всіх відношеннях, ніж плем'я великоруське.»⁷⁷⁾ Але більшу роль в національному характері українців і росіян відіграють різниці їх історичних традицій і культури.

«Порівнюючи з великоруським народом, український являється народом західної культури, одним із найбагатших південними і східними впливами. Але все таки він являється західним народом всім змістом своєї культури і свого духа в той час, як великоруський, хоч і європеїзований, знаходиться цілком в полоні східного духа і культури.»⁷⁸⁾

Приналежність України до західної культури виразно виступає з часів Київської Русі, яка мала з Європою найтісніші взаємини і була східною, але органічною частиною Європи, на відміну від Московії, яка національно і культурно визначилась як протиевропейська держава. Суспільно-політичний лад Київської Русі позначений федеральними і вічевими началами, тоді як московська система громадського ладу формувалася за принципом самодержавства і деспотичного централізму. Україна успадкувала традицію Київської Русі і вона досить виразно виступила в українському козацтві і в українській Козацькій державі XVII віку. Переяславська умова українського гетьмана з російським царем Олексієм Михайловичем з українського боку, як відзначає історик Костомаров, мала встановити взаємини двох рівноправних народів на основі київського федерального принципу. «Але московська політика не допускала федеративного ідеалу і приєднання України до

Московської держави розуміла не інакше, як в розумінні перетворення вільних козаків на царських холопів — так, щоб народ український злився з народом московським, згубивши всю свою самостійність у всіх відношеннях. Проти цього московського ідеалу стояв ребром інший своєрідний ідеал, вироблений попередньою історією України.»⁷⁹⁾

Протилежність ідеалів російського й українського народів виявилася також і в розвитку суспільно-політичної думки, політичних партій та організацій цих народів. Суспільно-політична думка, політичні партії й організації є закономірними від національного характеру й історичного розвитку народів. З цього погляду Україна і Росія в багатьох відношеннях являють два протилежні світи. Характеризуючи дві народності, Костомаров писав: «Громадською стихією Москви є „общинность“, знищення особистости» і, навпаки, на Україні «виявляв свою живучість принцип особистости». Київський принцип індивідуалізму протистоять московському принципові колективізму. «У вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруським переважає загальність.» «У громадських поняттях історія витиснула на двох руських народностях свої сліди й установила в них поняття цілком протилежні. Прагнення до тісного злиття частин, знищення особистих спонук під владою загальних, непорушна законність спільної волі, висловлена мов би змістом тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю сімейного життя і знехтуванням особистої свободи ідеєю „мира“ — відбилися в народньому побуті неподільністю родин, общинною власністю, сплатою в старовину чиншу оселями й селами, де невинний відповідав за винного, працюватий робив за ледачого.»⁸⁰⁾

У згоді з громадськими поняттями російського народу формувалася і російська суспільно-громадська думка. Її ідеалом від самого початку і до московського комунізму включно є російська «община», «мир» і кругова порука. Навіть такий російський «федераліст», як М. Щапов, писав до революції: «Нам нужен освежительный, оживляющий, примиряющий дух мира, мирской социальной жизни, мирского социализма. Только при мирском единодушии, при мирской сходимости и инициативе мы способны будем целым миром, целыми артелями или ассоциациями разом, дружно, смело и решительно предпринять на деле то, что задумали.»⁸¹⁾ «Прагнення до тісного злиття частин», яке

Костомаров відзначає як національну рису російського народу в громадських відносинах, знаходить свій вияв у московському політичному принципі централізму. Всі російські політичні партії до революції були централістичними у відношенні до народів Росії і ворожими до принципу федералізму.

Зовсім іншими рисами позначені національний характер і духовність українського народу, які Костомаров окреслює такими словами: «Примусова спільність землі і відповідальність особистості перед „міром” здаються українцеві нестерпним рабством і несправедливістю. Не сміти нічого вважати за своє, бути за наймита якогось абстрактного розуміння про „мір”, відповідати за іншого без власного бажання — до всього цього не призвичаїла український народ його історія. В розумінні українця громада зовсім не те, що мір у великоросів. Громада, це добровільне товариство людей; хто хоче — належить до нього, хто не хоче — виходить з нього добровільно. Згідно з народним розумінням, кожен член громади є сам собою незалежна особа, самобутній власник.»⁸²⁾ «В політичній сфері українці здібні були створити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки існування їх не шкодило незмінному праву особистої волі; великороси старалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, споєне єдиним духом. Перше вело до федерації, друге — до одноособової влади і до міцної монархії.»⁸³⁾

Російські політичні організації, як уже було відзначено, починаючи від декабристів, були наставлені вороже до перебудови Росії на федеральних основах. Ідеолог південного товариства декабристів Пестель вважав, що для багатонаціональної Росії така перебудова є небезпечною. «Ежели сию разнородность еще более усилить через федеративное образование государства, то легко предвидеть, что сии разнородные области скоро от коренной России тогда отложатся, и она скоро потеряет тогда не только свое могущество, величие и силу, но даже может быть и бытие свое между большими или главными государствами.» «В следствие всего здесь сказанного объявляется Российское государство... единым и нераздельным, отвергающим притом совершенно всякое федеративное образование, устройство и существование государства.»⁸⁴⁾ Така настанова є харак-

терною для всіх російських партій, і вона поширюється не тільки на «народи Росії», а й далі застосовується у слов'янському питанні. Тут діяв також той же московський принцип, висловлений Пушкіном словами: «Славянские ль ручьи сольются в русском море, оно ль иссякнет — вот вопрос!»⁸⁵) Росіяни вели пропаганду шовіністичного панславізму, який прагнув надавати агресивного характеру російській політиці у слов'янському питанні.

Українська політична думка виходила з цілком протилежних позицій і була запереченням московського принципу нівеляції і централізму. Михайло Грушевський мав цілковиту рацію, коли писав: «Вірні заповітам українського визвольного руху, який висунув федеративний принцип, як підвалину майбутнього устрою взаємин політичних і національних, який неухильно дотримувався його, починаючи з Кирило-Методіївського Братства, ми визнаємо федеративні форми найбільш досконалим способом узгіднення державного союзу з інтересами вільного і необмеженого розвитку національного життя.»⁸⁶) Цей же принцип був покладений українським визвольним рухом також і в основу слов'янського питання. Костомаров з приводу цього писав: «Ідея панславізму була сприйнята на Україні зовсім не так, як у Москві, де вона проявилась... в расточительных похвалах старомосковской Руси, под которые боязливо подкладывалась всероссийскому престолу надежда простереть когда-нибудь свою десницу царственную на славянские народы и уготовить им вожделенную судьбу Украины или Польши.» До іншого прагнули українські діячі з Кирило-Методіївського Братства. «Ми стали уявляти всі слов'янські народи об'єднаними між собою в федерацію, подібно до давніх грецьких республік або Сполучених Штатів Північної Америки, з тим, щоб всі були в міцному союзі між собою, але щоб кожна зберігала свято свою окрему автономію.»⁸⁷)

Еволюція української політичної думки, як відомо, перейшла від принципу федералізму й автономії до проголошення самостійності і незалежності Української Народньої Республіки. До цього вів загальний процес українського національного відродження. «Повна самостійність і незалежність являється останнім логічним завершенням потреб національного розвитку... Від прагнення до створення власної держави може утримати тільки свідомість, що при-

належність до даного державного союзу дає надто відчутні вигоди і зручності.»⁸⁸) Союз України з Росією виявився для неї не тільки не вигідним, але й став джерелом її трагедії, рівної якій не знайти в історії людства. Історія російсько-українських взаємин виявила цілковите банкрутство ідеї федералізму в Російській імперії. Перебудова Російської імперії на федеративних основах, як показує історичний досвід боротьби українського народу, є неможливою. Навіть тоді, коли Москва з тактичних міркувань приймає федеративний принцип міжнаціональних взаємин, як це сталося після революції в СРСР, вона це формальне визнання федерації чи союзу республік обертає в своє знаряддя для ще гіршого поневолення народів і для поширення імперії. Московський принцип деспотичного централізму і русифікації народів лишився діючим і в СРСР. Інакше не могло і не може бути, якщо лишається цілою імперія — ця в'язниця народів — і якщо керуватися не добром і свободою народів, а єдністю, неподільністю, величиною і силою «великої Росії». Утопійність демократичної перебудови Російської імперії на федеральних підставах і органічна хибність ідеї спільного життя українців і росіян в одній російській державі стверджені всією історією російсько-українських політичних і культурних взаємин. Саме цим пояснюється безперервна боротьба українського народу проти Москви, не зважаючи на величезні втрати і безвиглядність цієї боротьби в міжнародніх обставинах.

Україна не має природних географічних кордонів з Росією і довгий час не мала державно-політичних кордонів. Єдиними кордонами, що відділяють Україну від Росії, є різниці двох національних типів і двох культур. Київ і Москва є двома протилежними центрами двох різних систем з протилежним напрямком їх суспільно-політичних тенденцій і культурних вартостей. Жодні деклямації російських великодержавників про те, що «Київ — мати городов русских», не можуть прикрити того факту, що в дійсності Київ при першій же нагоді відокремився від Росії і став столицею української держави. Не є, очевидно, випадковістю і той факт, що «більшовизм без труднощів закріпився в Петербурзі і Москві», а Київ і Україна в цілості чинили московському більшовизмові відчайдушний спротив, який у різних формах продовжується до нашого часу. Це є безперечним ствердженням приналежності України до іншого,

ніж Росія, культурного кола. Чи можна поставити під спільний знаменник «єдності російської культури» співця російської імперії Пушкіна з його апологією російського імперіялізму і солідарністю з царським урядом у справі придушення спротиву поневолених народів, і українського поета-революціонера — співця національно-визвольної боротьби поневолених Москвою народів Шевченка? Такою ж ілюзією спорідненості і єдності українців і росіян у культурному відношенні становить в російській інтерпретації ім'я Гоголя, який сам став жертвою фальшивої ідеї «поєднання двох душ» в одній російській культурі. Різниця двох національних психологій і духовної культури дуже виразно виступає з порівняння, скажемо, таких народніх поетів, як Некрасов і Шевченко. На думку російського критика Плеханова, народ у Некрасова «не вміє боротися і не усвідомлює необхідності боротьби. Головною відмітною рисою цього народу є вічне терпіння». ⁸⁹⁾ Порівнюючи Некрасова з Шевченком, інший російський критик писав: «Некрасов написав „Размышление у парадного подъезда“. Шевченко був на це не здібний. „Размышления“! Що ж тут „размышлять у парадних подъездах“? — „треба миром, громадою обух сталить та добре вигострить сокиру“ — сказав би він „у парадного подъезда“. Наші громадянські поети здаються поруч з цим поетом великого гніву якимись вегетеріянцями, блідолицими і малокровними. Некрасов привабний саме цією сумовитістю і резигнацією. Це є глибоко національна риса: ще 1827 року, етнограф Максимович указував, що в народніх великоруських піснях „виявляється дух, покірний долі й готовий коритися її велінням“, бо „росіянин не звик брати діяльної участі“ в громадському житті, а народні пісні українські, „бувши виразом боротьби духа з долею, відзначаються поривами пристрасти“. У Бодянського в дисертації „О народной поэзии славянских племен“ та ж думка висловлюється ширше. Поезія великоросів — поезія не боротьби духа з долею, а покірності його своїй долі. Не такою є поезія українців: „Або волю здобути, або дома не бути“.» ⁹⁰⁾

«Україна завжди боролася за свободу» — це міг відзначити навіть французький філософ Вольтер. Українська національна революція 1917-20 років була однією з найбільших вибухових сил, які привели до розвалу російської імперії, і навпаки, відновлення російської імперії в новій

формі — СРСР — могло відбутися тільки після кількарізового розгрому українського визвольного руху і культурного відродження українського народу. Сьогодні, як і вчора, Україна завдає Москві найбільших труднощів і являється найслабшою ланкою в російській системі, спрямованій на опанування і підкорення їй цілого світу.

Західний світ у протиставленні Захід і Росія забуває про Україну або й утотожнює її з Росією і тому недооцінює її ролі на Сході Європи і не розуміє, що українська боротьба має не лише місцеве, а загальноєвропейське, універсальне значення. Колись Київська Русь-Україна була інтегральною частиною Європи, і нинішня боротьба має той самий сенс: вирватися з московської системи і приєднатися до вільного кола вільних народів. Українська боротьба є боротьбою за майбутнє обличчя Східної Європи, за те, який принцип буде покладено в її основи — київський чи московський? Ідея єдності і неподільності російської імперії і культ її зовнішньої величі та сили витиснули свою владну печать не тільки на системі внутрішнього громадського ладу, на російській історіографії, на формуванні російської політичної думки і на поглядах російської інтелігенції, ці ж ідеї пронизують собою і російську літературу.

Серед російської інтелігенції поширена думка, що геополітична велич російської імперії обумовила велич російської літератури: «Необъятная ширь и простор нашей страны сообщили необычайный размах русской литературе.»⁸¹⁾ «Русская литература, как и русская культура вообще, соответствовала огромности России, она могла возникнуть лишь в огромной стране, с необъятными горизонтами.»⁸²⁾ «Лишь физически мощное государство может обладать великой культурой. Души „малых держав“ не лишены возможности быть изящными, благородными, даже „героическими“ — но они органически неспособны быть великими.»⁸³⁾ Російська гігантоманія, що базується на необмежених просторах імперії, як бачимо, поширюється і на російську культуру. Російський месіянїзм ґрунтується часто на фізичній величі і силі російської імперії. Ця риса особливо яскраво виступає у Белінського, який писав: «Необъятно пространство России, велики ее юные силы, безпредельна ее мощь — и дух замирает в трепетном восторге от предощущения ее великого назначения...»⁸⁴⁾ І мав підстави один з російських критиків писати: «Коли ми не зрозуміємо віри

в Росію, то ми зовсім нічого не зрозуміємо в російській літературі... бо не тільки всі великі російські письменники, від Ломоносова до Льва Толстого, перейняті вірою в Росію, але ця віра була істотною, головною підставою їх діяльності.»⁹⁵⁾

Російська література і критика, справді, в найбільшій мірі служили культові російського месіанізму. Цю велику літературну спадщину російського месіанізму старанно й ефектно використовують тепер більшовицькі володарі імперії для своїх агресивних цілей і зміцнення своєї диктатури. Ось як утилізується тепер літературна спадщина Белінського: «Надхненно звучать слова критика про славне минуле і велике майбутнє російського народу. В праці „Погляд на російську літературу 1846 року” він говорить: „Нам, росіянам, немає чого сумніватися в нашому політичному і державному значенні: зі всіх слов'янських племен тільки ми склалися в міцну і могутню державу, і як до Петра Великого, так і після нього, до нинішньої хвилини, витримали з честю не один суворий іспит долі, не раз були на краю загибелі, і завжди встигали врятуватися від неї і потім являтися в новій і ще більшій силі”.»⁹⁶⁾

Російська імперія здобула собі міцну підтримку з боку російської інтелігенції, яка ідейно обґрунтовувала і захищала її єдність і неподільність на культурному «фронті». Цьому служила ідея «єдності і неподільності російської культури», яка знайшла своє обґрунтування в теорії «общерусской» культури. Стоячи на цих позиціях, російська інтелігенція боролася проти «роздвоєння або й розтроєння російської культури» і зокрема проти українського культурного «сепаратизму».⁹⁷⁾ Боротьба з українською культурою стає справою не лише царського уряду і поліції — проти її необмеженого розвитку стала також і російська інтелігенція, опанована російським великодержавним шовінізмом і месіанізмом. В таких обставинах поняття «боротьби двох культур» набрало цілком реального змісту. Ця боротьба є наслідком московського імперіялістичного месіанізму. Безбезпека російського імперіялізму полягає саме в тому, що він керується не лише низькими інстинктами і злими намірами, а й високими патріотичними почуттями і месіанізмом, на послугах якого є російська культура. Є глибока правда у словах Федотова: «Заколисани німецькою музикою і поезією Гете, німці легше йдуть на знищення слов'ян.

Так і для нас образ „Святой Руси” полегшував насильства над іногородцями. Парадоксальним способом Гете і Толстой в наші дні стають виховниками національної зненависти.»⁹⁸⁾

Боротьба з українською культурою в СРСР прикривається сьогодні пишномовними фразами про «єднання і зв'язок української культури з передовою російською культурою» і нападами на «українських буржуазних націоналістів». Жахливий погром української культури в 1929-33 роках виправдовується сьогодні ось такими аргументами: «Вороги народу — українські буржуазні націоналісти прагнули відірвати українську літературу від російської. Вони вигадали реакційну „теорію” боротьби „двох культур” — культури української і російської, намагалися орієнтувати радянських письменників на занепадницьку „культуру” буржуазного Заходу.»⁹⁹⁾ За всі ці «злочини» було розстріляно і замучено на засланні ціле покоління українських патріотів — українських письменників і культурних діячів, розгромлено Українську Академію Наук, знищено всю українську літературу, видану в 1920-33 роках, яка в більший або менший мірі виявляла ідейний і духовний зміст української культури.

Найбільшим злочинцем супроти Москви виявився визначний український письменник і публіцист Микола Хвильовий. Користаючися відносно ліберальною політикою більшовицької Москви на Україні у 20-х роках і своїм правом українського комуніста брати діяльну участь в культурному житті Радянської України, Хвильовий у започаткованій ним літературній дискусії, а пізніше і в своїх творах став рупором українського культурного відродження після революції. У цьому й була його провина — він висловив одверто цілу низку ідей і поглядів на російсько-українські культурні взаємини з українського погляду, керуючися потребами українського культурного розвитку. Ці погляди виявили велику розбіжність між українським національним відродженням і московською політикою на Україні в ці роки. Згадуючи месіяністичні захоплення Белінського, Хвильовий писав: «Так думає і сьогоднішній великодержавний інтелігент, і хоч скільки б ми не кричали, що цей погляд застарілий і не відповідає вимогам сьогоднішнього дня, московський месіянзм буде жити в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж таки Белінському.» Саме ця російська інтелігенція, вихована

російською літературою з її месіаністичними мріями, допомагала ідейно й морально царському урядові боротися з українською культурою. Боротьбу двох культур на Україні нав'язувала і пропагувала Москва, а не українські «буржуазні націоналісти», як твердить російська пропаганда. В епоху Леніна і Сталіна теорію боротьби двох культур обґрунтовували і захищали московський агент на Україні — секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь і російський теоретик Ваганян. Сенс цієї теорії полягав у протиставленні російської культури, як культури міста і цим самим вищої і прогресивної, культурі українській, яка, на думку цих теоретиків, є культурою виключно селянською, а тому нижчою й реакційною. Виходячи з такого погляду, Лебедь вважав боротьбу двох культур на Україні неминучою і комуністична партія зацікавлена перемогою російської культури.¹⁰⁰⁾

Проти цього погляду виступили навіть українські комуністи, не говорячи вже про українську інтелігенцію.¹⁰¹⁾ Позиції українських комуністів були в цей час настільки сильні, що XII з'їзд КП(б)У у своїй резолюції змушений був відзначити: «Розмови про переваги російської культури й висунення положення про неминучість перемоги більш високої культури над культурами відсталіших народів (української, азербайджанської, узбекської, киргизької та інш.) є не чим іншим, як спробою закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба із залишками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії.»¹⁰²⁾ Український письменник і публіцист М. Хвильовий закликав українських комуністів «негайно стати по боці активного молодого українського суспільства» і «тим назавжди покінчити з контрреволюційною ідеєю будувати на Україні російську культуру». При цьому Микола Хвильовий нещадно і сміливо зривав маску з «російського сфінкса», який тепер прикривався «пролетарським інтернаціоналізмом». «Та це ж той самий руський інтелігент-інтернаціоналіст, який з охотою говорить про самоозначення націй... тільки не тих, що входять у Радянський Союз, який всюди бачить петлюрівщину... і не помічає своєї устряловщини, який і досі думає, що українська культура існує... як австрійська інтрига, який, показуючи Європі досягнення руського генія, виводить на арену й інші народи Союзу... як цікавий „Зоо” ображених руським царом мавп. Словом, це саме той інтернаціоналіст, який під своїм

космополітизмом ховає звичайнісінький собі зоологічний націоналізм.» ¹⁰³⁾

До таких сміливих виступів Хвильового надхнули тогочасні настрої українського суспільства. Зокрема Хвильовий відзначав: «Молодь, яка виходить з вищих шкіл, легко піддається пропаганді по темних завулках. Чи є Україна колонією, чи ні? Такі розмови ми вже давно чуємо. Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм фактичним, якщо не де-юре декретованим гегемоном — російським конкурентом... Змазувати самостійність порожнім псевдомарксизмом, значить не розуміти, що Україна доти буде пляцдармом для контрреволюції, доки перейде природний етап, який Західня Європа пройшла в часи оформлення національних держав.» «Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки.»

Сам Хвильовий робив такі висновки: «Росія самостійна держава? Самостійна. Ну, так і ми самостійні. Отже, остільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, постільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс? У всякому разі не на російську. Це рішуче і без будь-яких застережень. Не слід змішувати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить як можна швидше утікати... Наша орієнтація на західноєвропейське мистецтво...» ¹⁰⁴⁾ При цьому Хвильовий керувався такими думками: Москва «не давала Україні виявити свій національний геній». «Без російського диригента наш культурник не мислить себе... Він ніяк не може зрозуміти, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку.» ¹⁰⁵⁾

Такі були ті «еретичні» думки українських культурних діячів, які викликали в Москві велику тривогу за єдність і цілість радянської імперії. Згаданий нами російський теоретик боротьби двох культур Ваганян писав у своїй праці: «Якби у нас не було жодних інших матеріалів, крім дискусії навколо статті т. Хвильового, яка так широко і так гаряче розгорнулася на Україні, то й того було б цілком досить для найбільших тривог.» ¹⁰⁶⁾

На виступ Хвильового zareагував сам тодішній генеральний секретар ЦК ВКП(б) Сталін, який у своєму листі

до Кагановича писав: «Вимога Хвильового „негайно” де-русифікувати пролетаріят на Україні, його думка про те, що „від російської літератури й її стилю українська література мусить утікати як можна скоріше”, його заява про те, що ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва, його захоплення якоюсь ролею месіянства української молодшої інтелігенції, його смішна, а не марксистська спроба відірвати культуру від політики — все це і багато подібного в устах українського комуніста звучить тепер і не може не звучати більше, ніж дивно. Тоді, коли західноєвропейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, який повіває в Москві, український комуніст Хвильовий не має нічого іншого сказати на користь „Москви”, крім того, як закликати всіх українських діячів утікати від Москви „як можна скоріше”. І це називається інтернаціоналізмом. Що ж говорити про інших українських інтелігентів із некомуністичного табору, коли комуністи починають говорити, і не тільки говорити, але і писати в нашій радянській пресі словами т. Хвильового.»

Москва відповіла на українську «ересь» кривавим терором і розгромом української культури. І це є найкращим показником характеру російсько-українських культурних взаємин і ролі України в боротьбі з російською системою. Україна є не тільки найслабшою ланкою в цій системі, а й постійним джерелом спротиву і пляцдармом боротьби з московським імперіялізмом. Тут, на Україні, міститься та «Архімедова точка опертя», яка дає єдину можливість перевернути «російський світ», розбити російський месіянзм і, розваливши імперію, відтиснути Росію до її етнографічних кордонів. Цю велику історичну місію України в боротьбі з російським імперіялізмом добре відчував і розумів Хвильовий коли писав, що «український націоналізм не давав і не дасть спокою... російському мрякобіссу» і що в його особі «виступає на історичну арену молодий прогресивний фактор».

Світове універсальне значення української боротьби проти московської системи полягає не тільки в тому, що утворення української самостійної держави назавжди усуває загрозу російського імперіялізму для цілого світу, а й у тому, що вільна і незалежна Україна відкриває шлях для свободи на цілому Сході Європи і для самого російського народу, звільненого від ярма імперіялізму. Це велике про-

гресивне значення української боротьби з російською імперією і російським месіанізмом дуже яскраво означив Микола Хвильовий словами: «Розбити російський месіанізм — це означає не лише відкрити семафор для експресу радісної творчості, який вітром свого руху починає дійсну весну народів, але й звільнити московську молодь від вікових забобонів великодержавництва... Російська література для свого відродження може віднайти чаруючий бальзам лише під буйним живим деревом відродження молодих національних республік, в атмосфері весни колись пригноблених народів.»¹⁰⁷⁾

ПРИМІТКИ ДО «МІРАЖІ РОСІЇ»

- 1) В. Соловьев «Исторический сфинкс», «Вестник Европы», кн. 6, 1893, стор. 780.
- 2) В. Соловьев «Русская идея», «Вопросы философии и психологии», кн. 5, 1909, стор. 323.
- 3) В. Соловьев «Исторический сфинкс», «Вестник Европы», кн. 6, 1893.
- 4) В. Соловьев «Русская идея», «Вопросы философии...», кн. 5, 1909.
- 5) Там таки, стор. 355.
- 6) В. Соловьев «Россия и Вселенская Церковь».
- 7) К. Мочульский «Владимир Соловьев, жизнь и учение», УМКА PRESS, Париж, 1936, стор. 264.
- 8) В. Соловьев «Национальный вопрос в России», СПб, 1891, стор. 4.
- 9) В. Соловьев «Русская идея», «Вопросы философии», 1909, стор. 324.
- 10) К. Мочульский «Владимир Соловьев...», стор. 211.
- 11) Г. Федотов «О национальном покаянии», «Новый Град», ч. 6, Париж, 1933, стор. 8.
- 12) «Seconde guerre de Pologne ou Considérations sur la paix publique du continent et sur l'indépendance maritime de l'Europe», par M. de Montgaillard, Paris, 1812.
- 13) Ілько Борщак «Жан Монгайяр, пропагандист Наполеона про „Російське питання“», «Україна», ч. 8, Париж, 1952.
- 14) Там таки, стор. 640.
- 15) Там таки, стор. 642-643.
- 16) «Protokolle des Verwaltung Tausschusses in Österreichischen Reichstage 1848-1849». Herausgegeben und eingeleitet von Anton Springer. Leipzig, 1885, стор. 22, 27, 30-32.
- 17) «Русская Мысль», ч. 12, 1914, стор. 126-132.
- 18) Там таки, стор. 179-190.
- 19) Там таки, стор. 178-179. Цитую за збірником «Против течения», М., 1923.

- 20) «Русская Мысль», 1914. Цитую за збірником «Против течения», стор. 190.
- 21) Журнал «Новое Время», ч. 42, 1952, стор. 1-2.
- 22) Н. В. Устрялов «Patriotica», «Смена веков», Прага, 1921, стор. 53.
- 23) Nikolaj Berdjajew «Sinn und Shicksal des Russischen Kommunismus. Ein Beitrag zur Psychologie und Soziologie des russischen Kommunismus», Nova vita Verlag, Luzern, 1937, стор. 128, 150, 154. А також Nicolas Berdyaev «The origin of Russian Communismus», London, 1937.
- 24) Николай Агнiewicz «Галлиполийские знамена», «Новое русское слово», ч. 11, 1951.
- 25) Журнал «Знамя», ч. 9, 1951.
- 26) Н. Страхов «Борьба с Западом в нашей литературе», Киев, 1897, стор. 25.
- 27) Albert Lotholary «Le Mirage Russe en France au XVIII siècle», 1937.
- 28) Соловьев «История России», т. XVII, стор. 409.
- 29) Пекарский «Наука и литература в России», стор. 91, 378.
- 30) Там таки.
- 31) Шмурло «Вольтер и его книга о Петре Великом». Прага, 1929.
- 32) Леонид Гроссман «Бальзак в России», «Литературное наследство», т. XXXI-XXXII, 1937; С. Дурыйлин: «Александр Дюма-Отец и Россия», там таки.
- 33) Мещерский «Русские писатели у Гете», «Литературное наследство», кн. 4-6.
- 34) Е. Тарле «Донесения Якова Толстого из Парижа в III Отделение», «Литературное наследство», т. XXXI-XXXII, 1937, стор. 563.
- 35) Там таки, стор. 572.
- 36) «La Russie en 1839», par le Marquis de Custine, Vol. II, Paris, 1843, стор. 128.
- 37) Герцен «Сочинения», вид. Павленкова, т. VI, стор. 88-89.
- 38) «Литературное наследство», т. XXXI-XXXII, 1937, стор. 49.
- 39) Там таки, стор. 15-155.
- 40) С. Дурыйлин «Александр Дума-Отец и Россия», «Литературное наследство», т. XXXI-XXXII, стор. 556-557.
- 41) Журнал «Україна», ч. 7, Париж, 1952, стор. 555.
- 42) «Советская культура, Москва, 20 травня 1954.
- 43) С. Венгеров «Основные черты истории новейшей русской литературы», СПб, 1899, стор. 30.
- 44) Там таки.
- 45) «О советском патриотизме. «Сборник статей», 1952, стор. 433-434.
- 46) В. Ленин «Сочинения», вид. 4-те, т. XX, стор. 16.
- 47) В. Молотов «Сталин и сталинское руководство», 1950.
- 48) В. Ленин «Сочинения», т. V, стор. 342.
- 49) П. Ковалевский «Исторический путь России», Париж, 1949, стор. 89-93.
- 50) «Four Continent Book Corporation» — назва советської книгарні в Нью-Йорку.
- 51) «The Nationality Problem of the Soviet and Russia Communist Imperialism», by Roman Smal-Stocki, Milwaukee, 1952.
- 52) «Возрождение», Париж, март-апрель 1952, стор. 161.

- 53) Глеб Струве «О Кюстине и „кюнстинствующих“ иностранцах», «Возрождение», Париж, март-апрель 1952, стор. 161.
- 54) Дивись рецензії: «Saturday Review», August 15, 1953, стор. 14; «Unruly Subjects of Great Russia» The Shadow of Power, by Chingis Guirey; «Saturday Review», September 19, 1953, стор. 19; «Ukrainian Nationalism», by Marvin L. Kalb.
- 55) Пекарский «Наука и литература в России», стор. 378.
- 56) Евгений Соловьев «История русской литературы».
- 57) М. Лемке «Николаевские жандармы и литература 1826-1855 гг.», 1908, стор. 90-98.
- 58) Там таки, стор. 217-219.
- 59) А. Пыпин «Русская наука и национальный вопрос в XVIII веке», «Вестник Европы», кн. 5-6, т. III, 1884, стор. 584.
- 60) М. Лемке «Никелаевские жандармы и литература», 1908, стор. 31-32.
- 61) Ілько Борщак «Жан Монгайяр, пропагандист Наполеона про „Російське питання“ 1805-1812», «Україна», ч. 8, 1952, стор. 640-644.
- 62) Marquis de Custin «Journey for our time», New York, 1951.
- 63) Gonzag de Reinold «Le Monde Russe», Paris, 1950.
- 64) Н. Бердяев «Судьба России», Москва, 1918, стор. 7.
- 65) Вислів В. Вейдле (Veidle Vladimir) в його книжці «La Russie absent et préésent», Paris, 1949.
- 66) М. Покровский «Русская историческая литература в классовом освещении». Сборник, т. I, стор. 9.
- 67) «Известия». Газета, Москва, 16. 5. 1934.
- 68) М. Нечкина «К вопросу о формуле наименьшего зла», «Вопросы истории», ч. 4, 1951.
- 69) М. Драгоманов «Політичні пісні українського народу», 1883.
- 70) Д. Благой «О национальной специфике литературы», сборник «Вопросы литературоведения в свете тридов И. В. Сталина», Академия Наук СССР, Москва, 1951, стор. 194.
- 71) Сборник «Русско-украинские литературные связи», Москва, 1951, стор. 75.
- 72) Walter Kolarz «Russia and her colonies», London, 1952.
- 73) «Історія української літератури», Академія Наук УРСР, Київ, 1954, стор. 15.
- 74) «Нова Рада», ч. 165, 1918.
- 75) Г. Федотов «Новый град», изд. им. Чехова, Нью-Йорк, 1952, стор. 191-193.
- 76) Д. Святополк-Мирский «Национальности СССР», журнал «Евразия», ч. 6, 1929, еженедельник по вопросам культуры и политики, Париж.
- 77) А. Гильфердинг «Собрание сочинений», т. I, СПб, 1868, стор. 399.
- 78) М. Грушевський «На порозі нової України», 1918, стор. 9.
- 79) Н. Костомаров «Мазепа и мазепинцы», т. XVI, стор. 720-722.
- 80) Н. Костомаров «Две русские народности», «Сочинения», т. I, стор. 60-61.
- 81) М. Шапов «Сочинения», т. I, стор. 765-767.
- 82) Н. Костомаров «Две русские народности», «Сочинения», т. I, стор. 60-61.
- 83) Там таки.

- 84) В. Семевский «Политические и общественные идеи декабристов», журнал «Былое», ч. 3, 1906. Див. М. Рубач: «Федералистические течения в истории России», сборник «Русская историческая литература в классовом освещении», т. II, Москва, 1930.
- 85) А. Пыпин «Панславизм в прошлом и настоящем», Передмова, III. 1913.
- 86) М. Грушевський «Наши требования», сборник «Освобождение России и украинский вопрос», стор. 88.
- 87) Журнал «Колокол», ч. 61, 1860.
- 88) М. Грушевський «Галичина і Україна», збірник «З біжучої хвили», стор. 47.
- 89) Г. Плеханов «Сочинения», т. X, стор. 389.
- 90) Журнал «Русская мысль», ч. 5, 1911.
- 91) В. Львов-Рогачевский «Новейшая русская литература», Москва, 1924, стор. 10.
- 92) Н. Бердяев «Русская идея», Париж, 1946, стор. 146.
- 93) В. Устрялов «Патриотика», «Смена веков», Прага, 1921, стор. 57.
- 94) Г. Белинский «Полное собрание сочинений» под ред. Венгрова, т. IV, стор. 346.
- 95) Н. Страхов «Борьба с Западом в нашей литературе», Київ, 1897, стор. 25-26.
- 96) «Вопросы философии», ч. 2, Москва, 1948, стор. 190.
- 97) Дивись П. Струве «Общественная культура и украинский партикуляризм», журнал «Русская мысль», ч. 1, 1912, стор. 65-86.
- 98) Г. Федотов «Новый град», Нью-Йорк, 1952, стор. 107.
- 99) «Історія української літератури», Академія Наук УРСР, Київ, 1954, стор. 13.
- 100) Стаття Лебеда про боротьбу двох культур опублікована в центральному органі КП(б)У «Комуніст» за 27. 3. 1923. Пізніше він помістив у журналі «Большевик», ч. 7 за 1928 рік статтю «Внимание идеологическому фронту».
- 101) Проти Лебеда виступив М. Скрипник. Див. «Лист до т. Лебеда», «Большовик України», ч. 9-10, 1928, а також «Лист до ред. „Большовик України“», ч. 11, 1928.
- 102) З резолюції XII з'їзду КП(б)У.
- 103) М. Хвильовий «Вальдшнепи», див. Андрій Хвиля «Від ухилу у прірву», 1928, стор. 29, 40.
- 104) М. Хвильовий «Апологети писаризму», «Культура і побут», ч. 13, 1926.
- 105) М. Хвильовий «Думки проти течії», ДВУ, 1926, стор. 51.
- 106) Ваганян «О национальной культуре», ГИЗ, 1927, стор. 112.
- 107) М. Хвильовий «Україна чи Малоросія», 1926. Цитую за Г. Гірчак: «На два фронти в боротьбі з націонализмом», ГИЗ, 1930.

ЛИТЕРАТУРА ДО ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ «МІРАЖІ РОСІЇ»

Вл. Соловьев «Исторический сфинкс», «Вестник Европы», кн. 6, 1893; Вл. Соловьев «Русская идея», «Вопросы философии и психологии», кн. 5, 1909; В. Соловьев «Россия и Вселенская Церковь»; К. Мочульский «Владимир Соловьев, жизнь и учение», Париж, 1936; В. Соловьев «Национальный вопрос в России», СПб, 1891; Г. Федотов «О национальном покаянии», «Новый Град», ч. 6, Париж, 1933; Илько Борщак «Жан Монгайяр, пропагандист Наполеона, про „російське питання“», журнал «Україна», ч. 8, Париж, 1952; журнал «Русская Мысль», ч. 12, 1914; Г. Зиновьев и В. Ленин «Против течения», Москва, 1923; Н. Устрялов «Патриотика», «Смена Вет», Прага, 1921; Н. Страхов «Борьба с Западом в нашей литературе», Київ, 1897; Пекарский «Наука и литература в России», СПб, 1862; Н. Бердяев «Судьба России», Москва, 1918; Леонид Гросман «Бальзак в России», «Литературное Наследство», т. XXXI-XXXII, 1937; С. Дурьлин «Александр Дюма-Отец и Россия», «Литературное Наследство», т. XXXI-XXXII, 1937; Мещерский «Русские писатели у Гете», «Литературное Наследство», кн. 4-6; Е. Тарле «Донесение Якова Толстого из Парижа в III Отделение», «Литературное Наследство», т. XXXI-XXXII, 1937; Герцен «Сочинения», изд. Павленкова; журнал «Україна», ч. 7, Париж, 1952; П. Ковалевский «Исторический путь России», Париж, 1949; Д. Далин «Американская политика и Россия», журнал «Возрождение», ч. 3, 1952; Глеб Струве «О Кюстине и „кюнстинствующих“ иностранцах», ж. «Возрождение», март-апрель 1952; М. Лемке «Николаевские жандармы и литература 1826-1855 гг.», 1908; А. Пыпин «Русская наука и национальный вопрос в XVIII в.», «Вестник Европы», кн. 5-6, 1884; М. Покровский «Русская историческая литература в классовом освещении», «Сборник», Москва, 1930; М. Нечкина «К вопросу о формуле наименьшего зла», журнал «Вопросы истории», ч. 4, 1951; М. Драгоманов «Політичні пісні українського народу»; Д. Благой «О национальной специфике литературы», сборник «Вопросы литературоведения в свете трудов И. В. Сталина», Москва, 1951; «Русско-украинские литературные связи», Москва, 1951; «Історія української літератури», т. I, Академія Наук УРСР, Київ, 1954; Г. Федотов «Новый Град», изд. им. Чехова, Нью-Йорк, 1952; Д. Святополк-Мирский «Национальности СССР», журнал «Евразия», ч. 6, 1929; А. Гильфердинг «Собрание сочинений», т. I, СПб, 1868; М. Грушевський «На порозі Нової України», 1918; Н. Костомаров «Мазепа и мазепинцы», «Сочинения», т. XVI; Н. Костомаров «Две русские народности»; М. Грушевський «Наши требования», збірник «Освобождение России и украинский вопрос»; К. Чуковский «Шевченко», журнал «Русская Мысль», ч. 4, 1911; В. Львов-Рогачевский «Новейшая русская литература», Москва, 1924; Н. Бердяев «Русская идея», Париж, 1946; П. Струве «Общественная культура и украинский партикуляризм», журнал «Русская Мысль», ч. 1, 1912; В. Ваганян «О национальной культуре», ГИЗ, 1927; Андрій Хвиля «Від ухилу у прірву», Харків, 1928; Е. Гирчак «На два фронта в борьбе с национализмом», ГИЗ, 1930.

ЧАСТИНА ДРУГА

**БОРОТЬБА
ЗА КИЇВСЬКУ СПАДЩИНУ**

I. СПІР «ЮЖАН» І «СЕВЕРЯН»

Давнє історичне ім'я України «Русь» і назва української держави Х-ХІІ ст. «Київська Русь» стали джерелом палкого і затяжного спору між українськими і московськими істориками, який продовжується до нашого часу. Головними питаннями цього спору є: який народ і чия культуру являє собою «Київська Русь», хто перейняв «київську спадщину» і продовжує в наш час її культурно-історичні традиції?

Здавалось би відповідь на таке питання дуже проста: вона дана вже у самій назві Київської держави. Якщо Київ був і залишається українською столицею і є символом України, то «Київська Русь» була українською державою, а українці — її спадкоємці і продовжувачі за нашого часу. Але в дійсності боротьба за київську спадщину привела до парадоксальних наслідків: українці не тільки втратили свою державу, а й саме ім'я давньої України «Русь» було присвоєне північним переможцем — Московією. Назвавши себе Росією або Великою Руссю, Московія тим самим стверджувала себе спадкоємцем і продовжувачем Київської Руси, а цим стверджувала і своє право на «собираение земель русских». У супроводі цієї маскаради і творилася Російська імперія. Не зважаючи на те, що Московське царство являло і в національно-етнічному, і в культурно-історичному відношенні відмінну від Київської Руси формацію, північне плем'я московитів пригадало свою колишню державну приналежність до «руських» підданих і, посилаючися на династичні зв'язки своїх князів з київською династією, привласнило назву «Русь» і для новопосталої московської держави. Так закріпилися і поширилися назви «південна» і «північна» Русь, «Мала Русь» — Малоросія і «Велика Русь» — Великоросія. У наслідок цього дві різні націо-

нально-культурні формації покривалися однією руською назвою і творилася ілюзія історичної національно-культурної єдності двох народів. Історія двох різних держав — київської і московської — стали уявлятися як органічні періоди однієї «руської історії». Натягнувши на себе маску «росіянства», Москва не тільки приточила Київську Русь до своєї тепер уже «російської історії», а й проголосила свою першість у репрезентації «руського світу», визначила своє відношення до українців у ролі «старшого брата», а українцям відвела другорядну роль «малоросів», себто провінційного відгалуження великоросів, зіпсованого польськими або литовськими впливами. Так, спільна назва «росіян» витворила фальшиву уяву єдності культурно-історичних процесів двох народів і внесла плутанину і неясності в поглядах на Росію і «російський народ», і на взаємне відношення двох народів — українського і «великоруського».

«В цій неясності і поплутанню самої термінології — як візначає Михайло Грушевський у своїй „Історії України-Руси“ — відбилася неприхильна історична доля, яка випала українському народові. Некорисні історичні обставини позбавили його всякого значення в сучаснім культурнім і політичнім житті, хоч за своєю численністю належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику і гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідоцтва визначних культурних прикмет, багатих здібностей і здобутків довгого історичного життя. Розбивши його політичне життя, привівши до економічного, культурного, а з тим і національного упадку, ці неприхильні історичні обставини притьмили світлі й славні моменти його життя, прояви його активності, його творчої енергії й довгі віки кинули його на роздоріжжі політичного життя як безборонну беззахисну здобич для заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традиції, навіть без імени.» ¹⁾

Почуття історичної кривди, заподіяної Україні Москвою, чується в словах з «Історії Русів», яка є одним з проявів української національної свідомості і політичної думки другої половини XVIII віку, де читаємо, що історія України являє «единственную Историю России». «Перше були ми те, що тепер московці: влада, першенство і сама назва Руси від нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча

во язиціх.» У цьому ствердженні можна бачити початок того спору «южан» і «северян», на який пізніше у свій час звернув таку увагу російський історик Пипін.²⁾ Першим відгуком на цей спір Пипін вважає статтю карпатського русина Венеліна «О споре между южанами и северянами на счет их россизма».³⁾ Поява цієї статті сама собою свідчить про наявність цього спору, хоч у тогочасній літературі він ще не виявився. Венелін, очевидно, відчув, що такий спір виявляється в російсько-українських взаєминах, які, за визначенням Пипіна «не були прихильними; навпаки, представники обох народностей не завжди розуміли один одного... Дві народності ще не злилися настільки, щоб між ними не виявлялися розбіжності і сутички. Народні жарти великоросів над „хохлами” і зворотно малоросів над „москалями” або „кацапами” виявляли іноді справжню антипатію.» Такий антагонізм між українцям і москалями є запереченням теорії про культурно-історичну єдність цих двох народів. Психофізичні і духовно-культурні прикмети, які виявляються в складі індивідуальної вдачі, в родинних і суспільних взаєминах, у побуті, в матеріальній і духовній культурі відрізняють український народ від московського, як окрему національну індивідуальність. Соціальний і культурний процеси української історії мають свої національні риси, відмінні від московської історії. Джерела російсько-українських антагонізмів криються також в історичних спогадах. Старі взаємини України з Росією не були сприятливими для їх поєднання. «В епоху приєднання (після Переяславської угоди 1654 р.) — відзначає Пипін — в Україні були свої усталені особливості народного побуту, звичаїв, освіти, церковности, які не сходилися з московськими, і це, з одного боку, викликало побоювання, що вони будуть порушуватися московським управлінням (що згодом і справділося), а з боку московського не довіряли ні цим звичаям, які здавалися самовільними, ні церковності, в якій підозрівали латинські додатки. У XVIII віці автономічна старовина все більше касувалася; знищувалося Запоріжжя; серед вищого духівництва було тоді ще багато архиєреїв з малоросіян, як більш учених людей, але московському духовенству не подобалися ці „черкасишки”; порядки старої гетьманщини взагалі швидко усувалися, але об'єднання адміністративне не загладило побутових відмін, а нова культура охопила тільки верхні класи; і коли новий ро-

мантизм звертався до старовини і народности, в освіченому прошарку України знайшлося немало талантів, які з любов'ю присвятилися культові своєї народности і її поетичних переказів. У цей час появилася апокрифічна „Історія Русів”, яка була висловом романтичного ретроспективного патріотизму; появляються перші збірники пісень Цертелева і Максимовича; потім, у 30-х роках, видання Срезневського, повісті Квітки, захоплююча стаття Вадима Пассека, перші праці Бодянського і т. д. Якщо у всіх цих творах виявлявся яскравий український патріотизм, то, з другого боку ...не бракувало антитез великоруських. Стаття Венеліна показує, що стояло питання про „россизм” южан і северян, себто про те, хто — южани чи северяни — були „Росси”, кому з них належить стародавня руська історія і заслуга заснування руської держави і національності — питання, яке, прямо поставлене було в 50-х роках у полеміці Погодіна і Максимовича.»⁴⁾

Сам Венелін зайняв позицію примиряючої сторони, переконуючи «северян» і «южан», що вони в однаковій мірі є нащадками київських русів. «Тут не можна не згадати — писав Венелін — про важливий спір між южанами і северянами щодо їх росизму... На думку москвитян, наприклад, той лише справжній руський, хто вміє говорити по-справжньому, себто „па-русски”, а це значить по-північному. Але горе южанинові... Горе вам, якщо ви спіткнулися в найменшому відтинкові вимови; вам скажуть: „Вы верна із немцов?”, або: „Вы верна не здешний”... Як ти не вертись, як не божись, все ти не руський... а поляк, або хохол, або литва, або козак, або українець, або щонебудь гірше, словом... не свій. І справді, чи можна людину вважати своєю, яка не носить червоної сорочки, називає „щи”, „борщем” і не „гаварит хорошо, а добре!!!” В українцях інший, мудро вчений северянин ...бачить якусь мішанку втікачів малоросів, татар, поляків, литви. Дуже природно, що іноді, вчено-історична, безглузда думка може скерувати народне самовідчужання в неприємному напрямі...» Прив'язаність до свого Венелін оцінює дуже позитивно, але, на його думку, спір між южанами і северянами зайшов так далеко і ведеться з таким завзяттям, що «одна сторона другую оглушает».⁵⁾

Сторона «северян», з притаmanoю для неї нетерпимістю і виключністю, справді приголомшувала. «Нетерпимість

москвинів — як відзначає і Пипін — виявляється навіть в „учених” дослідженнях або одверто висловлюється в публіцистиці»⁶⁾). Северяни не тільки привласнили собі першенство в «руському світі» правом сили, а й проголосили себе виключними носіями росіяинства, позбавляючи цим самим южан-українців рівноправності і права на окреме національно-культурне існування.

Так виглядає цей історичний парадокс: северяни-москвини, користаючися правом сили і будівничих нової російської імперії, стали «собирателями земель руських», привласнили собі назву і культурно-історичну спадщину Київської Руси, зробили її початком своєї історії, а южан-українців, цих дійсних нащадків Київської Руси, зіпхнули на становище безправної етнографічної маси, засудженої на асиміляцію з московською нацією. У дійсності державно-політична система нової «російської» імперії і культурно-історичні традиції, на яких вона побудована, ідуть не від Києва, а від Москви. Натягнувши на себе маску росіяинства і заволодівши Україною, Москва нищить культурно-історичні традиції Києва. У цьому весь сенс боротьби «южан» і «северян», яка продовжується і за нашого часу.

Російська і польська держави хотіли бачити в українцях лише етнографічну масу, провінціальне відгалуження польської або московської народности. В основі цього хотіння є мотиви чисто політичного характеру: це є хотіння назавжди закріпити за собою українські землі й асимілювати українців. Але ці прагнення національного егоїзму й імперіалізму прикриваються «науковим плащиком», пошитим з фальшивих лінгвістичних, історичних і культурних теорій і концепцій. Особливо трудним і небезпечним є становище українського народу в російській імперії. Мовна і релігійна близькість українців і великоросів, спільне життя в одній російській державі протягом довгого часу, переплетення російсько-українських культурних взаємин — всі ці елементи сприяли створенню ілюзій єдності Росії і російської культури, як своєрідної синтези київських і московських культурно-історичних традицій. Це уявлення стало психологічним ґрунтом і підставою для теорії «спільно-руської» культури — однаково рідної і близької для великоросів і українців. У дійсності ця теорія не знаходить свого безумовного ствердження. Російська імперія своєю політикою і тенденціями свого суспільно-політичного і культурного

розвитку прямує до нівеляції українського народу в російській системі, яка відповідає московській нації і є запереченням національних особливостей України і самостійного розвитку української нації. Україна і Росія в минулому і сьогодні силою цілої низки природних і культурно-історичних факторів виявляють нездоланну волю іти своїми окремими шляхами, відповідними до їх національної індивідуальності і природних даних.

Імперська постава Москви диктує їй у відношенні до України політику асиміляції і русифікації. Ця політика знайшла своє ідеологічне опертя і підтримку в різних теоріях і концепціях російської науки в ділянках філології, історії і культури.

У ділянці філології російські лінгвісти заперечували самостійність української мови і право на її розвиток. Звичайними «науковими» аргументами такого заперечення є твердження, що українська мова є лише «наречієм» російської мови, а тому в культурному вжитку і в літературі українці мусять користатися російською мовою, яка є, мовляв, «общерусскою». Українську мову росіяни схильні були вважати результатом польського впливу. Так, наприклад, російський історик літератури Греч писав: «Малорусское наречие родилось и усилилось от долговременного владычества поляков в юго-западной России, и может даже назваться областным польским». ⁷⁾ Але такі погляди не мали під собою ґрунту і були заперечені першими ж працями і збірками з української філології і фолкльору.

Року 1818 вийшла перша «Грамматика малороссийского наречия» А. Павловського, а наступного року «Опыт собрания старинных малороссийских песней» Миколи Цертелева. Слідом за цими першими друкованими працями з української філології й етнографії, 1827 року вийшла збірка «Малороссийские песни» Михайла Олександровича Максимовича. У передмові до цієї збірки українських пісень Максимович уже цілком твердо стверджував, що українська мова є окремою мовою, а не «наречієм» московської мови, і вказав на головніші фонетичні і морфологічні особливості, які відрізняють українську мову від московської. 1837 року на сторінках «Журнала министерства народного просвещения» появилася стаття Могилевського «О древности и самобытности южнорусского языка», яка була відповіддю тим московським філологам, які твердили, що українська мова

є «наречием» польської мови. Могилевський доводив, що українська мова була мовою Київської Русі і що сама назва «руський належить українському народові. Статтю Могилевського передрукував П. Куліш у «Записках о Южной Руси», як підтвердження його поглядів на розвиток української літератури і як вислів однієї з тих істин, які матимуть вирішальний вплив на хід «великих суспільних і громадських подій».

У 1839 році вийшла «Исторрия древней русской словесности» Максимовича, в якій формування української мови віднесено до найдавніших часів і заперечувано думку московських філологів, які вважали, що українська мова утворилася після занепаду Київської держави «від змішання мовсковської мови з польською». ⁸⁾ У своїй більшій праці «Пісня о полку Ігореві» (1836) Максимович писав, що «Слово» написане тією ж мовою, якою писали Нестор і його київські і волинські продовжувачі, себто мовою церковнослов'янською в поєднанні з народньою українською. Цим самим Максимович підготував науковий ґрунт для ствердження, що література Київської Русі є творчістю українського народу.

Ствердження українського характеру культури Київської Русі підривало історичну схему росіян і неприємно зачіпало імперський патріотизм і саму ідею Російської імперії і «російської нації», а тому російські науковці не могли його сприйняти. Заперечити зовсім існування українського народу і його мови вже не можна було, бо цією мовою вже появилася і література. І тому появилися нові «теорії», щоб тільки довести приналежність «Київської Русі» до Росії. Нову теорію висунув російський науковець М. Погодін, який виступив 1856 року з полемічною статтею на адресу Срезневського. Погоджуючися з твердженням про давнє походження української мови й української народности, Погодін висунув думку, що їх батьківщиною було Прикарпаття, звідки українське плем'я нібито прийшло на київські землі вже після татар, не раніше XIV віку. Київ і його околиці були на думку Погодіна заселені великоросами, які відійшли на північ, після того, як Київська Русь була нібито зовсім спустошена татарами.

«Записка о древнем языке» (1856) ⁹⁾ Погодіна викликала відповідь Максимовича в низці листів до Погодіна, ¹⁰⁾ у яких він заперечував його погляди. До спору Максимовича

з Погодіним приєднався згодом Лавровський, який також підтримав погодінську теорію прикарпатського походження української мови і заперечував наявність елементів української мови в мові літератури Київської Русі.¹¹⁾ На виступи Лавровського відгукнувся А. Котляревський статтею: «Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли из-за Карпат в XIV веке?» На думку Котляревського, одним з доказів українського характеру Київської Русі є «Слово о полку Игореве», «поетичний склад якого знаходить повне ствердження в сучасній народній поезії малоросів». «Южнорусская основа памятника уже не может подлежать сомнению: народ, поющий малорусские думы, есть потомок народа, создавшего „Слово о полку Игореве“, так как между этими произведениями народной поэзии открывается не внешнее, но внутреннее, этнографическое родство и преемственность».¹²⁾

Захист Максимовичем давнього походження української мови в Київській Русі й тим самим ствердження давнього заселення її території українським народом був енергійно підтриманий М. Костомаровом.

У спорі Максимовича і Погодіна та в його продовженні пізнішого часу велику роль відігравала сутичка двох ідеологій — української і російської. Спір про народність, яка заселяла Київську Русь, про мову древнього Києва і національну приналежність літератури цього періоду є пов'язаний з питанням джерел органічних культурно-історичних традицій українського і великоруського народів. Для українців це питання було питанням про самостійне буття і самостійний розвиток української літератури і культури. Для росіян питання про національну приналежність Київської держави XI-XII віків є пов'язане з їх великодержавними імперіялістичними тенденціями. Це й було ідеологічним ґрунтом розбіжностей між українцями і росіянами в цьому суто науковому спорі. Не трудно помітити штучність і надуманість російських аргументів у цьому спорі, бо ці аргументи були не так наслідком наукового дослідження, як виявом великодержавної тенденції і фальшивого російського патріотизму. І тому спір «южан і северян» не міг закінчитися спором Максимовича з Погодіним, а став пізніше предметом гострої політичної боротьби. В огляді історії слов'янських літератур А. Пипіна, який появилася 1865 року, торкаючися питання «про ступінь окремішності й автономії

української народности, мови і літератури» відзначено: «Спір про малоруську народність почався на ґрунті чистої філології й історії, став потім питанням літературним, перейшов далі в питання внутрішньої політики і в нинішню хвилину замовк.»¹³⁾

Але в дійсності спір не замовк. Спір «южан» і «северян» розгорнувся з новою пристрасстю 1882 року, коли виступив А. Соболевський з рефератом у київському історичному товаристві на тему: «Как говорили в Киеве в XIV-XV вв.», у якому він знову доводив гіпотезу Погодіна про те, що українці прийшли на київські землі аж у XVI віці. Реферат Соболевського викликав справжню бурю. З контррефератами виступили Антонович, Дашкевич, Житецький і взяли участь у виступах з окремими зауваженнями Науменко, Мищенко, О. Левицький, Голубев.¹⁴⁾ Серед опонентів Соболевського особливо визначався Антонович, який мав уже видрукувану розвідку «Киев, его судьба и значение с XII по XVI столетие». ¹⁵⁾ Але Соболевський лишився при своїх поглядах і висловлював їх далі у чергових своїх працях. ¹⁶⁾

Проти філологічних аргументів теорії Соболевського виступив ак. Ягіч. ¹⁷⁾ Зате Соболевський здобув собі союзника в особі Шахматова, який прилучився до теорії деревлянсько-полянського походження великоросів. Крім Ягіча, в обороні українського характеру мови Київської Руси виступили його учні: Мочульський і О. Колесса. З критичними заувагами до теорії Соболевського виступили також Потебня, ¹⁸⁾ Кримський ¹⁹⁾ і Лобода. ²⁰⁾ Під впливом цієї критики, і зокрема Ягіча, Шахматов також приєднувався до тих українських науковців, які доводили український характер населення стародавньої Київської Руси, визнаючи, що деревляни і поляни були українськими племенами. Серед істориків спроба Соболевського відновити погодінську теорію знайшла підтримку в особі Ключевського. Критику аргументів про спустошення київської землі з історичного становища дав М. Грушевський в «Очерках истории Киевской земли» (1891).

II. КИЇВСЬКА РУСЬ

I «РОСІЙСЬКА ІСТОРІЯ»

Боротьба за культурно-історичну спадщину Київської Руси між українськими і російськими істориками не має рівнозначних прикладів у світовій історії, хоч один з українських дослідників і проводить таку аналогію: «Ця ідеологічна боротьба, що впертістю своєю нагадує нам середньовічні сутички за реальні спадщини, цілком доцільно може бути порівняна з боротьбою двох західноєвропейських історіографічних шкіл — романської та германської. Дійсно, боротьба російської та української історіографічних шкіл, при всій різниці самого предмету, має багато спільного з аналогічним, тільки не зазначеним явищем: Чи виникла культура європейського заходу на тлі давньої римської культури, чи то є порівнюючи нова культура в широкому обсязі вже германського походження?» ²¹⁾

Це питання справді є головним питанням і російсько-українського спору: чи є російська культура спадкоємцем і продовжувачем культури Київської Руси, чи вона є іншого походження? На тлі російсько-українських культурних взаємин це питання виходить за рамки чистої науки і набирає гострого політичного характеру. В одному випадку відповідь на це питання означає заперечення існування цілої нації, а в другому — демаскує імперію, як грабіжницю чужої власності. Цим і пояснюється та надзвичайна гострота й упертість, з якою боронять свої позиції обидві сторони. Історична наука диспонує сьогодні такими показниками, які дають цілком певні відповіді на спірні питання, а проте боротьба за київську спадщину продовжується і в наш час, і ведеться вона з такою впертістю, такими засобами, що справді нагадує середньовічні сутички.

Під натиском незаперечних історичних фактів і висновків наукових досліджень російська історіографія мусіла міняти свої позиції і висувати щораз нові теорії й гіпотези, аби тільки довести своє право на київську спадщину. Від

цілковитого заперечення існування української нації до компромісової формули, згідно з якою культура Київської Руси є спільною основою української і великоруської культур — такі крайні точки еволюції російської історіографії. З погляду української науки — як відзначає український автор — цей великий, майже столітній крок історичної науки від Карамзіна до Ключевського ні в якій мірі не може бути визнаним за будь-яке досягнення. З великоруської катедри, власне кажучи, повторювалися старі думки лише більш-менш модифіковані. Стара поржавіла карамзінська зброя замінилася лише доречнішим знаряддям, не змінюючи по суті нічого в загальній основі російської історії. Річ у тому, що за основу цю вважалося нашу стародавню Київську Русь, на яку великоруська історіографія претендувала як на свою історичну спадщину.

Культурно-історичний зв'язок Московської держави з Київською державою існує лише в уяві російських великодержавників. Цього не можуть не визнати і деякі московські дослідники, хоч і не можуть відмовитися від Київської Руси, як факту давнього «історичного існування Росії». І тоді відношення між Київською державою і пізнішою Російською імперією вкладається в таку суперечну і заплутану формулу: «Киевская Русь — несомненный факт исторического существования России, но прямого отношения к образованию последующего русского государства она не имеет... Между ним и государством русским, явившимся позднее, легло великою гранью Монгольское иго.»²²⁾ У цій формулі «факт исторического существования России», який, очевидно, включає і період Київської Руси, не тільки не стверджується, а й заперечується фактом цілком окремого і відмінного характеру формування Московської держави. Присвоївши назву давньої української держави «Русь» і включивши цей період української історії до своєї історії, російські історики тим самим підводили історичну базу для міту давнього історичного існування Росії і творили легенду «руської» або російської нації в складі українців, білорусів і великоросів. Міт давнього історичного існування Росії допомагав творити міт етнічної, політичної і культурної єдності українців і москалів-великоросів.

З погляду імперіяльно-політичного така мітотворчість цілком себе виправдала. Міт культурно-історичної і національної єдності Росії був і лишається найсильнішою мо-

рально-психологічною зброєю московського імперіялізму. В полоні цього міту перебувають провідні політичні кола Заходу і сьогодні.

Характеризуючи історичну схему російських істориків Михайло Грушевський писав: «По традиціях старої московської історіографії, перейнятих новішою російською — події української історії, звичайно, входили епізодами в традиційну схему східноєвропейської, чи, як вона зветься звичайно — „руської історії”. Вона починалася з передісторії Східної Європи (звичайно, з неслов'янської колонізації її), по огляді слов'янського розселення оповідала історію Київської держави, доводила її до другої половини XII в., потім переходила до В. кн. Володимирського, від нього до В. кн. Московського і слідами історії Московської держави, потім Російської імперії. Епізодично, для пояснення деяких моментів в політичній еволюції Московсько-Російської держави входили сюди часом такі епізоди, як держава Данила, прилучення білоруських і українських земель до В. кн. Литовського і унія його з Польщею, церковна унія, козацькі повстання і війни Хмельницького. Таким чином початкові стадії історичного життя українського народу тонули в цій „руській історії”, середні віки (XIV-XVI) пропадали в історії В. кн. Литовського і Польщі, і при українській історії, як вона звичайно мислилася, зіставалися тільки часи „отпадения от Польши и присоединения к России”, себто історія української козащини, яка уривалася з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувалася *ad ibitum* історією українського відродження. І перші спроби зв'язати в органічну цілість з цими загально-правними „українськими часами” попередні віки історичного розвитку українського народу приймалися з недовір'ям або й гнівом, як недотепна забаганка, як прояв якихось укритих тенденцій, як вплив політиканства в науці, як один з проявів українського сепаратизму.»²³⁾

«Історія України» Михайла Грушевського, побудована за науковим принципом органічного розвитку українського народу як окремого національного організму, тим самим була найбільш обґрунтованим підривом офіційної російської схеми, у якій губилася історія України, а російсько-українські взаємини подавалися у викривленому вигляді. Крім того, М. Грушевський дав критику російської історичної схеми у спеціальній статті: «Звичайна схема „руської істо-

рії” і справа раціонального укладу історії східного слов’янства», у якій він писав: «Сучасна наука шукає генетичного зв’язку і не має права зв’язувати „київський період” з „володимирським періодом”, як їх невідповідно називають як стадії того самого політичного і культурного процесу... Київська держава, право, культура були утвором однієї народности, українсько-руської; володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII віку, потім литовсько-польський XIV-XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені... Наслідком приточування Київської держави на початок державного і культурного життя великоруського народу, історія великоруської народности зістається без початку, історія зформування великоруської народности зістається не виясненою.» ²⁴⁾

Увесь сенс наведених зауважень проф. М. Грушевського можна звести до наступної думки, висловленої ним в цій праці: «Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народности. Може бути історія всіх „руських народностей”, кому є охота їх так називати, або історія східного слов’янства. Вона й мусить стати на місце теперішньої російської історії.»

Ця думка здобувала собі прихильників і серед деяких російських істориків. Зокрема Грушевський згадує працю Сторожева «Русская история с древнейших времен» (1898), у якій з притиском відзначено, що «Русь дніпровська і Русь північно-східня — два зовсім відмінні явища. Історію їх творять неоднаково дві осібні частини руської народности», або, — поправляє Грушевський термінологію Сторожева — ліпше сказати — дві народності, аби оминати баламутства, зв’язаного з теорією «єдинства русской народности». ²⁵⁾

Російсько-український спір за київську культурно-історичну спадщину з наукового погляду не був безплідним. Об’єктивний її спостерігач може ствердити цілковиту перемогу українських істориків у цьому спорі. Українці здобули собі в цьому спорі також і серед росіян своїх однодумців і союзників, яких не засліпила теорія «старшого і меншого брата», для яких наукова правда була вищою за потреби вітчизняної великодержавної політики.

Наукова співпраця українських істориків з їх російськими союзниками дала дуже плідні наслідки в історіографії. Вона поглибила й уточнила надзвичайно корисне для науки розмежування історії двох великих східноєвропейських народів — українського і російського. У цьому розмежуванні цілком ясно стверджується органічний зв'язок української культури з культурно-історичними традиціями Київської Руси. Українці є її спадкоємцями. І, навпаки, стверджено, що московська держава і культура виникли на місцевому московському північному ґрунті і мають свою окрему історію, яка визначила цілком відмінний національний тип московської народності і культури. Сучасна Російська імперія не має ні державно-політичного, ні культурно-історичного зв'язку й переємності з Київською державою.

Плідність українського національного принципу в історіографії порівняно з великодержавно-російським імперіальним дуже яскраво виступає у працях російського історика О. Преснякова (1870-1929). Уже перша праця Преснякова «Княжее право в древней Руси» є помітним зворотом до визнання окремішності великоруського та українського історичних процесів. Остаточне розмежування двох історичних процесів проведено в дослідженні «Образование великорусского государства». ²⁶⁾

Розглядаючи історичні концепції російських істориків Сергієвича, Володимирського-Буданова і Ключевського, Пресняков визнає рацію за київською школою. Полемізуючи з російськими істориками Сергієвичем і Ключевським і минаючи звиклі традиційні, проте цілком штучні, поза фактами збудовані концепції російської історії, Пресняков починає з розгляду методологічної статті М. Грушевського «Звичайна схема „руської історії” і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» і, цілком визнавши її слушність, застосовує принцип М. Грушевського в дослідженні великоруської історії. Об'єктивне вивчення великоруської історії, яке не ставить собі завдань конструкції «історичного існування російської імперії», привело до дуже плідних наукових висновків про походження московської держави і культурно-історичну формацію великоруської нації і разом з тим кинуло яскраве світло на окремішність українського історичного процесу. З цього приводу в статті про історичну працю Преснякова цілком слушно відзначено: «Саме великоруська історія привела до того, що О. Є. Пре-

сняков визнав окремішність українського історичного процесу. Такий шлях перевірки висновків української історіографії треба визнати за спосіб величезного значення. Така перевірка української концепції становиться найпевнішою методою, так би мовити, зовнішнього її обґрунтування.»²⁷⁾

З свого боку Пресняков відзначає: «тому, що нехтується окремішність українського історичного процесу в російській історіографії, не досить точно і розгорнено уявляється великоруський історичний процес». При цьому Пресняков посилається на В. Сергієвича, який вважав, що самотійна великоруська державницька традиція не має ніякого зв'язку з традиціями київської зверхності. Також і Ключевський підкреслював момент розриву слов'янських зв'язків «півдня» і «півночі» в процесі утворення своєї московської культури на горішньо-волзькому ґрунті. Своерідний тип суздальського мистецтва XII століття, наявність суздальських інтересів, міцний зв'язок їх з Новгородом — все це, на думку Преснякова, свідчить про утворення окремого великого князівства на півночі, яке стало основою московської держави.

Таким чином український принцип національної історії, протиставлений імперському принципowi росіян став базою для дуже плідної і надзвичайно корисної для науки співпраці українських і декого з російських істориків.

Розмежування історії українського і російського народів і вивчення національних особливостей історичного процесу давало особливо позитивні наслідки в дослідженні української і російської культури в їх взаємному відношенні. Дуже показовими в цьому відношенні є праці історика російської літератури Пипіна. У спорі «южан» і «северян» Пипін займає неутральну і примирливу позицію, намагаючися погодити обидві сторони на формулі спільної приналежності культурно-історичної спадщини Київської Русі. В «Історії слов'янських літератур» (1879) Пипін писав: «Историки южно-русские, приписывая древнюю Киевскую Русь исключительно своему племени, считают современных южно-русов непосредственными потомками Киевской Руси, и современный язык южно-русский прямым потомком древнерусского языка Нестора, южных и западных летописцев, „Слова о полку Игореве“. Историки великорусские (особенно Погодин) утверждали, что малорусская народность — явление новое, что жители Южной Руси в древности были те

же великоруссы, которым принадлежит и характер древнерусской истории, и древние киевские предания, сохранившиеся в эпосе, известном им одним. Происхождение новейшей малорусской народности и ее языка он объясняет тем, что нынешние малоруссы — потомки карпатских русинов, пришедших сюда после татарского нашествия и заселивших земли, опустошенные татарами. Другие ученые с филологической стороны полагали, что малорусский язык есть вообще только позднее наречие.»²⁸⁾ «В следствие того, что господствующим племенем, начиная от среднего периода нашей истории, было племя великорусское, стали думать, что именно оно и всегда было единственным представителем русской исторической национальности — так что все другие народные оттенки считались как бы только отклонением, даже порчей, особенно под чужими, враждебными влияниями.»²⁹⁾

«Отнимая у южного племени предания древней истории, эта точка зрения давала опору и тому взгляду, который находил вредным совместное развитие малорусской литературы, как опасный или не нужный сепаратизм. Таким образом, исторический вопрос о древней Южной Руси приобретал и важность современного общественного вопроса.»³⁰⁾

Як же відповідає на це питання сам Пипін? Він ясно бачить різницю між півднем і північчю, себто між «южанами» і «северянами», а також і південний або український характер Київської Русі: «В тех условиях исторических и племенных, в каких, вероятно, уже с очень отдаленного времени, а затем и в древнюю историческую пору жила Южная Русь, невозможно представить племенную однородность ея с севером: эти условия были слишком различны, чтобы при разобщенности бытовой, которая была все таки значительна, не выработались, даже из одного корня, местные отличия.»³¹⁾ «С началом государственной жизни, в IX веке, земля Полян и ее столица Киев заняла господствующее место среди племен и сохранила это положение до половины XII века. Именно этот южный союз княжений с Киевом во главе в те века и носил специфическое название Руси, которое в XI веке распространялось на Волынь и Галицию, но еще не переходило ни в Новгород, ни к Белорусам, ни на северо-восток.»³²⁾ «Нельзя не заметить, что древний период русской литературы, когда все таки деятельность преобладала на юге, носит значительно иной

характер, чем средний период, когда основное течение национальной жизни шло на севере и в центре — различие, в котором необходимо признать известное участие этнографической разницы юга от севера.»³³⁾ «Не подлежит сомнению как этнографическая разница древнего севера и юга (хотя гораздо менее резкая, чем потом), так и то, что историческая деятельность древнего Киева принадлежит южной отрасли.»³⁴⁾ «С этой общей точки зрения не может не бросаться в глаза разница юга и севера, и как древний Святослав с его чубом и его нравом напомнит в потомстве не московского великороса, а скорее южно-русского козака, так лирический эпос „Слова о полку Игореве“ отзовется не в северной песне, а скорее в южно-русской думе.»³⁵⁾

Але, не зважаючи на ствердження різниць «півдня» і «півночі» і визначаючи національну приналежність Київської Русі до українських предків, Пипін не міг звільнитися від російського великодержавно-імперського погляду на взаємини двох народів і на їх відношення до культурно-історичної спадщини Київської Русі. На його думку: «И тот, и другой народ в своем историческом развитии теснейшим образом примыкают к древнему киевскому периоду: отсюда север вел историю своей церкви, своей государственной власти, своей книжной образованности, своих народно-поэтических преданий.» «Памятники древнего периода составляли общее достояние обеих отраслей русской народности.»³⁶⁾

Ця вперта тенденція всупереч культурно-історичним різницям двох народів поєднати і злити їх в одному понятті «двох галузок» одного російського народу і в одному понятті «російської культури» збереглася до нашого часу і виявляється в багатьох наукових працях. Крім політичної тенденції, спрямованої на збереження і ствердження єдності російської імперії, тут діє також магія спільної «російської назви» для Київської Русі і сучасної Російської імперії. Державно-політичне поняття «росіян» творить підстави для ілюзорного уявлення про приналежність до одного «руського світу» народів Російської держави також і в культурному відношенні.

Держава та її територія є найпростішою і найзрозумілішою формою визначення народності. Логічно і «нормально» кожна народність творить свою державу на своїй власній етнографічній території, має одну державну мову і

свою національну культуру. І тому так легко сприймається на Заході російська великодержавна пропаганда єдності і неподільності Росії і російського народу у складі великоросів, українців і білорусів. Часом до росіян причисляють і всі інші «народи Росії», поневолені Москвою. Ця мітотворчість «єдиного російського народу» і єдиної Росії дуже легко сприймається за дійсність саме тому, що на Заході типовою державою є однонаціональна держава.

Творити і підтримувати ілюзії єдності Росії дуже допомагала Москві спільна назва двох держав: Київської Руси і Росії. У минулому до Київської держави русів належали й північні племена, з яких утворилася пізніше Московія і Московська держава. В добу Київської Руси московіти теж були «руськими», бо не мали окремої своєї держави і належали до Київської держави русів — предків теперішніх українців. Сучасний російський історик Н. Державін у праці «Происхождение русского народа» пише про це так: «Всі східньослов'янські племена в цілому були відомі з найдавніших часів під ім'ям руси, себто руського народу. В більш вузькому розумінні цим ім'ям називалися південнослов'янські племена і в першу чергу плем'я полян. Поляни — Русь, серце Київської Руси.» Але «в стосунках з чужоземцями східні слов'яни звичайно називали себе руськими, незалежно від своєї племінної приналежності.»³⁷⁾ Це й було історичним ґрунтом для творення теорії «спільного руського кореня» українського і великоруського народів, теорії «древньоруської народності», яка в дійсності не має жодного реального ґрунту і жодних етнічних і культурних підстав, хоч і має певний політичний зміст і значення.

Утотожнювати північні руські племена з південними племенами русів лише за їхньою приналежністю до однієї спільної держави і на цій підставі говорити про одну «древньоруську народність» — це те ж саме, що в наші часи на підставі приналежності українців до Російської держави утотожнювати їх з росіянами і говорити про один російський народ у складі великоросів, українців, білорусів та інших народів. З наукового культурно-етнічного погляду таке поняття «древньоруської народності» або в сучасному понятті «російського народу» у складі кількох народів, не має жодного глузду. Це належить до мітотворчості в інтересах державно-політичної єдності і неподільності Росій-

ської імперії. В Радянському Союзі творення цього міту є з наказу партії прямим обов'язком російських істориків. І тому Н. Державін, навіть визнаючи різницю між південним племенем полян — русів, які творили «серце Київської Руси», і північними рускими племенами, які тільки належали до держави русів, — не зважаючи на це, говорить про один руський народ у складі всіх племен. Більше того, визнаючи навіть той факт, що в «утворенні великоруського народу безперечно певна доля участі належить фінському елементові» і що племена і народності розвинулися в нації, Державін пише про єдність трьох «братніх народів» — великорусів, українців і білорусів, «образующих в составе великого Союза Советских Социалистических Республик каждый в отдельности особую нацию и все вместе в своем единстве — *русский народ* как мощное племенное целое.»³⁸⁾

Надзвичайно показовим для виявлення ролі політичної тенденції в російській науці є той факт, що дуже часто в працях чисто наукового характеру, які в СРСР майже не мисленні, окремі російські вчені, забуваючи про свій обов'язок підтримувати своєю «наукою» єдність імперії, виявляють історичну дійсність, яка є запереченням обов'язкових тверджень про єдність Росії. Так, наприклад, визначний історик Б. Греков у своїй великій праці «Киевская Русь» (1944) пише: «Мы знаем, что Киевское государство, несмотря на то, что оно сильно способствовало слиянию славянских племен в единый русский народ, все же не было монолитным ни в смысле этническом, ни в смысле стадильности культурного развития своих частей, ни в смысле организации власти, осуществляемой из Киева. Это государство лоскутное в подлинном смысле этого слова, сходное с огромным государством Карла Великого.»³⁹⁾

Отже, «ми знаємо» як було в дійсності, але з метою збереження єдності і неподільності імперії творимо міт єдності Росії і російського народу. Особливо уперто і з притиском наголошує цю «єдність» сучасна російська наука у працях, призначених для українців. Всупереч науковим твердженням багатьох російських істориків про те, що такої єдності не існувало і в добу Київської Руси і що «серце Київської Руси» і Київську державу творили поляни — предки українців, в «Історії української літератури» (1954) у згоді з офіційною ідеологією і за наказом з Москви всупереч науковим даним пишеться, що «народи-брати —

росіяни, українці і білоруси походять з єдиного кореня — древньоруської народности, яка створила свою древньоруську державу — Київську Русь. Культура Київської Руси є спільним джерелом культури трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.»⁴⁰⁾

Слова про братерство звучать гарно, і для братерства народів можна б було пожертвувати і науковою правдою, якби вони не вживались у злочинних імперіялістичних цілях. Але ж під гаслами «єдності» і «братерства» Москва веде боротьбу з українською культурою і здійснює політику народобивства. У такій ситуації боротьба української науки за наукову правду в освітленні історії і російсько-українських взаємин є боротьбою за правду, свободу і справедливність у взаєминах між народами.

Теорія древньоруської народности, як спільного кореня російського, українського і білоруського народів, є штучним виплодом великодержавної політичної тенденції, яка не знаходить жодного опертя в історичній дійсності. Політичний зв'язок руських племен під владою однієї київської династії з переважаючим впливом Києва не міг загладити особливостей їх побуту і знівелювати їх в одну «праруську народність» так само, як політична гегемонія Москви пізнішого часу не могла знівелювати народи російської імперії в один російський народ. Історичний процес вів і привів не до злиття, а до розриву між півднем і північчю. Захоплення і розгром Києва 1169 року північними силами князя Андрія Суздальського можна розглядати як один з цілої низки фактів, які виявляють розбіжність між двома світами, що їх символізують Москва і Київ. «В особі князя Андрія великорос вперше виступив на історичну арену» — відзначає російський історик Ключевський.⁴¹⁾

Татарська навала завершила розчленування і розпад Київської імперії, цілком розірвавши всякі зв'язки між півднем і північчю, і вони пішли різними шляхами. «Головним фактором утворення великоруської нації була Московська держава і монголо-татарські впливи.»⁴²⁾ В найновішій праці визначних російських істориків про цей період «російської історії» читаємо: «Если Киевское государство IX-XI вв., как и всякое феодализирующее государство, было непрочным, тем более, что в состав его входили далеко не однородные по своей культуре и по этническому составу

части, то с распадом этого государства каждая из его частей, представленных самим себе, продолжала жить еще более обособленной жизнью, ставя перед собой свои собственные цели и осуществляя их своими собственными средствами. Следует сказать больше: самый распад этого государства был обусловлен тем, что в отдельных его частях все яснее и ярче обнаруживались ростки новой жизни, требовавшие новых политических условий для всего дальнейшего развития.»⁴³⁾

Інший російський дослідник, характеризуючи своєрідність російського історичного процесу відзначає: «Ми відмінні від критичного Заходу, наш духовний склад — не його духовний склад, наша культура — не його культура.» Таке ж відношення Московії й до України: «Київ — мати городів руських». Але події революційного 1917 року привели нас до того, що Україна з Києвом на чолі якраз захотіла відокремитися від Росії і таким чином наочно демонструвати всю фальш цього традиційного означення.⁴⁴⁾ Національною віссю російської історії є не Київ — Москва, а Москва — Пекін. Такий є висновок цього дослідника.

Розпад Російської імперії в 1917 році і утворення на її території національних республік, а також вся дальша історія російсько-українських взаємин і, зокрема, еволюція більшовизму до старих історичних традицій, протиставлених Заходові і в союзі з Пекіном нашого часу — все це є переконливим ствердженням вищенаведених думок про «історичну вісь Росії» і про різні історичні шляхи України і Росії. Українська національна Революція 1917-20 років і український культурний процес пореволюційних років також дали не двозначну відповідь на питання про те, хто є спадкоємцем і продовжувачем культурно-історичних традицій стародавнього Києва. Таким чином найпереконливішу відповідь на питання про національну приналежність Київської Русі і взаємне відношення двох народів дає сама історія.

Починаючи від Київської Русі і до нашого часу український народ виявляє свою незламну волю йти своїм власним шляхом, творити свою власну державу і здійснювати своє історичне призначення на Сході Європи.

Майбутнє народів Східної Європи нерозривно пов'язане з боротьбою їх за визволення від більшовизму. Україна має ключеву позицію в боротьбі з російським імперіалізмом.

Розвал Російської імперії означатиме відновлення української самостійної держави, а цим самим і відновлення у Східній Європі історичної ролі стародавнього Києва.

III. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ І РОСІЙСЬКА КУЛЬТУРА

Спір українських і російських істориків за київську спадщину охоплював, як це видно з попереднього, цілу низку питань історичного, етнографічного, філологічного і культурного порядку. В культурному аспекті це є питання про взаємне відношення української і російської культур до культури стародавньої Київської держави: яку культуру репрезентує Київська Русь — українську чи російську? Це питання було головним у спорі російських і українських істориків.

Російські історики не могли спокійно сприймати праці українських істориків, у яких історія і культура українського народу відмежовувалася від російської. Коли вийшла велика праця проф. Львівського університету О. Огоновського «Історія літератури руської» (1837-1894), то проти неї виступив з гострою критикою навіть такий російський історик, як Пипін. Огоновський на самому початку своєї праці з притиском задекларував, що він уважає «літературу малоруську або русько-українську окремою від літератури російської, тому що народність русько-українська є окремою від народности великоруської або російської». Початком української літератури є в його книжці література Київської доби, коли вперше на арену історії виступило південноруське українське плем'я. Такий погляд викликав критику Пипіна, який побачив у концепції Огоновського український сепаратизм, намір розз'єднати український і російський народи, які, на думку Пипіна, складають одне ціле, хоч і являють певні відмінності.⁴⁵⁾ Огоновський відповів Пипінові статтею: «Моему критикові». ⁴⁶⁾ На статтю Пипіна відгукнулися також Уманець-Комаров, помістивши статтю в «Зорі», і український письменник Нечуй-Левиць-

кий, який під псевдонімом І. Баштовий помістив статтю в газеті «Діло» з дуже промовистою назвою: «Українство на літературних позвах з Московщиною». ⁴⁷⁾ Цей епізод дуже показовий для російсько-українських культурних взаємин, як ілюстрація до того «спору южан і северян», про який писав сам Пипін. Пізніше спір про національну приналежність літератури Київської Руси продовжував І. Франко з В. Істриним. Аналізуючи аргументи Істрина, який доводив, що київська літературна традиція була продовжена на півночі і що «Слово о полку Ігореві» написав великорос, Франко закинув йому «ненормальний, якимсь сектантським духом викривлений спосіб думання». ⁴⁸⁾ Істрин відповів Франкові статтею «Русская литература XI-XIV веков и литература малорусская», у якій, відкидаючи закид Франка й обвинувачення в тенденційності, доводив, що література Київської Руси була «общерусскою». Цього погляду дотримувалися також В. Перетц і М. Сперанський.

Влучну відповідь на теорію «общерусской культуры» київського періоду дав Михайло Грушевський: відповідаючи на улюблену росіянами тезу «общерусского» характеру літератури і культури Київської Руси, Грушевський писав, що таке означення можна прийняти, але в тому розумінні, що вся Русь і вся Східня Європа відчувала на собі вплив культурного і політичного центру Київської держави і жила його політичним і культурним змістом. Але центр все ж лишався українським, скільки б не було тут зайшого елементу. «Культура XI-XII вв. була українською, як ми говоримо тепер, або „южнорусской“, як можуть сказати ті, для яких назва „український“ звучить дико в приміненні до старого часу. Вилучати її від пізнішої галицько-волинської і новішої киево-галицької літератури і пришивати під назвою „общерусскої“ знов таки до „русскої“ — великорускої — це завжди лишиться операцією не науковою, яка протирічить науковим інтересам.» ⁴⁹⁾

Не трудно зауважити, що в спорі російських і українських істориків відіграє велику роль політичний момент, а не науковий — це психологічний спротив росіян проти українського культурного сепаратизму і свідоме чи підсвідоме бажання зберегти єдність і неподільність Росії. Як тільки російські дослідники забувають про загрозу українського сепаратизму і про розбіжності в історії й культурі двох народів, і звертаються до безпосереднього дослідження

російської й української культур, національні відмінності і розбіжності виступають самі собою і в їх працях, і вони є часто підпорою українських істориків у їх спорі з російським великодержавним шовінізмом. Яскравим зразком тут можуть бути праці самого Пипіна.

У своїй «Истории славянских литератур» (1865) Пипін дав перший огляд історії нової української літератури, а 1891 року опублікував монументальну «Историю русской этнографии», де окремий том присвячено українському фолклорові і прихильно висвітлено багату національну культуру українського народу.

Пипін цілком слушно зауважує, що одного почуття племінної слов'янської спорідненості не досить для того, щоб говорити про одне руське плем'я чи навіть один руський народ в триєдиному складі українців, великорусів і білорусів. Національна ідея реалізується в історії народу, яка є одним з найважливіших факторів формування племені в націю. «Спорідненість мови та інших національних ознак у слов'янських народів не підлягає сумніву; але питання в тому, наскільки ця схожість може мати дійсне, себто практичне значення. Мови французька й італійська мають надзвичайно багато спільного... але ця схожість не стала ґрунтом для національної єдності Італії і Франції.»⁵⁰⁾ Національна єдність визначається культурно-історичними традиціями і єдністю культурних і суспільно-політичних принципів. Всі ці показники свідчать не про єдність, а про відмінність двох національних культур — російської і української.

Російські претенденти на культуру Київської Руси, як спільну з українцями спадщину, обґрунтовують свої претенсії ще й тим, що вказують на незначну культурну диференціацію і відсутність національно-державницької свідомості часів Київської Руси. У Пипіна знаходимо думки, які є прямим запереченням таких тверджень. У Київській Руси «національна свідомість цілого була... яснішою, ніж в часи московського царства». «Етнографічна різниця древньої півночі і півдня, а також приналежність древнього Києва південній галузі, себто українцям, не підлягає сумніву.»⁵¹⁾

З цих позицій Пипін критикує погляди російських великодержавних шовіністів. Факт переваги українського племені в Київській Русі з наукового погляду не може бути заперечений. Але, не зважаючи на це, — як відзначає

Піпін, — «до самого недавнього часу, цей факт є об'єктом спору, який відбився і на розумінні сучасного суспільного становища малоруської народности». ...«Віднімаючи в південного племені спадщину древньої історії, ця точка зору давала опору і тому поглядіві, який знаходив шкідливим сучасний розвиток малоруської літератури, як небезпечний і шкідливий сепаратизм.» «Точка погляду, щойно нами вказана, себто великоруська, є чисто доктринерська, є результатом хибно сприйнятої ідеї національності або бюрократичної ідеї про необхідність „об'єднання“... а також хибним розумінням історії. В часи приєднання Малоросії, і довго після цього... нікому не приходило в голову перетворювати їх у великоросів... Войовнича енергія малоруського козацтва, яке так блискуче відстояло свою народність, викликала респект і до етнографічної, хоч тепер уже провінційальної особливості українського народу... Слава київської учености, до якої зверталась уже й стара Москва... викликала пошану. Місцеве українське життя зберегло до самого останнього часу своєрідні риси, які говорять про відмінний від великоросів національний характер; народня поезія явила багату оригінальність, єдину в своєму роді... Ця жива особливість народнього життя шукала, нарешті, літературного вияву, і з кінця минулого століття виникає нова українська література на народній мові... Успіх цієї літератури вказував, що вона задовольняла дійсні потреби.»

Але російське суспільство зустріло літературне відродження України вороже, здіймаючи галас проти «сепаратизму». Одночасно появилися теорії, що українці — це зіпсовані польськими впливами росіяни, а тому треба боротися з тими впливами і зробити українців знову руськими. Такі «теорії» російської науки стали ідеологічним виправданням боротьби з українською літературою і культурою шляхом прямих заборон і репресій з боку російського уряду. Джерелом таких поглядів і відповідної політики уряду Піпін вважає фальшиву російську історіографію і хибне уявлення про дійсні культурно-історичні взаємини російського й українського народів. Великороси, як панівна в імперії нація, «звикли думати, що вони завжди були єдиними представниками всієї руської національності, що всі інші народні відтінки складають лише її зіпсовані під чужими ворожими і викривляючими впливами елементи, так само, як українське і білоруське «наречіє» є та сама руська мова,

лише зіпсована польськими впливами. «З часів Карамзіна у нас звикли думати, що в нашій історії була така ж безперервна нитка княжого переємства від Рюрика до найновішого часу. Держава почалася з Рюрика і продовжується до нашого часу.»⁵²⁾

Така історіографія була підставою і моральним виправданням безприкладного культурного грабунку і присвоєння росіянами давньої української історії та її культурної спадщини. «Для древнього періоду не бралось до уваги ніяких етнографічних відмінностей між півднем і північчю», себто між українцями і москвинами. «Прямим переємником мови Київської Руси вважалося мову великоруської Москви XV-XVI вв. і т. д.» Така історична схема явно розходиться з дійсністю і викликає низку нерозв'язаних протиріч. «Трудним до з'ясування лишалося те, яким чином малоруське „наречие“, початок якого відносили не далі, як до XIV віку, могло швидко розвинути в таку особливу відміну, що великий знавець слов'янства Шафарик знаходив можливим вважати його за окрему мову... В побутових фактах древності, в поезії „Слова о полку Ігореві“ вказували риси, які знаходять пояснення саме українським характером; у мові древніх пам'ятників... знаходили властивості української мови.» Далі Пипін відзначає, що «ідеали південної і північної Руси в той час були не однакові. Про це свідчить не тільки політична історія, але й такі великі літературні твори, як „Слово о полку Ігореві“ і всі південні літописи, які відзначаються південноруським (українським) світоглядом.»⁵³⁾

«Як би ми не розуміли відношення древніх народностей і ступінь їх участі в розвитку древньоруської (київської) цивілізації, домонгольський період взагалі має інший характер, ніж наступні віки — характер вільної безпосередності і свіжого вияву сил: в історичному житті народу це була свіжа пора смілих подвигів, вільного поширення народної сфери — у справі освіти це була пора свіжого сприйняття, живих інстинктів цивілізації, оригінальних початків літератури і поетичної творчості.»

«Одна з суттєвих відмін київського періоду полягає в свободі народніх стосунків. В ньому ми не бачимо упертої і боязкої національної замкнутості, яка так невідгукно відрізняє московські часи, тієї виключності і нетерпимості до всього чужоземного, яка робила Москву своєрідним Ки-

таєм, закривала її від всяких вигід розумового розвитку... Звичаї князів тих часів, без сумніву, дають поняття і про звичаї народу. Володимир Мономах у своєму повчанні рекомендує увагу і гостинність до чужоземців, бо вони рознесуть добру славу... Київ дійсно мав славу... Поетичні перекази, записані в літописах... говорять про войовничу історію південного племені, героїчні подвиги і т. д. „Слово о полку Ігореві” показує, що народньо-героїчні теми були ще в повному розквіті в кінці XII віку... Єдине, що нагадує нам древні поетичні перекази, це знову ж таки українська дума... Великоруський північний схід не лишив з того часу жодних поетичних спогадів, крім небагатьох уривків переказів і монастирських легенд...”

Такі висновки і спостереження найвизначнішого російського історика А. Пипіна про національний характер і культуру Київської Руси. «Ті особливості, на які ми вказали — стверджує цей дослідник — належать без сумніву українській народності, яка в ті часи переважно діяла.»⁶⁴)

Таким чином не тільки українська історіографія знайшла своє зовнішнє обґрунтування і ствердження у працях російського історика А. Преснякова. Українська концепція двох різних національних культур — київської і московської, української і російської — з визначенням окремішності і своєрідності українського культурного процесу також знайшла своє зовнішнє ствердження і визнання в працях російського історика літератури А. Пипіна.

Погляди Пипіна є ще одним підтвердженням наукових висновків українських вчених про Київську Русь і разом з тим запереченням поглядів тих російських дослідників, які привласнювали цю добу української історії і приточували її до історії московської держави і до культури великоруського народу.

Наукова безсторонність Пипіна супроти московського суб'єктивізму і великодержавно-шовіністичної тенденційності його російських колег пояснюється його культурною опозицією супроти великоруських шовіністів. Пипін не любив московської культури і симпатизував українцям. Це зовсім не означає, що він не був російським патріотом і великодержавником імперіяльного типу. Але він по-своєму розумів Росію і російську культуру. Належачи до української течії російських західників-європеїстів, Пипін вважав європеїзацію Росії за потрібний і єдиний шлях до

свободи і прогресу в Російській імперії. Але на відміну від інших західняків, які звертали свої погляди на країни Західньої Європи, Пипін бачив безпосереднє джерело і могутній фактор європеїзації Росії в Україні. І тому сугерував своїм московським землякам думку, що «українська історія мусить стояти не осторонь, а в середині російської національної історії». І що «особливості української народності мусять збуджувати у нас (себто у великоросів-москалів) не підозрілу антипатію, а уважне співчуття», бо вона збагачує російську культуру.⁵⁵⁾

І тому, навіть, всупереч своїх попередників висновкам про окремішність історії і культури українського народу, Пипін переконує великоросів, що «в южноруській українській народності ми маємо справу не з чужим племенем, а з відгалуженням того ж кореня, від якого іде і великоруська галузка». ⁵⁶⁾ Але Київську Русь Пипін все таки ставив у зв'язок з культурно-історичними традиціями України і не бачив такого зв'язку з історією московського народу: «Як древній Святослав з його чубом і його характером нагадає в нащадках не московського великороса, а швидше українського козака, так ліричний епос „Слова о полку Ігореві“ відгукнеться не в північній пісні, а швидше в українській думі.» Таке визначення зв'язку української культури з давньою київською традицією знаходимо також і в славетного російського критика Белінського, який назвав «Слово о полку Ігореві» «прекрасною запашною квіткою слов'янської народної поезії».

«„Слово о полку Ігореве“ носить на себе отпечаток поэтического и человеческого духа Южной Руси, еще не знавшей варварского ярма татарщины, чуждой грубости и дикости Северной Руси... Есть что-то теплое, благородное и человеческое во взаимных отношениях действующих лиц этой поэмы. Все это, повторяем, отзывается Южной Русью, где и теперь еще так много человеческого и благородного в семейном быту, где отношения полов основано на любви, а женщины пользуются правами своего пола, все это противоположно Северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь — совершенно постороннее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти и других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном происхожде-

нии „Слова о полку Игореве”... Нельзя не заметить чего-то общего между „Словом о полку Игореве” и казацкими малороссийскими песнями.»⁵⁷⁾

Сучасник Белінського, російський письменник Погодін також змушений був погодитися, що «плем'я великоруське і малоруське так різняться своїми характерами, що припустити цю різницю тільки після татар немає ніякої можливості.»⁵⁸⁾ Так легенда спільного культурно-історичного походження двох народів — українського і московського — знаходить заперечення навіть у поглядах багатьох російських письменників.

Про те, що серед багатьох росіян (великоросів) першої половини ХІХ віку був поширений погляд на український народ і українську культуру як на окремих і відмінних від Московії тип культури, свідчить зокрема листування В. Пасека з І. Срезневським. Перебуваючи на Україні в 30-х роках, Пасек писав:

«Какие мечты возбуждает во мне Украина, как сильно сочувствует душа моя ей бурной, изменчивой судьбе... и весь я влекусь думами к ей минувшей жизни... Кто первый из нас вошел в связи с европейскими державами? Кто остановил гибельный поток первых татарских орд, принудил их снова удалиться в свои степи и так сильно, так пламенно и роскошно воспел битвы с кочевыми половцами? Малороссыяне! Какой народ без твердых и постоянных пределов, которые могли бы его защитить от воинственных соседей, без неприступных гор, которые могли бы спасти его независимость, умел быть страшным для своих врагов, успел развить свою национальность и сохранить ее в тяжелые пять веков насилия татарского, литовского и польского? Какой народ в пять веков неволи, когда пепелили его города, предавали мучениям за преданность религии, умел ее сохранить, и в то же время не раз был грозою своим притеснителям, и среди сих попыток созидал училища для образования юношества? Этот народ был малороссыяне! Доселе наше отечество гордится принятием религии греческой, и она, говорю я, впервые принята малороссыянами. Доселе гордимся мы победными походами Святослава: и в них были толпы малороссыян. Доселе одно воспоминание о песнях боянов навевает мечтою и переносит в минувшее — и бояны были поэты Малороссии... Для нас бессмертно „Слово о полку Игоря”: и оно есть произ-

ведение малороссийское; восприятие в нем дела совершены малороссиянами. Они бились с половцами и печенегами; они пробудили жизнь на севере России и перенесли сюда все зачатки государства.»⁵⁹)

Такі твердження з боку великоруських письменників і культурних діячів скріпляли позиції і погляди українських істориків і діячів української культури на російсько-українські взаємини. Лише на такому ґрунті взаємного визнання і пошанування національних особливостей двох народів і двох культур можливе було б дійсне мирне співіснування і співпраця їх у взаємному культурному збагаченні і створенні нових культурних вартостей. З українського боку такі безсторонні твердження росіян викликали гарячий відгук і бажання поширити приязні взаємини з росіянами.

З особливою прихильністю зустріли українці появу нарису Прижова «Малороссия в истории ея литературы с XI по XVIII в.» (1869).⁶⁰) Працю Прижова одразу було перекладено на українську мову і надруковано в Галичині. Активний учасник російсько-українського спору за київську спадщину Нечуй-Левицький також переклав нарис Прижова, а в передмові до цього свого перекладу писав: «И. Прижов родом великорус... і тим то його робота має для нас подвійну вартість... Для нас дуже важна його програма, його погляд на нашу літературу. Коли б не „Начерк історії української словесности“ Куліша, вже напечатаний у „Правді“, то, може, п. Прижов, хоч і великорос, перший написав би правдиву програму української літератури давніх часів. І справді пора знати нашій Україні і всьому вченому світові, що од Нестора і „Слова о полку Ігореві“ проста стежка йде до Котляревського, Основ'яненка, Шевченка, Куліша, а не до Ломонсова, Пушкіна, Тургенєва... Древня література Київського періоду од Нестора і до Котляревського має в собі органічний зв'язок з нашою новою українською літературою, роблячи з неї одне ціле... Старий київський пеня наш з усім корінням; у ньому пробивається... наше українське слово, в ньому дише наше українське життя. Велике спасибі шановному панові Прижову за його щирий погляд на нашу літературу, за його правдиве, тепле слово про наш нещасний народ. Його погляд стає добрим залогом для нас, бо, сказати правду, ми до цього часу чули від великоруської московської партії тільки сміх, знуцан-

ня, лукавий, нещирий, хитрий погляд лукавих, ретроградних політиків, а не розумне слово вчених людей... Тимто ми шлемо наше спасибі шановному авторові, який поклав заклад миру між українцями й великоросами й гаряче бажаємо, щоб його слово не було останнім і не впало на кам'янисту землю. Велике спасибі наше високоповажаному чесному авторові за його щирий і правдивий погляд на наш чесний, шляхетний і багатий, але й нещасний народ... пригнічений лихоліттям історії. Хоч він і великорос, але вільний од національного фанатизму, не кидає він каменем на наш народ; не топче ногами нашої національності, промовляє правдиве слово про багату поезію й літературу нашу.» ⁶¹⁾

Прихильну рецензію на працю Прижова написав також Михайло Драгоманов, відзначаючи: «Книжка д. Прижова цікава тим, що, не вважаючи на свою неповність і короткість... вона часто далеко ясніше показує хід і характер літературної історії України, як досить широкі курси російської історії та історії російської літератури; при тому літературна історія України... не виходить у д. Прижова окремо від життя й характеру народу, що й тепер заселює сю країну... Прижов стверджує давність і самостійність української мови... Потому описує старий Київ, осередок Руси, котра вже від XVIII ст. стала називатися Україною, і ширину зносин Києва з різними народами тодішнього християнського світу, що була контрастом відокремлення, яким визначався осередок північно-східньої Руси до XVII віку.» ⁶²⁾

В сучасній радянській літературі, особливо в тій, що призначена для українців, говорити про окрему культурно-історичну традицію України вважається буржуазним націоналізмом і контрреволюцією. Наголошення єдності двох культур і фальшування історії для того, щоб довести цю «єдність», робиться в набагато більших розмірах, ніж у старій російській літературі. В «Історії української літератури» висловлено такий вирок над українською історіографією: «Буржуазні націоналісти від Куліша до Грушевського, Єфремова та інших, намагаючися посіяти національну ворожнечу між братніми народами, пропагували облудну теорію „відрубности“ української культури від російської.» ⁶³⁾ Але в багатьох випадках російські вчені, забуваючи про цю настанову російської політики, дають праці, у яких

«відрубність» української культури стверджується. Зокрема різне відношення московської й української культури до культури Київської Русі стверджується у праці В. Адріянової-Перетц в «Истории русской литературы» (1946). Монгольська навала створила в московському культурно-історичному процесі «перерив», після якого формація московської нації і культури пішла зовсім іншими шляхами, все більше віддаляючися від культурно-історичних традицій Київської Русі. Такого перериву не було в українській історії, яка є прямим продовженням і спадкоємцем київської культури. «Искусство Галицко-Волынской земли XII-XIII вв. нельзя разделить гранью монгольского завоевания на две половины. Если в искусстве других древнерусских княжеств, как в развитии их культуры в целом, монголы кладут резкую границу, за которой начинается полоса упадка, то в юго-западном углу древней Руси обстоятельства складывались иначе... Здесь, как и в Новгороде, избегнувшем непосредственного разгрома земли монгольскими полчищами, роковые 1238-1240 гг. не прервали культурного развития. Своими истоками искусство Галицко-Волынской Руси связано с общей для всех древнерусских княжеств сокровищницей художественной культуры — искусством Киевской земли.» Далі В. Адріянова пише, що «для галицько-волинської культури характерна відсутність різко виявленої і непримиренної віроісповідної і національної відрази до «латинського світу», і ця риса сприяла також збагаченню мистецтва знайомством із Заходом... Звернення до західної культури було своєрідною формою ствердження своїх власних шляхів мистецького і взагалі культурного розвитку і відходу від традицій візантійської літератури, мистецтва і культури в цілому.»⁶⁴⁾

Розрізнення України і Росії, як двох світів з протилежними полюсами — Києвом і Москвою, має величезне методологічне значення для правдивого відтворення образу Східної Європи і пізнання самої Росії. Ідучи за традиційною російською історичною схемою, Західна Європа дивиться на Російську імперію як на суцільний «російський світ» і цим самим великий і складний культурно-історичний комплекс Східної Європи покриває одним спрощеним поняттям Росії. Можливо, що Заходові зручніше мати справу з однією єдиною і неділимю Росією, а не з народами, яких вона поневолила, але для науки, особливо для дослідження

і визначення таких явищ, як «російська душа», «російська культура» і «російська історія» таке узагальнення багатогранного явища одним поняттям «Росії» є дуже не корисним і нерациональним. Бо яку вартість має та «наука», яка «російську душу» і зокрема російську літературу визначає і міряє душею і творами типового за своїм духовним складом українця Гоголя, а російську філософію часом характеризує типовим українським філософом Сковородою або беззастережно включає Київську Русь в російську історію? В усіх цих випадках в поняття «Росії» вкладаються не властиві для неї і чужі елементи, бо українська душа, українська культура й українська історія не тотожні з душею, культурою й історією «російського світу». Можна поєднати в одній російській державі під однією російською політичною владою багато народів і назвати цю державу одним ім'ям Росії, але поєднати душі, культури й різні історії цих народів і вкласти в них російський характер і російську душу — цього не зможе зробити жодний чарівник і ніяка влада. Росія — багатонаціональна держава, і той, хто про це забуває, нічого в ній не зрозуміє. Для таких дослідників Росія являється загадковим сфінксом, якого, говорячи словами поета, «розумом не зрозуміти, спільною міркою не зміряти, бо в ній особлива постать». В таку Росію справді «можна тільки вірити».

Віра в Росію і в існування одного «російського світу» на території всієї російської імперії була джерелом багатьох фатальних помилок і непорозумінь у політиці і в науці.

Дослідник «російської душі» В. Вейдле відзначає різну різницю між стародавнім Києвом і пізнішою Москвою. На думку Вейдле, Київська Русь не може служити для характеристики російської душі і російської культури. Естетизм київських русів не знаходить аналогії в душі московських росіян. Московська боязнь форми виявляється у мистецтві як боязнь краси. «Не говори красиво» — не лише девіз і гасло турґеневського нігіліста — це суто московська риса. І, навпаки, древньоруське, українське мистецтво не боялося форми і не цуралося краси. «Краса була для нього словом Божої слави.»⁶⁵⁾

Ці зауваження ґрунтуються на багатому історичному матеріалі київської спадщини і на спостереженнях багатьох дослідників. Але майже всі ці дослідники зачисляють Київську Русь до російської історії і культури, а відміну Київ-

ської Руси від пізнішої Росії пояснюють або історичною еволюцією, або деформацією російської душі в наслідок чужих впливів в добу монголо-татарського панування, або «переривом» російської історії в наслідок монгольської навали. Нікому з них не прийде в голову проста думка, що Київська Русь являє зовсім інший світ іншого народу і його культури, історичне буття якого не перервалося і який і в наші часи є носієм і продовжувачем київських культурно-історичних традицій і має в собі київську душу.

Пригадаємо ще одне спостереження іншого дослідника — Вальтера Шубарта з його праці «Росія і західня людина». ⁶⁶⁾ Шубарт також відзначає різницю між «душею» Київської Руси і Росії. У культурі Київської Руси, на думку Шубарта, було щось подібне до гармонійної грецької культури. Після цього Шубарт пише: «Європа не знає про цю Росію київського періоду майже нічого. Так визріли судження і забобони як, наприклад, у Шпенглера, в наслідок яких Росія уявляється, як втілення апокаліптичної ненависти проти античної культури. Ця думка не може стосуватися до Росії X-XV віків. Слово Росія не завжди є синонімом імені Достоевського.» ⁶⁷⁾

Французький автор Гонзаг де Рейнольд у праці «Руський світ» ⁶⁸⁾ також стверджує, що Росія — це «Географічна й історична антитеза Європи», це — «анти-Європа», але «перша Росія», себто Київська Русь-Україна, на його думку, була інтегральною частиною Європи. Дуже своєрідне місце займає Київська Русь також і в «російській історії». Гонзаг де Рейнольд поділяє історію Росії на чотири періоди, які становлять «чотири Росії»: 1) Київську Русь, 2) Московську Русь, 3) імператорську Росію Петра I, 4) Советську Росію Леніна-Сталіна. В цьому ряді «чотирьох Росій» Київська Русь є чимось відмінним, не подібним до решти «трьох Росій» — московської, імператорської і советської. Київська Русь випадає з цього ряду, тоді як усі три останні Росії становлять собою історичну і культурну єдність. Постійною і сталою рисою цієї «вічної Росії», на думку Рейнольда, є відсутність справжнього суспільства і правопорядку у європейському значенні, деспотичний і тоталітарний лад російської держави. На відміну від Росії, Київська Русь відзначається європейським характером. І знову Гонзаг де Рейнольд пояснює цю відмінність Київської Руси від Росії не різницею двох культур, а «розривом російського історич-

ного процесу» після татарської навали. Таке пояснення не може витримати серйозної наукової критики. Історія українського народу після упадку Київської держави не припинилася і не урвалася. Якби навіть припустити, що Росія і росіяни, це та ж Київська Русь і ті ж самі київські росіяни, які пересунулися на північ і тут під монгольським ярмом утворили нову російську державу, то й тоді трудно було б припустити таку радикальну деформацію «російської душі» і російського національного характеру.

З наведених прикладів можна бачити, який величезний вплив має на західних дослідників російська історична схема і як вона негативно відбивається на їх працях. Сила цього впливу пояснюється насамперед історичною ролю держави: без держави народ не існує не тільки як міжнародній політичний чинник, а й як окрема національна і культурна індивідуальність. Втратити свою державу, це означає не тільки втратити всяке значення в очах сильних світу цього й зійти з історичної арени як активна і творча сила, — це означає також бути живцем похованим як окрема нація. Це й сталося з Україною. Її живцем поховано. Вона не тільки не має свого державного голосу і авторитету в політичному світі — їй трудно знайти відповідне визнання і в науковому світі. Українська наука також не має належного впливу, пошани і значення. Її заступає російська наука. А як вона заступає — ми вже бачили. Такою є гіпноізуюча суґестивна сила держави, особливо такої держави, як російська імперія.

Для пізнання національної Росії в контрасті з Україною велику вартість мають спостереження і висновки «євразійців». «Євразійство» — за визначенням його теоретиків — є російський пореволюційний політичний, ідеологічний і духовний рух, який стверджує особливості культури російсько-євразійського світу. У даному випадку нас цікавлять погляди євразійців на походження і формацію великоруського народу та московської держави і, зокрема, на культуру і державу Київської Руси.

Євразійці шукали свого національного самоозначення у зв'язку з московським національним ґрунтом. «Визволивши своє мислення і світовідчування від здавлюючих західних шор — як пише один з ідеологів євразійців, — ми мусимо в собі, в скарбниці національної руської духовної стихії, черпати елементи для створення нового світогляду.»⁶⁹⁾

«Російська культура мусить виростати органічно з основ руської стихії.»⁷⁰⁾ З цього погляду російська інтелігенція стоїть на фальшивому шляху. «Більшість освічених росіян зовсім не бажали бути „самі собою“, а хотіли бути „справжніми європейцями“, а тому що Росія, не дивлячись на своє бажання, все таки ніяк не могла стати справжньою європейською державою, багато з нас зневажали свою „відсталу батьківщину“. Тому більшість російської інтелігенції досі стояла осторонь від всякого націоналізму. Інші називали себе націоналістами, але в дійсності розуміли під націоналізмом тільки прагнення до великодержавності, до зовнішньої військової й економічної могутності, до блискучого міжнароднього становища Росії, і з цією метою вважали за потрібне якнайбільше наближення російської культури до західноєвропейського зразка. На такому ж „раболепному“ відношенні до західних зразків була основана вимога деяких російських „націоналістів“ русифікації, яка зводилася до заохочення переходу на православ'я, до примусового введення російської мови і до заміни іноплеменних географічних назв більш або менше кострубатими російськими: все це робилося лише тому, що так, мовляв, поводитися німці — а німці — народ культурний.»⁷¹⁾

Таку тенденцію в російському суспільстві євразійці вважають шкідливою. «Росіяни гордилися не тим, чим вони були, а тим, що хотіли стати аванпостом Європи і європейської культури в боротьбі з іншими культурами, в тому числі і з своєю власною. Вони стали соромитися свого, як варварського.»⁷²⁾ Підкреслена тут риса московської інтелігенції дуже типова. Національна гордість великоросів ґрунтується не стільки на власних культурних здобутках великоруського народу, як на чужому добрі і зокрема на присвоєних здобутках української культури й історії. Але ці здобутки служать Москві не для її власної європеїзації, а для поширення імперії і боротьби з європейською культурою. Засвоюючи європейські досягнення науки і цивілізації і натягнувши маску європеїзму, Москва, в дійсності, протиставиться Європі і нищить дійсний аванпост європейської культури на сході Європи — Україну.

Імперську ідеологію наднаціонального «російського» європеїзму євразійці вважали викривленням національної свідомості великоросів. Принцип національної органічності культури вони застосовували і у відношенні до російської

культури. «Для того, щоб російська культура була цілком „нашою”, треба, щоб вона була тісніше пов’язана з своєрідним психологічним і етнографічним характером російської народної стихії. І ось тут треба мати на увазі особливості цього характеру.»

Кн. Н. Трубецкой писав: «Багато говорили про те, що історична місія Росії полягає в об’єднанні наших „братів” слов’ян. При цьому, звичайно, забували, що нашими „братами”, якщо не за мовою і вірою, то за кров’ю, характером і культурою, є не лише слов’яни, але й туранці, і що, фактично, Росія вже об’єднала в обсязі своєї державності значну частину „туранського сходу”. Російська літературна мова є спільнослов’янський елемент в російській культурі і являє собою ту єдину ланку, яка пов’язує Росію зі слов’янством. Говоримо „єдину”, бо інші зв’язки є ілюзорні. „Слов’янський характер” або „слов’янська психіка” — міти. Кожен слов’янський народ має свій особливий психічний тип, і за своїм національним характером поляк так само подібний до болгарина, як швед до грека. Не існує і спільнослов’янського фізичного, антропологічного типу. „Слов’янська культура — також міт, бо кожен слов’янський народ виробляв свою культуру окремо, і культурні впливи одних слов’ян на інших ніскільки не сильніші від впливу німців, італійців, турків і греків на тих таки слов’ян. Етнографічно слов’яни належать до різних етнографічних зон. Отже, „слов’янство” не є поняття етнопсихологічне, етнографічне або культурно-історичне, а поняття лінгвістичне. Мова, і тільки мова, пов’язує слов’ян.» ⁷³⁾

Цитований автор, ідучи цим шляхом визначення окремого характеру великоруської народності серед інших слов’ян, між іншим писав: «Русські (великороси) разом з угро-фінами і з волзькими тюрками складають окрему культурну зону... Зв’язок руських з „туранцями” закріплений не тільки етнографічно, але й антропологічно, бо в руських жилах безсумнівно тече, крім слов’янської, і угро-фіньська, і тюркська кров.»

Це визначення стосується і народнього характеру і психічного складу великоросів: «У народньому характері руських безумовно є якісь нитки пов’язання з „туранським” сходом. Те братання і взаємне розуміння, які так легко встановлюються між нами і цими „азіятами” ґрунтується на цих невидимих нитках расової симпатії. Руський націо-

нальний характер... рішуче не подібний на національний характер інших слов'ян. Ціла низка рис, які руский народ особливо цінить, не мають жодного еквіваленту в слов'янському моральному типі.»

Погляди євразійців на початки і характер московської держави вносять цілковите розмежування між українською державою XI-XII віків, яка відома як «Київська Русь», і державно-політичною формацією Московії. У цьому відношенні євразійці не були новаторами. Видатні російські історики також стверджували впливи монгольського панування над Московією, які виявилися в характері московської держави. Але євразійці були тут більш послідовні і тому вважали, що монголо-татарське панування і впливи були основними і вирішальними факторами у формуванні московської держави і суспільних порядків. Московська імперія розглядалася євразійцями як природна спадкоємниця великої імперії Чингіз-хана.

«Московська держава виникла завдяки татарському ігу. Руський цар став наслідником монгольського хана. Скинення татарського іга полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя складали представники татарської знаті.» ⁷⁴⁾

З цього зроблено цілком логічний висновок, якого уникали й уникають всі росіяни — патріоти імперії з Україною в її складі, а саме: «Історично перше виявлення євразійської культурної єдності слід шукати не в Київській Русі, а в імперії Чингіз-хана... Монголи формували завдання Євразії, поклавши початок її політичної єдності і основам її політичного ладу.» ⁷⁵⁾

Цього факту відмінних історичних шляхів формування української і великоруської нації не міг приховати навіть такий історик, як П. Струве, який також мусів відзначити: «Головним фактором утворення великоруської нації була Московська держава і монголо-татарські впливи.» ⁷⁶⁾

Інший російський історик також підкреслює, що «Русь часів Олега та Ігоря зовсім не подібна до Руси часів Івана III», себто українська держава, або Київська Русь, не подібна до московської держави Івана III, хоч москалі присвоїли собі давнє ім'я української держави. ⁷⁷⁾

У культурному відношенні український і московський народи також являють собою дві окремі національні індивідуальності. Вказуючи на особливості духовної культури великоросів, кн. Н. Трубецкой відзначає: «Особливості рускої стихії виявляються яскраво в народній художній творчості. Значна частина великоруських народніх пісень, у тому числі обрядових і весільних, складені в так званій „п'ятитонній” або „індокитайській” гамі... Цю гаму маємо, коли перебираємо „чорні” клявіші роялю. У цій гамі написано романс Рахманінова „Сирень”. Ця гама існує, причому, як єдина, у тюркських племен басейну Волги і Ками, далі у башкир, у сибірських татар, у тюрків русского і китайського Туркестану, у всіх монголів... Таким чином, у даному випадкові маємо безперервну лінію, яка йде зі сходу. На великоросах ця лінія обривається. У малоросів п'ятитонна гама зустрічається лише дуже рідко в найдавніших піснях, в інших слов'ян відмічені одиничні випадки її застосування.» ⁷⁸⁾

Так у світлі дійсних фактів зникає міт єдності Росії. В етнічному, історичному і культурному відношенні великорусский народ, з одного боку, і український народ, з другого — являють собою дві різні нації. Щоправда, самі росіяни сумніваються, чи є вони нацією. Проф. Є. Шмурло зауважує: «Склалися в націю московський народ ще не встиг, і шлях перед нами ще далекий, в націю ми ще не перетворилися і до національної самосвідомості ще не доросли.» ⁷⁹⁾

З цього погляду оформлення такої течії в російському суспільстві, як євразійці, можна розглядати як першу спробу росіян-великоросів національно себе самоозначити й усвідомити свою національну індивідуальність. Якби всі росіяни стали на шлях свого дійсного національного самоозначення, це відкрило б зовсім нові перспективи політичних і культурних взаємин між народами на сході Європи. І тому з українського боку національне самоозначення росіян з табору євразійців було зустрінуте з певним вдовolenням. Визначний український діяч з цього приводу писав: «Нашою думкою є те, що власне в євразійстві російський народ доходить до своєї національної свідомості і правильно накреслює шлях у будуччину. Натуральним є те, що він шукає на сході спільників і однодумців. Наш же шлях є на Захід. Ціле наше єство, історія, будуччина диктують нам спільність із Заходом.» ⁸⁰⁾

Висловлена тут думка виявляє бажання при першій найменшій нагоді і можливості відірватися від Москви і стати в колі вільних європейських народів. Це постійна думка і бажання України на протязі всієї її історії. Це промовляє національний інстинкт українців, їхня історична пам'ять. «Дружба» і «братерство» Москви, з якими вона так уперто нав'язується українцям, коштує їм величезних жертв і страждань, яких ніяка сила не може витерти з пам'яті. Крім того, Україна на сході Європи є природним форпостом Заходу. Західний світ являється для неї рідною стихією. Тут справжній клімат для розвитку її культури.

Український народ належить до групи слов'янських племен, москвини і в цьому відношенні є іншого етнічного походження. Російський історик Шмурло відзначає: «Чотири російські губернії, Московська, Володимирська, Костромська і Ярославська, здавна мисляться корінними руськими губерніями, не дивлячись на те, що первісне населення було там чисто фінське — настільки руська народність поглинула його і не лишила там нічого фінського.»⁸¹⁾ Цей факт не можуть поминути навіть ті з російських істориків, які з політичних міркувань хотіли б його приховати. Тому і сучасний радянський історик у своїй праці «Происхождение русского народа» мусів написати: «Несомненно, что финскому элементу принадлежит известная доля участия в образовании великорусского народа.»⁸²⁾

Пізніше, як відомо, в утворенні великоруського народу, його державності і культури взяв вирішну участь елемент монголо-татарський. За підрахунками проф. Загоскіна серед московського дворянства було 120 родів татарського походження, що складає 15 відсотків.⁸³⁾

Такою ж ілюзорною є пов'язаність великоруського народу з київськими традиціями в державно-політичному і духовно-культурному значенні. Ця пов'язаність існує лише в уяві російських істориків, які стоять на позиціях російської великодержавності.

Концепція євразійців вимагає, щоб культура виростала з національного ґрунту і гармонізувала з духовним психологічним складом даної нації. Коли йти послідовно цим шляхом, то це привело б росіян до повного сепаратизму від українців. І дійсно, євразійці це швидко зрозуміли і в одній статті євразійських збірників національне самоозначення великоросів було проголошено як шкідливий сепара-

тизм великоросів, який з-нудра підриває позиції росіян-великодержавників, і тим більш небезпечний, ніж навіть сепаратизм українців. Евразійці теж «люблять» Україну і не можуть відмовитися від неї. Який вихід з цього протиріччя? Як утримати «меншого брата», без якого «старший» втрачає своє старшинство і свою велич? Пипін родичається з українцями в той спосіб, що перекоує їх і своїх московських співвітчизників, що вони, попри всі різниці їх історії і культури, все таки, є, мовляв, «братами», що «в південно-руській народності ми маємо справу з не чужим племенем, а з відгалуженням того ж кореня». А що таке твердження розбігається з його попередніми висновками, то він готовий поставити Київську Русь «не остронь, а в середині руської історії».

Трудніше погодити загальнотеоретичні тези російських евразійців з їх намаганням затримати Україну в складі «російсько-евразійської культурної зони». Давній період української держави, Київська Русь, і остаточний розрив північного племені в часи зформування Московської держави під впливом монголо-татарського панування, за визнанням самих евразійців, не дають підстав для зачислення України до цієї «евразійської зони». Який же вихід з цього становища? Як затягнути в цю «зону» українців?

Евразійці родичаються з українцями, посилаючися на пізніший період російсько-українських взаємин, а саме на культурні взаємини України з Московією в XVII-XVIII вв. Для цього евразійці висунули нову теорію спорідненості українців з москалями і нове обґрунтування єдності двох культур, а саме теорію українізації Московії і московської культури у XVII-XVIII століттях. Автором її є уже цитований нами кн. Н. Трубецкой.

Культурні взаємини України з Москвою у XVII-XVIII століттях і спір українців у цьому питанні з росіянами належить до дальшого акту російсько-української історичної драми.

ПРИМІТКИ ДО «БОРІТЬБА ЗА КИЇВСЬКУ СПАДЩИНУ»

1) Михайло Грушевський «Історія України-Руси», вид. 3-тє, Київ, 1913, стор. 3.

2) А. Пыпин «Спор между южанами и северянами», «История русской этнографии», т. III, СПб, 1891, стор. 301-338. А також у журналі «Вестник Европы», IL, 1886.

3) «Чтения Московского Общества Истории и Древностей», кн. 4, 1847, стор. 1-16.

4) А. Пыпин «История русской этнографии», т. III, стор. 302-303.

5) Там таки, стор. 304-305.

6) Там таки, стор. 307.

7) Греч «Опыт истории русской литературы», СПб, 1822, стор. 12.

8) М. Максимович «Собрание сочинений», т. III, стор. 400.

9) Срезневский «Записка о древнем языке русском», «Известия Академии», т. V, 1856. Передрук в «Исследования», т. VII, 1856.

10) Максимович «Филологические письма» — 1856, «Ответные письма» — 1858 в ж. «Русская беседа». А також стаття «О мнимом запустении Украины» — 1857 і «Новые письма к М. П. Погодину о старобытности малорусского наречия» в «День», 1863. Передрук в «Собрании сочинений», т. III.

11) Лавровский «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями», «Журнал Министерства Народного Просвещения», июнь, 1859, стор. 225; «Ответ на письма г. Максимовича г. Погодину о наречии малороссийском», журнал «Основа», серпень, 1861, стор. 14-40; «По вопросу о южном русском языке», ж. «Основа», листопад-грудень, 1861, стор. 72-83.

Друкуючи статті Лавровського, «Основа», між іншим, відзначала, що в поглядах на українську народність російські і польські науковці виявляють тенденцію не позбавлену національної виключності й неприхильності до самої думки про окремішність і самостійність українського народу.

12) А. Котляревский «Сочинения», т. I, СПб, 1889, стор. 636.

13) А. Пыпин и В. Спасович «Обзор истории славянских литератур», СПб, 1865, стор. 206.

14) Короткий зміст дискусії зреферовано в «Чтениях Киевского Исторического Общества», т. II, 1882.

15) «Киевская Старина», 1882.

16) Соболевский «Очерки из истории русского языка», 1884; «Лекции по истории русского языка», 1888; «Источники киевского говора», «Журнал Министерства Народного Просвещения», т. II, 1885; «К вопросу об исторических судьбах Киева», «Киевские Университетские Известия», т. VII, 1885; «Население Украины в XII веке», журнал «Старина» та ін.

17) Ягич «Четире критико-палеографические статьи», 1884; «Критические заметки по истории русского языка», 1889.

18) «Известия 2-го отд. Академии», 1896.

19) Кримский «Филология и Погодинская гипотеза», «Киевская Старина», 1898-1899.

20) «Университетские известия», т. III, 1898.

21) Віктор Новицький «Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії», «Україна», березень-квітень 1930.

22) Борис Ширяев «Наднациональное государство на территории Евразии», «Евразийская Хроника», вип. VI, Париж, 1926, стор. 6.

23) Михайло Грушевський «Історія України-Руси», вид. 3-тє, Київ, 1913, стор. 3-4.

24) «Сборник статей по славяноведению». Вид. Петербурзької Академії Наук, 1904.

25) М. Грушевський «Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», «Статьи по славяноведению», СПб, 1904, стор. 299.

26) Алексей Пресняков «Княжое право в древней Руси». СПб, 1909; «Образование великорусского государства», Петроград, 1918.

27) В. Новицький «Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії», «Україна», кн. 40, 1930, стор. 55-56.

28) А. Пыпин «История славянских литератур», т. I, 1879, стор. 309-310.

29) Там таки, стор. 130.

30) А. Пыпин «История русской литературы», изд. 4-е, СПб, 1911, стор. 125.

31) Там таки, стор. 154.

32) А. Пыпин «История славянских литератур», стор. 309.

33) Там таки, стор. 317.

34) Там таки, стор. 308.

35) А. Пыпин «История русской литературы», т. I, 1911, стор. 153.

36) А. Пыпин «История славянских литератур», т. I, стор. 315, 317.

37) Н. Державин «Происхождение русского народа», Москва, 1944.

38) Там таки, стор. 98, 102.

39) Б. Греков «Киевская Русь», Москва, 1944, стор. 281.

40) «Історія української літератури», т. I, Київ, 1954, стор. 7.

41) Ключевский «Курс русской истории», изд. 3-е, 1925, стор. 403.

42) П. Струве «Социальная и экономическая история России». Париж, 1952.

43) Б. Греков, А. Якубовский «Золотая Орда и ее падение», стор. 182. Вид. Академії Наук СРСР, Москва-Ленінград, 1950.

44) Всеволод Иванов «„Мы“». Культурно-исторические основы русской государственности», Харбін, 1926, стор. 38.

45) А. Пыпин «Особая история русской литературы», «Вестник Европы», ч. 9, 1890, стор. 273-274.

46) Газета «Діло», чч. 265 і 266 за 1890.

47) Газета «Діло», 1891.

48) «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», ч. 5, 1904.

49) Михайло Грушевський «Звичайна схема „руської“ історії й

справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства», «Статті по славянознавству». СПб, 1904.

50) А. Пыпин и В. Спасович «История Славянских Литератур», изд. 2-е, СПб, 1879, стор. 24.

51) А. Пыпин «История славянских литератур», т. I, стор. 308.

52) А. Пыпин «Древний период русской литературы», «Вестник Европы», т. III, кн. 6.

53) Там таки, стор. 564.

54) А. Пыпин «Древний период русской литературы», «Вестник Европы», ч. 6, 1876, стор. 570.

55) А. Пыпин «Древний период русской литературы», т. III, 1876.

56) Там таки, стор. 597.

57) «Сочинения Белинского», т. II, стор. 359. Вид. Ф. Павленкова, 1900.

58) Кирило-Мефодиевский Сборник.

59) В. Срезневский «Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому», «Русская Старина», т. LXXVIII, 1893, стор. 377.

60) «Филологические Записки», выпуск 1-3. Воронеж, 1869.

61) Рукопис перекладу в рукописному відділі бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Див. М. Возняк: «Примітки Івана Нечуя-Левицького до перекладу „Малоросії“ Прижова», «Літературний Архів», кн. 1-2, 1930, стор. 138.

62) М. Драгоманов «Україна в її словесності», «Вестник Европы», июнь 1870. Передрук в «Збірнику» Наукового Т-ва ім. Шевченка, ч. 2-3, 1899.

63) «Історія української літератури», т. I, стор. 15. Видання Академії Наук Української РСР, Інститут Літератури ім. Т. Г. Шевченка, Київ, 1954.

64) «История русской литературы», т. II, частина перша, стор. 22. Вид. Академия Наук СССР, Институт литературы, Москва-Ленінград, 1946.

65) И. Вейдле «Еще о русской душе», «Современные записки», ч. 68-69, 1939.

66) Вальтер Шубарт «Европа и душа востока», 1947.

67) Walter Schubart «Russia and Western Man», New York, 1950.

68) Gonzague de Reynold «Le Monde Russe. La formation de l'Europe», Paris, 1950, стор. 412.

69) Див. «Евразийство. Декларации, формулировки, тезисы», 1932, стор. 7.

70) Кн. Н. Трубецкой «На путях», Берлін, 1922, стор. 314.

71) Кн. Н. Трубецкой «Об истинном и ложном национализме», 1927.

72) «Евразийство», 1926, стор. 30.

73) Кн. Н. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», «Верхи и низы русской культуры», 1927, стор. 21-33.

74) Кн. Н. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», 1926, стор. 49.

75) «Евразийство», 1926, стор. 38.

76) П. Струве: «Социальная и экономическая история России», Париж, 1952, стор. 386.

77) Проф. Владимирский-Буданов «Обзор истории русского права», Київ, 1909, стор. 294.

⁷⁸⁾ Кн. С. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», стор. 26-29.

⁷⁹⁾ Проф. Е. Шмурло «Введение в русскую историю», Прага, 1924, стор. 174-175.

⁸⁰⁾ Д. Андрієвський «Евразийство», «Тризуб», 15 серпня 1926.

⁸¹⁾ Проф. Е. Шмурло «Введение в русскую историю», Прага, 1924, стор. 174-175.

⁸²⁾ Н. Державин «Происхождение русского народа», Москва, 1944, стор. 102.

⁸³⁾ Владимирский-Буданов «История русского права», 1909, стор. 123.

ЛІТЕРАТУРА ДО ЧАСТИНИ ДРУГОЇ «БОРІТЬБА ЗА КИЇВСЬКУ СПАДЩИНУ»

Михайло Грушевський «Історія України-Руси», видання 3-тє, Київ, 1913; А. Пыпин «История русской этнографии», т. III, СПб, 1891; М. Максимович «Собрание сочинений», т. III; А. Пыпин и В. Спасович «Обзор истории славянских литератур», 1865; «Императорская Академия Наук об отмене стеснений малорусского початного слова», СПб, 1905; «Заборона українського слова в Росії і Академія Наук», 1916; Віктор Новицький «Історична праця проф. О. Е. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії», «Україна», ч. 3-4, 1930; Борис Ширяев «Национальное государство на территории Евразии», «Евразийская Хроника», випуск 6-й, Париж, 1926; «Сборник статей по славяноведению», издание Петербургской Академии Наук, 1904; А. Пресняков «Княжое право в древней Руси», СПб, 1909; А. Пресняков «Образование великорусского государства», Петроград, 1918; А. Пыпин «История русской литературы», изд. 4-е, СПб, 1911; Н. Державин «Происхождение русского народа», Москва, 1944; «Історія української літератури», т. I, Академія Наук УРСР, Київ, 1954; Ключевский «Курс русской литературы», изд. 3-е, Москва-Ленинград, 1925; П. Струве «Социальная и экономическая история России», Париж, 1952; Б. Греков, А. Якубовский «Золотая Орда и ее падение», Москва-Ленинград, 1950; Всеволод Иванов «Мы», «Культурно-исторические основы русской государственности», Харбин, 1926; А. Пыпин «Особая история русской литературы», «Вестник Европы», кн. 9, 1890; А. Пыпин «Древний период русской литературы», кн. 3, 1876; «Сочинения В. Белинского», издание Ф. Павленкова, 1900; М. Возняк «Примітки Івана Нечуя-Левицького до перекладу „Малоросії“ Прижова», «Літературний Архів», кн. 1-2, 1930; М. Драгоманов «Україна в її словесності», «Збірник», ч. 2-3, 1899, Наукове Т-во ім. Шевченка; В. Вейдле «Еще о русской душе», «Современные Записки», ч. 68-69, 1939; Вальтер Шубарт «Европа и душа востока», 1947; «Евразийство. Декларации, формулировки, тезисы», 1932; Кн. Н. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», 1927; Кн. Н. Трубецкой «Об истинном и ложном национализме», 1927; Б. Греков «Киевская Русь», Москва, 1944.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ

I. «УКРАЇНІЗАЦІЯ» МОСКОВІЇ У XVII-XVIII СТОЛІТТЯХ

Спір між українськими і російськими істориками за культурно-історичну спадщину Київської Русі з цілковитою ясністю виявив, що Київська Русь з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою була українською державою і що Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею її культурно-історичних традицій, бо виросла на своєму московському ґрунті, у відмінних історичних обставинах. На колишній «руській» півночі в XIII-XVI вв. формувалася цілком відмінна народність і постала нова державна формація — Московія.

Як уже було відзначено, в етнічному складі московського або «великоруського» народу взяли значну участь фінські і монгольські елементи. «Пошкрябай москаля — і знайдеш татарина» — говорить старе народне прислів'я. Московські землі були під монгольським пануванням, два з половиною століття і воно наложило глибоке тавро на все життя московського народу, на його духовну і матеріальну культуру. Татарське поневолення змінило державно-правне становище князів і характер їх влади: про права князя, про віча і боярські ради не було вже мови, князь перетворився на самовладного щодо населення, але покірною волі татар. У цих умовах виховався дух московського деспотизму, покора, «раболєпіє» підданих і жорстокість московського характеру. «Московський період, — як відзначає Бердяєв — був найгіршим періодом в „російській історії“, найбільш задушливим, найбільш азіатсько-татарським за своїм типом». ¹⁾ Всі ці риси становлять різкий контраст на тлі Київської Русі, що відзначають і деякі російські історики.

Україна потерпіла велику руїну під час татарської навали, але їй швидше й легше удалося визволитися з-під татарського панування, і вона значно менше зазнала татарського впливу. Державний центр України пересунувся в цей час на Захід, де постала Галицько-Волинська держава, продовжуючи державну традицію Київської Русі в безпосередньому зв'язку з Заходом. Галицько-Волинська держава, крім давніх київських культурно-історичних традицій, перейняла багато форм європейського життя. Українська культура цього часу була під безпосереднім впливом європейського Заходу. Свідомість своєї приналежності до Заходу і свій родовід від Київської Русі Україна виявляла і в пізнішу добу XVII-XVIII вв. «Страна наша європейська — як читаємо у Величка, не забула свого минулого і з гордістю про нього згадувала, свідомо того, що козацька Україна — „це ж бо те плем'я славного руського роду”» ²⁾

Всі ці історичні обставини поглиблювали різниці двох народів, які існували з найдавнішого часу. У наслідок цього дві «руські» народності цілком відокремилися і вилилися у різні культурно-національні типи, з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадським ідеалом. Це було, в свою чергу, ґрунтом для утворення двох різних культур, у яких відбивається душа народу і дух нації. Цієї різниці не можуть поминути навіть ті росіяни, які, виходячи з своїх імперіяльних тенденцій, психологічно схильні їх поминати. Так, наприклад, відомий російський критик В. Белінський відзначав, що українці, порівнюючи з росіянами, мають виразнішу історичну пам'ять і глибший національний патріотизм. Це відбилося на характері народньої поезії двох народів. У піснях московського народу не відчувається історичної свідомості і патріотизму московської національності: «Не такова историческая поэзия Малороссии. Малороссия была органически-политическим телом, где всякая отдельная личность сознавала себя, жила и дышала в своей общественной стихии, и потому знала хорошо дела своей родины, столь близкие к ее сердцу и душе. Народная поэзия Малороссии была верным зеркалом ее исторической жизни. И как много поэзии в этой поэзии!» ³⁾

Своєрідність українського історичного життя знайшла свій яскравий вияв в українській народній творчості цього періоду: «У житті Росії, порівнюючи з Україною, обмаль ди-

намізму, драматизму, навіть татарщину пережила вона якось пасивно, безбарвно; геть аж до XVII віку на Московщині не було простору, де б вільно могла розвинути особа. Зовсім інакше було історичне життя України. Воно, мовляв Гоголь, було „бешенним”, воно саме й було динамічне, і драматичне, і незрівняно індивідуалістичне. У ньому раніше розгорнувся повний простір для формації особи як трагічної, так і комічної, раніш став призбируватися рясний матеріал для лірики індивідуальної, для драми, для сатири. Отож через те такі соковиті й такі яскраві герої українських „дум” з одного боку й побутових казок — з другого. Через те такі змістовні ранні українські народні комедії-інтермедії. І в „думах”, і в казках, і в народній комедії вже повироблювалися побутові типи, теми і свій характерний стиль. Ця усна творчість зіллалася у XVIII в. з книжною та й позначила всі ті поетичні елементи, що з них у XIX в. склалася творчість найвидатніших українських письменників — Шевченка та Гоголя». Отже, поетичні стихії Росії та України мали свої окремі історії, виробили свої різні стихії...» ⁴⁾

Історик російської літератури О. Пипін, спиняючися на різницях двох культурно-історичних процесів, також відзначає, що «ті особливості етнографічні, які можна було вгадувати ще в древньому характері південноруського племені, порівнюючи з північним, розвинулися під впливом історії в такі своєрідні форми, які кидалися в очі самому народові і різко відрізняли „хохла” від „москаля”». «Все це разом створило тип народности такої відмінної від північної, що під час „возз’єднання” в половині XVII віку він не міг злитися з панівною народністю.» ⁵⁾ Москва дуже легко об’єднала північні племена і князівства, утворюючи на місцевій основі своєрідну державно-політичну і культурну єдність, яку цілком слушно вважають євразійською синтезою місцевих елементів. У крайніх випадках, як відзначає Пипін, ті елементи, які не надавалися до синтезу і противилися об’єднанню, як це було у випадку з Новгородом, Москва допомагала об’єднанню прямим «истреблением», себто об’єднувала брутальною силою, знищуючи населення, яке не корилося, або переселяючи туземне населення і насилаючи на його місце москвинів і «таким способом встановлювалися московські порядки управління і побуту». Подібні заходи Москва не могла застосувати одразу на

Україні. Російський дослідник з цього приводу пише: «Надто велика була маса, яку треба було б приводити до одного знаменника; саме „возз'єднання” супроводжувалося політичними умовами, згодою московського уряду на збереження місцевого права і звичаїв.»⁶⁾ Це ж саме відзначає і інший російський історик: «Україна не була прилучена, як провінція, наприклад, Тверь, Рязань... а зосталася окремою державою зі своїм окремим устроєм, зі своїм військом, зі своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужими державами.»⁷⁾

Різниця між Україною і Московією в XVII-XVIII вв. особливо яскраво виступає при порівнянні їх культурно-освітнього рівня. Протягом кількох віків після татарської навали, перебуваючи під монгольським ігом у повній ізоляції від Заходу, Московія була темним царством деспотичного правління, у якому культивувалося недовір'я до науки й освіти, поєднане з тупою ненавистю до всього чужоземного. Москвини довідувалися про зовсім інший український світ на півдні часто від чужинців. Так, наприклад, ерусалимський патріарх Досифей повідомляв 1686 року московському цареві, що «нині в тій країні, глаголемой козацкая земля, є особи, які відважувалися мандрувати на Заході і вчитися за кордоном і, будучи архимандритами та ігуменами, „прочитають неподобные мудрования в монастырях”». При цьому остерігається московського царя перед розбіжностями духовного життя на Україні супроти Московії в наслідок поширення освіти. «Довольна бо есть православная вера ко спасению, и не подобает верным прельщаться чрез философию и суетную прелесть.»⁸⁾

«Церковний фанатизм, ворожнеча до науки, впертий застій, моральне здичавлення» — такими словами характеризує московське життя академік А. Пипін.⁹⁾

Україна цього часу являє яскравий контраст до Московії не тільки високим рівнем освіти і поширенням її в найширших народніх масах, але й різницею загального духа культури, побуту і суспільних відносин. Тоді, як Московія відгороджувалася від Заходу «китайським муром» і протиставлялася Європі, Україна з кінця XVII віку посилала значну кількість своєї молоді у вищі школи країн західної Європи. Про цілковиту відмінність загальної суспільної атмосфери і національного характеру українців від москвинів є багато свідчень чужинців, які мандрували по Україні.

Один з таких мандрівників Павло Алепський, який подорожував по Україні в 1654 і 1656 роках у своєму щоденнику записав такі свої враження про Україну. Відзначаючи, що все населення України грамотне, П. Алепський відмічує високу освіченість української верхівки. «Серед монастирських — Київської Лаври та інших — наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку і філософію та працюють над глибокими питаннями.» «Ми мали нагоду відвідувати маєстатичні церкви... з пребагатими скляними ыкнами, які радували наші серця; всі вони побудовані недавно, від часу, як до керми прийшов гетьман Зіновій Хмель.» «Дорога через Україну йшла здебільша серед численних садів, що їм немає ліку, і ланів усякого збіжжя заввишки людини, неначе те море безкрає, широке та довге. О, яка це благословенна країна! Що за благословенний народ! Який він численний!»

З України Павло Алепський і сирійський патріарх поїхали до Москви, де пробули майже два роки. І хоч вони були там щедро обдаровані, П. Алепський у спогадах про Московію писав так: «Життя москалів дуже зв'язане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у в'язниці.» «Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них.»

Повертаючися з Москви через Україну, Павло Алепський знову записує свої враження про Україну. Перед Києвом, на березі Дніпра він записує: «Цієї ночі ми спали на березі ріки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тієї хвилини, коли ми лише побачили Печерську Лавру, що здалеку виблискувала своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих квітучих земель, наші душі затремтіли від радощів та втіхи, серця наші порозкривалися і ми розливалися в подяках Господеві Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснений і придушений, бо в тій країні ніхто не може почувати себе хоч трохи вільним і задоволеним, хіба лише ті люди, що там вирости, а всі інші, от хоч би ми, навіть ставши панами цілої країни — як патріарх! — ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, наче ми самі!»¹⁰⁾

Таке протиставлення України і Московії, як двох різних світів, з явними симпатіями до України є незаперечним свідченням окремішності і самостійності української культури з найдавніших часів. Такий контраст двох культур є явним свідченням їх приналежності до різних культурно-цивілізаційних кіл. Межі Європи на Сході замикала собою Русь-Україна. Далі починалася Московія, яка в очах європейців була чимсь зовсім відмінним і чужим для європейського світу.

Культурні і політичні взаємини України з Москвою починаються аж з кінця XVI віку. Характерною рисою цих взаємин є культурна перевага України над Москвою з одного боку, і недовір'я та ворожнеча москвинів до українців — з другого. Відомий дослідник К. Харлампович у великій праці «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» подає про це такі відомості:

«Об отрицательной стороне малороссийского влияния речи идут уже с начала XVII в. На соборе 1620 г. признано было обязательным при переходах их [українців] в Москву... подвергать „исправлению в вере“ и перекрещиванию. Даже когда правительство отказалось от своего взгляда на их неправославие и само пригласило ученых западнорусов к участию в культурном строительстве, общество [московське] держалось отрицательного отношения и к выходцам из юго-западной России и к их латинской науке, в которой еретичество есть... В XVIII в., когда состав высшей великорусской иерархии наполовину был занят малоросами, прежнее подозрительное отношение к их вере все же не исчезло и иногда прорывалось к открытым обвинениям как вообще „черкас“, так даже и архиереев, в латинстве или в протестантизме... Им вменяют в вину даже ту просветительную деятельность их в середине XVII в., которая составила их славу и положила начало новой, петровской эпохе в истории русского народа: они-де вызвали появление раскола в Велikorоссии своим преобладанием над местным северным духовенством, своими отличительными чертами и особенностями, не всегда согласными с складом религиозной жизни севера, а еще более своим заносчивым обращением с севернорусами. Нечего и говорить, что малоруссам ставится в счет резко обличительный характер созданной ими полемической литературы проти раскола. Страсть к диалек-

тическим спорам — вот что внесли в великорусскую жизнь пионеры малорусской культуры в XVII в.»¹¹⁾

У 1690 році, як відзначає цитований тут дослідник, більша частина книг, виданих або написаних на Україні, була оголошена еретичною, а київські учені вважалися підозрілими. «Здавалося, що вплив Києва остаточно припинено, але не довго продовжувалася реакція. Як тільки Петро вирішив наблизити Росію до Європи, для чого, між іншими засобами, вибрав і освіту, так одразу ж київські учені почали грати важливу роль у справі освіти.» Вже сама приналежність до української національності була певним атестатом для обняття високої посади в Москві.¹²⁾

Наїзд українських культуртрегерів на Московію посилюється після Переяславської угоди 1654 року. З Києва переїжджають вихованці Київського колегіуму Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький, а також і самі видатні діячі Київського колегіуму: Інокентій Гізель, Іоанникій Галятовський, Лазар Баранович... Слідом за київськими ученими XVII століття українські учені і церковні діячі XVIII століття беруть активну участь у поширенні освіти і в розбудові московської культури як письменники, оратори, викладачі навчальних закладів, перекладачі тощо. Це були також колишні вихованці і викладачі Києво-Могилянського колегіуму: Дмитро Ростовський (Туптало), Стефан Яворський, Гавриіл Бужинський, Теофан Прокопович та інші. Цікаві відомості про українських просвітителів Московії подає російський дослідник П. Знаменський. У праці про духовні школи в Росії до реформи 1808 року цей дослідник відзначає, що шкільні адміністратори і вчителі з України «були для учнів у справжньому розумінні чужі, які приїхали з якоїсь чужої землі, якою тоді була Малоросія, з своєрідними звичками, поняттями і самою наукою, з своєю малозрозумілою, страшною для великоруського вуха мовою, при тому ж не тільки не хотіли прилашнуватися до юнацтва і країни, яка їх покликала, але навіть явно зневажали великоросів як дикунів, над усім сміялися і ганили все, що було не подібне на їх малоросійське, а все своє виставляли і нав'язували як єдино гарне. Ставши викладачами в великоруських школах, вони не лишили навіть свого провінційного наріччя, в наслідок чого, як зауважує один з дослідників історії наших семінарій, часто ні учителі учнів, ні учні учителів не розуміли.

Відданість їх своєму наріччю доходила до такого ступення, що вони навіть у класі висміювали форми великоросійського наріччя і змушували учнів розмовляти так, як і вони самі говорили, наприклад, забороняли говорити „в Києве”, а „у Києві”. Тому учні іноді незаслужено каралися вчителями палею, себто дубовою круглою палицею по правій долоні і стоянням голими коліньми на піску або на розсипаному горосі.» «Сама наука, яку принесли з собою вчителі малороси, була великою мукою для великоруського юнацтва і довго збуджувала в ньому непереможну відразу... Із всіх ревнителів нової освіти, архиєреїв черкас, мабуть лише один Теодосій Яновський зробив у свій час спробу пристосувати її до місцевих великоруських звичаїв; інші ревнителі діяли прямо для підриву тих звичаїв. Семінарські курси скрізь робилися точною копією курсу Київської академії.»¹³⁾

Петро I надавав перевагу українським вченим і духовникам, і не любив духовних діячів старого московського типу, які були противниками його реформ. Українські просвітителі Московії, навпаки, стали найближчими співробітниками Петра в його зусиллях європеїзації московського царства.

«Должно заметить при этом — писал Пекарский — что направление и образ мыслей киевских ученых не согласовались с направлением и образом мыслей Петра: его намерения и цель состояли в практическом применении на русской почве начал, выработанных современной наукою... Но при недостатках в людях и киевляне оказались весьма полезными, и в начале XVIII века они являются по части народного образования в России главнейшими деятелями: все важнейшие переводы с древних языков, все замечательные трактаты о догматах веры, большая часть стихотворных произведений на прославление побед и знатных, театральные пьесы — все это писалось учеными малоросами или под их непосредственным надзором. Кроме того, при усилении типографской деятельности в Москве и Петербурге, перепечатано немало таких произведений, которые прежде ходили по рукам в рукописях и носили на себе несомненные следы малоросийского происхождения.

«Таким образом, при Петре русское образование слагалось из двух стихий — киевской учености... и европейского просвещения... Киевская ученость имела перевес, потому

что имела за собой право давности; европейское же образование, в следствии причин исторических, усваивалось с трудом и, за исключением самого царя да двух или трех из его приближенных, не имело в России замечательных представителей.» ¹⁴⁾

З цього бачимо, що українські культурні діячі були головною силою в заходах Петра, спрямованих на піднесення освіти і європеїзацію Московії. Московська Духовна Академія була на початку XVIII віку цілком реформована українцями за київським зразком і напрямком. «Реформа Петра Великого, — як слушно відзначає Драгоманов, — в культурному відношенні була не що інше, як тільки запровадження адміністративним порядком в Великоросії того, що було вже раніш в Україні.» ¹⁵⁾

Перші праці з граматики слов'янської мови, словники, історичні твори та інші зразки літератури прийшли в Москву з України. Москва користалася книжками, друкованими на Україні. Ціла низка діячів тогочасної літератури в Москві, провідників Петрових реформ, походили з України або виховувалися під впливом «київської шкільної науки». Харлампович з цього приводу пише:

«Вопрос о культурном влиянии малоросов на великорусское общество в XVII-XVIII ст. не подлежит сомнению. Не спорят и относительно широты и разносторонности этого влияния, о чем еще в 1871 г. писал П. Безсонов: ...Всякий знает, как были они обильны, сильны и влиятельны... Пришельцы заняли здесь самые видные и влиятельные места, от иерархов до управлений консисторий, ими устроенных, от воспитателей семьи царской до настоятелей монастырских, до ректоров, префекторов и учителей ими же проектированных школ, до кабинетных и типографских ученых, делопроизводителей, дьяков и секретарей. Все почти подверглось их реформе, по крайности неотразимому влиянию: богословское учение, исправление священного и богослужебного текста, печатание, дела раскола, церковная администрация, проповедь, храмовое, общественное и домашнее пение, ноты, внешность архиерейских домов, образ их жизни, экипажи и упряж, одежда служителей, напр., певчих, вид и состав школ, предметы и способы учения, содержание библиотек, правописание, выговор речи усной и в чтении — церковное мягкое г вместо твердого — общественные игры, зрелища и т. д. (П. А. Безсонов —

„Белорусские песни”, пред. 6). К сказанному нужно было бы отметить деятельность малоросов как приходских, придворных, военных и заграничных священников, миссионеров, законодателей светских школ, „экзаменаторов”, переводчиков, иконописцев, гравёров...”¹⁶⁾

Культурна гегемонія України в XVII-XVIII вв. виявилася таким чином у фактичній культурній окупації Московії українськими культурними силами. Деякі російські теоретики — ідеологи «общеруської культури» пішли в цьому питанні так далеко, що висунули тезу про «українізацію великоруської духовної культури на переломі XVII-XVIII вв».

У своїй статті «К украинской проблеме» кн. Н. Трубецкой висловив з цього приводу такі погляди: «На протязі XV, XVI і першої половини XVII віку культура Західньої Руси-України і культура Руси Московської розвивались настільки різними шляхами, що в половині XVII віку різниця між цими двома культурами стала надзвичайно глибокою. Але в той же час жива свідомість общеруської єдності і спільности візантійського переємства не дозволяла розглядати обидві культури як зовсім незалежні одна від другої і змушували дивитися на ці дві культури, як на дві різні редакції, різні індивідуалізації однієї й тієї ж спільноруської культури. Після приєднання України, на чергу стало питання про злиття обох цих редакцій руської культури в одну. При цьому питання ставилось у формі досить образливий (обидно), як для великоруського, так і для малоросійського національного самолюбства: чи думали не стільки про злиття обох редакцій руської культури, як про скасування (упразднение) однієї з них, як редакції „зіпсованої”, і збереження другої, як єдино правильної і дійсної. Українці вважали московську редакцію руської культури зіпсованою неписьменними москвинами, докоряли москвинам за відсутність шкіл і хизувалися перед ними поставою шкільної справи. Москвини ж вважали українську редакцію руської культури зіпсованою єретичними латино-польськими впливами. Більшість і з того і з другого боку займала непримириму позицію. Тому, практично питання зводилось до того — яку з двох редакцій руської культури слід цілком прийняти, і яку цілком відкинути... Уряд став по боці українців, що з погляду політичного було цілком правильно: неминуче невдоволення великоросів могло при-

вести хіба тільки до бунту чисто місцевого характеру, тоді як невдоволення українців могло значно ускладнити і навіть зробити неможливим справжнє возз'єднання України.»

«Цар Петро поставив завдання європеїзувати руську культуру. Ясно, що для виконання цього завдання годилася тільки західноруська, українська редакція руської культури, яка вже мала в собі деякі елементи європейської культури і виявляла тенденцію до дальшої еволюції в цьому напрямку. Навпаки, великоруська редакція руської культури виразним європофобством і тенденцією до самовдоволення не тільки не годилася для цілей Петра, але прямо заважала здійсненню цих цілей. Тому Петро цю великоруську редакцію руської культури постарався зовсім викоринити і знищити, і єдиною редакцією руської культури для дальшого розвитку зробив українську редакцію. Таким чином стара великоруська, московська культура в часи царювання Петра вмерла; та культура, яка з часів Петра живе і розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури.»

«Таким чином, на грані XVII і XVIII віків відбулась українізація великоруської духовної культури. Але руська державність була за своїм походженням великоруською, а тому і центр культури мусів переміститися з України у Великоросію. З часів Петра українська культура стала для Росії столицею... Словом, руська культура післяпетрового періоду є общеруською, і для українців вона не чужа, а своя — цього заперечувати неможливо.»¹⁷⁾

Як бачимо з наведених тут слів, теорія «українізації московської культури на переломі XVII і XVIII віків» є лише новою редакцією дуже давньої теорії ідеологів російської великодержавности, якою обґрунтовується легенда єдності руського народу і руської культури в її великоруському і білоруському розгалуженні. Оригінальність теорії Трубецького є лише в тому, що в основу «общеруської» культури він кладає українську культуру, яка стала «общеруською» в наслідок перенесення її в столицю імперії. Це є нова спроба обґрунтування культурної спорідненості великоросів і українців, оскільки родичання великоросів з українцями на підставі засвоєння назви Руси і привласнення київської культурно-історичної спадщини виявилось недостатньо обґрунтованим і переконливим.

Така конструкція «общеруської» культури є ще більш штучною і фальшивою, ніж теорія єдності української і великоруської культури на підставі спільної культурно-історичної спадщини київського періоду. Політична тенденційність такої теорії очевидна: так, як Петро I, за словами Трубецького, «українізував» Московію, щоб зробити можливим дійсне возз'єднання України, так само і Трубецької намагається теоретично обґрунтувати і довести існування «общеруської» культури, яка і для українців є «своею і рідною». Для цього він теж теоретично «українізує» великоруську, московську культуру. Пером автора цієї статті водила рука не науковця, а патріота імперії. Перед нами знову яскравий зразок величезного впливу московської імперської ідеї і великодержавного патріотизму на російську науку.

У своїх загально-теоретичних статтях в питаннях культури кн. Н. Трубецької висловлює глибокі наукові думки, однак коли він підходить до «української проблеми», його зраджує звичайна здорова логіка й він забуває свої ж таки попередні ствердження і висновки. Патріот імперії перемагає науковця.

Ось кілька прикладів, які до речі буде тут навести, бо вони можуть служити науковою базою для відповіді на питання двох культур і зокрема для відповіді на питання про ступінь «українізації» великоруської культури в XVII-XVIII віках.

В питанні про «общеруську» культуру кн. Н. Трубецької цілком слушно відзначає: «Слов'янська культура — міт, бо кожний слов'янський народ виробляв свою культуру окремо, і культурні впливи одних слов'ян на інших в жодній мірі не сильніші впливу німців, італійців, греків і т. д.»¹⁸⁾ До цього ми беремо його ж ствердження про великоруську культуру, яка являє собою окрему культурну зону і не є слов'янською, а веде свою культурно-історичну генетичну лінію зі Сходу. «На великоросах ця лінія обривається.»¹⁹⁾ Українська культура належить до іншої культурної зони, яка належить до Заходу. Такі є загально-теоретичні, наукові ствердження кн. Н. Трубецького в даному питанні. Коли ж перед ним «українська» проблема, то він про ці свої ствердження забуває і сам творить міт «общеруської» культури, не зважаючи на те, що між українською куль-

турою і великоруською немає навіть «слов'янської» споріднености, крім хіба мови і релігії.

В таке ж протиріччя заходить кн. Н. Трубецкой, висуваючи з явно політичною тенденцією теорію «українізації» великоруської культури. Як науковець, він в одній із своїх праць пише: «Повне приєднання цілого народу до культури, створеної іншим народом, без антропологічного змішання обох народів, неможливе.»²⁰⁾ Коли ж перед ним «українська проблема», то він проробляє з двома різними культурами таку операцію: разом з Петром І він переносить київську, себто українську культуру до Москви, робить її столицею і таким чином вона стає «общеруською», а великоруська культура вмирає. Цілком ясно, що кн. Н. Трубецкой «українізує» великоруську культуру з виразною політичною метою — зберегти єдність імперії.

«Культура мусить бути для кожного народу інша. У своїй національній культурі кожен народ мусить яскраво виявити свою індивідуальність, при тому так, щоб всі елементи цієї культури гармонізували між собою, будучи офарблені в один загальний національний тон. Різниця національних культур мають бути тим сильніші, чим сильніші різниця національних психологій їх носіїв, окремих народів.»²¹⁾ Ці слова належать також кн. Н. Трубецкому. Коли ж заходить мова про українську культуру, то він ці свої справедливі слова цілком забуває і виступає проти самостійного і необмеженого розвитку української культури.

«Усвоєння культури народом, який не брав участі в її творенні, не є безумовним благом і не має ніякої безумовної моральної сили... При таких умовах цьому народові доводиться зовсім відмовитися від самостійної культурної творчости, жити відбитим світлом... перетворитися у мавпу, яка безперервно наслідує... В наслідок цього даний народ буде відставати...»²²⁾ Ці, свої ж таки слова, кн. Н. Трубецкой також забуває, коли пише на тему російсько-українських культурних взаємин. Він радить українцям наслідувати московську культуру і залишити думку про розвиток своєї української культури. Культурна асиміляція українців в російській культурі є в його очах «безумовним благом». Прагнення українців творити свою українську культуру кн. Н. Трубецкой, слідом за всіма російськими великодержавниками, називає шовінізмом, бачить в українській культурі засіб протиставлення проти Москви і намір роздвоїти

або й розстроїти російську культуру. При цьому кн. Н. Трубецькой намагається переконати, що «Українська культура, створювана в обставинах самостійного розвитку з відштовхуванням від російської буде „из рук вон плоха”». Вона буде, мовляв, не самоціллю, а лише знаряддям політики, і т. д.²³⁾ Творців української культури кн. Н. Трубецькой називає «маніякальними фанатиками, політиканами, загипнотизованими нав'язливими ідеями», а українську культуру вважає наскрізь тенденційною.

Наскільки є необ'єктивною й тенденційною російська наука і культура — найкращим показником є погляди кн. Н. Трубецького на українську проблему. В ім'я єдності російської імперії і величчя російської культури має зникнути українська культура — такий висновок з усіх російських теорій. Такою є логіка і найвизначніших науковців, опанованих російським імперіялізмом.

Теорія «українізації» великоруської культури і перетворення її в такий спосіб на «общеруську» культуру, яка має бути близькою і для українців, розрахована на те, щоб вибити ідейний ґрунт і підстави українського сепаратизму і тим самим спрямувати творчі сили українців в російську культуру. Для успішного розвитку культури, на думку Трубецького, «необхідно, щоб об'єм етнічного цілого, у якому дана культура розвивається, був якомога більший: чим більше число носіїв даної культури, тим більше буде і абсолютне число талановитих людей, тим інтенсивніший буде розвиток культури.»²⁴⁾ Інакше кажучи, Трубецькой бажає збагачення російської культури коштом і силами українців. І в цьому він бачить прогресивність російського великодержавного і культурного централізму, здійснюваного шляхом втягнення українських культурних сил в процес творчості «общеруської» культури.

Як уже відзначено, така концепція продиктована російським великодержавним шовінізмом і вона є в суперечності із загально-теоретичними поглядами Трубецького в питаннях культури. Розкрити ці протиріччя, вияснити дійсне відношення двох культур і вказати на правдивий шлях російсько-українських культурних взаємин випало на долю його українських опонентів.

Український історик Дмитро Дорошенко, відповідаючи кн. Н. Трубецькому, писав: «Смію твердити, що українська

культура не була пересаджена Петром на великоруський ґрунт; він перейняв з неї лише окремі, так би мовити, формальні сторони, так само, як із Заходу він брав не внутрішній зміст європейської цивілізації, а її зовнішні практичні досягнення.»²⁵⁾ «Як не сталося „культурної українізації Великоросії” і „перетворення української культури в культуру общеруську”, так само українська інтелігенція не втратила свідомости своєї культурної окремішности від великоросів.» «Можна було, розуміється, українцям XVIII в. займати на імперській службі високі посади аж до канцлера, можна було робити в Петербурзі службу і літературну кар’єру, але в той же час рідко хто з них забував „отечество малороссийское” і свою приналежність до „нації малоросійської”. А що при цьому можна було зберігати не тільки ясну свідомість своєї окремішности, але й почуття культурної переваги українців над великорусами, про це дуже яскраво свідчить „Історія Русів”...»

Як доказ існування «общеруської» культури росіяни висувають факт участі українців в державному і культурному будівництві в Російській імперії. З цього приводу кн. Н. Трубецького писав: «Не можна викинути з російської літератури Гоголя, з російської історіографії Костомарова, з російської філології — Потебні і т. д.»

При цьому, звичайно, справу представляється так, що українці добровільно приєдналися до московської держави. На думку Трубецького «московський державний максималізм і патос сильної держави великого стилю, хоч би й з жорстокою державною владою, робили сильне враження, діяли захоплююче, і саме це схилило державних людей України приєднатися до Москви, і не тільки приєднатися, але прийняти найактивнішу участь не за страх, а за совість в общеруському державному будівництві.»²⁶⁾ Таке уявлення про російсько-українські взаємини може бути яскравим прикладом російської фальсифікації історії.

В наслідок утрати своєї держави і московського поневолення, українці, справді, стали громадянами Росії і змушені брати участь в державному і культурному житті Росії. Чи ж означає це, що вони стали росіянами в національно-культурному відношенні і перестали бути українцями? Історія говорить про цілком протилежне: українці завжди боролися проти «московського державного макси-

малізму» й імперіялізму і в цьому вони виявляють свою приналежність до іншої культури. До речі, це визнає і сам Трубецкой коли пише: «Великороси вирости і розвивалися в державному будівництві в свідомості колосальних можливостей і місії державного об'єднання, державність великого стилю була для них національною місією і тому природним для них є певний етатизм, державний максималізм, з необхідністю зв'язаний з деякою жорстокістю державної влади.» Українці в цьому відношенні являють собою протилежність. І тут проходить лінія розмежування двох культур. «Це різке розмежування між двома культурами, як відзначає Трубецкой — породжувало деяке відштовхування: москвинам українці здавались анархістами, українцям же москвини понуро жорстокими.» Відштовхування і опозиція проти Москви є постійною рисою російсько-українських взаємин на протязі всієї історії. Участь українців в державному і культурному житті Росії не веде до «українізації» московської культури і не робить їх носіями російської культури. З цього приводу слушною є відповідь Трубецкому його українського опонента, який пише:

«Не треба все звужувати до поняття про мову: українська література — це не тільки все те, що писалося на народній українській мові, яка поступово перетворилася в літературну мову; російська мова в першій половині XIX в. ще в більшому степені, ніж мова українська, служила знаряддям для поширення ідей українського сепаратизму. Офіцер російської служби А. Мартос, задумуючися над могилою Мазепи в Галаці 1810 р. про самостійність України, записав свої мрії в щоденник російською мовою. Звичайно, по російськи розмовляли між собою полтавські поміщики 20-30-х років, про яких російський мемуарист Михайлов-Данілевський і німецький мандрівник Коль записали, що вони палали ненавистю до „москалів” і мріяли про самостійність України. „Общерусский” письменник Гоголь у хвилину одвертості писав землякові Максимовичу: „туди, туди в наш Київ! Адже він не їх, він наш!”»²⁷⁾ «Українці добре знають, який великий вклад внесли вони протягом хоч би одного XIX століття в цю „общеруську” культуру... Всі ті українці, яких кн. Н. Трубецкой міг би причислити до числа російських учених — якби в противагу українській культурі — лише на тій підставі, що вони

писали свої праці російською мовою, це ж продукти творчості українського генія, українського духа, і ми не думаємо від них відмовлятися, як не відмовлялися і вони самі від своєї української національності.» ²⁸⁾

II. РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ І УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС У ХІХ СТОЛІТТІ

I

У ХІХ столітті стихійно зростає число українців, які працюють в різних галузях російської культури, в державних установах російської імперії і в значній мірі сприяють розвитку російської культури і піднесенню престижу російської держави. Але змінилися погляди на російсько-українські культурні взаємини і співвідношення двох культур стало інше. У ХVІІІ столітті культурні діячі України відчували себе українцями і такими їх вважали в Москві. Вищий культурно-освітній рівень українських діячів порівнюючи з москалями підкреслював національну різницю і був у той час однією з рис української національності. У ХІХ віці ролі помінялися: Україна, втративши свою державність і самостійність, поступово втрачає і свою культурну перевагу над Московією. Ставши російськими громадянами і включаючися в російський культурний процес, українські культурні діячі разом з мовною русифікацією починають вважати себе також росіянами і в культурному відношенні. Росія стала символом прогресу і вищої культури, а Україна, позбавлена вищої культурної верхівки, стала синонімом мужицької нації, культурної відсталості і провінціалізму. «Серед вищих російських кіл — як відзначає український дослідник — де ще в першій половині ХVІІІ в. перед вели більш культурні українці, настала рішуча реакція: росіяни мстилися тепер за колишнє своє пониження, і кінець віку бачить вже інший розподіл культурних сил. Українство — це вже провінціалізм, мужицтво, некультурність і грубість; „модное в то время осмеивание малоросов” стало замість колишньої моди на українців у столиці й при царському дворі.» ²⁹⁾

Русифікація України і політика культурної асиміляції українського народу, здійснювана адміністративними і поліційними засобами російського уряду, знайшла моральну підтримку й ідеологічне обґрунтування з боку російської інтелігенції і російської науки. Яскравим виразником цієї російської великодержавної ідеології був, зокрема, відомий російський літератор з прогресивного табору В. Белінський. В уявленні Белінського українська історія, а цим самим і українська культура є бічною «рікою, що впадає у велику ріку російської історії» і тому він був проти самостійного розвитку української літератури і культури, вказуючи шлях Гоголя для всіх українських письменників. При цьому Белінський мав на увазі не лише мовну русифікацію українців, а й повну їх асиміляцію в російській культурі і злиття з московською нацією. «Коли на Україні може з'явитися великий поет, то не інакше, як під умовою, щоб він був російським поетом, сином Росії, який гаряче сприймає до серця її інтереси, страждає її стражданнями, радується її радістю.»³⁰⁾ В об'єднанні України з Росією Белінський бачить великий прогресивний фактор. «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці.»³¹⁾ Це є типові погляди російських істориків минулого і сучасного, які знайшли своє найвиразніше наголошення в сучасній радянській історіографії.

Чи ж справді приєднання України до Росії сприяло поширенню і розвитку цивілізації, освіти, мистецтва і науки серед українського народу? В дійсності було якраз навпаки: після приєднання України до Росії спостерігається дуже помітне зниження культурно-освітнього рівня українського народу. Пояснюється це тим, що московські завоювальники стояли на багато нижчому культурному рівні супроти приєднаної України. Московська русифікаторська політика тільки гальмувала розвиток української національної культури й ставила цей розвиток поза законом, як, мовляв, культурний сепаратизм і ворожу чужоземну інтригу. Страх перед українським сепаратизмом диктував політику русифікації України, ідеологічним виправданням якої була теорія спільного руського кореня і вищості російської культури над українською. Цю теорію перейняла і радянська історіографія, яка тезу про благотворний вплив російської культури на українську у всі часи поклала в основу як догму

при визначенні російсько-українських культурних взаємин. Але що говорять про взаємини двох культур дійсні історичні факти?

В «Нарисі історії України», виданому Академією Наук УРСР 1942 року про це читаємо: «Приєднання України до Росії сприяло зростанню культурних зв'язків двох братніх народів — українського і російського. В цей час Україна стояла на вищому культурному рівні, ніж Великоросія, що приводило до значного впливу української культури на російську... На Україні досить високо стояла освітня справа. По селах було багато початкових шкіл, в яких училися діти селян і козаків. В середині XVIII століття на десять лівобережних полків налічувалося більше тисячі шкіл. Центром освіти і науки на Україні була Київська Духовна Академія (переіменована з Колегії 1701 р.); в ній викладали видатні особи — Л. Баранович, Ф. Прокопович, Г. Кониський і інші. Серед студентів Академії були діти старшини, духівництва, міщан, козаків; навчалися не тільки українці та росіяни, але й серби, чорногорці, болгар, греки, молдавани. З лав вихованців Академії вийшло чимало видатних культурних і політичних діячів. В Харкові, Чернігові, Переяславі також існували колегії.» «Пізніше, у зв'язку з закріпаченням селян і колоніально-русифікаторською політикою царизму, освіта і грамотність на Україні за-непадають... Посилюючи колоніальний наступ на Україну, російський царизм затримував розвиток національної культури. В 1720 р. указом Петра I було обмежено друкування книжок українською мовою. У 80-х роках XVIII століття Київську Академію було переведено на російську мову викладання. Царські урядовці не задовольнили неодноразових клопотань старшини про відкриття на Україні університету». І далі: «Розвиток культури на Україні в першій половині XIX століття проходив в надзвичайно тяжких умовах реакційної політики царизму. На початку XIX ст. на Лівобережжі, крім російських початкових шкіл, продовжували існувати „дяківські” школи, утримувані коштом батьків, але їх число, порівняно з другою половиною XVIII ст., значно зменшилось і охоплювали вони невелику кількість населення... Початкова школа на Україні була зведена майже нанівець. Наприклад, в ряді місць на Чернігівщині в 1768 році одна школа припадала на 746 чол. населення, а в 1876 році — на 6730. За переписом 1897 року на Україні

на 100 душ населення було тільки 13 чоловік грамотних... За даними загальноросійського перепису 1897 року кількість неграмотних для всього населення Росії становила 76,7 відсотків, а для України 83,6 відсотків.»

Як бачимо, наведені факти зовсім не на користь «передової російської культури» і зовсім не показують «благотворного впливу» Росії на Україну після її приєднання, а навпаки... Тому «Нарис історії України», в якому наведені ці факти, був заборонений і вилучений з ужитку. Ця книжка була написана в роки послаблення московської більшовицької цензури під час другої світової війни. Після переможного закінчення війни, на Україні проведено чистку, під час якої «вичищено» й історію України, як зброю «українського буржуазного націоналізму». В нових фальсифікованих підручниках з історії України і української культури проводиться теза про те, що «перебування України в складі Російської держави сприяло дальшому розвитку культури і літератури.»³²⁾ Як показує перепис, у XVIII столітті на Україні було більше народніх шкіл, як у XX, не кажучи вже про XVI вік, коли за свідченням подорожуючих чужинців на Україні майже всі були письменними і в цьому відношенні Україна становила разючий контраст до Московії. Такі наслідки «благотворного впливу передової російської культури», про що так настирливо запевняє теперішня російсько-більшовицька пропаганда.

Вияснення дійсного стану і характеру шкільництва на Україні після приєднання України до Росії являє собою великий інтерес і значення для вивчення складного культурного процесу на Україні і, зокрема, для вияснення дійсних російсько-українських культурних взаємин і ролі шкільної освіти у формації тих поколінь, які брали участь в українському культурному рухові. У звичайній схемі російської історії і культури дуже рідко звертається увагу на місцеві «обласні» особливості культурного життя, які ігноруються на користь ствердження єдності російської культури. В дійсності, навіть в такій ділянці культурного життя, як шкільництво, яке безпосередньо підлягає адміністративним заходам російського уряду, спрямованим на русифікацію і нівеляцію національних особливостей, на Україні виявляються своєрідні риси і національний колорит в потужному струмені української культурно-освітньої традиції.³³⁾

На Слобожанщині від давніх часів колонізації цієї північної частини «дикого» поля існували школи, що їх з повним правом можна назвати народними, бо були засновані і ведені самим народом. Створені на наддніпрянських землях у боротьбі народу за свій національно-культурний розвиток, ці школи були аж до 20-х років XIX століття єдиними початковими школами, що їх зустріла нова російська школа, яка була чужа народові і мовою і соціально, як знаряддя кріпацько-бюрократичного режиму на Україні. Дослідники відзначають боротьбу цих двох шкіл — народньої «дяківської» і нової російської, яка «обминаючи місцеві тривкі культурні традиції», здійснювала засади шкільного статуту 1804 року, вироблені міністерством освіти.³⁴⁾

Але й ця російська школа силою місцевих обставин не могла стати цілком російською і відбивала в собі впливи української стихії. Найвидатнішим культурно-освітнім діячем на Слобожанщині на початку XIX віку був Каразин, який сам заклав 1804 року у селі Крючик школу і був тієї думки, що вона не мусить розбігатися з народньою шкільною традицією і не повинна відривати селянських дітей від хліборобства, а служити місцевим народнім інтересам, мати загально-освітні і моральні цілі і вести освіту «простим их языком и соответственно их понятию и чувству».³⁵⁾

Російські школи на Україні в цей початковий період (1804-1810) ще нагадували стару українську «дяківську» школу. «Українська стихія панувала не лише серед учнів, а й серед вчителів» — як свідчить вчитель харківської гімназії Т. Селіванов, який потім був директором шкіл «Области Войська Донського». «Ми застали — пише він уже в 1807 р. — в училищах самого Харькова учителей, что так и резали по-украински с учениками; да мы, то-есть новоприбывшие из семинарии учителя по распоряжении начальства сломили их и приучили говорить по-русски.»³⁶⁾

До кінця 20-х років Слобожанщина вела перед за кількістю учнів. Крім того, коли взяти до уваги, що в Харкові був університет, колегіум та інші школи, то Харків зберігав за собою провідну роль культурного центру України протягом усієї половини XIX віку, а відносно (число учнів до людности міста) він навіть переважав над Москвою.³⁷⁾

«Треба віддати справедливість українцям, що вони охоче горнутья до наук. Не тільки заможні, але й найубогіше

міщанство і козацькі діти охоче до шкіл ходять» — свідчить Шафонський.³⁸⁾ Це стверджується також історією боротьби за вищу школу на Україні.

До відкриття Харківського Університету вищою школою на Слобідській Україні був Харківський Колегіум, організований за зразком Київської Академії. Більшість професорів цього Колегіюму були з вихованців Київської Академії, в тому числі тут вчителював деякий час відомий український філософ Г. Сковорода, (1722-1794). З 1768 р. в Харківському Колегіюмі запроваджено нові кляси: математики, географії, рисунку, артилерії і геодезії, що відповідало новим потребам. Протягом другої половини XVIII віку українське шляхетство при кожній нагоді і де тільки можна підносить голос про заснування університету. Перший проект університету на Україні виникає 1760 року для останнього гетьмана України Розумовського, складений Тепловом. Місцем проєктованого університету мав бути Батурин — тодішня столиця України. В записці до проекту потреба університету обґрунтовувалася прихильністю українського народу до науки, що стверджується навчанням багатьох українців в закордонних школах. Проект університету в Батурині не був здійснений через спротив російського уряду, але 1764 року українське шляхетство знову висуває справу про заснування університету на Україні, подаючи «Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетьманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии». Цього разу університет заплановано в Києві. Цікаво відзначити, що київський університет планується не за зразком московського, а «по примеру находящихся в иностранных государствах». Цей проект також не був здійснений. Після цього справа про університет на Україні висувається ще кілька разів — в записці Рум'янцева 1765 року, під час обрання комісії «для сочинения нового уложения» і в наказах київського, переяславського, стародубівського, чернігівського, глухівського, ніженського, батуринського і слобожанського (сумського) шляхетства 1767 року, а також під час вступу Александра I на престол 1801 року. Отже, ціле півстоліття ішла боротьба за університет на Україні, аж поки з ініціативи харківського дворянства і на його пожертви 1805 року було відкрито університет у Харкові.

Харківський університет належить до української історії не тільки місцем свого осідку, а й своїм походженням і в значній мірі своїм характером і діяльністю. У відміну від інших російських університетів, які засновано за ініціативою і підтримкою російського уряду, Харківський університет відкрито на бажання місцевого населення і на його пожертви. В цьому відношенні він являє одну з ланок культурно-освітніх змагань українського народу, є виявом його культурно-історичних традицій і прагнень до підвищення свого культурно-освітнього рівня. Це був ніби останній заключний акорд тих культурно-освітніх змагань, які так блискуче виявилися в XVII в. Не дарма постання Харківського університету деякі дослідники пов'язують з іменем Г. Сковороди, який за висловом Г. Данилевського був першим мандрівним українським університетом та підготував ґрунт для постання Харківського університету і своєю особою символізував зв'язок освітньої традиції від Київської Академії до Харківського Колегіуму й Університету. «Першим, хто підписався на величезну суму 618 000 для відкриття в Харкові університету, були його учні, друзі і ближчі знайомі, так само як і першими студентами ново-відкритого університету виявилися виховники Харківського Колегіуму.»³⁹⁾ Харківський Університет перейняв на себе українську культурно-освітню традицію і продовжував її в різних формах, всупереч офіційному спрямуванню і намаганням російських урядових кіл зробити його виключно знаряддям русифікації і виховання вірних службовців російської імперії. Згідно зі статутом «в нем приготавливается юношество для вступления в различные звания государственной службы».⁴⁰⁾ Але мабуть не дуже помилився цар Микола I, коли оцінив цю сторону діяльності Харківського університету словами: «Довольно стыдно Харьковскому Университету, что ни одного не нашлось кандидата на полезную службу». Зате Харківський Університет став науковим культурним і освітнім центром, який зібрав навколо себе усі громадсько-культурні інтереси Слобідської України, відіграв велику роль в організації середніх і нижчих шкіл і культурних установ, започаткував українську журналістику і поклав початки української літератури, і з нього вийшло кілька поколінь визначних українських діячів, які брали активну участь в українському культурному рухові.

Від перших днів свого існування Харківський Університет став керівним осередком шкільної справи. Уставом 1804 року всі навчальні заклади півдня Росії підпорядковано університетові, який виділив шкільний комітет з п'яти професорів для ведення шкільної справи. Мабуть не є перебільшенням, коли Склабовський у статті «О состоянии просвещения в Харькове» писав про освіту на Україні: «Сим благом нетленным вся южная Россия — Украина, Таврида, Дон и Черноморье обязаны единственно Харьковскому Университету.»⁴¹⁾

В другій половині XIX віку, коли почалась боротьба за українізацію школи на Україні, студенти Харківського Університету і деякі професори беруть діяльну участь в цьому рухові. Відомий філолог світового значення і найвидатніший вихованець, а пізніше й професор Харківського Університету поклав наукові основи, які служили могутньою теоретичною зброєю у боротьбі проти русифікації і науково обґрунтовували необхідність запровадження рідної мови у школах. «Питання національно-культурного розвитку України — як пише Овсяннико-Куликовський у своїх спогадах — були для Потебні не лише предметом теоретичного зацікавлення, але й живою, гострою проблемою життя. Звідси випливало теж його глибоке обурення проти обрусительної політики тодішнього реакційного уряду в українському питанні»,⁴²⁾ а також і турботи українською справою. Його непокоїли розміри русифікаційних заходів російського уряду і поступаючий процес денаціоналізації українців, свідченням цього, на його думку, є слабкість українського руху. Овсяннико-Куликовський згадує: «Зайшла мова про можливі перспективи розвитку української національності — мови, літератури, культури. Олександр Опанасович з якоюсь різкістю зауважив, що українське освічене суспільство прогавило сприятливий момент і що тепер вже мабуть пізно: національність ослабла, заниділа. Момент, який він мав на увазі, це була, наскільки я зрозумів, епоха з кінця XVIII віку до половини XIX, коли місцеве дворянство і міське суспільство на Україні ще не втратили знання і живого відчуття української мови, а уряд ще не дійшов до дикої затії заборони літератури і самої мови: можна було безборонно писати і друкувати по-українськи, можна було створити і національну школу. Коли б тоді українське суспільство виявило хоч би не-

велику частину тієї національної ініціативи й енергії, яку виявили, наприклад, чехи і серби, то українська національність зміцніла б настільки, що жодні заборони вже не могли б зупинити її дальшого розвитку. Але українське суспільство виявилось не на висоті національного завдання — і ось тепер справа дійшла до того, що саме дальше існування української національності ставиться під знаком питання...» На ці зауваження — як розповідає далі Овсяннико-Куликовський — були наведені факти, які є запереченням песимістичних поглядів на дальший розвиток української нації: адже ж українська народність все таки існує, мова в народніх масах не вмерла, література, не зважаючи на всі заборони, так чи інакше розвивається. Згадано було й Галичину і Драгоманова. І, нарешті, Шевченка. «Народність, яка видвигнула великого поета, не може так собі занідити. Шевченко вже сам собою є доказом життєвості української національності...» У відповідь на це Потебня голосом, у якому чулися ноти національної скорботи і гіркості сарказму, промовив: «Шевченко! Життєвість нації! Етнографічний матеріал, а не нація!» ⁴³⁾

Наведені слова Потебні свідчать не лише про його глибокий український патріотизм, але й про таке ж глибоке розуміння потреб українського руху. Народ без вольового зусилля стати повноцінною нацією є лише етнографічним матеріалом. На запитання, — чи може бути Україна самостійною нацією? — Потебня відповідав: «Віситиме, коли самі українці того забажають!» ⁴⁴⁾ З цієї точки погляду дивився Потебня і на українське національне відродження і, зокрема, на справу українізації університету. В листі до Белікова він писав: «Я бажав би, щоб у наших студентів розвинулася думка, що вони більш, ніж професори, одповідають за будучину університету. Тубільців професорів у нас мало, а студентів тубільців — багато. Коли вони визнають університет за свій, то нехай і піклуються про те, щоб він згодом дійсно став нашим. Як піклуватися, про те треба подумати. Не можна відповідати за наслідки цього, але треба відповідати за щирість, постійність своїх власних бажань і перш за все треба бажати добра Університету. Потім треба готовити з себе професорів, себто треба працювати. Раніш, чим перетворювати велике суспільство, треба уміти перетворити себе і своє невелике товариство, себто студентам треба стати перш за все українцями, а

потім піклуватися про те, щоб зробити і Університет українським. Тоді не буде так, як підписався на свій вивісці „сапожных дел мастер Гайдебуренков” — не українець, а значить і не мужик. Коли не спасе ідея національності, яка одна тільки може пробудити любов до науки і мистецтва і розуміння громадських стремлень, тоді Університет буде присуджено на довгий занепад. Найкращі сили інтелігенції України йдуть на службу в столицю... завдяки тому, що там дають більше грошей, і забувають, що серце України не місто, а село. Таким чином, коли ми забуваємо про свою народність, являється егоїзм і суспільна слабкість. Наша хворість — всевідсутність національного співчуття і соціально-політичної освіти, яка зв'яже суспільство і примушує кожную окрему людину почувати біль від ран, що наносять всьому племені або народові... Всебічна, хоч навіть однією думкою, участь у житті свого народу примусить нас забути про себе і про свою нудьгу. Наші батьки і діди міцно трималися народности; навіть того не помічаючи, вони могли залишатися українцями. А ми вже повинні визнати свої особливості... Чисте, правдиве стремління завше виведе нас на певний шлях. Щодо виучування мови, то без знання її всі українські стремління будуть збудовані на піску.» ⁴⁵⁾

Зацитований лист являє цілу програму тогочасного українського руху. Потебня був не один. Навколо нього гуртувався цілий гурток харківських студентів — переконаних українців: П. Лобко, О. Шиманов, І. Біликов, М. Жученко, Хв. Павловський, І. Паученко, С. Сукачев, І. Шам, В. Мова та інші. ⁴⁶⁾ Ці студенти Харківського Університету мали зв'язки з українськими гуртками інших міст України. Вони поширювали українські книжки серед народу, засновували недільні школи, провадячи навчання українською мовою. Харківські студенти радо відгукнулися на заходи Шевченка щодо поширення освіти серед народу рідною мовою і зокрема на його звернення поширювати серед народу «Буквар», що його видав Шевченко 1860 року. Про це свідчить листування і щоденник В. Гнилосирова — однокласник і приятель Потебні. На доручення українського гуртка харківських студентів В. Гнилосиров звернувся листом до Шевченка, в якому писав: «Щироповажаний пане й добродію, Тарас Григорович! Хто до кого, а ми до вас, коханий пане, шануючи Ваше письменство і розум, кидає-

мось прохати поради в такім новім ділі, як діло введення нашого язика в тутешніх школах, в науку городянам нашого міста, покищо. Отак, як бачите: у нас, у Харкові, хлопці, пориваючись наввипередки, доступили до начальства та й виканючили дозволеніє огулом вчить людей письма вже в другій празниковій школі. Порадившись між собою, замість одного якби начальника, або виборного, як завели в першій школі — парубота учинила раду школи з 11 членів, а сі то людиці нараяли мене списатися з Вами, що Ви скажете і яку пораду дасте, бо діло притьмом хороше, та поки й важеньке — вчить земляків. Воно, знаєте, виступа боязко, наче соромлячись, бо ще не знає, як його привітають в світі. Люд наш ще поки мовчить, і велика праця малої купки людей, опріч може Вас, минала й минає його, як всякий світ істини. Скажу по щирій правді — не велика надія, щоб у Харкові доля приголубила оце нове діло. Тутешній люд чимало позабував дечого свого рідного, якось трохи окацапів — і далі й далі — овсі відцурається або й загубе і останні шматки своєї самостійности: бо вже й так, але не наскрізь пронявся городовим чвирем, себто... Та Вам, Тарас Григорович, нічого доказувати... Тута вся річ об тім тільки, щоб діло наклонулося з верху (верхом дратую я тут Харків), бо ця ініціатива не підійметься в малих українських городках, а тим паче в селах. Поки наші городяни не почнуть шанувати свою мову й не зв'яжуть з нею діло розумної жизни — то все і більш для глузування турбуватимуться люди з гарячим серцем. Широ віщую, що тепер і для України починається переходна пора і що се діло треба віддати на людську волю і силу історії, а ця щось дуже закудлана в наше урем'я. Напростець кажу, що коли діло се не дурниця, то ніхто не зупинить його... Така смутна думка в'ялить кожного чоловіка, поки він не вдариться на широкий битий шлях. Почин, добродію, виступа тихесенько в отсю заверюху (мов чує то таємне) в далеку дорогу — благословіть же оці думи на своїм порогу... Хто щиро візьметься за грамоту, з тим можна буде читати вкраїнські книжки або й дарувати їх, хай розходяться поки по нашому сірому світові. Про оці то книжки я зараз же лагожусь писати і П. Ол- (Кулішу). Коли маєте, що лишне з наських книжок, а надто і свої поетичні творення, то, будьте ласкаві, наділіть, чим можна буде. Нехай діло буцім само собою вирина, а то для заводу

друга пазникова школа, поки ще не маючи ні котрого скарбу, не втне самотужки нічого значного, а тільки, мабуть, Граматки Золотова на перве хозяйство. Просю Вас по ласці... будьте невсипущі, як колись і щедрі на почин — орудуйте нами, як знайдете кращим.» ⁴⁷⁾

Невідомо далі нічого про листування Шевченка з гуртком харківських студентів, крім привітальної телеграми до дня його народження, яку Шевченко отримав уже будиши тяжко хворим. Вістка про смерть Шевченка глибоко зворушила студентську молодь Харкова. Для вшанування його пам'яті була влаштована вечірка, на якій зібрано 280 карбованців для закуплення «Букваря» Шевченка і поширення його серед народу. В перші роковини з дня смерті Шевченка українські студенти Харківського Університету прийняли рішення «щороку святкувати роковини Тараса, поділяючи це свято з кожним чоловіком». На вечорі пам'яті Шевченка 1862 року — в перші роковини з дня смерті поета — промовляли три професори університету і зібрано 300 карбованців, які вирішено «повернути на просвіту того народу, з якого вийшов незабутній кобзар Т. Шевченко». ⁴⁸⁾

Культурно-освітня праця харківських студентів, як це видно з дальшого листування В. Гнилосирова з Костомаровом, поширюється. В лютому 1863 року в листі до Гнилосирова Костомаров, висловлюючи подяку за влаштування концерту на користь видання українських книжок, закликає продовжувати працю в цій справі: «Протягуйте, панове, діло, що ми старі почали, кохайте, зрощайте ту ниву, що ми колись... орали та засівали, любіть щирим серцем народ свій... Як підніметься народність южноруська, як засвіте його література, то буде початком нової історії цілого племені слов'янського.» ⁴⁹⁾

До визначних заслуг Харківського Університету перед українською культурою належить також «Записка комісії професорів Університету в питанні про заборону української мови» 1905 року. У відповідь на запит про погляди в цьому питанні Харківського Університету, рада професорів ухвалила: «Вважаємо необхідним, щоб у початкових школах в місцевостях з українським населенням було введено навчання читання і письма в українській мові... так само і видання на українській мові літературних хрестоматій та інших педагогічних підручників.» ⁵⁰⁾

Револуція 1905 року на Україні проходить під знаком масового українського руху за національну свободу, за українську школу і пресу, за українські катедри і українізацію університетів. Студенти і частина професорів Харківського Університету приєднувалися до цього руху і в наслідок цього 1907 року професор Сумцов почав читати курс історії української літератури українською мовою. Міністерство освіти незабаром заборонило читання цього курсу, але професор Сумцов, підтриманий українським студентством, таки дочитав його до кінця. Так Харківський Університет знову виявив своє українське обличчя.

В революцію 1917 року курс історії української літератури в українській мові був знову відновлений, а разом з цим професор Багалій почав уперше за всю історію Харківського Університету викладати українською мовою історію України. «Сирий етнографічний матеріал» — як висловився Потебня, таки захотів бути повноправною нацією і створив свою власну — українську державу. Після упадку УНР столицею України став Харків. Нова «радянська влада» хоч і прагнула зробити Харківський Університет знаряддям своєї більшовицької політики різними реформами і навіть заміною назви «Університет» на «Інститут», але української традиції Університету не змогла зламати і обірвати ще довгий час. На руїнах російського університету виростав Український Університет з іменем О. Потебні. Колишнє Харківське Историко-Филологическое Общество, у якому під зовнішньою російською формою снувалася сильна нитка українознавства, скинуло накинену російську форму і виросло в Харківську науково-дослідну катедру історії України і української культури на чолі з академіками Д. Багалієм і М. Сумцовом.

Історія поставила знову українську націю і українську культуру перед тяжким іспитом в 30-х роках. Темні сили російського мрякобісся тепер уже у формі більшовицької «диктатури пролетаріату» і під знаком комунізму вхопилися за колесо історії, щоб повернути її назад, знищуючи молоді паростки української культурної творчості і фізично винищуючи діячів української культури. Те, що створено українськими силами в роки революції і в пореволюційні 20-ті роки в ділянці української культури, в 30-х роках поставлено більшовицькою Москвою під колеса тотального знищення. Святкуючи 150-річчя Харківського

Державного Університету, Москва відзначає це свято як свою перемогу. Немає вже в Харківському Університеті науково-дослідної катедри української культури і немає вже її діячів — усіх їх поголовно винищено. Їхні імена й створені ними культурні вартості вилучено з ужитку. Вже давно витерто ім'я Потебні — замість нього на відповідному місці вирізьблено напис: «Харківський Державний Університет ім. М. Горького». 150-річний ювілей цього університету святкується як торжество російської культури.

II

Основники Харківського Університету — українське шляхетство, зрівняне з російським дворянством — у значній своїй частині хоч і дивилося на університет як на шлях до державної служби в російській імперії, але було ще настроєне автономістично, не забуло ще свого «козацького роду» і не один з цих нових «російських дворян», як В. Маслович —

«Желал би в скромном уголке,
В Украине священной
И с лирою в руке
Провесть мой век смиренно.»

Воно ще зберегло свій український патріотизм, згадувало про героїчне минуле своїх козацьких предків і мислило свій край окремою країною. Зв'язаність його з українською культурною історичною традицією поклала свій відбиток і на Харківський Університет. Яскравим зразком і типовою фігурою в цьому відношенні є сам ініціатор і основник університету Василь Каразин. Така його стаття, як «Взгляд на украинскую старину» (1842 р.), вміщена в «Молодику» 1844 року свідчить про живий інтерес до минулого України, де уявляються йому старшини в «разноцветных жупанах», бо й він сам у дитинстві спостерігав старовинний український побут. В статті «Еще некоторые замечания о Слободско-Украинской губернии» (1820) Каразин відзначає, що слобожани, порівнюючи з правобережними малоросіянами більше «обрусели», але зближення слобожан з великоросами в мові «не простирается на характеры». «Ничего почти не передали они друг другу из похвальных своих

качеств.» Українці різняться від москалів тим, що «больше имеют опрятности, гостеприимства, вежливости. И вежливость сия у него чистосердечна; он не имеет намерения виторговать ею чтонибудь. Из користи он не унижается. Замолчит, но не скажет никакой подлости... Украинец больше щедр, больше стремителен к познаниям, и действительно больше в них успел. Простирая сравнение далее, можно сказать, что украинец имеет более способностей к художествам.» При цьому, говорячи про українців Каразин вживає виразу «наш народ», виразно виявляючи свій український патріотизм.⁵¹⁾ Про це ж свідчить і його заява: «Главным предметом учреждения Университета было у меня благосостояние моей милой страны и полуденного края России». Свою промову перед дворянським зібранням 1802 року Каразин почав похвалою Слобожанщині і висловом свого бажання зробити добро «любезнейшей моей Украине». «Я смею думать — говорив далі Каразин — что губерния наша предназначена разлит вокруг себя чувство изящности и просвещения. Она может быть для России то, что древние Афины для Греции. Известны способности иноземцев наших. В столицах привыкли почитать таланты природным нашим стяжанием. Благотворен наш воздух, кроток наш климат, удобен прельщать самых иностранцев, которых мы пригласим себе; земля представляет величайшие удобства для заведения всякого рода. Науки и искусства водворятся в нашей отчизне; оне почтут ее своею собственною; оне вспомнят милую для них Грецию... Оне в восторге забвения скажут: древняя Греция, отечество наше, нам возвращеная!»⁵²⁾

Отже, засновуючи Харківський Університет, Каразин дивився не в столиці імперії — Москву і Петербург — і бачив стимули культурного відродження не в московській культурі, а на Україні в її природних здібностях і в зв'язку із західною культурою. У відношенні ж до Росії Україна, в уявленні Каразина, має відіграти велику культурно-освітню місію. В словах Каразина чується відгук минулого XVIII віку, коли Україна в дійсності виконувала цю свою місію.

Деякі історики відзначають, що Каразин, закладаючи Харківський Університет «действовал именно в духе своего, т. е. малорусского народа». ⁵³⁾ Це поклало свій відбиток і на характер Харківського Університету. Цей характер Харків-

ського Університету, відмінний від інших російських університетів, обумовлювався як складом своїх слухачів та українською стихією, яка його оточувала, так і самим науково-навчальним профілем і складом професорів. О. Потебня між іншим, писав: «Я гадаю, що кожен з російських університетів не свідомо одбиває на собі особливості своєї країни. Ми, харківці, не помічаємо своєї оригінальності доти, поки ми бачимо лише себе...»⁵⁴⁾ Цю оригінальність Потебня бачив в українському складі студентів. Якби таким був також і склад професорів, то на думку Потебні університет був би цілком українським. І тому він бачив завдання у тому, щоб російських професорів заступити тубільними, українськими і дбати про те, щоб студенти були «перш за все українцями».

Але й без досягнення цього ідеалу, Харківський Університет в першій чверті XIX віку мав своєрідне обличчя: він у значній мірі відхилявся від того призначення, що на нього покладав російський уряд, а саме: готувати відданих чиновників російської держави. Замість цього Харківський Університет виявив ухил до місцевого українського життя і спрямував свою увагу на вивчення свого краю і на піднесення його економічного і культурного рівня. Це виявлялося у створенні «Филотехнического общества» і в іншій культурно-громадській діяльності поза університетом, а також і в науково-навчальному профілі і наукових заінтересуваннях. Цим своїм «ухилом» до місцевого українського життя Харківський Університет зобов'язаний перш за все В. Каразинові.

Своєрідне обличчя Харківського Університету визначалося також типом українського студента. Як відзначає мемуарист, харківський студент був ідеалістом. «Цей ідеалізм він усвідомлював у собі і почасти ним гордився, називаючи петербурзького студента чиновником.»⁵⁵⁾ Цей ідеалізм виявлявся в глибших наукових заінтересуваннях і в літературному рухові, який відбувався під знаком національного романтизму.

Професорський склад Харківського університету все це підтримував. В цьому відношенні Харківський Університет також був у кращому становищі, ніж інші російські університети. Як свідчить сучасник, Харківський Університет в перший період свого існування являв собою «німецько-французьку колонію».⁵⁶⁾ Число професорів-чужинців було

більше числа російських професорів. «Рядом з небагатьма росіянами, які зібралися в Харкові теж з різних сторін широкої Росії, можна було бачити і француза часів революції, і німців, які винесли із своєї поневоленої вітчизни непримиренну ненависть до Наполеона, і італійця, і венгерського слов'янина. Така різноманітність складу, такі різниці поглядів, переконань і освіти... вели неминуче до антагонізмів, породжували дух партій, збуджували пристрасті...».⁵⁷⁾ Можна сказати, що Харківський Університет цим своїм складом і духом боротьби поглядів був більш європейським, ніж російським і не випадково антагонізми і боротьба виявилися в протиставленні двох таборів: чужоземні професори і українці мали в особах російських професорів своїх противників, які виступали як «русская партія». Як тільки виникав спір, «з їх фаланги підносився голос: „в протокол записать! Довести до сведения начальства!“». Постійною їх тактикою було — назвати необережного вільнодумця ворогом порядку і отечеста. І це називали вони служити вірою і правдою.»⁵⁸⁾ Жертвами «русской партии», як відомо, стали й українські молоді науковці — Костомаров і Сумцов. Перший написав дисертацію, яка була відхилена з міркувань зовсім не наукового характеру. Те ж саме трапилося з Сумцовом. Після виїзду славіста М. Дрінова — болгарина за національністю і діяча болгарського національного відродження, його місце заступив Петр Алексеевич Безсонов — слов'янофіл московського типу, який був призначений ординарним професором Харківського Університету «во внимание к его несомненно добродушному правительственному и патриотическому направлению». Свою професорську діяльність в університеті Безсонов поєднував з доносами, якими багато шкодив дійсним професорам. Коли проф. Н. Сумцов подав 1885 року свою дисертацію на ступінь доктора на тему із історії української літератури половини XVIII віку (Иоанникий Галатовский и Лазар Барановский), то Безсонов обвинуватив автора в українофільстві. Сумцову так само як і Костомарову довелося писати іншу дисертацію.⁵⁹⁾

Так виглядає зустріч двох культур в стінах Харківського Університету. Ця зустріч виявилася в боротьбі «російської партії» проти вільнодумства і західних впливів і, зокрема, проти українофільства. Українська традиція хилила Харківський Університет до найтіснішого зв'язку із

західнім світом. На початку XIX віку в харківському університеті помітне пробудження інтересу до німецької ідеалістичної філософії, підтримуване такими професорами, як Шад, якого пізніше було вислано з Росії. 1813 року у Харкові вийшов переклад твору Фіхте під заголовком: «Яснейшее изложение, в чем состоит существенная сила новейшей философии». Харківський Університет стояв спочатку на вищому науковому рівні, ніж інші російські університети і сприяв поширенню інтересу до філософських дисциплін. Посилення в Харківському Університеті російського впливу вело до його занепаду. Замість висланого в 24 години Шада, на катедру філософії був призначений професором «квартильный полицейский надзиратель» Чанов. Опікун Харківської шкільної округи З. Карнеєв проектував зовсім викинути з університету філософію, бо «она ни во что ставит черта и волшебников, тогда как черт и колдуньи производят много бед на свете». ⁶⁰⁾

З 1815 року починається новий російський період в історії Харківського Університету, який у відмінність від попереднього, що його можна б назвати українським, позначається все більшим втручанням російської урядової адміністрації у справи університету. Цар Микола I скасував статут університету і запровадив 1835 року новий, яким обмежено автономність самоуправи університету і передано з рук професорів в руки адміністрації. Проведено чистку університету від неблагонадійних елементів, зокрема від чужоземних професорів. Заборонено наукові відрядження за кордон. 1848 року «залізна заслона» знайшла й своє теоретичне обґрунтування: «Университет необходимо ограждать от бурь, волнующих соседние государства». Крім західних впливів, об'єктом переслідувань і доносів стали також «українофільські» настрої. В «Донесении» від 16 лютого 1885 року попечитель округи писав, що в Харківському Університеті не все в порядку і що причиною «дерзких нарушений приличий и порядка» є «влияния вредоносных исторических теорий, сложившихся в головах наших украинофилов». Попечитель Корнеєв насаджує в університеті показове благочестіє і розганяє «мрак философического заблуждения», що ґрунтується на «кичливости разума». Деякі з професорів «російської партії» пристосовуються до всіх цих вимог начальства і, до речі й не до речі, вставляють у свої праці тексти із Святого Писання, точнісінько

так, як пізніше в сталінську епоху, професори змушені були до речі й не до речі вставляти в свої лекції тексти з писань Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна. Інший попечитель Перовський дістав право призначати професорів і ад'юнктів, і вказував раді професорів, кого обирати почесними членами. Не дивно після цього, коли в числі почесних членів Харківського Університету опинилися граф Аракчєєв («в знак уваження к отличным познаниям и заслугам, оказанным отечеству»), а також Магницький, який розгромив Казанський Університет, і навіть шеф жандармів, ген. Бенкендорф.⁶¹⁾ Все це повторювалося з дивовижною подібністю в роки диктатури Сталіна, коли «аракчєєвський» режим був доведений більшовиками до крайніх меж російського мрякобісся.

Російський дослідник «областних культурних гнізд» російської імперії між іншим писав: «Своерідністю Харкова, у співставленні зі Смоленськом і Казанню, є сполучення двох культур: української і російської. Харків жив в оточенні українського народного життя, української культури... Проте, існування російської і української культури в одному культурному центрі не було антагоністичним. Навпаки, характерним є той факт, що одні і ті ж автори писали й по-українськи й по-руськи... Характерну рису... літературного руху в Харкові складала чисельність російських журналів... Поява українських текстів в російській харківській журналістиці є глибоко показовою... Тут, на сторінках прогресивної журналістики відбувалося єднання двох братерських літератур. Тут, в обласному культурному центрі, підготовляли той широкий рух до засвоєння вартостей української літератури і прилучення («приобщения») її до російської культури, який ми спостерігаємо в 20-30-х роках в столичних російських журналах.»⁶²⁾

Така характеристика російсько-українських культурних взаємин в багатьох моментах розбігається з дійсністю, а в інших потребує значних коректив. Насамперед потребує уточнення визначення харківського «культурного гнізда» як сполуки двох культур — російської і української. Слід мати на увазі, що Харків і, зокрема, Харківський Університет, був місцем зустрічі української культури і європейської, зокрема польської. Не випадково куратором Харківського Університету був граф Потоцький. Серед професорів Харківського Університету в перше десятиліття

було 29 західноєвропейського походження, з них німців 18, французів 4, і слов'ян 7. Серед них були такі імена, як Роммель і Шад, який був запрошений до Харкова за рекомендацією Гете і Шіллера.⁶³⁾ І, звичайно, має підстави дослідник університету відзначити, що «західноєвропейська освітня стихія, в особах кращих професорів Харківського Університету, стала робити помітний вплив на місцеву культуру».⁶⁴⁾ Так само й інший видатний дослідник української літератури Дашкевич відзначає: «В Україні знайомились із західною літературою часто в оригіналі. Ствердження цього знаходимо в „Сочинениях и переводах студентов императорского Харьковского университета” в 1818-1822 роках. Тут зустрічаємо переклади з мов: німецької, французької, польської. Один з перекладів присвячений професорові Кронебергу, який був відмінним знавцем чужоземних літератур... Переклади Гулака-Артемовського з чужоземних поетів, поміщені в „Украинском Вестнике”, належать, мабуть, до цього ж харківського інтелектуального руху. Молодь заохочувалася до перекладів, мабуть, і прикладом професорів Гонорського, Филомафитського і Срезневського, які містили свої переклади в „Украинском Вестнике”. Взагалі в цьому журналі друковано багато перекладів з старих і нових мов. Ми зустріли тут і ім'я такого діяльного пізніше літератора Ореста Сомова — під перекладом декількох віршів з „Дантового Пекла” („Украинский Вестник”, 1817, ч. 4, стор. 100).»⁶⁵⁾

З наведених відомостей трудно зробити висновок про переважаючий вплив російської культури, до чого схильні російські історики. Характерно, що говорячи про західні впливи на російську і українську літератури, Дашкевич відзначає, що тоді, як «Карамзін, Озеров, Жуковский подражали французам и немцам... в украинских произведениях сразу водворился реализм и живая народная речь.» «В украинских повестях сравнительно ранее появилось верное и в то же время весьма сочувственное изображение народного бита, в чем оно опередило было на время общерусскую литературу.» Все це заперечує твердження російського історика Петрова про цілковиту залежність української літератури від російської і від її стилів. Сентименталізм в російській літературі є, на думку Дашкевича, чисто літературним явищем, наслідком літературного впливу, тоді як сентименталізм в українській літературі є явищем

національно-органічним, виявом однієї з рис українського національного характеру. При чому сентименталізм, наприклад, у Квітки не перечить вірності зображення. «Маруся» Квітки, як зображення українки, з її силою любови, глибоким почуттям і душевною витонченістю зберігає значення до нашого часу. Цього не можна сказати про твір російського письменника Карамзіна «Бедная Лиза». Сам Квітка визначав генезу своєї повісти не з літератури, а з життя і в протиставленні до штучних витворів російського літературного сентименталізму: «Мне было досадно, что все летают под небесами, изображают страсти, создают характеры; почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадает на глаза? Живя в Украине, приучась к наречию жителей, я выучился понимать мысли их и заставил их своими словами пересказать публике.» Звідси ясно — зауважує Дашкевич — що погляди про залежність Квітки від російської літератури є безпідставними.⁶⁶⁾

Є більше підстав ствердити, як характеристичну рису російсько-українських культурних взаємин 20-30-х років XIX в. вплив української національної стихії на російську культуру. Дуже промовистим є той факт, що цитований уже нами Піксанов у 20-х роках XX віку, коли ще не тиснула на нього офіційна ідеологія вищости російської культури над українською, писав «о целом вторжении украинской культуры в великорусскую, о сильном и длительном влиянии» української культури на російську.⁶⁷⁾ Під цим розуміється поява української теми і українських творів на сторінках російських журналів в обох столицях імперії — Москві і Петербурзі, а також поява українців типу Наріжного і Гоголя в російській літературі, які були виховані в українській літературній традиції і зв'язані з українською культурою. Значне число цього наїзду українців в російську культуру і журналістику були вихованцями Харківського Університету.

Тоді, коли у самому Петербурзі «захоплює всіх все малоросійське», як висловився Гоголь у листі 1829 року і українці з своєю українською тематикою займають помітні позиції в російській журналістиці і літературі, на Україні в Харкові росіяни самі попадають в полон української стихії, яка починає вже виявлятися в літературі. А. Кіріпичников у своїх «Очерках по истории русской ли-

тератури», між іншим, відзначає: «Мягкая природа и проникутая тихой поезией жизнь малорусской деревни имеют притягательную силу не для одних только уроженцев этих стран; часто северянин, прожив некоторое время в Украине, привязывается к ней сильнее, чем к своей суровой и менее поетичной родине.»⁶⁸) До таких акліматизованих на Україні росіян належить кілька імен, які були захоплені українським культурним процесом і вони увійшли в історію українського відродження. Автор першої «Граматики малороссийского наречия» (1818) великорос з роду А. Павловський написав свою працю як «українофіл», — з симпатій до української народної пісні й мови. Ці симпатії він здобув на Україні. У Харківському Університеті вчився і М. Цертелєв — автор однієї з перших друкованих праць з української етнографії — «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819). Вихованець, а потім і професор Харківського Університету Ізмаїл Срезневський (1812-1880), теж родом великорос, «так захопився був українством, що спершу цілком присвятив йому свою діяльність» (С. Єфремов). Наслідком його захоплення українською народною творчістю і побутовою старовиною з'явилося видання української народної поезії «Запорожская Старина» (1833-1838) в шести книгах. «З юнацьких років знайомий з Квіткою, Артемовським-Гулаком, з його друзями і приятелями, Срезневський у своїх нахилах, смаках і спрямуванні цілком природно став полум'яним українцем» — писав біограф Срезневського Ламанський. Харківський період діяльності Срезневського був «відображенням місцевих культурних настроїв» серед тодішньої харківської інтелігенції.⁶⁹) Це видно з листа Шпигоцького, який в листі до Срезневського 1831 року писав: «О друг мой! Ревнуй, ревнуй о пробуждении малороссийского гения и верь мне: твои труды будут оценены... Работай... и пламень духа... разольет румяное зарево, венок твой, венок твоему самоотвержению для славы тебя питающей и поящей Украины.»⁷⁰) Крім «Запорожской Старины» серед українських матеріалів І. Срезневського зберігся великий збірник українських народних пісень «Собрание памятников украинской народной поэзии», складений 1826 року. В цьому збірникові збереглися імена збирачів — цілий гурток товаришів Срезневського, студентів Харківського Університету: Ів. Розковшенко, О. Шпигоцький, два брати Євецькі, А. Хиждець, Надія Розков-

шенко, І. Дячків, Ол. Покорський-Жаровко, Ів. Лисавицький та інші.⁷¹⁾

Разом з одним із цих своїх друзів Росковшенком Срезневський почав свою літературну діяльність, випустивши «Украинский Альманах» (1831). У статті «Взгляд на памятники украинской народной поэзии» (1834) Срезневський писав: «В настоящее время нечего доказывать, что язык украинский (или, как угодно называть другим, мало-российский) есть язык, а не наречие русского или польского, как доказывали некоторые, и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских, что едва ли уступит божескому в обилии слов и выражений, польскому в живописности, сербскому в приятности, что этот язык, который будучи еще не обработан, может уже сравниться с языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому — язык поэтический, музыкальный, живописный.»⁷²⁾ Про те, що Срезневський вірив у розвиток української літератури і старався цьому розвитку сприяти своєю літературною діяльністю свідчить також його «Украинский Сборник» (1838), у якому вміщено «Наталку Полтавку» і «Москаля Чарівника» Котляревського, а в дальших випусках плянував містити твори Артемовського, Боровиковського, Гребінки, Шпигоцького, Сквороди та інших. У передмові до першого збірника Срезневський писав: «Я начал украинский сборник „Наталкой Полтавкой” и, кажется, не мог выбрать лучшего начала: „Наталка Полтавка” была не только одним из первых книжно-народных произведений Украины, но вместе с первым сборником памятников украинской народности, образцом для всех последовавших; „Наталка Полтавка” имела сильное влияние на изучение украинской народности, можно сказать, пробудила его и до сих пор остается лучшим указателем почти на все важнейшие стороны, с которой должно изучать украинскую народность. Можно бы после этого и не упоминать о том, что „Наталка Полтавка” из книжно-народных украинских произведений большого размера по своему внутреннему достоинству занимает первое место, что она более всех любима во всей Украине, что, наконец, она доселе была не издана и переписчиками искажалась все более и более. Таким образом, „Наталка Полтавка”, занимая первое место в моем „Украинском Сборнике”, может быть с одной стороны считаема как бы

вступлением ко всему тому, что будет за нею помещаемо в нем, а с другой — останется навсегда одним из лучших его украшением.»⁷³⁾ І. Срезневський відвідав 1837 року самого Котляревського і мав з ним розмову про історію України і про збереження пам'яток української народності.

Така близька участь росіян, захоплених українською стихією, в українському культурному і літературному рухові свідчить не про «єднання двох культур», а про вияв певних симпатій до української народності і його духовної культури. В цьому відношенні великоруська народність і її духовна культура не могла так імпонувати українцям, як Україна великоросам. Гоголь, пішовши в російську літературу, вніс в неї «українську стихію» і лишився в ній, одночасно відштовхуючися від російської дійсності і ніде не виявляючи захоплення ні великоруським народним побутом, ні великоруською народною піснею.

III

Заснування Харківського Університету спричинилося до того, що Харків став першим помітним центром літературного руху на Україні. За ініціативою літературних і наукових сил університету постають місцеві журнали і альманахи, видаються книжки і збірники. Жвавій видавничій і літературній діяльності сприяла та щаслива обставина, що цензурний устав 1803 року встановлював таке правило: «цензура всех печатаемых в губернии книг имеет принадлежать единственно университетам, коль скоро они в округах открыты будут». Отже, фактично цензура перейшла до рук професорських колегій. Університет мав також свою друкарню. Першим пресовим органом у Харкові був «Харьковский Еженедельник» (1812). Пізніше виходили: «Харьковские Известия» (з 1816 р.), «Украинский Вестник» (1816-1819), «Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский Журнал» (1824-1825), «Украинский Альманах» (1831), «Утренняя Звезда» (1833), «Запорожская Старина» (1833-1838), «Сніп» (1841), «Молодик» (1834-1844) та інші. За перше десятиліття існування університету (1805-1815) було видано 210 книжок, що становить половину всіх видань в цілій російській імперії за той час. З того числа 90 праць належить професорам, 16 — студентам.

Характерною рисою харківської журналістики та інших видань є свідоме прагнення бути органами місцевого культурного життя і бажання надати їм українського змісту. Про це говорять вже самі назви харківських журналів і альманахів. Зокрема «Украинский Вестник» ставив своїм завданням «дати краще уявлення про місцевий край», познайомити читачів з історією України. «Харківський Демокрит» висловлював побажання, щоб цей журнал виповнювався творами місцевих письменників. Журнали виходили в російській мові і лише зрідка почали появлятися в них твори й українською мовою. Але це не охоронило їх від переслідування цензури. «Украинский Вестник» мав кілька попереджень і зауваг з боку цензури, а 1820 року січневе число було затримано цензурою і видання його припинено. Цензурні обмеження не дали змоги здійснити також проєкту видання журналу «Харьковская Муза», програму якого ухвалено факультетом 21 жовтня 1820 року за редакцією Гулака-Артемовського і Склабовського.⁷⁴⁾ Та, не зважаючи на всі обмеження і заборони, процес відродження української літератури відбувається з наростаючою силою. Українська література боронить своє право на існування і поповнюється новими творами. В. Белінський в рецензії на «Молодик» відзначив 1843 року: «В Украине есть своя литература; после „Молодика“ в этом не остается никакого сомнения... Харьков... сравнительно с другими губернскими городами, есть некоторым образом столица Украины, а следовательно и столица украинской литературы, украинской прозы, стихов». «Боже мой, сколько поэтов на Украине!». ⁷⁵⁾

Харківський літературний рух був дальшим помітним кроком у відродженні української літератури після «Енеїди» (1798 р.) Котляревського, висунувши на поле бою цілу низку імен, які знаменують українське літературне відродження: П. Гулака-Артемовського, Квітку-Основ'яненка, А. Метлинського, М. Костомарова, Ст. Писаревського, Марту Писаревську, О. Корсуна, Петренка, Бецького, Кореницького, Щоголева. Харківська доба в історії української літератури займає також особливе місце в літературній еволюції появою українського романтизму. Харківські романтики є першою організацією літературної школи на Україні — відзначає один з українських дослідників.⁷⁶⁾

Шлях українського відродження не був усипаний квітами і українські літературні і культурні взаємини були

далекі від тієї ідилії, яку схильні малювати російські історики. В наслідок колоніальної й русифікаторської політики Росії на Україні, швидкими темпами знижується грамотність українського населення, деморалізується і перетягається на російську службу українська культурна верхівка, руйнуються культурні центри і матеріальні засоби розвитку української культури. Український культурний процес перегороджено потужною греблею русифікації і він майже зникає з поверхні суспільно-громадського життя, ховаючись в культурно-історичній традиції українського селянства. Такі є перші наслідки «братнього» єднання українського народу з московським у спільній російській державі, так позначились «благодіючі» впливи російської культури на українську.

Харківський Університет, коли йде мова про його заснування і характер в перше десятиріччя існування, не є явищем російської культури і не був дарунком російської держави — можна ствердити цілком протилежне: засновано його за ініціативою українського шляхетства і на його кошти, і був він у значній мірі відгуком українських культурних змагань, продовженням української культурно-освітньої традиції. Своїм студентським і професорським складом Харківський Університет цілком відповідав духові української культурно-освітньої традиції (студенти були переважно українці, а професори в більшості не російського походження, репрезентанти західного світу). Цей характер університету виявився і в його культурно-освітній діяльності, завдяки якій Харків став першим осередком українського культурного руху і відродження нової української літератури.

Українські настрої і прямування тогочасної молоді університетської інтелігенції виявилися також і в харківській журналістиці. Згаданий вище російський історик літератури Піксанов називає харківську журналістику російською, яка репрезентувала в Харкові російську літературу і культуру, а «поява українських текстів в російській харківській журналістиці» трактується ним як братерська зустріч двох культур в одному культурному центрі, як «знаменне єднання двох братерських літератур». Таке уявлення про взаємини двох культур — російської і української — є цілком фальшиве. Харківські журнали виникли з місцевої ініціативи і на місцевому українському ґрунті,

і свідомо прагнули бути органами місцевого українського культурного життя. В цьому відношенні вони своїм змістом були, або принаймні виявляли тенденцію бути українськими. Так на них дивилися і читачі, які вимагали від редакторів тих журналів, щоб вони відповідали й змістом своїм назвам «українських» журналів. Редактор «Українського Журнала» Склабовський, між іншим, скаржився, що читачі цього журналу, маючи на увазі «одно только название „Украинского Журнала“, хотели, чтобы все книжки онаго были наполнены одними только известиями об Украине.» За браком літературних сил і частинно з огляду на цензуру цього не можна було здійснити, але Склабовський при цьому виправдувався: «Смеем указать, что все пьесы (т. е. статьи) напечатанные в „Украинском Журнале“, суть произведения Украины и большею частью Харькова, т. е. сочинены и переведены здешними любителями просвещения, особенно студентами сего университета и их наставниками. Впрочем, и относительно самого содержания статей мы старались обращать внимание на такие, в коих упоминалось что нибудь об Украине и Харькове.»⁷⁷⁾

Але не тільки тематикою харківські журнали були українськими (українська тема стала модною в цей час і в російських журналах). На сторінках деяких харківських журналів помітне плекання української культурно-історичної традиції і спогади про минуле України з українського кута зору, у яких виявляється український патріотизм, гордість зі славного минулого і скорбота над сучасним національним занепадом під гнітом московського імперіалізму. У першому числі «Українського Вестника» (1816 р.) надруковано велику статтю під назвою «Гетьман Хмельницький», у якій висловлено явне захоплення великим гетьманом України, як прикладом для сучасників: «Покличемо з темряви минулого мужа, що віддав усього себе на користь батьківщині: нехай буде він вічним докором для безжурних і твердою наукою для бадьорих. При імені Хмельницького, мало хто лишиться байдужим і не викличе в своїх думках тисячі споминів.»⁷⁸⁾ Автор статті про Хмельницького, написаної за старими рукописами, М. Марков — директор Чернігівської гімназії, що є теж показовим. На сторінках харківських журналів виявився також культ Г. Сковороди, про якого Василь Каразин писав,

як про «украинского нашего философа»... «Под чубом и украинской свиткой мы имеем своего Пифагора, Оригана, Лейбница.»⁷⁹⁾ В «Украинском Вестнике» 1817 року, IV кн. поміщено спогади про Сковороду Гесс-де-Кальве і Вернета, а також два листи Сковороди. В «Молодику» за 1843 рік появилися статті про Сковороду В. Каразіна і Срезневського. Цей культ Сковороди увійшов у сталу традицію Харківського Університету, яка виявилася пізніше у виданнях його творів, в науковому дослідженні його літературної і філософської спадщини і в заснуванні кількох культурно-освітніх установ у Харкові: Музей Слобідської України ім. Сковороди, «Педкурси ім. Сковороди».

Наскільки була міцною українська стихія в Харківському Університеті і в культурному житті Харкова в перше десятиліття існування університету, про це свідчить уся дальша історія цього університету: не зважаючи на всі обмеження і заборони з боку російської адміністрації, в ньому не переривалася українська традиція, яка виявлялася в інтересі до українознавства. Тенденцію відокремлення української науки від російської можна відчувати уже в репліці Івана Котляревського, який в розмові, навіть, з великоросом І. Срезневським про потребу вивчення історії України, яка на думку Срезневського є «одним з найважливіших епізодів Росії, і що цей епізод мусить бути опрацьований з особливою пильністю, тому, що Україні належить слава розв'язання долі і Польщі і Росії (відповів, що «тепер вона не можлива»...). «Коли б то так усі за діло приймалися! Та ще, коли б не москалі, а наші...»⁸⁰⁾ Бо й справді москалі трактували історію України лише як епізод з історії Росії, вивчення якої потрібне для дальшої експансії, з метою приготувати долю України і для Польщі — для її цілковитого приєднання і поглинення Росією.

Це ж наставлення на повну українізацію Харківського Університету шляхом заміни російських професорів українськими, як було згадано вище, мав і проф. Потебня, який сам своїми працями репрезентує українську науку і якими багато прислужився у боротьбі з фальшивими твердженнями російської науки. Його наукові праці були спрямовані проти русифікаційних заходів російського уряду і примусового накидання російської культури українцям з розрахунком витіснення української культури, а та-

кож і проти тенденцій російської науки обґрунтувати «прогресивність» асиміляції і виправдати заборону самостійного розвитку української культури.

Російська мова харківської журналістики не означає ще приналежності її до російської духовної культури, оскільки російська мова була літературною мовою й тогочасної молоді української інтелігенції і цей факт ще не говорить про її приналежність до російської культури. Харківські журнали своїм місцевим походженням і участю в них тогочасної молоді української інтелігенції з її прив'язаністю до місцевого краю і настановою до глибшого ознайомлення з його історією і до збереження «української старовини», а також і оборона на сторінках цих журналів української мови і права на її літературний розвиток — все це характеризує ці журнали, як органи українського культурного процесу. Той факт, що ці журнали виходили в чужій для українського народу мові свідчить не про «дружбу і єднання» з російською культурою, а про наслідки русифікаторської політики Москви на Україні і про штучне гальмування та заборони української культури російським урядом.

Про український характер харківської журналістики свідчить також поява в харківських журналах перших творів українською мовою. Ці твори свідчать про початок процесу дерусифікації української інтелігенції і відродження української літератури в українській народній мові. Цей процес відбувався при сильному спротиві не лише «адміністративної частини» російського суспільства, а й при неприхильному або часто й ворожому відношенні російської журналістики й діячів російської культури, які дбали про «єдність» цієї російської культури й були ворогами українського культурного «сепаратизму». Поява українських творів в столичних російських журналах і мода на все українське пояснюється не «дружбою» і пошаною до «братньої» культури, а зовсім іншими причинами, які були ґрунтом для заперечення росіянами самостійного розвитку української літератури. Літературно-естетичні симпатії до української екзотики і української тематики в російській літературі з розвитком самої російської літератури і, зокрема, навіть романтизмом. В ширшому аспекті, як справедливо відзначає і Піксанов, це був «широкий рух до засвоєння вартостей української літератури і при-

лучення її до російської культури». Російські журнали одночасно з уміщенням українських творів друкували статті, у яких доводили безнадійність і непотрібність самостійного розвитку української літератури, силкуючись перетягати українські сили в російську літературу. «Вестник Европы», 1815 року помістивши статтю польського вченого Бандтке про слов'янські мови, у якій автор заперечував «німецький» погляд на українську мову, як про наріччя «русского языка, испорченное примесью к нему языка польского» і стверджував, що «Язык малороссийский (которого столица есть Киев) как не уступающий в старшинстве великороссийскому, не может быть наречием последнего» і висловив побажання «чтобы язык малороссийский стал в ряды ученых языков славянских». Редактор «Вестника Европы» Каченовський виступив із запереченням такого погляду, вважаючи українську мову здатною лише для таких творів, як «Енеїда» Котляревського. Цю ж думку висловив на сторінках «Библиотеки для чтения» 1838 р. Н. Полевой, заявляючи, що думка про створення української літератури є хибною і що послідовники Котляревського показали лише «смешную сторону мысли об искусственном создании самобытной малорусской поэзии». Він не уявляв собі, щоб на Україні були створені твори «которые образовали бы отдельную словестность; все это составляет только частный элемент для общей русской поэзии и словесности». Вміщуючи українські твори в російських журналах, видавці керувалися переважно саме таким поглядом на Україну, як на частину Росії, а на її мову, народню пісню і літературні твори — як на провінційальне відгалуження російської культури. Українські твори в російських журналах знайомили читачів з приєднаною Україною, з її народом і словесністю на благо Росії та її культури. З такою думкою містив українські твори в «Молве» Надеждін. Крім того, як писав Надеждін, «малороссийское наречие может также служить к обогащению нашего языка. Пусть украинцы знакомят нас с ним в своих поэтических думах, в своих добродушных „казках"! Мы им должны быть душевно благодарны.»⁸¹⁾

Дітячі українського відродження, позбавлені можливостей мати свої власні українські журнали, де вони могли б друкуватися, були раді скористатися хоч би цією нагодою вийти з своїми творами в люди — на сторінках ро-

сійських журналів, і тому зі свого боку також переконували російську публіку, що «ближайшее знакомство с сею Славяно-Русскою Италиєю, ее языком и литературою, по многим важным причинам, для северорусов теперь совершенно необходимо» — доводив Бодянский.⁸²⁾ З цим же аргументом користи для самих росіян і російської літератури від уміщених українських творів на сторінках російських журналів звертався і Квітка-Основ'яненко до редактора ж. «Отечественных Записок» Краєвського, умовляючи його випускати періодичний літературний додаток до російського журналу в українській мові під редагуванням Гребінки. «Опять к малороссийской литературе — писал Квітка до А. Краєвського в листі від 25 XI. 1841 р. — Она движется и будет жить. Журналы (не к Вашему речь) не сотрут ее с лица земли, одолеет противников и гонителей... Вы можете содействовать ей. Дайте ей законный приют в Вашем журнале между обозрениями других литератур. Пусть патриот Гребенка один судит и рядит в нем. Хотя через три месяца выйдет статья, но Вы увидите, что она принесет пользу, и как воодушевлятся наши, и, ей Богу, язык и литература русская выиграют... Ну выиграют.»⁸³⁾ Але в цьому ж листі звертає на себе увагу виразна думка Основ'яненка про окремішність української літератури від російської. «Причтите и нашу литературу к басурманским и, не включая обозрения книг наших в рассийские, сделайте особое отделение между немцами, французами и проч.»⁸⁴⁾ Такий сепаратизм від російської літератури, мабуть, не сподобався Краєвському і тому український літературний додаток до ж. «Отечественные Записки» не був здійснений. Замість цього, в «Отечественных Записках» появилася рецензія В. Белінського на український альманах «Ластівка» Гребінки з неприхильним ставовищем до української літератури. Харківські літературні кола зустріли цю рецензію з обуренням. В листі до Краєвського Квітка повідомляв: «Должен Вам сказать, что при появлении у нас той кн. „Отеч. Зап.“ здесь все взбунтовались против Вашего журнала»... «О желании Вашем поспорить с нами печатно, я передавал здешней, ученой молодежи. Это надобно видеть, как все это сословие (их, студентов, большая часть из губерний знающих наш язык) закипит, забурлит, хватается за перья писать против „Отечественных Записок“. Не знаю напишут ли, но многие со-

бирались. И знаете ли? Этот раскол, произведенный русскими журналами против нашего языка, не долго будет существовать. Дайте нашим юношам возмужать, опереться, т. е. познакомиться с пером, они докажут и утвердят, что великорусский язык, есть только наречие нескольких губерний, дитя, то не старше нашего языка, старшего сына коренного славянского.»⁸⁵⁾

Виступи Белінського проти української літератури ще дужче загострили суперечки про українську літературу між українськими і російськими літераторами. Харківські літератори взяли в цій дискусії особливо активну участь, здобувши прихильне відношення і можливості поміщати статті в ж. «Маяк». В цьому журналі були надруковані статті: Антипенка (Корсуна) «Как думают областяне» як відповідь на неприхильну рецензію О. Сенковського на «Пана Халаявського» Квітки-Основ'яненка, яка була вміщена в «Бібліотеке для чтения» 1840 року за січень. Цього ж таки 1842 року в т. VI «Маяка» появилася стаття теж харків'янина К. Калайденського «Еще вот как думают областяне», яка є відповіддю харківського студентства Белінському на його критику української літератури в «Отечественных Записках», про що згадано в листі Квітки-Основ'яненка до Краєвського. Крім того, на захист української літератури в «Маяку» виступали: К. Сементовський, Тихорський, П. Корсаков, С. Бурачек.

Співпрацю російського «Маяка» з діями українського відродження можна пояснити у значній мірі тим, що його редакторами були «росіяни» українського походження, які зберегли свої українські симпатії з дитячих років. Зокрема П. Корсаков у рецензії на «Кобзаря» Шевченка пише: «Еще в детстве моем, проживая у родственников моих в Малороссии, я любил слушать тамошние мотивы, которыми убаювал меня слепой кобзарь Грицько».⁸⁶⁾ Так само й інший редактор «Маяка» С. Бурачек свою рецензію на «Листи до любезных земляков» Квітки-Основ'яненка закінчує словами: «О, поможи ж вам Боже, добрый земляче!»⁸⁷⁾ Вихованець Харківського Університету А. Левшин надрукував 1816 року в харківському журналі «Украинский Вестник» «Письма из Малороссии», у яких висловлював свої симпатії до українського народу і його мови. На його думку, якщо «гении здешней страны обратят на него (укр. язык) внимание и образуют оный, ...тогда ма-

лороссияне в славе ученых произведений своих может будут состязаться с просвещеннейшими народами Европы.» Професор Харківського Університету Ізм. Срезневський, відбиваючи настрої тогочасного літературного руху на Україні, в листі до Снегірьова писав: «И почему же глубоко-мысленный Сковорода, простодушный Котляревский, богатый фантазиею Основяненко, и еще несколько других, польстивших обещаниями и надеждой выждать от нию чтонибудь достойнее Украины — почему они должны остаться одни в доселе дикой пустыне украинской литературы?» Та й сам Срезневський був захоплений українським літературним відродженням і в значній мірі прислужився йому своїми літературними збірниками «Запорожская Старина» і «Украинский Альманах».

Прихильне відношення до української літератури «Вестника Европы», де часто поміщалися українські твори і висловлено співчуття до харківського журналу «Украинский Вестник» теж, мабуть, пояснюється тим, що редактор «Вестника Европы» одержав освіту в Харківському Колегіумі і тому українські твори були для нього приємними спогадами молодости. Так само й той факт, що «Отечественные Записки» спочатку містили прихильні рецензії на українські твори, можна пояснити зв'язками редактора Краєвського з Україною і українськими впливами. «Звуки поэтической Украины всегда были приятны моему сердцу, в них всегда веяло для меня что-то родное, что-то, близкое к русско-идеальному» — писав Краєвський.⁸⁸⁾

Але ця «прихильність» до української літератури Краєвського, так само як і інших російських «прихильників» всього українського, мала літературно-естетичний або історичний характер і саме тому, що з погляду цих «прихильників» «Малороссия необходимое дополнение Великороссии».⁸⁹⁾ Як тільки виявилось, що українська література зовсім не бажає бути «дополнением» російської літератури і культури і цим самим визначала окремий самостійний шлях і для України, одразу ж виявлялося справжнє обличчя цих «прихильників», а «прихильність» оберталась у свою протилежність. Спроба діячів українського літературного відродження Квітки-Основ'яненка і Гребінки побудувати російсько-українські літературні взаємини на підставі рівнорядності, дійсної дружби і взаємної пошани не вдалася. Реалізація таких дружніх взаємин мала вияви-

тись у випускові періодичних українських додатків при ж. «Отечественные Записки». Але це вже був український «сепаратизм». Для Краєвського і Белінського така співпраця і дружба була «ворожнечею». Коли сучасні радянські інтерпретатори поезій Белінського у відношенні до української літератури пишуть, що «Белінський повів рішучу боротьбу проти націоналістичних тенденцій, що зароджувалися в творчості реакційно-дворянських письменників, проти їх спроб протиставити українську літературу російській літературі»,⁹⁰⁾ то вони не помиляються. Помиляються вони тільки у визначенні «прогресивності» і «реакційності» партнерів, про яких пишуть. Коли Гребінка видав призбираний для українського додатку «Отечественных Записок» літературний матеріал у збірникові «Ластівка», Белінський справді повів рішучу боротьбу проти цієї першої маніфестації окремого існування української літератури і в непристойний спосіб висміяв її народній, демократичний характер, силкуючись перетягти українських письменників слідами Гоголя в російську літературу і доводячи безперспективність самостійного розвитку української літератури. Радянські критики не помиляються, коли пишуть, що Белінському не могло сподобатись те, що писав Гребінка у вступному слові «Так собі до земляків», де він, мовляв, викладає «ворожі вигадки про російську літературу» про те, що вона чужа українському народові і що хвалить «Енеїду» Котляревського і повісті Квітки-Основ'яненка, які, мовляв, тільки любить і читає український народ». ⁹¹⁾ І це правда, бо й другий український збірник Белінський зустрів глумливою іронічною заувагою: «„Сніп“ п. Олександра Корсуна від початку до кінця архималоросійська книга: російського в ній нема ні півслова.» Чи є така позиція Белінського у відношенні до перших українських збірників дружньою і прогресивною?

Не дивно після цього, що діячі українського літературного відродження 20-30 років оцінювали становище російських журналів і російських літераторів як неприхильне і вороже до самостійного розвитку української літератури. «Не пишите по малоросійськи! Как это смешно! — только и читаеш в журналах» — писав 1841 року Чужбинський. Байдужість російської журналістики до української творчості відмічає і К. Сементовський в рецензії на «Сніп» у Маяку» 1843 року, у кн. 23. Гребінка в листі до

Квітки від 13 січня 1839 р. повідомляв: «Цензура о нашем предположении начет прибавления к „Отечественным Запискам“ не говорят ни то, ни другое. Все как будто чего то боятся!» Бог з ними! — пише далі Гребінка і ділиться своїми заходами вийти на самостійний шлях збірником, що його він складав разом «з чудесним помішником Шевченком». ⁹²⁾ «Що то за завзятий писати вірші — пише Гребінка про Шевченка. Він дав мені гарних стихів на Збірник. Господи мій милостивий, як то народ гарно пише по-нашому, і чому у тії журнали нічого такого не беруть?» Цією ж бідою ділиться і Квітка: «Треба написати по нашому, а москаль, що журнал компонує, накопичить губу та й не схоче друкувати.» ⁹³⁾

З наведеного листування досить ясно виступають ті обставини, в яких доводилося працювати діячам українського літературного відродження. Наставлення росіян розглядати Україну як невід'ємну частину Росії вело їх до заперечення самостійного розвитку української літератури. І лише дякуючи тому, що українці займали досить поважні позиції в російському науковому і літературному житті, пощастило опублікувати дещо і цим започаткувати відродження нової української літератури. Особливо велика заслуга в цьому відродженні належить харківським журналам і літераторам-харків'янам, які були зв'язані з Харківським Університетом. Це тут в «Украинском Вестнике» з російського письменника Фалалея Повінухіна «відродився» український письменник Квітка-Основ'яненко, символізуючи цим початок процесу дерусифікації українського панства і народження української інтелігенції. На сторінках цього журналу появились перші твори українською мовою, в тому числі й такі, як байка «Пан та собака» Гулака-Артемовського. Тут же була надрукована і «Супліка до Грицька Основ'яненка», у якій відзначалась відрубність української мови від російської і придатність її до літературного розвитку, а в «Утренней Звезде» (1833 р.) появилася «Супліка до пана іздателя» Квітки-Основ'яненка, у якій він, дякуючи видавцям за вміщення українських творів, писав: «Нехай же знають і наших! Не усе ж для москалів: може б треба й для нас що-небудь. Бо є такі люди, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцім то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке, і розумне і полезне, і що стало

бильш нічого не можна й написати.» Сам Квітка-Основ'яненко zareагував на такі розмови повістю «Маруся», доводячи, що й «від малоросийського языка можна растрогаться». Так само і Боровиковський поставав проти несправедливого твердження «нібито українська мова придатна лише для вислову смішного і примітивного», доводячи це своєю творчістю в романтичному стилі. А найголовніше в літературній діяльності харківських романтиків це те, що вони свою творчість тісно пов'язали з історичною долею України, з ідеєю відродження української нації. «Як солодко мріяти душею про славу нашої України, рідної матері моєї! О друже, працєю для пробудження українського генія і вір мені: твої труди будуть оцінені» — ці слова Шпигоцького до Срезневського якнайкраще відбивають настрої молодих ентузіастів українського відродження.⁹⁴⁾

Багато з цього весняного цвіту українських мрій було приморожено холодними північними вітрами. Не всім вистачало сил протистоятися натискові російської імперії з її поліційним аракчеевським режимом і культурним імперіалізмом, спрямованим на тотальну русифікацію. Доводилося йти на російську службу, часто залишаючи Україну і там марнувати свої таланти. І не один з колишніх українських романтиків пізніше міг про себе сказати словами Левка Боровиковського: «Застигла моя муза в холодной неприветной Кацапщине — одела московские лапти и уже не запоет так, как певала в старину.» Велике число цих виходців з України і, зокрема, з Харківського Університету пішли в російську літературу і журналістику, являючи в ній «справжній наїзд «української стихії в російську культуру», як висловився Піксанов. Ці українці в російських столицях робили українському літературному рухові велику моральну підтримку. Прикладом тут може бути О. Бодянський, який дуже пильно стежив за українським літературним рухом на Україні і містив про нього статті в російських журналах. Так, у рецензії на «Малороссийские пословицы и поговорки, собранные ВНС» (1834 р.) харківським обивателем В. Смиринським) Бодянський не лише писав про українські приказки, як про «філософію народу», даючи свої зауваги до цього видання, а й скористався цим як нагодою для інформації про літературний рух на Україні: «На нашем Русском Юге заметна осо-

бення литературная деятельность». Зробивши огляд українських видань, Бодянський відзначив оригінальність української літератури, відсутність в ній літературного наслідування російської і те, що вона черпає з «багатых, самородных, своеземных рудников национального» — він відзначає «повчальний хід цієї юної словесности». ⁹⁵⁾ Ця стаття Бодянського викликала полемічний виступ російської критики на сторінках «Молви» (1834, ч. 33). Але така полеміка лише заохочувала до оборони українських позицій. В «Ученых Записках» Московського Університету 1834 р., ч. 5 Бодянський помістив статтю, підписану псевдонімом І. Мастак, з нагоди випуску друком «Малоросійських повістей» Грицька Основ'яненка, у якій знову забрав слово в питанні про українську літературу. Неначе у відповідь на вихваляння російської літератури і переманювання до неї українців, Бодянський поставив епіграфом до статті слова: — «Своя хата ліпша чужих палат». Відзначаючи жвавий літературний рух на Україні, Бодянський висловив надію, що «Украина, эта колыбель Руси, современем мало-по-малу сделается известнее ученому свету: ея язык и богатая народная поэзия займут надлежащее место в системе славянских народов.» ⁹⁶⁾

Відродження нової української літератури є найпереконливішим запереченням фальшивої теорії російських істориків про духовну і культурну спорідненість і єдність московського і українського народів: вона виникла саме на ґрунті відмінних національних культурно-історичних традицій і зовсім відмінних духовних особливостей українського народу. Інакше ця література не виникла б і була б зайвою. «Українська література створена оригінальним генієм українського племені й риси його виявились із достатньою яскравістю в письменників ХІХ ст.» — з усією рішучістю заявляє видатний дослідник літератури М. Дашкевич у своїй рецензії на працю проф. М. Петрова «Очерки истории украинской литературы ХІХ столетия», у якій не звернено належної уваги на органічний розвиток української літератури з прегнення народності до самовияву і національної творчості, в яких виявились скарги українського народнього духа і слова. Замість цього Петров поставив українську літературу у залежність від російської літератури і від її впливів. Заперечуючи цю тезу, Дашкевич стверджує, що рушіною си-

лою відродження і розвитку нової української літератури є чисто місцеві її основи й умови українського національного ґрунту. «Із цих основ першим щодо часу й значення були життєва сила племені, любов до народности і пробудження національної свідомости. Українці пристрасно люблять свою батьківщину й те саме почуття раз-у-раз одушевляє й їх поетів... Захоплення минулим, студіювання рідної старовини й народньої словесности стали від кінця минулого століття вихідним пунктом у розвитку свідомости українців... На Україні зібрання творів народньої поезії і творчий їх переріб і наслідування були не тільки останньою іскрою староукраїнського патріотизму, але рівночасно й початком нового життя.»⁹⁷⁾

Національна своєрідність української літератури на тлі російської літератури і взаємна оцінка в «зустрічі двох культур» виявилися особливо яскраво на харківському ґрунті. Російський дослідник Піксанов характеризує цю зустріч як «сочетание двух культур». На його думку «існування російської і української літератури в одному культурному центрі (Харкові) не було антагоністичним. Тут на сторінках прогресивної журналістики відбувалося знаменне єднання двох братніх літератур.» Доказом цього є для Піксанова існування в Харкові численної російської журналістики і той факт, що багато харківських письменників писали одночасно і російською, і українською мовами. З цього бачимо, як тенденція будь-що довести «єднання» і «сполучення» двох культур веде до викривлення і фальсифікації фактів. Є великою натяжкою вважати харківські журнали виразниками російської культури тільки на тій підставі, що вони виходили російською мовою і ще більшою натяжкою є бачити «зустріч двох культур» та їх єднання в тому, що діячі українського відродження змушені були в цей час писати й російською мовою, і навіть видавати цією ж мовою свої журнали. Не про єднання і дружбу двох культур свідчать ці факти, а про національний гніт і русифікацію та їх наслідки. Це є наслідки боротьби Росії з українською культурою. На послугах цієї боротьби царського уряду і «адміністративної» частини російського суспільства проти самостійного і необмеженого розвитку української культури була і російська культура, і діячі російської культури. Окремі одиниці з росіян справді шукали дружби і співпраці з українцями, але це

було «сочетание» опозиційних і революційних настроїв окремих росіян з українським національно-визвольним рухом у боротьбі з російським деспотизмом і брутальним імперіалізмом, яких соромились і ці росіяни, і бачили в них зло для російського народу.

Відомим є «українофільство» російського поета-декабриста Рилєєва, який шукаючи вислову своїх революційних настроїв у відтворенні відповідних історичних подій і постатей, знайшов їх саме на Україні — в українській історії і в українських постатях борців за волю рідного краю. Джерелом його надхнення і підтримкою його вільнолюбства була все та ж українська «История Русов», а також українські опозиційно-автономістичні настрої серед української шляхти, про які він безперечно знав, перебуваючи на Україні в маєтку своєї дружини на території колишніх слобідсько-українських полків. Близькі взаємини Рилєєва з українськими поміщиками сприяли поєднанню революційного лібералізму російських декабристів зі споминами про українське минуле.⁹⁸⁾ У творах К. Рилєєва на українські теми («Наливайко», «Богдан Хмельницький», «Палій») українська старовина виступає як нагадування про славних вільнолюбних предків і заклик до боротьби за свободу в сучасній дійсності. Ці заклики в українській історичній формі безперечно знаходили вдячний ґрунт і жваве сприйняття на Україні. Харківський «Украинский Журнал» знайомив своїх читачів з його творами і писав про автора «Войнаровського» з великою пошаною, як про «поета-громадянина». Серед студентів Харківського Університету був поширений твір «Рилєєв в темнице» і твори самого Рилєєва.⁹⁹⁾

Є відомості також про зв'язок революційної організації студентів Харківського Університету з Герценом, який перебував за кордоном. Цей зв'язок російського революціонера з українським студентством також пояснюється з одного боку позитивним відношенням Герцена до українського національно-визвольного руху («Ми проти імперії, тому що ми за народ... Україна мусить бути вільною» — писав Герцен) і з другого тим, що Герцен бачив на Україні опору для своїх революційних настроїв. Герцен знав про існування революційних організацій на Україні і, зокрема, покладав великі надії на Харківський Університет, вважаючи харківську студентську революційну організацію за

керівний центр. З листування членів цієї організації видно, що «Искандер [Герцен] надеется на Малороссию и Харьков». ¹⁰⁰⁾

В обох випадках виявляється взаємне зрозуміння і співчуття у боротьбі з російським деспотизмом, а не «сочетание двох культур», як схильні трактувати такі факти російські дослідники. Рилеев і Герцен виступають в даному випадкові під західним впливом спільно з українцями проти московської культурно-історичної традиції, яка виявляється також в таких явищах, як російський деспотизм і великодержавний шовінізм, сполучений з російським імперіалізмом. Були інші події і факти в культурному житті Харкова, в яких зустріч двох культур, взаємна їх оцінка та відносини, дійсно виявлялися і в більш безпосередній, наочній формі. Однією з таких подій була постава типової національно-російської п'єси кн. О. Шаховського «Козак-Стихотворец» в Харківському театрі.

Опера-водевіль «Козак-Стихотворец» мала в цей час величезну популярність в Росії — в Петербурзі і Москві. Цю свою популярність вона здобула не мистецькими вартостями, яким Пушкін дав досить сувору оцінку. ¹⁰¹⁾ Її популярність ґрунтувалася, очевидно, на відповідності її ідейного змісту й образів тогочасних російських великодержавно-патріотичних настроїв і уявленням про Україну й українців. З цього погляду вона є витвором російської культури, коли брати це поняття в його національно-духовному змісті, як вияв духовності і психології московського національного типу. Дія п'єси відбувається на околицях Полтави, в дні перемоги Петра I над Мазепою і шведами. Російський князь, посланий Петром оголосити козакам про остаточну перемогу над шведами і дізнатись, чи одержані козаками гроші, пожалувані царем в нагороду за участь у боротьбі зі шведами, довідується, що гроші затаїв «тисяцький Прудіус» за допомогою «повітового писаря Грицька». Спроба Прудіуса і Грицька перекласти свій злочин на «козака-стихотворця» Климовського не вдається. Прудіусові доводиться негайно роздати козакам затаєні царські гроші. Ослушників царського веління чекає суворая кара, але побачивши їх повне розкаяння, князь береться виклопотати їм прощення. Ця нескладна сюжетна схема переплетена з історією кохання селянської дівчини Марусі до московського князя Климовського, наділеного «песен

чудных даром» (звідси — козак-стихотворець). Але головна тенденція п'єси — в показі піклування царя над простим людом українським і в російському патріотизмі. Українські престоноародні персонажі показані в стилі модного в той час висміювання малоросів, що мало служити розваговим елементом п'єси. Все це імпонувало росіянам і тому вона мала великий успіх у глядачів Москви і Петербургу.

1817 року «Козака-Стихотворца» виставлено також і в Харкові. Як же зустріли харків'яни цю російську п'єсу на українську тему? Про це свідчить анонімна рецензія в «Украинском Вестнике». Автор її писав: «Читаючи в оголошенні про постановку одного [„Козака-Стихотворца“], я сподівався побачити щось подібне до незрівняної малоросійської „Енеїди“; мрії мої про вдоволення підкріпилися ще чутками, з якими оплесками прийнята була ця опера у петербурзькому театрі; але скільки б уява моя не була зайнята на користь п'єси, все ж я ледве міг дослухати кінець. Що це за твір?.. Проживаючи на Україні п'ять років уже, не впізнаю жодного малоросійського характеру в особах діючих!» Автор обурений тим, що кн. Шаховський приписав українським персонажам чужу для них мораль і не українські риси характеру: жорстокість, брехню, ошуканство, крадіжки. Все це рецензент вважає «видумкою, дуже образливою для малоросіян». «Скорее обманывают малоросіян, нежели они кого нібудь. Здесь можно бы привести множество, в подтверждении сего, национальных анекдотов, но и без них всякий сколько-нібудь знающий сей край не усомнится в справедливости мною сказаного.» Відзначивши далі штучність мови дієвих осіб, над якою мучилися в Петербурзі найкращі актори російської Мельпomenи, а тут природні малороси, автор рецензії далі пише: «Наведу думку самих малоросів про п'єсу. Коли одного разу недавно показали її в Полтаві, то багато добродушних чад природи при другому оголошенні вистави оної сказали: чого йти в кіятр? Хіба слухать, як за наші гроші та нас же будуть лаят?»¹⁰²)

Що ця рецензія відбиває в собі загальне обурення тогочасної української громадськості в Харкові і Полтаві п'єсою кн. Шаховського, про це свідчить також і той факт, що критична розмова про «Козака-Стихотворца» увійшла як епізод у найкращий твір цього часу — «Наталку Полтавку» Івана Котляревського. Ця розмова дуже нагадує

згадану рецензію в «Украинском Вестнике». В «Наталці Полтавці», поставлений на тій же сцені, де щойно йшов «Козак-Стихотворец», Котляревський гостро висміяв п'єсу Шаховського, висміяв за те, що в ній «співали московські пісні на наш голос, а що говорили, то трудно розібрати, бо цю штуку написав москаль по-нашому і дуже попервертав слова» і «наколотив гороху з капустою». Осуджено п'єсу ще й за те, що в ній переплутано історичні події і «велика неправда виставлена перед очі публічності. За сие малороссийская летопись вправе призвать сочинителя позвом к отвиту» — як заявляє один з розмовників в «Наталці Полтавці». Звернено також увагу і на фальшування українських характерів у п'єсі Шаховського, замість них у п'єсі показано якихось виродків, зовсім не типових для українців. А все це тому, що «москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду краю і не знавши звичаїв і повір'я нашого...»¹⁰³) У всіх цих зауваженнях дієвих осіб з п'єси «Наталка Полтавка» відбивається загальна думка українського громадянства того часу і самого Котляревського про «Козака-Стихотворця» кн. Шаховського. В цій розмові проголошено вирок над п'єсою і він є показовим для характеристики «зустрічі двох культур» та їх взаємин.

Але найкращою відповіддю Котляревського Шаховському і найсильнішим запереченням його «анекдотичної опери» є сама «українська опера» «Наталка Полтавка», як її назвав Котляревський. Вона написана в протиставленні до «Козака-Стихотворця» і являє цілковиту їй протилежність, хоч і написана, мов би навмисне, на дуже подібну сюжетну схему і з подібними дієвими особами. «Наталка Полтавка» є блискучою українською відповіддю на «Козака-Стихотворця». «Досить порівняти сценарій, хід дії і список дієвих осіб, щоб визнати, що Котляревський вступив у бій з Шаховським на його ж полі і одержав над ним рішучу перемогу», як цілком слушно відзначає один з дослідників.¹⁰⁴)

«Наталка Полтавка» являє собою протилежну національну культуру у відношенні до російської насамперед своїм ідейним змістом. У п'єсі «Козак-Стихотворец» відбивається ідеологія і психологія росіянина з його великодержавним російським патріотизмом і рабською ретельністю у виконанні волі царської; «Наталка Полтавка» напи-

сана на те, щоб у художній формі дати апологію українського народу перед недотепною карикатурою й образливими вигадками Шаховського та інших писак, що не цурались, мовляв проф. Дашкевич «модного в то время осмеивания малоросов». ¹⁰⁵⁾ Правдивим відтворенням українських національних типів і характерів, знанням української мови і побуту, глибоким демократичним змістом «Наталка Полтавка» була блискучим виступом Котляревського проти Шаховського як фальсифікатора української теми, і була ствердженням незаступності української творчости «російською літературою». Це був живий символ боротьби за самостійний розвиток української національної літератури, яка силою історичних обставин народжувалася й виростала в протиставленні до російської літератури, яка була на службі імперії і на послугах русифікації.

IV

Українська традиція, яка була виявлена і стверджена в перше десятиліття існування Харківського Університету його професорами і вихованцями, не переривалася протягом всієї його історії, хоч і виявлялася не з однаковою силою. Не зважаючи на посилену русифікацію і утиски академічної свободи, в Харківському Університеті були помітні ухили до українознавства.

Історію українознавства в Харківському Університеті можна почати з викладів польської мови, які було запроваджено за ініціативою Гулака-Артемовського. У вступній лекції до викладів польської мови Гулак-Артемовський аргументував потребу її вивчення тим, що вона більше ніж чужоземна може сприяти розвитку «отечественной нашей литературе», так як і інші слов'янські мови, в тому числі й українська. ¹⁰⁶⁾ Цей погляд реалізувався в літературній практиці харківськими літераторами перекладами з польської мови на українську. 1831 року виклади польської мови були припинені розпорядженням попечителя В. Філатьєва, але університетський устав 1835 року встановлював окрему катедру історії і літератури слов'янських мов, яку очолив І. Срезневський. В Харківському Університеті мали місце перші вияви українського слов'янофільства, яке мало велике значення в українському відродженні і оформилося пізніше в київському Кирило-Методіївському Братстві.

Але справжні українознавчі студії почалися з утворенням при університеті історико-філологічного товариства, яке поставило своїм завданням розвиток і поширення історичних і філологічних знань і збереження творів і пам'яток старовини. З 1874 року діяльну участь у харківському історико-філологічному товаристві взяв Потебня, а з 1878 року він стає на чолі цього товариства і був його головою протягом 12-ти років. Історико-філологічне товариство розвинуло широку наукову і видавничу діяльність. З доповіді Н. Сумцова на засіданні цього товариства 1 квітня 1911 року довідуємося, що на цей час було видано 20 томів наукових збірників, до яких увійшли праці «з археології, місцевої історії, славістики, українознавства, історії і теорії мистецтва». ¹⁰⁷⁾

В традицію Харківського Університету увійшло вшановування пам'яті видатних українських діячів Слобожанщини і самого університету. Про культ Г. Сковороди вже було згадано. За редакцією Потебні видано твори Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемовського, Манджури. Сам Потебня став найвидатнішим представником української науки і продовжувачем української традиції в Харківському Університеті. Учень Потебні М. Халанський у своїх спогадах між іншим пише: «В истории собственно харьковской культурной жизни он своим обаянием, ореолом своей славы напоминает известного философа XVIII века — Сковороду, изречения которого и любил проводить покойник.» ¹⁰⁸⁾ Після революції Харківський Університет було названо іменем Потебні і на урочистих зборах студентів і професорів, присвячених пам'яті О. Потебні 1924 року з нагоди 32-х роковин його смерті акад. Багалій почав словами: «Ми, промовці, маємо на меті ознайомити студентів і студенток, а почасти і молоде покоління учасних (професорів) із значенням цього великого вченого філософа-лінгвіста, бо всі повинні знати, ким був той, чие ім'я являється нині зв'язаним міцно і органічно з ІНО, перетвореним з колишнього Харківського Університету, що його професором був небіжчик.» ¹⁰⁹⁾

Образ Потебні увічнено і в художній літературі вихованцем Харківського Університету Д. Яворницьким в оповіданні «За чужий гріх», де Потебню виведено під ім'ям проф. Хмари. В цьому оповіданні читаємо: «Хмара мав ще одну вдачу: він гаряче любив український нарід, україн-

ську мову, українське минуле, бо з природи був сам українець і зріс на Україні... Коли Хмара робив які порівняння в слов'янських мовах, то він завжди звертав увагу й на мову українську, і тутечки задля своїх постанов брав приклад з української творчості. Як глибокий знавець усяких мов взагалі, а української особливо, Хмара казав і доводив, що мова люду українського ні во вік не пропаде й не загине, а як не згине мова, то не згине й література на цій мові. І всесвітня історія, і мировий розум, і сама природа — все являє нам, що все жило й усе живе в різноманітності. Різноманітність в природі — це її краса; різноманітність людського роду — це багатство таланту чоловіка, різноманітність порозуміння й розуму чоловічого — це основа прогресу й культури.» ¹¹⁰⁾

Другою після Потебні визначною постаттю серед професорів Харківського Університету також, тісно зв'язаною з українством, був Дм. Багалій. У лютому 1883 року Дм. Багалій був вибраний доцентом російської історії в Харківському Університеті і з того часу його ім'я стало нерозривно пов'язане з університетом і з культурно-громадським життям м. Харкова. «Переселившись до Харкова, я поніс з собою туди українську ідеологію Київської Старої Громади і Молодої Громади Коша» — згадує у своїй автобіографії Багалій. ¹¹¹⁾

В ювілейній промові на свято 30-ліття своєї наукової діяльності (1907) акад. Д. Багалій з'ясовував завдання і методи історичної науки, яких він додержувався, такими словами: «Мої праці з історії краю не мали випадкового характеру: із школи мого високошановного учителя, проф. В. Антоновича я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями, світоцем для мене в наукових заняттях була думка про те, що повна історія Росії неможлива без історії окремих областей... З цією ідеєю в моїх працях була пов'язана інша ідея: я вважав своїм обов'язком зробити щось для самосвідомості того народу, з якого я вийшов. І ось обласна історія України стала головним предметом моїх зайнять. Тут я йшов за запобіганнями своїх учителів.» ¹¹²⁾

В історичних працях Д. Багалія займає поважне місце висвітлення українського культурного руху і української літератури. В «Истории города Харькова» присвячено спеціальний розділ історії харківської журналістики, слобо-

жанської літератури і театру XIX в. В історії Харківського Університету також багато сторінок з історії культурного і літературного руху на Слобожанщині. Окремі публікації Багалія в питаннях української літератури і культури також займають поважне місце в його працях.

Визначна роля випала Багалієві також і в громадському та культурному рухові на Україні. Великі його заслуги в утриманні української традиції в Харківському Університеті. До вияву цих традицій, або краще сказати до їх наслідку належить «Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке», складена комісією Ради професорів Харківського Університету 1905 року. Про цю записку Багалій розповідає так: «Рада ухвалила її одноголосно. За голову цієї комісії був небіжчик М. Сумцов; я теж брав участь у її складанні. Давали матеріяли для неї з українців я і проф. А. Зайкевич. Ця записка мало відома, рівняючи до аналогічної записки Петербурзької Академії Наук, але вона свідчить про те, що нам, українцям-професорам, пощастило тоді прищепити прихильні думки до української ідеї, до мови й літератури — більшості професорської Ради, а серед неї ж чимало було професорів не-українців. Хоч між нами не було вже О. Потебні, але постать його, так би мовити, вітала між нами в образі його учнів — українця М. Сумцова й великоруса походженням, але знавця історії української мови проф. Халанського, Овсяннико-Куликовського та й мене, бо обидва ми були слухачами в О. Потебні і згодом поширювали та популяризували його ідеї серед українського громадянства. Спочатку ми подали (в записці) коротеньку історію того, як розвивалося українське письменство й якої страшної шкоди завдала його заборона. Далі — дуже цікава характеристика особливого відношення Харківського Університету до українського слова: він має повне право стати на захист українського слова не тільки тому, що протягом цілого століття провадив освітню роботу здебільшого серед українського люду, а й тому ще, що з цим словом зв'язано найкращі сторінки його історії — згадаймо про Метлинського, Срезневського, Костомарова, Потебню, що їх наукові інтереси були тісно зв'язані з українською народньою словесністю й літературою. Указ Валуєва 1863 р. заборонив українське письменство, забувши, що всяка література, в тому й українська, це коштовний капітал, і коли цей капітал зни-

щити, то настає деморалізація, темрява й зашкарублення. Далі записка наводить ганебний закон Толстого 1876 р., з його „системою оглушення народу”, що призвів до великої еміграції українського письменства до Галичини. Записка звертає увагу на цілу низку шкідливих наслідків од цього закону й наводить силу ілюстрацій з історії цензури, заборони видань. Ця записка, як і аналогічні, свідчить, що ми стояли на визвольному шляху щодо українського слова, продовжуючи тут давню традицію Харківського Університету та його діячів українського відродження.»¹¹³⁾

Згадуючи про умови своєї праці в Харківському Університеті до революції, під час свого ювілею 1927 року проф. Багалій відзначив: «Багато поколінь моїх слухачів з 1884 по 1917 р. виносили, казано мені, з моєї аудиторії зацікавлення до рідної історії. Та разом з тим гнітив мене повсякчас тягар тодішніх умов політичного, національного й культурного життя. Політичні та національні утиски царату позначилися і на моїх викладах з історії Росії та України. Я не мав права викладати історії України, що над нею спеціально працював, з катедри; я не міг викладати свого курсу з історії України по-українськи. Мені, ректорові університету, зробив у листовній формі догану міністер Шварц за те, що я дозволив проф. Сумцову викладати його курс з історії українського письменства по-українськи; я не мав змоги видавати своїх курсів і монографій по-українському; за моє дуже невинне тоді українофільство міністер Делянов скількись років не давав мені катедри. Тож не дивниця, що коли після Жовтня впало царське самодержавство і органічно зв'язаний з ним давній лад, коли вища школа широко одчинила свої двері перед масами нового студентства з пролетаріату й селянства, коли в аудиторіях залунало вільне українське слово — я з юнацьким захопленням і досвідом старого професора став викладати цій аудиторії курси української історії.»¹¹⁴⁾

1922 року акад. Дм. Багалій став на чолі Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури, яка складалася з чотирьох секцій: української історії, історії українського письменства, історії українського мистецтва, етнографії з етнологією й краєзнавством. До складу катедри входили, крім Багалія, М. Сумцов, В. Барвінський, О. Ветухів, О. Білецький, О. Федоровський, М. Яворський, С. Гаєвський, М. Плевако, С. Таранущенко, Н. Мірза-Ава-

н'янци та інші. 1929 року у всіх секціях катедри було 25 співробітників і аспірантів. Катедра видала 7 наукових збірників.

1927 року було влаштовано святкування великого ювілею акад. Дм. Багалія з нагоди сімдесятиріччя його життя, п'ятидесятиріччя наукової та сорокріччя професорської діяльності. «Свято акад. Д. Багалія обернулося в велике національне свято, в демонстрацію сил української культури» — писала тогочасна преса.¹¹⁵⁾ «Вже перші заходи обох ювілейних комітетів (київського та харківського), які були спрямовані на видання наукової збірки на честь ювілята, показали аж надто велику Багалієву популярність серед наукових робітників не тільки Радянського Союзу, а й закордонних. За дуже короткий термін зібрано було таку силу наукових статтів, що їх ледве пощастило вмістити навіть у 6 томів на 3146 сторінок друку.»¹¹⁶⁾ До ювілею видано збірник на пошану Багалія у трьох томах на 2040 сторінок, де надруковано праці 145 авторів. «Саме ювілейне свято, що в Києві відбулося 10, а в Харкові 27 грудня 1927 року, перетворилося на величезну культурно-національну демонстрацію й показало навч усім, як уміє вдячний український народ шанувати своїх великих людей та наскільки зросла вже пошана до української культури на цілій земній кулі.» — Так писав під безпосереднім враженням автор нариса про ювілей Д. Багалія.¹¹⁷⁾ Так дивився на своє свято й сам Багалій. Наприкінці свого слова він сказав прості, але дуже промовисті слова: «Щира подяка всім, хто завітав на сьогоднішнє свято, хоч я певен, що мій ювілей чималою мірою є тільки привід для організації свята української науки взагалі.»¹¹⁸⁾

Свято Багалія і наукова праця Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури стали кульмінаційним пунктом в драматичній історії Харківського Університету, в боротьбі за його українізацію. З початком 30-х років настає великий перелом в історії університету у зв'язку з новим погромницьким наступом Москви на Україну і зміцненням аракчєєвського режиму диктатури Сталіна. Харківський Університет переживає долю всієї української нації. Разом з розгромом Академії Наук під час і після процесу СВУ почався погром і Харківського Університету, з метою його русифікації. 1929 року в журналі «Прапор Марксизму» ч. 5 появилася перша погромницька

стаття Ф. Ястребова, скерована проти Багалія. На цю статтю Багалій ще зміг дати відповідь у пресі. Пізніше українські науковці змушені були або мовчати, або каятись і самокритикуватись. Багалій ще встиг померти своєю смертю, але всі його співробітники з Катедри Історії Української Культури, так само як і всі українці Харківського Університету, були виарештовані і знищені або зникли без сліду в підвалах НКВД і на засланні в концентраційних таборах. Такого терору і такого погрому української культури не знала Україна і в найчорні дні царської самодержавної реакції.

У статті «Печальные юбилеры»,¹¹⁹⁾ написаній з нагоди 150-ліття Харківського і Казанського університетів, зроблено цікаві спостереження і порівняння: «Казанський університет виник за ініціативою уряду. Місцеве суспільство поставилося до заснування університету „с тупым равнодушием“ (за висловом історика університету проф. Хвостова). Перші роки існування університету можна порівняти з життям молодого деревця, посадженого на несприятливому ґрунті. „У відмінність від того затхлого середовища, в якому виникав Казанський університет, у Харкові громадськість відгукнулася на заклик Каразіна з великим розумінням і прихильністю“. Як у плянах засновника університету, Каразіна, так і в умовах їх здійснення можна спостерігати багато подібностей з історією виникнення багатьох університетів у США.» Автор статті не задумується над цією надзвичайно характеристичною і показовою різницею між Харківським і Казанським університетами, але для нас є важливим відзначити, що це спостереження цілком стверджує наш висновок про відмінний український характер Харківського Університету в порівнянні з російськими університетами і про його спорідненість з духом і культурою Західного світу в перші роки його існування.

Друге спостереження автора статті про «сумних ювілярів» відноситься до нашого часу. Автор порівнює сучасний «радянський режим», запроваджений також і в університетах, з «аракцеевським режимом» дореволюційного часу і знаходить надзвичайно вражаючу подібність. Виявляється, що історія Харківського Університету являє собою картину поступового витіснення в ньому української культурно-історичної й освітньої традиції і запроваджен-

ня російського порядку — «аракчєєвського режиму», а «радянїзація» або «більшовїзація» виявилася русифікацією Харківського Університету, про що найкраще свідчить характер святкування 150-ліття Харківського Університету, яке відзначено 1955 року в СРСР. В ювілейних статтях зовсім промовчується українських вчених і українську традицію Харківського Університету. Зате дуже багато і з підкресленням пишеться, що Харківський Університет імені М. Горького «виховав цілу плеяду видатних вчених, що стали гордістю російської науки», і що «історія цього вищого навчального закладу є яскравим втіленням глибокого впливу російської прогресивної суспільної думки на розвиток науки і культури на Україні, міцних зв'язків українського народу з його великим російським братом.»¹²⁰⁾

В дні цього сумного ювілею мимоволі напрошується одне порівняння. «Свято української науки і культури» в 20-х роках, як уже було відзначено, вітали науковці і діячі також і з Західного світу. На погром української культури більшовицькою Москвою на Заході не було жодного відгуку. Більше того, навіть у страшні роки голоду на Україні 1932-33 року, появилися на Заході статті, в яких вихвалялася національна політика нової Росії на Україні. Вітають і шанують переможців, байдуже хто вони і якими засобами здобувають свою перемогу. Переможеним дуже мало співчують, скоро забувають і не шанують. Українцям варто з цього зробити належний висновок.

ІІІ. УКРАЇНЬКА СТИХІЯ В РОСІЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Російсько-українські культурні взаємини XVII-XVIII століть відбувалися переважно на ґрунті релігійному і торкалися церковних справ і духовної освіти. З початком XIX століття діяльність визначних і талановитих українців поширюється на всі ділянки державно-політичного і культурного життя в Російській імперії. Культурно-освітню місію України в межах імперії здійснюють тепер уже світські діячі культури.

Російський дослідник Піксанов, відзначаючи українське літературне відродження і швидкий зріст української культури з початком XIX століття, писав: «В двадцятих і тридцятих роках можна було спостерігати дуже характерну експансію, своєрідний експорт української культури в культуру російську.... Українці створюють в російській культурі цілий особливий рух, і вже сучасники прямо говорять про „українську школу” в російській літературі. Це було, як висловлюється Піксанов, — „целое вторжение украинской стихии в русскую культуру”».

Характеристика українського суспільно-політичного і культурного процесу, як процесу поступової денаціоналізації і русифікації України є дуже спрощеним уявленням про дійсність, і взаємини двох культур — української і російської — є складнішими. Процес вrostання української верхівки в російську імперську систему ще не означав перемоги російської культури над українською. Безперечно, що значна частина українського панства була здеморалізована московським пануванням і продавалася на службу імперії, втрачала національну гідність і зраджувала свій народ ради «панства великого і лакомства нещасного». «Желание к чинам, а особливо к жалованию» робило з них покірних коляборантів московського окупанта.

Але значна частина верхівки українського суспільства зберігала свій український патріотизм і плекала потайки автономістичні мрії. Не тільки в народі, а й серед «малоросійського дворянства» збереглася «українська старовина», жила українська традиція. Як на свій час, українська аристократія на початку XIX століття все ще складала дуже поважну частину українського суспільства: петербурзька статистика налічувала в 1805 році 132 687 осіб української шляхти.¹²¹⁾ Зросійщення окремих магнатів і їх відрив від народу не можна трактувати, як цілковитий упадок національної еліти України. Навіть перебуваючи на «службі государству» в столиці імперії, малоросійське дворянство зберігало свої українські симпатії. Серед освіченої верхівки виявлявся живий інтерес до української історії, в якій вона знаходила описи історичних подій славного минулого. На Україні в другій половині XVIII століття ще виявляв себе ціла плеяда діячів з дворян гетьманських, як Григорій і Василь Полетики, Андрій Чапа, Яків Маркович другий, Микола Ханенко, Василь Лобасевич, Семен Дівович,

Худорба, Степан Лукомський, Василь Капніст, Іван Лашкевич, Парпура і багато інших, що працюють «у честь і славу й оборону своєї України». (С. Дівович) «До ідеології Петербурзької Росії Україна довго, аж до XIX століття ставилася стримано. І навіть магнути українські, що скоштували отрути петербурзької культури, повернувшись „на спочинок” на рідну Україну, могли розважатися комедіями з народнього українського життя, могли втішатися з давніх українських пісень і після добірної „французької кухні” не втрачали смаку до свого борщу, галушок та сала.» (Проф. Василь Сиповський: «Україна в російському письменстві».)

Серед цих високоосвічених представників української шляхти були такі визначні українські патріоти, як Григорій Полетика (1725-1784), який був депутатом Катеринської Комісії 1767 року та обороняв у ній автономію гетьманщини, покликуючися на історичні права України, на договір Богдана Хмельницького й інших гетьманів. Є припущення, що Григорій Полетика був автором «Історії Русів», у якій історія України подається з погляду цілковитої автономності і суверенності українського народу і його боротьби за «древні свої права і привілеї». В уста Полуботка автор вкладає таку характеристику московського панування на Україні: «Владичествующие над нами чиновники московские, не знающие прав и обычаев наших и почти безграмотные, знают только то, что они власны делать нам все, не касаясь одних душ наших.» «Все у них — відзначається в іншому місці — до останньої булавки значило інтерес государев, и за него взыскания и придирки были безконечны.»¹²²⁾ Про антимосковські настрої серед української інтелігенції, яка формально була на службі Російської імперії і часто говорила тільки російською мовою, свідчать, зокрема, записки інженерного офіцера Мартоса про його відвідини могили Мазепи в 1810 році. «Мазепа вмер у віддаленості від своєї батьківщини, чию незалежність він захищав: він був приятель свободи й за це заслугує пошани нащадків. Після його віддалення з України, мешканці її втратили свої права, такі священні, які Мазепа довго боронив з властивою кожному патріотові любов'ю та запалом. Його не стало й ім'я України й її хоробрих козаків витерлося з реестру народів...»¹²³⁾

Інший мандрівник по Україні відзначає: «Україна не пишається щастям, не зважаючи на добродійність до неї натури. Політичне сонце її не стільки гріє, скільки світило небесне. Вона виснажена, терпить різні труднощі й відчуває цілковито утрату свободних її віків. Ремствування глухе, але майже загальне, і явні позначки багатьох непорядків тим більше мене здивували, що Україна мала завжди на перших східцях трону чад, згодованих нею від самої юности.»¹²⁴⁾ Генерал Михайловський-Данилевський у своїх спогадах, що торкаються настроїв 1823 року, писав: «Я не знаходив на Україні людини, прихильно настроєної до Росії, у всіх панував дух опозиції. Така ненависть походила від порушення прав України...»¹²⁵⁾ Те ж саме стверджує А. Левшін у своїх «Письмах из Малороссии»: «На жаль я мушу закінчити опис моральности українців неприємною рисою; я мушу сказати про ненависть їхню до великоросіян. Ти легко можеш про це пересвідчитися, бо часто почуєш, як вони кажуть: «Добрий чоловік, та москаль». Але цього ще мало: вони переливають це почуття в самих немовлят і лякають їх москалями. При цім імені перестрашена дитина перестає плакати.»¹²⁶⁾ За свідомством німецького подорожнього Коля «відраза українців до москалів, їхніх гнобителів, така велика, що її можна назвати майже ненавистю. Ця ненависть від XVII століття починаючи, коли Україна попала під московську руку, скорше прибрала, ніж стратила на силі, скріплювало її безнастанне обмежування належних Україні привилеїв... Щоб не образити українця, не можна говорити з ним про підпорядкування його батьківщини Московщині. «З'єднання» — поправляє він одразу розмовця. — «Ми — каже — об'єднались з Москвою». Це об'єднання українці розуміли, як об'єднання рівноправних сторін зі збереженням стародавніх прав і вольностей українських. Але Москва трактувала об'єднання по-своєму, як цілковите підпорядкування і зросійщення України.

Таке різне трактування «возз'єднання» і «дружби» двох народів було і лишається основою російсько-українських суперечок і конфліктів, які приводили до боротьби і кривавих воєн між Україною і Москвою. Вже в одній з перших таємних українських організацій — Кирило-Методієвському Братстві було усвідомлено трагічний стан України під московським пануванням і неминучість бо-

ротьби проти Росії за національну незалежність і свободу. «Коли довше потриває теперішній порядок, в якому все, що українське, зневажається, в якому накинута на нас чуже ярмо, в якому живемо, мов чужинці, на власній землі, свій старій Батьківщині, тоді Україна загубить свій відвічний скарб. Невже ж ми своїм життям заслужили на таку ганебну долю? Ні! Але ми заслужимо на неї, коли не будемо нічого робити і спокійно будемо дивитися, як на наших очах убивають найбільший дар Божий — народне життя з його духом, ідеєю і метою, до якої вона повинна змагатися.» (Із записок братчика В. Білозерського.)

Не зважаючи на величезні жертви, які має український народ у боротьбі з російським імперіалізмом і поневоленням, є поширеною думка про спорідненість і нерозривну пов'язаність України з Росією і як наслідок цього відсутність активного спротиву і боротьби за власну державу. На доказ цього наводяться факти співпраці українців з росіянами, наявність певної частини українського суспільства, яка схилилася до союзу з Москвою і т. д. Зокрема дехто звертав увагу на московсько-монархічні заяви видатних українських письменників першої половини XIX століття Котляревського, Квітки, Гулака, Стороженка. Льояльність до російської держави пояснювалася деяким недостатком української національної свідомості, мовляв, у тодішньому українському діячеві сиділо дві душі — одна українська, а друга російська. Таке відношення до російської держави означувалося деяким як сервілізм, денаціоналізація і т. інше. Михайло Драгоманов мав рацію, коли у полеміці з Борисом Грінченком заперечував такі твердження.¹²⁷ Безперечно, що в українському суспільстві, як і в кожному іншому, були наявні елементи опортуністичні з настроями зневіри в свої сили, пораженства і політикою «двох душ». Це політичне двоєдушшя дехто намагався перенести і в ділянку культури. Зокрема Гоголь заявляв, що він не знав яка у нього душа — українська чи російська, що, звичайно було помилкою: душа у нього була таки українська, але думкою він нагинав себе бути льояльним до Російської імперії і свій талант приніс на службу російській державі. Теорію співжиття українців з росіянами в одній державі в певні періоди свого життя обґрунтовував і М. Костомаров, який писав, що «ні великоруси без малорусов, ні останні без перших не можуть

здійснювати свого розвитку. Одна народність доповнює другу.» ¹²⁸⁾ Такі погляди і такі елементи безперечно існували, але слід мати на увазі в яких обставинах такі настрої і погляди появлялися. Той же Костомаров був найактивнішим членом таємного Кирило-Методіївського Братства і йому належать основні політичні й ідеологічні настанови, які визначали звільнення від московського панування і суверенність українського народу у слов'янській федерації. А в листі до Герцена писав, що в майбутньому слов'янському союзі «мусить скластися одне ціле на всіх українських землях зі збереженням єдності з іншими слов'янськими народами, основаної не на згубній мертвотній централізації, а на ясному усвідомленні рівноправності... Нехай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом.» ¹²⁹⁾ Отже ідея українського федералізму або й союзу з Росією і навіть «служба» ніби то спільній державі в свідомості українців не були жодним сервілізмом і денационалізацією. Україна мислиться як окремий організм, який має свій самобутній національний характер і свій власний шлях історичного розвитку. Історичні обставини не раз змушували українців на деякий час примиритися з чужою державою і з своєю бездержавністю, але тільки для того, щоб нагромадити нові сили для нового змагу і боротьби за свою національну незалежність і свободу.

У складному процесі історії, що в ньому рішається доля України, є широка скаля можливостей національного самозбереження, де інтуїція нації грає найважливішу роль. Історія України знає багато поразок і катастроф, після яких, здавалося, що наступила смерть нації. Таке враження робила на багатьох Україна першої половини XIX століття в наслідок московського поневолення. Серед збирачів «української старовини», які записували народні пісні, були вже такі, що видавали їх з некрологами, на зразок віршів Мелінського:

«Вже не гремітиме, вже не горітиме, як блискавка в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає...»

М. Грушевський у своїй «Історії української літератури» дуже яскраво змалював психічне відчуження і забуття українською інтелігенцією державницьких традицій княжої доби і Козацької України. «Національне життя добровільно бідніло, затіснялось і звужувалось, лишаючи без відпо-

відного використання багаті і сильні сторінки своєї історії.» «Минулось України козакування на полях бранних, закозакує вже він тепер на полях солодкого піснопіння.» Полею бою українських національних сил проти московського наступу стає українська культура. На московську навалу з її намаганням русифікувати український, народ Україна відповіла відродженням літератури в українській народній мові. Українська література переймає «меч двосічний» і стає в обороні етнічної відрубності українського народу, українського слова і суверенності української культури і духовності. «Енеїда» Котляревського була відгуком старої козацької України і стала початком нового життя. Дворянський період в українському культурному процесі став таким чином зв'язковою ланкою між козацькою та модерною Україною.

Питання про Україну в Російській імперії було в цей час перш за все питанням про суверенність її духовності, про національну своєрідність і вільний розвиток її культури. Ідея народності, високо піднята в європейських країнах романтиками, в українських умовах стала джерелом національного самоствердження і літературного відродження. З ентузіастичним захопленням і національного гордістю записуються українські народні пісні, історичні перекази і легенди українського народу. Цілі покоління українських етнографів і вчених, мов за наказом національного інстинкту, визбирують скарби української народної творчості. Постає низка періодичних видань і альманахів, присвячених вивченню української культури: «Украинский Вестник», «Украинский Журнал», «Украинский Альманах», «Запорожская Старина», «Сніп» і т. п. З'являється низка збірників українських народніх дум і пісень: Цертелева, Лукашевича, Максимовича... За духовними багатствами України виряджалися цілі експедиції, «Труди експедиції П. Чубинського», «Праці», «Записки», «Архиви», «Збірники», «Матеріяли», «Джерела», «Бібліотеки», «Пам'ятки», «Розвідки», і «Студії» були не тільки пам'ятками минулого — ці ж «пам'ятки» стали джерелом українського національного відродження і будівельним матеріалом в будові нової України. «Дев'ятнадцяте століття — відзначає Юрій Липа — дало з'явище, що його можемо назвати українським енциклопедизмом.»¹³⁰⁾ Плеяду етнологів і етнографів трудно було б відділити від плеяди істориків і взагалі українців, які творили світогляд поко-

лінь нової України і творили духовну базу українського національного відродження. Вже в першій половині XIX століття один з чужинців, який мандрував по Україні, зробив такий висновок: «Немає сумніву, що коли одного разу велетенське тіло російської держави розпадеться, українці будуть відразу самостійні. Риса зв'язання їх із Росією значно вже виразна. Українці — це дуже численний народ з власною мовою і власними історичними спогадами. Будівельне каміння до того лежить готове. Може з бігом часу прийде й будівничий герой, що його сполучить.»¹³¹)

Будівничий прийшов. В ділянці духа таким будівничим став для України геніальний поет Т. Шевченко. Це ім'я стало символом українського національного відродження, символом самої України. В його постаті знайшли своє найяскравіше втілення вияви прагнень і сподівань українського народу, які Шевченко висловив словами неугнutoї віри: «Встане Україна і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить!» Він був не тільки поетом, але й політичним діячем і борцем за свободу. І хоч Шевченко не дожив до української національної революції — він був її провісником і духовним вождем: його книжка поезій була головною духовною зброєю і звідти черпалися ідеї й гасла революції, його портрет завжди був на першому місці серед живих діячів і провідників революції, його «Заповіт» став українським національним гімном.

На чолі українських істориків і дослідників української культури стояв Михайло Грушевський з його десятима томами «Історії України», сто дванадцятьма томами «Записок Наукового Т-ва ім. Шевченка» у Львові, багатьма томами «Історичної бібліотеки», «Історії української літератури», журналу «Україна», «За сто літ», і т. д., і т. д. І це є символом українського визвольного руху: український культурний процес із залізною логікою привів до української національної революції, а на чолі української держави, серед її найвидатніших будівників став Михайло Грушевський.

В боротьбі України з Російською імперією перемогла Україна. Могутня імперська система адміністративного і поліційного натиску, терор і боротьба з українською культурою були безсилі здушити українську національну ідею і волю української нації до свого повного вияву і розвитку у своїй власній національній державі. Україна не тільки не піддалася денационалізації, а й стала вирішальним чинником у розвалі імперії.

Михайло Грушевський, відзначаючи столітній ювілей перших початків українського літературного відродження, писав: «Сто літ відділяють нинішні соціальні, національні й політичні досягнення українського народу від перших скромних зав'язків нових течій: початків культу народніх селянських мас, як носіїв українського національного типу, перших проявів національного романтизму, ідеалізації української минувшини, козаччини, державницьких традицій, що виявило себе в різних заходах і творах другого і третього десятиліть XIX століття»... «Найбуйніші фантасти політичні й соціальні радикали тих років не могли собі уявити, що протягом століття виросте з тих невиразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих до кінця поривів, настроїв і мрій.»¹³²⁾

Україна в Російській імперії стала найважливішою частиною її могутності і величі. Своїм надзвичайно важливим геополітичним положенням, природними багатствами а також і своїм високим культурним рівнем Україна відіграла головну роль в розбудові імперії. Реформи Петра I відбувалися при найближчій участі української освіченої верхівки.

Підвалини Російської імперії скроплені українською кров'ю. На будові Петербургу згинувало багато українських козаків і українського люду. Є це дуже промовистим символом.

Культурні сили і скарги української культури, які поставали на Україні під впливом західноєвропейської освіти в добу її національного піднесення XVII століття були використані Московією для європеїзації держави і розвитку російської культури. Те надзвичайно високе піднесення і духовна напруга в боротьбі за своє національне збереження, які переживала Україна починаючи з XVII століття, розбудили творчі сили українського народу і виявилися пишним розквітом української мистецької творчості. Розбуджені сили продовжували діяти і творити й після того, як Україна була прилучена в склад Російської імперії. Але вони вже не могли працювати для України, а змушені були віддавати свій талант Росії і їхні імена використовувалися для прославлення російської культури.

Українські впливи в російській культурі проявлялися і діяли двома шляхами: 1. Безпосереднім включенням творчих сил з України в російський культурний процес, які

писали російською мовою і 2. Шляхом знайомства росіян з українською культурою і з творчістю українців. Сила українського впливу була обумовлена не тільки наявністю значного числа талантів серед українців, а й національною своєрідністю української культури. Це зовсім не випадковість, що реформатором в російській літературі вважається багатьма критиками українець Микола Гоголь. Українські елементи, зокрема національна органічність і народність української літератури діяли творчим ферментом в розвитку російської літератури. Україна не була пасивним учасником російського життя, а була суверенним співтворцем культурних вартостей, в яких виявлявся український національний геній. Російський історик Пипін з цього приводу писав: «Україна виявила себе діяльною участю в історії руської науки і літератури. Так було в XVII столітті, коли київська ученість була збуджуючою силою для Москви; так було за Петра, який серед українських учених знайшов ретельних помічників реформи; так бувало в нинішньому столітті, коли українська стихія увійшла могутньою течією в руську літературу в творах Гоголя, і коли з розвитком національних інтересів, зі зверненням до народу, з виникненням етнографічних досліджень Україна відкрила нам славетне багатство своєї народньої поезії. Однієї цієї участі української стихії в розвитку загальноросійського розумового життя і поезії було б уже досить, щоб викликати інтерес до вивчення української народности, щоб бажати успіху продовженню її самосвідомости.»

Російське суспільство, не зважаючи на такий величезний вклад українців в російську культуру, було далеко від того, щоб бажати успіху розвитку української культури і пробудженню національної самосвідомости. Навпаки росіяни завжди дивилися на українську культуру як на суперницю російської і їх зусилля були спрямовані на боротьбу з українською свідомістю і українською культурною творчістю. Однією з форм цієї боротьби і було якраз замовчування українських впливів і самого існування української культури, як чогось окремого від російської культури. Разом з цим багато здобутків української культури російські історики привласнюють як своє добро на підставі державної приналежності.

Відтворити правдиву картину російсько-українських взаємин і культурних взаємовпливів керуючись офіційною

ідеологією російських великодержавників є неможливо. Державна приналежність українців до Росії і вживання російської мови не може бути критерієм визначення їх національності. Особливо фальшивим є такий підхід в ділянці культури. Поняття Росії і російської культури, включаючи сюди Україну і українців, має політичний сенс як вияв державної імперської тенденції, спрямованої на скріплення її сили і єдності, але в застосуванні до явищ національної культури ці поняття є не відповідні до дійсності. Україна і Росія в культурному відношенні являють окремі організми і зовсім не надаються до об'єднання і злиття під однією назвою.

Перетворення України в глуху провінцію Російської імперії і відсутність на Україні будь-яких умов для культурної діяльності були тими зовнішніми обставинами, які змушували багатьох талановитих українців залишати Україну і переїжджати до Москви і Петербургу. Тут, в обох столицях імперії українці входили в російські кола, включалися в російський культурний процес і цим самим формально ставали «російськими» письменниками. Але українці і в російській літературі зберігали свою національну духовно-культурну своєрідність, автономність і здобували славу як носії української культури, хоч і писали російською мовою. Постать Миколи Гоголя є тут у всіх відношеннях дуже показовою.

На потребу вивчення творчості українців, які увійшли в російську літературу, вказував свого часу Михайло Драгоманов. Звертаючи увагу на той факт, що «одна лівобережна Україна, себто майже одна Полтавська губернія за короткий час дала „общерусскій“ поезії таких обдарованих людей як Херасков, Богданович, Капніст, Гнедич, Наріжний, Гоголь». Драгоманов писав: «Сі люди, між іншим, заносили ідеї і на Україну, — з другого боку і в їх твори заходив український матеріал, а до того може й українські традиції, українське життя давало їм імпульс до певних ідей. Хто нам усе те докладно розкаже, коли не українці? Тепер прочитаєш дещо про таке найбільше в Пипіна.»¹³³⁾

Для характеристики російсько-українських культурних взаємин є дуже показовим той факт, що творчість українців, які писали російською мовою і які зачислені до російської літератури, дає більше підстав говорити про українські впливи в російській культурі, ніж навпаки — про впливи

російської культури на українців. Російський вплив на українців виявлявся переважно в зовнішній формі, в прийнятті російської мови, російської державности і т. п. Але в душі своїй навіть ці «зросійщені» українці не виявляли симпатій ані до російської історії, ні до російського побуту, ні до російської держави. Вплив російської культури в цьому відношенні був незрівняно слабший проти українських впливів на росіян. І тому мав рацію М. Драгоманов, коли докоряв тим українським патріотам, які вважали російську мову за ознаку денаціоналізації і зради своєї національності. «Щодо того, що Костомаров написав томи по-московському, то як його за те покарати українцеві, коли все таки Костомаров писав переважно про Україну, а до того, виходячи з українства, перевернув зовсім історію і північної Руси — Московщини, і виробив в усій Росії наукову підставу для думок федеральних» — писав М. Драгоманов. «Ні один серйозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг для українства.»¹³⁴⁾ В цьому ж питанні дуже яскраво висловився також Юрій Ліпа: «Що з того, що Василь Наріжний писав мовою Петербуга? Він ненавидів Петербург і написав може найгарніші й найпатріотичніші повісті про Україну.»¹³⁵⁾ Гоголь в цьому відношенні є особливо яскравою постаттю, як українець в російській літературі. «Український духовний організм є занадто яскравий, потужний і всеприйнятний. Українській одиниці не втекти від нього, не втекти від своїх обов'язків спадкоємця і висловника тенденцій раси.»¹³⁶⁾

Цю внутрішню духовну силу, стійкість українського національного типу дуже гостро відчують росіяни, і тому вони ставляться до українців завжди з недовір'ям, хоч би як щиро не висловлювали українці свою лояльність до російської держави. Гоголь був не самотнім українцем, який викликав у росіян підозру і мусів відповідати, на питання: яка у нього душа — «хохлацька чи російська». Гоголь був не першим і не останнім українцем, яким довелося зазнати обвинувачень за те, що вони не люблять Росію. М. Погодін, приміром, писав про Костомарова: «У Костомарова есть благоприятные выражения для всех, кроме только Москвы».

Слова М. Погодіна про те, що Костомаров має благоприємні вислови для всіх, крім Москви, в наші дні повторив Сталін на адресу Миколи Хвильового. В свою чергу гасло Хвильового «Геть від Москви!» є логічним висновком істо-

ричного розвитку російсько-українських взаємин. Ніколи ще за весь час російсько-українських відносин ненависть і підозріння до українців з боку правлячої верхівки росіян не проявлялися в такій мірі, як тепер. І мав підстави російський письменник Дем'ян Бедний у хвилину щирости заявити англійському журналістові З. Граббсові: «Україна — непевна земля. Повірте — нікому з українців ми тут не довіряємо, хоч би був найкращий комуніст. Нікому з них не можна вірити.»¹³⁷⁾

У свій час український письменник П. Куліш в листі до С. Аксакова писав: «Нас горстка таких, що укриває віру в свою будучність, яка, за нашим глибоким пересвідченням, не може бути однакою з будучиною московського народу.»¹³⁸⁾ Ця віра і глибоке пересвідчення в окремих шлях української нації з залізною логікою охопила і українських комуністів. І тільки цим можна пояснити той страшний терор з боку комуністичної Москви проти українських комуністів. З цього бачимо, що зовнішнє уподібнення і прийняття накинутах Україні московських форм і порядків не можуть стерти внутрішніх різниць двох національних організмів, двох культур, і ті спільні форми і «союз» виявляються дуже нетривкими. При найменшій сприятливій ситуації всі ті ланцюги, якими в'яже Москва Україну з собою, розриваються невгнutoю волею українського народу до свого самостійного і суверенного національного розвитку у власній державі.

Для українського суспільно-політичного і культурного процесу є дуже характеристичним явище повороту тих українців, які опинилися в полоні Російської імперії, в лоно своєї національної стихії, на службу Україні. В одній із своїх праць Драгоманов назвав увесь період перебування України в російській державі пропащим часом. Змарнованими і пропадшими відчували себе і ті українці, які силою історичних обставин опинялися на службі російської держави або були співтворцями так званої російської культури. Українці ніколи не відчують себе в російському суспільстві, в російській державі і в російській духовній атмосфері як у себе дома. Духовний клімат Московії є чужим і несприятливим для українців в такій же мірі, як був нестерпним для Гоголя клімат Петербургу, хоч Петербург був найменш московським містом.

Ми вже відзначили, що навіть так зв. русифіковані українці зберігають свою внутрішню національну автономність, своє українське «я», яке виявляється навіть у тих творах «російських» письменників українського походження, які писані російською мовою. Юрій Липа пригадує ще й такі факти: «Знаємо, що в 1917 році багато українців ішло вмирати за українську волю, говорячи по-російськи, так само, як не один шлезький чи познанський поляк бився в 1918 році проти німців, хоч і не знав польської мови.»¹³⁹⁾ «Усі ці „вірні русини” і „вірні малоросіяни” не були з порожніми руками: вони пригорщами несли з собою традиції принаймні XVIII століття. Чи з ними маємо відкинути цю Україну, так, як зробили це члени Центральної Ради на одному з засідань у 1917 році? Тоді прийшов на залю сивий генерал і промовив до них, як до нової України: „Приходить до вас стара Україна. Цілий свій вік на війнах Росії, почавши від турецької, організував я військо. Я робив це чесно, бо вірив у фантом Росії. Але я — із старої козацької родини. Тепер жаль гнітить моє серце. Дайте мені можливість окупити мою вину щодо України. Всі сили, всі відомості, що були так цінені чужинцями, хочу віддати своїм”.»¹⁴⁰⁾ Процес перетворення «малоросів» в українців почався набагато років перед революцією 1917 року і він знаменує собою українське національне відродження — становлення нової України. В цьому великому повороті відчувається могутнє наростання і народження нової доби. Тут ціла скаля еволюції почувань і думок, які пережила українська людина за останнє сторіччя. Почалося мабуть від сумнівів того характеру, що їх мав Гоголь: яка у нього душа — хохлацька чи руська, або «для кого і для чого ми всім жертвуємо». Українська людина мусіла перейти і добу «політики двох душ», щоб нарешті впасти на коліна перед образом України зі словами каятя:

«Я блудний син, лукавий син,
Зневажив я свою родину, —
І тяжко, соромно згадать
Про те, що я служив чужині.

Христос учив прощать врагів
Прости і ти мене Вкраїно,
Прости, прости, що я служив
Твоєму ворогу чужині.»¹⁴¹⁾

Серед «блудних синів» України є дуже типовою постаттю Д. Мордовець-Сліпченко (1830-1905). Народився Мордовець-Сліпченко на Україні і походив зі старого козацького роду, але все життя своє служив у Петербурзі і писав твори російською мовою. Проте, він зберіг свої українські симпатії і любов до України. Російські критики дуже часто відзначали ці його «українофільські симпатії», через які він «постійно вводить сцени из малороссийской жизни только затем, чтобы в привлекательном виде изобразить природу и быт Украины в противоположности ненавистной ему и душевной московской жизни.»¹⁴²⁾ І дійсно, Мордовець написав багато історичних розвідок і повістей з історичного життя України: «Гайдамаччина», «Сагайдачний», «Цар і Гетьман», «Архимандрит-гетьман» та інші. Мордовець писав також і українською мовою: «Старці», «Солдати», «Дзвонар». У деяких творах є натяки на поневолення України Москвою («Будяк»), на згубні наслідки русифікаційної політики («Ні собі, ні людям», «Сорока на тину»), на непоборність національної стихії («Житиме до віку»). Це останнє стверджується і в його цікавій і показовій ювілейній промові 1905 року:

«За дякою до вас, земляки українці, несу ще й жаль мій пекучий, мою пекучу покуту: горенько мое велике я оце перед вами спокутую, нехай не вмру я без цієї „сповіди святої“, а сповідь моя буде така: не один голос і не раз гукав до мене з України і з далекої, але рідної Галичини: „Цілий вік орав еси, чоловіче, чужу ниву, на чужій ріллі сіяв еси жито, пшеницю й усяку пашницю, а свою рідну материзну zostавляв еси пустою“... І хіба ж не правда цьому?.. Правда, жорстока правда... Але ви самі добре знаєте тяжкі обставини нашої рідної ниви-материзни, знаєте, що усяке найкраще зерно, що кидав я та й ви... на рідну нивку... хіжа птиця чисто усе викльовувала, мов ті орли сизокрильці, що колись в наших батьків козаків мертві очі з лоба видовблювали-висмикали. Але хвалити Бога і при таких тяжких обставинах не задушив кукіль нашої ниви-материзни, не все зерно з неї хіжа птиця повикльовувала. Росте воно й ростиме во віки віки, як росли і ростимуть діти України... Не забувайте ви молоді, рідної ниви, як ми, старі, часом з неволі забували; нехай вона не візьметься пустою й кукілем. Не вважайте й на ту хижу птицю, на те вона й хіжа.»¹⁴³⁾

Цей заповіт з уст старої «малоросійської» України сприйняло нове покоління українців, як свій символ віри.

В «Символі віри» Тарасівців (1891-1893) знаходимо вже служіння Україні як найголовніше призначення і обов'язок українців, якого «вимагає моральне почуття наше». І, нарешті, серед цих «поворотців» бачимо фанатиків української революції. Літературним образом цього покоління є «Аглая» з роману «Вальдшнепи» Миколи Хвильового. Як це видно з деяких натяків «Аглаї», вона є також правнучкою з старого козацького роду, «якогось там Мазепи» і повертається з Москви на Україну, бо її покликано «від природи до кипучої діяльності». І це є характеристичним для нової доби: в столиці імперії їй вже «душно», а «віддушину вона відчуває на Україні, в атмосфері відродження молодой української нації». Процес цілком зворотний, порівнюючи з тим, що характеризує добу Гоголя і його життєвий шлях. Гоголь не зміг повернутися на Україну у свій час, бо для нього ще не настав момент. Цей момент настав пізніше. І тому, символічно висловлюючись, можна сказати: поворот Аглаї — це поворот Гоголя на Україну і для України. Знак, що імперія доживає свій останній час, а майбутнє за молодією українською нацією. Аглая — українська Жанна д'Арк і фанатичка українського націоналізму — є символом нової України.

Ще ніхто не пробував зробити повний реєстр українців, які зайняли видатне місце в історії так зв. «російської культури». Список імен українців, які виявили себе в усіх галузях духовної культури в колишній Росії вийшов би надто довгий. Бачимо видатні постаті українців у «російській філософії»: Сковорода, Юркевич та інші; в різних галузях науки: М. Остроградський, Костомаров, Максимович, Бодянский, Срезневський, Потебня, Сумцов, Єфіменко, М. Стороженко, М. Драгоманов, М. Ковалевський, Овсяннико-Куликовський, К. Ушинський і т. д. Особливо великим і показним був би перелік імен українців в «російському» малярстві і літературі. Досить згадати імена, які репрезентують малярство: Д. Левицький, В. Боровиковський, К. Трутовський, А. Куїнджі, М. Пимоненко, П. Мартинович, С. Васильківський, М. Самокіш, І. Рєпін та інші. Серед імен, якими пишався російська література, є також ціла низка українців: Богданович, Капніст, Наріжний, Гнідич, Гоголь, Данилевський, Мачтет, Короленко...

Крім того, говорячи про місце і ролі української науки і мистецтва в російській імперії, слід мати на увазі цілу низку культурних і наукових інституцій та видань, які мали російську форму і фірму, а в дійсності своїм змістом і характером були українськими, себто творилися руками українців, були присвячені виключно українським питанням і репрезентували українську науку і культуру. Так, наприклад, «Юго-Западный отдел Императорского Русского Географического Общества» мав у своєму складі цілий ряд українських учених, як Вол. Антонович, М. Драгоманов, Павло Житецький, Олександр Кистяковський, Костянтин Михальчук, Олександр Русов, Іван Рудченко, Федір Вовк, М. Левченко, А. Лоначевський та інші. Праці згаданих тут українських учених містилися в «Записках Юго-Западного отдела» (два томи 1873 й 1874 р.), а також виходили окремими виданнями, серед яких найвидатнішими є: «Исторические песни малорусского народа» Антоновича і Драгоманова (Київ, 1874), І. Рудченка — «Народные южнорусские сказки», (два томи, Київ, 1869-70) та «Чумацкие народные песни» (Київ, 1874), Драгоманова — «Малорусские народные предания и рассказы» (Київ, 1876) та інші. Крім того виходили періодичні видання російською мовою, які були цілком присвячені українській історії і літературі. Дуже показові вже самі назви цих видань: «Украинский вестник» (1816-1819), «Украинский Журнал» (1824), «Украинский Альманах» (1831), «Запорожская Старина» (1833-1838), «Киевская Старина» (1882-1906), «Украинская Жизнь» (1912-1914).

Отже Україна виявляла могутні культурні потенції і в ХІХ столітті, не зважаючи на всі утиски і проголошення української мови і української нації взагалі поза законом. Одним із засобів московського імперіялізму в його боротьбі з Україною було перетягнення українських культурних сил для розвитку російської науки і літератури і привласнення творчості українців для російської культури. Підставою привласнення скарбів української культури і зачислення їх на рахунок російської було приєднання України до Росії, вимушене перебування українських культурних діячів у Росії і, зокрема, той факт, що дехто з них вчився в російських школах і вживав російську мову. Так творився міт російської культури та її величі з одночасним запереченням самого існування української культури і будь-яких різниць між українцями і росіянами в культурному відношен-

ні. Так затемнювався дійсний образ російсько-українських культурних взаємин і зокрема питома вага української культури, порівнюючи з московською або російською.

Культурна перевага України над Московією і сила українських впливів на російське культурне життя у XVIII столітті загально відома. Сила українських впливів була в цей час такою помітною, що один з дослідників писав про «українізацію російської культури» в цьому періоді. Щось подібне відбувається і в XIX столітті. Сила українських впливів на російське культурне життя XIX століття пояснюється двома новими обставинами цього часу, а саме літературним відродженням України і включенням її в імперську систему. Український культурний процес, не зважаючи на всі утиски виявляє життєву силу української нації. Культурні взаємини і взаємовпливи посилюються ще й тим, що українська культурна творчість прориває своєю потужною силою всі несприятливі умови, пристосовується до них і виявляється двома шляхами і в двох секторах: місцевому українському і в імперському масштабі. Українська культура репрезентується не тільки народньоукраїнським генієм Шевченком, а й «всеросійським» Гоголем. Українці масово напливають у дві столиці імперії, включаються тут в культурне життя, виявляючи у своїй творчості розкішну і барвисту гаму українського національного генія.

Дві столиці імперії — Москва і Петербург, які були найбільшими культурними центрами, стали місцем зустрічі і взаємодії двох культур. В першій половині XIX століття у Петербурзі скупчуються найактивніші культурні сили з України, зокрема тут жили і працювали видатні українські письменники: Гребінка, Гоголь, Шевченко, Куліш, Марко Вовчок, Костомаров, і багато інших діячів української культури. «Петербург є колонією освічених українців — писав Є. Гребінка в листі до М. Новицького — усі громадські місця, всі академії, всі університети заповнені земляками.» Микола Гоголь в листі до матері повідомляє з Петербургу, що він увесь вільний час вечорами перебуває в товаристві земляків з України: «Чи повірите, що одних однокоритників моїх з Ніжена до двадцятип'яти чоловік.» У Гребінки часто збирався гурт літераторів, де мали місце зустрічі українських і російських письменників.

Всі ці дані, зокрема перебування українських письменників у Петербурзі і те, що дехто з них писав також російсь-

кою мовою, тенденційно трактуються росіянами як прилучення українських провінціалів до російської культури. В дійсності багато фактів цілком заперечують таке уявлення про російсько-українські культурні взаємини. Є підстави твердити протилежне, а саме — збереження українцями своєї культурної атмосфери і в Петербурзі. Більше того, навіть росіяни захоплюються всім українським. Яскравою ілюстрацією дійсного співвідношення двох стихій — української і російської — може служити, як уже відзначено життєвий і творчий шлях Гоголя. Перебуваючи на Україні, яку перетворено на глуху провінцію, Гоголь записав у своєму щоденникові: «у сні і наяв мені ввижається Петербург, а з ним і служба державі». В столиці імперії Гоголь вирішив стати російським письменником і в перших своїх творах наслідував російську літературу. Поема «Ганс Кюхельгартен» і вірш «Італія» були його першими літературними спробами. На цьому шляху він зазнав повної невдачі. Петербург показався йому також не таким, яким він уявлявся. І Гоголь звертає свій зір до батьківщини, стає співцем України. Ще яскравіше ця прив'язаність до рідної національної стихії виступає у Шевченка. Перед ним відкривалася блискуча кар'єра художника у столиці імперії, де він учився в Академії мистецтв під керівництвом славетного російського художника Брюлова. Але сталося інакше. У своєму щоденникові Шевченко розповідає: «Перед його Брюлова великими творами я замислювався і плекав у своєму серці свого сліпця — кобзаря і своїх кровожадних гайдамаків. У затишку його витончено-розкішної майстерні, як у палючому дикому степу наддніпрянському, передо мною миготіли мученицькі тіні наших бідних гетьманів. Передо мною розстелявся степ, усіяний могилами. Передо мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна в усій непорочній меланхолійній красі своїй.»

Наявність у двох столицях імперії значного числа українців з їхнім палким українським патріотизмом створила обставини, при яких у Петербурзі і Москві відчувалась безпосередня прив'язаність української культури в її найголовніших виявах: в літературі, театрі, музиці, етнографічних дослідках тощо. Так, наприклад, з листа Шевченка до українського письменника Я. Кухаренка від 26 листопада 1844 року довідуємось про такі деталі з культурного життя Петербургу: «На різдвяних святках наші земляки отут komponують

театр у Медичинській Академії, так я думав, щоб ушкварити твій „Чорноморський побит”. А тепер вони вже розучують „Москаля Чарівника”, „Шельменка”, „Сватання на Гончарівці” і мого „Назара Стодолу”.» Згодом, в іншому листі Шевченко повідомляє: «Отамане, якби ти знав, що тут робиться!.. Козацтво ожило!»

Український театр користався у Петербурзі надзвичайним успіхом. Так наприклад, вистави української трупі М. Кропивницького 1886 року стали визначною подією театрального життя імперської столиці. Тут виступали такі визначні корифеї української сцени, як М. Заньковецька, Г. Затиркевич, П. Саксаганський, М. Садовський. Усі петербурзькі газети писали захоплюючі статті про українських акторів. Редактор «Нового Времени» Суворін надрукував цілу серію дуже прихильних статей, які потім вийшли окремою книжкою 1907 р., де Марію Заньковецьку оцінюється вище всесвітньо відомих Елеонори Дузе і Сари Бернар. У спогадах М. Садовського можна прочитати таке свідчення про виступи українського театру — цієї найефектовнішої трибуни української культури в Петербурзі: «Слава трупі в Петербурзі росла з кожним днем. Квитки на вистави продавали на тиждень раніше, і вся вулиця, що вела до театральної каси... була запружена людом всяких рангів, і проїзд по ній припинився. Вельможне панство, яке раніше бувало тільки в імператорських театрах, залишило їх і лавою ринуло подивитися на трупу з Назарету. А й сиділа ж ця публіка в театрі так тихо, немов уся зала була забита мерццями, а не живими істотами.»¹⁴⁴)

Український театр, музика і література були джерелом багатьох творів російських композиторів. Після українських композицій М. Глінки появилася українська класична опера «Запорожець за Дунаєм» (1863), яку написав артист Петербурзького Маріїнського театру Семен Артемовський-Гулак — українець родом і приятель Шевченка. В Петербурзі перебуває в роках 1874-75 також Микола Лисенко, який став славетним українським композитором. Творчість українських музик прокладає шлях українського впливу в російській музиці. У творчості славетних російських композиторів Чайковського, Римського-Корсакова та інших є низка творів на українські теми.

Дуже показовими для українських впливів в російському театрі є виступи славетного актора М. Щепкіна. У стат-

ті «Декілька слів про М. С. Щепкіна», яка була прочитана на його 50-тирічному ювілеї, С. Аксаков, між іншим, відзначав: «Щепкін переніс на руську сцену справжню малоросійську народність з усім її гумором і комізмом. До нього ми бачили на театрі тільки грубі фарси, карикатуру на співучу, поетичну Малоросію, Малоросію, яка дала нам Гоголя! Щепкін тому міг це зробити, що провів дитинство і молодість свою на Україні, зріднися з її звичаями і мовою. Чи можна забути Щепкіна в „Москалеві Чарівникові“, в „Наталці Полтавці“...»¹⁴⁵⁾ В. Белінський залишив свідоцтво про надзвичайний успіх Щепкіна на петербурзькій сцені: «Театр завжди повний, як тільки ім'я Щепкіна стоїть на афіші». Перечисливши багатий і різноманітний репертуар Щепкіна, Белінський відзначає: «До якої міри різноманітний талант Щепкіна! Та найбільшою досконалістю позначена його гра ролі Чупруна в „Москалеві Чарівникові“. Не дивно, що він грав її тринадцять разів в якісь півтора місяці.»¹⁴⁶⁾

Успіх Щепкіна саме в українському репертуарі пояснюється не тільки його українським походженням, а й характером цього репертуару. Як актор, Щепкін став реформатором російського театру в ствердженні реалізму на сцені. «Він створив правду на руській сцені, він перший став не-театральним на театрі.»¹⁴⁷⁾ Цій ролі Щепкіна в російському театрі, як її визначив А. Герцен, відповідала драматургічна творчість українських письменників: Гоголя, Котляревського, Квітки-Основ'яненка. Виступи Щепкіна в українському репертуарі в Москві, Петербурзі, Нижньому Новгороді, Казані, Ярославлі та інших містах Росії не тільки знайомили москалів з Україною і українцями, але й були видатними подіями в театральному житті, в розвитку російського театру.

Особливо помітну роль в російському культурному процесі відіграла українська література. Українські впливи в російській літературі позначалися перш за все такими явищами, як Гоголь. Треба підкреслити при цьому, що перші дві книжки Гоголя, де надруковані «Вечори на хуторі», «Миргород» і «Тарас Бульба» сприймалися сучасниками як твори української літератури. Український характер творчості Гоголя ствердили й пізніші дослідники. Російський історик літератури Н. Петров назвав Гоголя «кращим виразником націоналізму в українській літературі». Творчість

Гоголя стала золотим мостом, через який увійшла українська тематика і Україна в російську літературу. Крім Гоголя багато поетичних і прозових творів з історичного життя України і українського побуту дали російській літературі в російській мові Л. Якубович, Орест Сомов, М. Тихорський, О. Афанасьєв-Чужбинський, Є. Гребінка, Іван Голота, Ол. Кузьмич, Данилевський, Наріжний, Мордовець-Сліпченко та інші. Темі «Україна в російській літературі» присвячена велика праця Василя Сиповського.¹⁴⁸⁾

В російській літературі першої половини XIX століття Україна стає модною темою. Прагнення до народности в літературі, зв'язане з поширенням романтизму й сентименталізму в російській літературі, мало парадоксальне спрямування не так до власної московської народности, як до української. Гоголь, прибувши до Петербургу, зробив несподіване відкриття: «тут є в моді усе українське». Його українські повісті були відповіддю на цю моду і зацікавлення Україною.

Домінантну роль України в романтичному захопленні народністю в російській літературі відзначають багато російських письменників і дослідників. «Є країни — пише один з авторів того часу — наділені особливою поетичною долею. Такими є Італія, Еспанія, Шотландія. Така у нас Україна. Її поетична історія, її легенди й повір'я — все в ній становить багате джерело для оповідання. Тому от ті з наших письменників, які звернулися сюди за предметами для своїх творів, знайшли широке поле для свого таланту.»¹⁴⁹⁾

Вадим Пассек у своєму творі «Путевые заметки» в розділі «Україна» пише: «Україна, як багато мрій збуджує одне ім'я твоє! Як сильно прикована душа до твоєї бурхливої долі... Як легко переносять мене спомини до твого минулого... і роздолля самої природи!» Таке ж захоплення Україною виявляє й Шаліков у своїх записках «Путешествие в Малороссию» (1803). «Наша Украина — другая Италия!.. Увидев Малороссию, глаза мои не могли налюбоваться выбеленными избами, опрятною одеждою обитателей их, ласковым, милым взглядом прекрасных здешних женщин.» Інший російський мандрівник відзначає: «Здесь на Украине чувствуешь уже совсем иную природу — ты вступи́л в Малороссию!.. Народ не тот; черты лица другие... Все принимает другой вид... Все гостеприимнее.» (Всеволожский, «Путешествие через южную Россию», 1839). Цікавим є також спостереження В. Із-

майлова: «Малороссияне сохранили еще нечто из древнего своего характера. Они любят отечество и его славу.»¹⁵⁰)

Україна з її чарівною природою, бурхливою і драматичною історією, з її незрівняними народними піснями й літературою була завжди приманливим джерелом для творчості російських письменників і в такий спосіб російська література присвоювала собі Україну, як частину Росії. «Слово о Полку Ігореві», ця славна пам'ятка Київської Руси, присвоєне не лише російськими істориками як пам'ятка російської культури, знаходимо його також в малярстві Васнецова, в опері Бородіна «Князь Игорь», в драматичній казці Островського «Снігурочка», у віршах Блока «О Родине», в патріотичних творах радянської літератури.

Особливо приваблювала до себе уяву російських митців козацька Україна XVI-XVIII століть з її героїчною боротьбою за національну незалежність і свободу, драматизмом її історичної долі, романтикою і мальовничістю її побуту. За підрахунками В. Сиповського в його праці «Україна в російському письменстві» історичним подіям на Україні XVII-XVIII ст. в російській літературі присвячено понад 30 творів. Найбільш відомими творами російського мистецтва з цього періоду української історії є «Тарас Бульба» Гоголя і «Запорожці» Рєпіна. Гоголь в російській літературі і Рєпін в російському малярстві є окрасою і гордістю російської культури. Дуже часто ці імена служать для возвеличування російського народу і його культури, вважаючи їх творчість виявом російського національного генія. Таке трактування явно зраджує великодержавну імперську тенденцію росіян, але з наукового погляду воно є цілком фальшиве. Гоголь і Рєпін є українцями не тільки своїм походженням, але й характером своєї творчості. Національні своєрідності двох культур — російської і української — не є такі, щоб їх можна було об'єднати однією назвою «російської культури». Між Гоголем і Рєпіном, як виразниками української духовної культури є повна аналогія. Рєпін виявляє своє українське «Я» в малярстві з такою ж яскравістю і силою, як і Гоголь в літературі. Для обох Україна і Росія, це два світи, до яких вони мають суто українську поставу. Гоголь у своїх творах «Вечори на хуторі», «Миргород», «Тарас Бульба» відтворив образ яскраво-соняшної і героїчної України, якою він щиро захоплений. Образ Росії, що його відтворено в «Ревізорі» і «Мертвих Душах», постає похмурим контрастом. Це ж саме

маємо і в малярських творах Репіна: його «Запорожці» є апо-теозою України і віє від них «Тарасом Бульбою». І, навпаки, «Іван Грозний» Репіна символізував нам деспотичну і криваво-жорстоку Росію. Дивлячись на «Івана Грозного» Репіна, мимоволі пригадуєш Достоевського... Це духовний світ Росії. Це історична Росія. На її тлі Україна постає, справді, ясним і соняшним контрастом. Репінські запорожці, що пишуть відповідь турецькому султанові, мають свою рідню серед героїв «Енеїди» Котляревського і в героях повісті Гоголя «Тарас Бульба». Репін, безперечно, був надхненний «Тарасом Бульбою», коли писав своїх «Запорожців». Працюючи над своєю картиною, Репін писав Стасову: «Бісів народ! Ніхто в усьому світі не відчув так глибоко свободу, рівність, братерство, як вони.»

«Украина глухо волновалась.
Давно в ней искра разгорялась;
Друзья кровавой старины
Народной чаяли войны...
Тепер бы грянуть нам войною
На ненавистную Москву!..
Когда бы старый Дорошенко,
Иль Самойлович молодой,
Иль наш Палей, иль Гордиенко
Владели силой войсковой,
Тогда б в снегах чужбины дальней
Не погибали козаки,
И Малороссии печальной
Освобождались уж полки.»

Є цілком зрозумілі симпатії українців Гоголя і Репіна до свободолубної України. Це їх батьківщина. Але й для російських поетів ця риса українців має якусь притягаючу силу. Поема «Полтава» Пушкіна є в цьому відношенні дуже показовою. Наперекір своїм державно-централістичним поглядам і патріотичній ідеалізації Петра I, як будівника російської імперії, Пушкін з певною дозою об'єктивності відтворює боротьбу України проти московського поневолення. Словами Мазепи Пушкін мимоволі відтворює патос боротьби України за національну незалежність і свободу:

«Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы,
Но независимой державой
Украине быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я поднимаю на Петра.»

Боротьба України за свободу притягала також увагу декабриста К. Рилєєва. Рилєєв був одним з перших російських лібералів і революціонерів, який перейнявся європейськими демократичними ідеями. Шукаючи історичного матеріалу для висловлення своїх вільнолюбних настроїв і прагнень в поетичній формі, Рилєєв мимоволі мусів був звернутися до української історії. Російська історія не давала прикладів боротьби за свободу. І тому Рилєєв свої вільнолюбні думки і настрої висловлює устами українського історичного героя Наливайка. Сюжет поеми Рилєєва «Войнаровский» темою дуже близький до поеми Пушкіна «Полтава»: «Войнаровский», це оповідання спільника Мазепи про повстання України проти Росії і Петра І. Але тоді як в поемі Пушкіна образ Мазепи має негативне насвітлення, як образ честолюбивого авантюриста і зрадника законного монарха, у Рилєєва боротьбу Мазепи проти Петра І подано у цілком позитивному пляні, як вияв боротьби за свободу з неволею і самовладством. Боротьба українців за свободу була співзвучною декабристові Рилєєву і саме на Україні він знаходить відгук на свої настрої і виражає їх в поемі з української історії. Після виходу з друку «Войнаровського» і перших уривків «Наливайка» Рилєєв одержав від українського поета Н. Маркевича такого листа: «Досі я писав до вас, як людина, що любить вірші... тепер дозвольте мені писати вам, як справжньому громадянину своєї милої вітчизни, як доброму українцеві. Відколи бачу світ, я жив на Україні. І, на щастя, тільки на три роки залишав її для Петербурга. Отже, чи можу я байдуже читати „Войнаровського“ і „Наливайка“? Прийміть мою і всіх знайомих мені моїх співвітчизників вдячність. Будьте певні, що вдячність наша щира, що ми душею відчуваємо ціну трудів ваших... Ми не згубили ще з огляду діянь великих мужів українців, в багатьох серцях не зменшилась ще давня сила почувань і відданости вітчизні. Ви ще знайдете живим у нас дух Полуботка. Прийміть нашу спільну вдячність: ви багато зробили, дуже багато. Ви звеличуєте цілий народ — горе тому, хто йде на підкорення цілих країн, хто прагне зневажити цілі народи... І слава тому, хто прославляє велич душі людської...»¹⁵¹⁾

К. Рилєєв відповів на лист М. Маркевича з широкою подякою. В листі від 18 жовтня 1825 р. він писав: «...Дозвольте подякувати Вам за приємне закінчення листа Вашого. Я руський, але три роки жив на Україні: мало для себе, та

досить для того, щоб полюбити цю країну і добрих її жителів... Я писав, що відчував, і ніколи не думав, щоб окремі праці мої заслужили таку приємну увагу нащадків Хмельницького і Наливайка. Не один Ви, багато хто із співвітчизників Ваших таким самим звертанням озивалися до мене. Це така нагорода, яка назавжди залишить мене в боргу перед Вашою вітчизною. Дай мені Боже сил і можливості хоч би трохи віддячити землякам Вашим.»

Наведені уривки з листів Маркевича і Рилєєва є надзвичайно цінними документами цієї доби.

Рилєєв, звичайно, при всіх своїх симпатіях до України, не мав наміру оспівувати і звеличувати український народ — українські свободолюбні прагнення були для нього лише поетичним матеріалом для втілення своїх свободолюбних настроїв в боротьбі з російським деспотизмом. Але те, що поеми Рилєєва знайшли такий відгук на Україні, не є випадковим. І мав певну рацію один з дослідників творчості Рилєєва зробити такий висновок: «Такая восторженная оценка свидетельствует о том, что рылеевские поэмы отразили реальный процесс роста буржуазно-националистических настроений в среде украинской поместной интеллигенции 20-х годов.»¹⁵²⁾

З вищенаведених матеріалів бачимо, що не тільки українці люблять свою батьківщину, але й для росіян Україна має якусь притягаючу силу і вони теж надають перевагу у всьому Україні перед Московією і тому й не можуть уявити собі Росію без України. З цього випливає одна історична «закономірність» в російсько-українських взаєминах: симпатизуючи з українським визвольним рухом і вбачаючи в ньому свого спільника у боротьбі з деспотизмом за свободу, найбільші прогресисти і революціонери російські одразу ж ставали ворогами українського руху, як тільки справа доходила до питання самостійності України. Революціонери займали позиції деспотів, любителі «всього українського» ставали гнобителями України.

Дуже важливий і великий відтинок в російсько-українських культурних взаєминах займає українська література та її вивчення, а цим самим і відношення російських науковців до української культури. Крім безпосереднього включення в російський культурний процес багатьох талановитих українців, які писали російською мовою, українські впливи і українська культура була об'єктом зацікавлення

і вивчення в багатьох російських журналах і в наукових працях російських учених. Цим шляхом українська культура впливалася окремою течією в російське культурне життя і була активним фактором в розвитку російської культури і науки.

В Петербурзі вийшли перші праці й збірники з українського фолклору: «Описание свадебных украинских простонародных обрядов» (1777 р.) Григорія Калиновського, «Опыт собрания малороссийских песен» (1819) Миколи Цертелєва, «Малорусские и червонорусские народные думы и песни» (1836) Платона Лукашевича, 1827 року магістер ботаніки Московського університету Михайло Максимович видав у Москві збірку «Малороссийские песни», з якої користався у своїй творчості Пушкін. Збірки з українського фолклору супроводжувалися вступними статтями, у яких зверталася увага на національні особливості українського народу, його історії і побуту. Цертелєв, наприклад, супроводжує видання українських пісень словами: «В них видно поетичний геній народу, дух його, звичаї і, нарешті, та чиста моральність, якою завжди відрізнялися українці і яку ретельно зберігають до цього часу, як єдину спадщину предків своїх, уцілілу від пожадливості народів, що їх оточують.» Максимович також писав, що національний характер українців, «облагороджений і піднесений Богданом Хмельницьким, блискуче виявився в чудових українських піснях і думках». Порівнюючи українські пісні з російськими, Максимович відзначав таку різницю: в російських піснях «виражається дух, покорний судьбі і готово повинующийся ея велениям, так как русский не привык брать деятельного участия в переворотах жизни». Зовсім відмінний характер мають українські пісні, які «будучи выражением борьбы духа с судьбою, отличаются порывами страсти». Цю ж рису українських народніх пісень відзначав і Бодяньський (1808-1876) у своїй дисертації «О народной поэзии славянских племен». В українській народній поезії на думку Бодяньського виявляється активне відношення до громадського життя і дійсности, вона надихана тим духом, що його висловлено в українській народній приказці: «Або здобуть, або в господі не быть». Протилежною рисою позначена російська народня пісня — це поезія «не борьбы духа з долею, а покори його своїй долі». Цю рису російських народніх пісень відзначив, між

іншим і російський поет Некрасов: «Все в этой песне: тупое терпение, долгое рабство, укор»...

«Выдь на Волгу: чей стон раздается
Над великою русской рекой?
Этот стон у нас песней зовется —
То бурлаки идут бичевой!..
Где народ, там и стон... эх сердечной!
Что же значит твой стон безконечной?
Ты проснешся исполненный сил,
Иль седеб повиняясь закону,
Все, что мог, ты уже совершил, —
Создал песню подобную стону
И духовно на веки почил?..»

«Не така історична поезія України» — писав Белінський — де кожна окрема особистість усвідомлювала себе, жила й дихала своєю громадською стихією, і тому знала добре справи своєї батьківщини, такої близької до її серця і душі. Народня поезія України була правдивим дзеркалом її історичного життя.»¹⁵³) І це є дуже характеристичним, що позитивний образ героїчного характеру створив українець Гоголь в образі Тараса Бульби і він міг взяти цей образ тільки з української історії. І, навпаки, всі його спроби показати Росію з позитивного боку зазнали невдач і привели до творчої поразки і катастрофи. Відсутність в російській літературі позитивних образів російської людини відчував Н. Щедрін, коли писав: «Нова російська література не може існувати інакше, як під умовою з'ясування тих позитивних типів російської людини, у розшукуванні яких зазнав такої гучної невдачі Гоголь.»¹⁵⁴)

Крім відзначеної риси українського національного характеру, була звернена також увага на естетику в українській народній пісні і побуті. Бодянський у своїй дисертації «О народной поэзии славянских племен» писав, що українці є найбільш пісенлюбним і пісенним народом серед усіх слов'янських народів, а українська народня пісня «вище інших і своєю музикою, мелодією, голосами, мовою у високій мірі поетичною і музичною, яку можна порівняти тільки з італійською і віршуванням, що містить у собі і розмір, і тоніку, і риму, напричуд вільним і разом з тим гармонійним, різноманітним і багатим...» Високі естетичні вартості української народньої пісні є виявом українського національного характеру. На це звертали увагу багато дослідників: «Потяг до краси насичує ціле життя українця.

Крім ділянки музичної і поетичної творчості, видно це і в одязі, і в оселі, і в любові до природи... Багата поетична натура українця висловилася в незмірній кількості дум, побутових і ритуальних пісень, приказок, легенд і т. д.»¹⁵⁵⁾

Цікаво, що й цією рисою свого національного характеру українці контрастують з росіянами і на це звертали увагу самі росіяни. Свої враження від України відомий російський критик Белінський висловив у таких словах: «Верст за тридцять до Харькова я увидел Малороссию, хотя еще перемешанную с грязным москальством. Избы хохлов похожи на домтики фармеров — чистота и красивость неописанные... Другие лица, смотрят иначе. Дети очень милы, тогда как у русских и смотреть нельзя — хуже и гаже свиней.»¹⁵⁶⁾

З великою симпатією і захопленням писав про національні особливості українського народу також інший видатний російський критик — М. Чернишевський. «Чарівне поєднання наївності і тонкості думки, м'якість звичаїв у родинному житті, поетична задумливість характеру, неухильно упертого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї — все поєднується в цьому народі, щоб зачарувати вас, так, що іномле́нник стає малоруським патріотом, коли хоч трохи поживе в Малоросії.» Ці слова Чернишевського про український народ є тим більш показовими, якщо пригадати, його суворий присуд над Росією: «Жалюгідна нація, нація рабів»... Або слова російського поета Лермонтова:

«Прощай немитая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы мундиры голубые,
И ты послушный им народ...»

Всіма цими особливостями українського народу і своєрідністю його культури та яскравою відмінністю їх від російського життя і пояснюється та надзвичайна сила українського впливу в російській культурі, який позначався у всіх ділянках такими позитивними наслідками. В полон української національної стихії попадали часом люди, які були зовсім одірвані від України. Українська історія і культура ставали стимулом наукової і літературної діяльності багатьох учених і літераторів. Михайло Драгоманов наприклад, згадує: «Студії багатой і прекрасной української народньої словесности, а особливо політичних пісень,

які показують поетичну історію українського народу, розказану ним самим, заставили мене міцно полюбити той народ і пережити усіма силами душі усі подробиці української справи у Росії і Австро-Венгрії. Студії ж пісень про боротьбу українців з турками — рівняючи їх із такими ж піснями народів балканських — заставили мене вдуматися у так зв. східне питання...»¹⁵⁷⁾

Велике зацікавлення викликала в російському суспільстві також поява нової української літератури. Можна сказати, що українська література увійшла дуже сильною і оригінальною течією в російське культурне життя і стала активним фактором в розвитку російської літератури в напрямі реалізму і народности. Сила українського впливу пояснюється не тільки національною своєрідністю української літератури, але доступністю її, або краще сказати наявністю її в російському культурному вжитку. Не тільки Україна була невід'ємною частиною Росії, але й українська культура була невід'ємною частиною російського культурного процесу. Цьому сприяв той факт, що більшість українських письменників часто перебували в обох столицях імперії, а їхні твори друкувалися також в Москві і Петербурзі, а часто містилися і в російських журналах. Перше і друге видання «Енеїди» Котляревського вийшло в Петербурзі і є багато свідчень про те, що «Енеїду» читали не тільки на Україні, але й у Росії і вона була відома в ширших колах російської інтелігенції. 1816 року великий князь і майбутній імператор Росії Микола Павлович, відвідавши Полтаву, «многих удостоил обещаний высокого покровительства своего — особливо известного даровальными своими автора Вергилевой „Энеиды“ на изнанку на малороссийском языке, капитана Котляревского — и изъявил желание иметь у себя два экземпляра оной.»¹⁵⁸⁾

Український поет Гулак-Артемовський також мав читачів не тільки на Україні. Про успіх і популярність його байки «Пан та Собака» свідчить ось такий його запис: «Мого Рябка в Петербурзі і в Москві скрізь таки гадляли не проти шерsti, приймали наче й кого доброго.»¹⁵⁹⁾

Московські журнали першої половини ХІХ століття часто містили українські твори на своїх сторінках. Так, наприклад, «Московський Телеграф» надрукував декілька «Українських мелодій» Миколи Маркевича, при чому редакція звертала увагу своїх читачів на оригінальність і

новизну цих романтичних поем, незнаних ще в російській літературі. Українські твори друкувалися також у журналах «Вестник Европы», «Молва», «Телескоп» та інших.

Українська література в скорому часі стала об'єктом наукового дослідження і висвітлення на сторінках російських журналів, наукових збірників, енциклопедій. Статті з українознавства друкувалися також в таких офіційних російських виданнях, як «Известия Отдела Русского Языка и Словесности Российской Академии Наук» і «Журнал Министерства Народного Просвещения». «Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона» помістив 1904 року велику статтю «Южнорусская литература», написану Іваном Франком. Видавництво «Жизнь и знание» видало в Петербурзі велику працю: «Український народ в его прошлом и настоящем» (1914-1916). В 1906 році почав виходити «Украинский Вестник» — щотижневий журнал російською мовою, присвячений українознавству. В цьому журналі брали участь визначні представники української та російської інтелігенції: Вовк, Грушевський, А. Кримський, Луцицький, Багалій, Овсяннико-Куликовський, Томашівський, Шахматов та інші. В цьому ж році появився в Москві перший у Росії український ілюстрований щотижневий журнал «Зоря», у якому, між іншим, друкувався «Практический курс изучения малорусского языка» А. Кримського. Журнал містив також репродукції з картин на українські теми видатних художників: Васильківського, Рєпіна, Цимоненка, Маковського... Особливо велике значення в історії російсько-українських культурних взаємин мав журнал «Украинская Жизнь», який виходив у Москві російською мовою і мав своїм завданням знайомити російське суспільство з українською культурою. Редактором журналу був Симон Петлюра, який пізніше в 1917-1920 роках очолював український визвольний рух й був першим Головою Української Народної Республіки. В журналі «Украинская Жизнь» друкувалися також статті визначних письменників і діячів російської культури. Зокрема на тему російсько-українських культурних взаємин подали свої думки: О. Горький — «О русской интеллигенции и национальных вопросах», Луначарський — «О национализме вообще и украинском движении в частности», Ф. Корша — «К спору об украинской культуре».

Важливу роль у російсько-українських культурних взаєминах, зокрема в поширенні правдивих знань про Україну і українську культуру в Росії, відіграли українські вчені, які часто займали важливі позиції в російських наукових інституціях. Так, наприклад, у Москві працював, як професор Московського університету при кафедрі слов'янських мов Осип Бодянський, який був палким українським патріотом і видав свої «Наські українські казки» (1835) під псевдонімом Ісько Материнка, з посвятою: «Матері моїй рідненькій, неньці старенькій, коханій, любій Україні». Осип Бодянський був першим науковцем у Росії, який науково поставив проблему вивчення культур слов'янських народів, палко вітаючи їхнє національне відродження і підносячи ідею їхньої культурної співпраці. Бодянський був у близьких взаєминах з діячами чеського національного відродження — Шафариком, Ганкою, Коларом. Бувши секретарем московського «Общества истории и древностей российских» з 1845 року, Бодянський видав у «Чтениях» цього російського наукового осередку низку різних документів і матеріалів з історії України та з українського фолкльору: «Історія Русов», «Літопис Самовидця», збірник західньоукраїнських пісень Якова Головацького. Праці Бодянського безперечно знав Т. Шевченко, який познайомився з ним 1843 р. Повертаючись із заслання, Шевченко відвідав у Москві 18 березня 1858 року Бодянського і цю зустріч відзначив у своєму щоденникові словами: «Наговорились досхочу, про слов'ян взагалі і про земляків особливо».

Вплив українських істориків і дослідників української культури позначився благотворними рисами в працях багатьох російських науковців, відтягаючи їх від офіційної імперської ідеології і фальсифікації української історії російською наукою, поставленої на службу імперії. Серед російських професорів Московського університету було чимало визначних дослідників, які позитивно ставились до української літератури і науково розробляли окремі її проблеми: Ф. Буслаєв, М. Тіхонравов, Грановський, Ф. Корш, Де ля Барт та інші. Під впливом Бодянського Україною зацікавився «нечаєвець» І. Прижов і написав свій огляд «Малороссия в истории ее литературы». В листі до редактора російської ліберальної газети «Голос» Краєвського Прижов писав: «Я закінчив перший розділ історії української літератури... Цей розділ вперше розповідає докладно про до-

лю українського народу від XI до кінця XVIII століття... Помістивши її на сторінках «Голоса», ви матимете собі повагу всього освіченого російського суспільства, але зате Катков і Ко — знову віддадуть вас і мене на прокляття...»¹⁶⁰⁾

Притягальна сила українського історичного життя і української культури для найбільш прогресивних елементів російського освіченого суспільства міститься в ідейно-моральній чистоті, величі і красі українського світу ідей, в революційному патосі боротьби проти неправди і зла, в незламних прагненнях до свободи. Саме тут криється таємниця сили українського впливу і чари українського світу, яким підлягають навіть чужинці. В цьому відношенні є дуже показовим відношення прогресивних елементів російського суспільства до українського поета Т. Шевченка. Про те, який авторитет мав Шевченко в колах передової частини російського суспільства, свідчать нам його сучасники у своїх спогадах. Зокрема у спогадах К. Юнге читаємо: «У нас був обід на честь Шевченка, на якому були присутні, крім наших спільних друзів, ще багато земляків — українців... Говорилося багато щирих і зворушливих промов... Шевченко був такий розчулений, що не міг закінчити своєї промови від сліз...»

21 листопада 1860 року в Петербурзі відбулися прилюдні виступи російських письменників на користь недільних шкіл, у яких взяв участь і український поет Шевченко. Як згадує Штакеншнейдер, петербурзька публіка зустріла українського поета з надзвичайним ентузіазмом. «Шевченка вона так прийняла, ніби він геній, який зійшов у залу Пасажу просто з небес. Ледве встиг він увійти, як почали плескати в долоні, тупати, кричати. Бідний поет зовсім розгубився... Вшановували мученика за правду... Шевченка приголомшили овації, а Достоевському плескали багато, але далеко не так...»¹⁶¹⁾

Подив і висока оцінка творчості і політичної діяльності Шевченка так званими російськими революційними демократами в особі Чернишевського, Добролюбова і Герцена є загальною відомі. І навіть в умовах радянської диктатури і жорстокої цензури з панівною тенденцією вихвалити все російське і принижувати українців до ролі учнів і наслідувачів «передової російської культури», навіть в цих умовах один з дослідників мусів був відзначити: «Шевчен-

ко, як революційно-демократичний поет, склався і оформився задовго до того, як Чернишевський і Добролюбов поставили перед російською літературою завдання створити новий, революційно-демократичний реалізм. Тягар подвійного гніту, не тільки соціального, але й національного, викликав в українському народі таку зненависть до самодержавства і кріпосництва, такий протест проти всякого пригноблення, які могли породити і породили великого народнього поета ¹⁶²). „Кобзар” Шевченка — перше справжнє поетичне відбиття настроїв селянської демократії не тільки в українській, але і в російській літературі.» Таке ствердження передової ролі українського поета в російському літературному процесі і в розвитку суспільно-політичної думки стверджується думками про нього в самих Чернишевського і Добролюбова. У статті «Национальная безтактность», що її надруковано в журн. «Современник», 1861 р., ч. 7, Чернишевський посилається на Шевченка як на авторитет, для ствердження своїх поглядів: Так «свидетельствовал нам Шевченко... Никакие голословные возражения не поколеблют нашего мнения, опирающегося на такой авторитет, как Шевченко... Опираясь на этот непоколебимый авторитет, мы твердо говорим... Нашим русским малоросам даны все права и выгоды, каких только когда-либо желали они... Они благоденствуют, по совершенно верному выражению своего любимого поэта Шевченко...» ¹⁶³)

Добролюбов, не зважаючи на свій російський патріотизм, змушений був поставити Шевченка вище всіх російських поетів: «Він — поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати в себе. Навіть Кольцов не йде з ним у порівняння.» ¹⁶⁴) Герцен у своїй оцінці Шевченка пояснив у чому саме його перевага: Шевченко «має більше значення, ніж Кольцов, бо Шевченко також політичний діяч і явився борцем за свободу».

З цього погляду дуже цікавим є порівняння Шевченка з російським поетом Некрасовим у статті К. Чуковського про Шевченка:

«Некрасов написав „Размышление у парадного подъезда”. Шевченко был на это не способен. „Размышления”! Что же размышлять у парадных подъездов! — „треба миром, громадою обух сталить та добре вигострити сокиру” — сказал бы он „у парадного подъезда”... Наши гражданские поэты кажутся рядом с этим поэтом великого

гнева какими-то вегетерианцами, бледнолицыми и малокровными. Некрасов именно и привлекателен и своей уни-
лостью и резиньацией. Это глубоко — национальная чер-
та...»¹⁶⁵)

Ім'я Шевченка займає видатне і почесне місце в історії російського революційного руху. Його поетичні твори друкувалися і поширювалися разом з проклямаціями російських революційних організацій у боротьбі з московським деспотизмом. Біографія Шевченка, яка була видана російським народником В. Масловим 1874 року, служила прикладом для російських революціонерів. 1911 року, коли царська поліція заборонила публічне святкування роковин Шевченка у Києві, це велике національне свято українців було урочисто відзначене українцями спільно з опозиційними і прогресивними елементами російської інтелігенції в Москві. В цей спосіб Шевченківське свято перетворилося в політичну демонстрацію і набуло всеросійського значення. З Києва до Москви була надіслана телеграма в якій сказано:

«Ображені у наших почуттях, ми глибоко зворушені тією братерською увагою, котру інтелігенція великоруська в особі своїх кращих представників виявила нашому незабутньому поету, нашій національності. Честь і шана тим, хто бачить щастя свого рідного краю у братерському єднанні народів по шляху рівності і волі...»

У привітанні польської секції при Товаристві слов'янської культури у Москві відзначалося: «Україна, як найпоетичніший край у слов'янській родині, давала надхнення також корифеям і реформаторам польської поезії, завдяки яким краса, сила і думка генія Тараса Шевченка для нас, поляків, може найзрозуміліші й найближчі. Ми віримо, що нинішнє свято, як світове визнання генія Шевченка, одночасно є визнанням за українським народом належного йому місця не тільки в слов'янській, але і в загальнолюдській культурі.»¹⁶⁶)

Відношення російського суспільства до української літератури дуже швидко поділилося: ентузіастичне захоплення всім українським з боку частини російської інтелігенції мало своїх не менш завзятих і непримиримих противників. Зацікавлення всім українським мало не лише літературний, науковий чи естетичний характер, але й політичні мотиви. Україна була для Росії новою і надто свое-

рідною та сильною в своїх культурно-історичних традиціях країною. Інкорпорація такої країни в склад імперії з самого початку викликала непевність і побоювання, чи може Україна стати невід'ємною і органічною частиною Росії. Стояло питання, що його виразно сформулював А. Пушкін: «Славянские ручьи сольются ль в русском море, оно ль изсякнет — вот вопрос?» Прагнення імперської верхівки та її ідеологів перетворити поневолені народи та їхні культури в «єдине руське море» ставило російсько-українські культурні взаємини в площину «боротьби двох культур»; одна з них мусить зникнути або розтопитися чи злитися з панівною культурою.

Страх перед розвитком української культури, в якій виявлялась цілковита культурна і духовна відмінність і відокремленість України від Росії, гасив «українофільські» симпатії серед росіян і перетворював їх на недовір'я і негацію, як ворожої сили, що загрожує славі і величі Російської імперії.

Доки українська література перебувала в своєму дитячому віці, нею милувалися і бавилися й росіяни, як дитям, а коли вона почала виростати в самостійну силу — в російському суспільстві здійснювся гвалт, як перед небезпечкою, що загрожує єдності і славі російської культури. Її пробували висміяти, як літературу протонародню, мужицьку і від цієї спокуси не утримався і такий «великий російський демократ», як Белінський. Потім їй призначено бути літературою «для домашнього обихода». Але вона все виростала і ніяк не вкладалася в призначені їй межі, щоб, нарешті, стати в очах російського суспільства страховищем, яке загрожує російській культурі і з яким треба боротися без будь-яких сентиментальностей і «поблажек», як висловився славетний російський прогресист Петр Струве. Російська наука і критика у значній своїй частині виконувала ролю не стільки чисто наукову, як «учено-поліційну» за дуже влучним висловом Миколи Костомарова у відповідь на обвинувачення його в тому, що він не любить Росії і має «благоприятные выражения для всех, кроме только Москвы.»¹⁸⁷⁾

Відомий російський історик літератури Н. Петров свої «Очерки истории украинской литературы XIX века» почав дуже характеристичним вступом: «Украинская литература до сих пор не получила права гражданства в нашем

отечестве и периодически подвергалась враждебным нападкам со стороны известных литературных партий и даже правительственным запрещениям.»¹⁶⁸⁾

Не міг поминути цього питання також і інший російський дослідник української літератури — А. Пипін, який, відзначаючи вороже ставлення до української літератури, заявив, що це «дає мало потішаючі свідчення про становище російської суспільности».¹⁶⁹⁾ Так само і Н. Дашкевич відзначає прикрий факт російсько-українських культурних взаємин: «В кінці 30-х років деякі із руських літераторів почали одверто підносити голос проти прагнення створити українську літературу.»¹⁷⁰⁾ Яскравим зразком позицій російського суспільства в його відношенні до української літератури можуть служити слова одного з таких руських літераторів, який заявив: «Росія одна — і в ній може бути тільки одна літературна мова, одна російська наука, і одна російська література.»

Культурна опозиція в лоні російського суспільства, яку репрезентують Пипін і Дашкевич, вважала таку політику російського уряду і таке вороже відношення російського суспільства до української культури несправедливим і хибним. При цьому Дашкевич робить цікаве порівняння російського шовіністичного цькування української літератури з українськими поглядами на культурні взаємини України з Росією. Дашкевич згадує статтю П. Куліша «Об отношении малорусской словесности к общерусской», у якій Куліш, між іншим, писав, що серед російських письменників «є такі, які думають грати ролю російських патріотів, понижуючи одне плем'я перед іншим». «Українська література — заявляє при цьому Дашкевич — була вільна від неприязні до великоросів, не шукала першості і не проповідувала ворожнечі.» На думку Дашкевича українська література, в якій «знаходить повний і оригінальний художній вислів, обдарована народня індивідуальність узгіднюється з інтересами цілої російської літератури... при умові єдності в різноманітності».¹⁷¹⁾

Компромісова формула «єдності в різноманітності» давала можливість таким російським критикам, як Пипін і Дашкевич, позитивно ставитися до розвитку української літератури і давати об'єктивні і наукові праці в питаннях української культури й російсько-українських культурних взаємин. В цьому відношенні заслуговує на особли-

ву увагу «Отзыв о сочинении г. Петрова „Очерки истории украинской литературы XIX столетия”» Н. Дашкевича. Дуже характеристичне, що Н. Дашкевич в першу чергу розбиває панівний погляд російських істориків про несаможитність української літератури і залежність її від російської. Петров у своєму «Нарисі» про українську літературу також виявив цю великодержавну російську тенденцію і поставив українську літературу в залежність від російської і від її впливів, і мало звертав увагу на органічний розвиток української літератури. З цього приводу Дашкевич відзначає: «Ясно, що Петров приступив до своєї праці про українську літературу XIX століття з упередженою думкою.» Такий упереджений і тенденційний підхід багато пошкодив у висвітленні джерел і рушійних сил в розвитку української літератури. На думку Дашкевича, вплив російської літератури на українську перебільшено. «Не можна заперечити оригінальності в генезі, змісті і формах української літератури.»¹⁷²⁾

«Всупереч тезі про значний вплив польської та російської літератури, справедливості вимагає вказати й на місцеві основи української літератури й на загальноєвропейські течії, які відбивались у ній через польську й російську літературу й поза ними. Таким чином, у своїй загальній схемі Петров залишив у тіні одну з найістотніших основ української літератури — стремління народности до самовияву.» «Силкування д. Петрова ставити, крім форми, і зміст української літератури в безнастанну залежність від російської культивують у душі читача неправдиву думку і залишають на боці головну рушійну силу української літератури — чисто місцеві її основи й умови ґрунту, з якого органічно і гармонійно виростала творчість українського племені. Із цих основ першими, щодо часу й значення, були життєва сила племені, любов до народности і пробудження зі сну самосвідомости.» «Українці пристрасно люблять свою батьківщину — пише Дашкевич — те саме почуття раз-у-раз одушевляє й їх поетів.» «Захоплення минулим, студіювання рідної старовини й народньої словесности стали від кінця минулого століття вихідним пунктом у розвитку самосвідомости українців. Поворот до старих переказів служить інколи ознакою занепаду творчости, а інколи є джерелом обнови її. На Україні збирання творів народньої поезії і творчий їх переріб і наслідуван-

ня були не тільки останньою іскрою староукраїнського патріотизму, але рівночасно й початком нового життя...»

Вияснення органічних національних особливостей української літератури є надзвичайно важливе для з'ясування типових рис української народності та її ідеалів, які заслуговують на особливу увагу з огляду на те «велике значення, яке належало українській народності в історії російської держави, російської літератури і освіти». ¹⁷³⁾ Сила українського впливу в російській літературі пояснюється національними особливостями української літератури... Так український гумор дав російській літературі і розвинув талант Гоголя, який складає дуже цінне надбання російської літератури. Українське народництво дало низку повістей з народнього побуту, яких не багато було в той час в російській літературі та інших... Поезія Шевченка не минула безслідно і для російської літератури... Українська література рано і в той же час інстинктивно виявила течію, яка проявилася плідотворними наслідками і в західноєвропейській і в російській літературі трохи пізніше... Народний геній України по-давньому діяв у розвитку російської літератури і вносив у неї щедрі вклади...» ¹⁷⁴⁾

Так само і Піпін закликав росіян «визнати старі і нові історичні заслуги» українців у розвитку російської культури, покликуючися на те, що російський поет Рилєєв поетизував епізоди української історії, Пушкін захоплювався українськими піснями і сліди використання українських пісень видно в його поемі «Полтава» і т. д. «Українська стихія увійшла могутньою течією в російську літературу». «Однієї цієї участі української стихії в розвитку загальноросійського розумового життя і поезії було б уже досить, щоб викликати інтерес до вивчення української народності, щоб бажати успіху пробудженню її самосвідомості.» ¹⁷⁵⁾ Українські елементи, як відзначає Піпін — вступали в російське культурне життя, зберігаючи свої національні риси і не розпливалися в російській стихії. Ці елементи «були присутніми і в праці тих людей, які писали російською мовою, але саме силою своєї місцевої оригінальності вони і могли робити великі послуги загально-російській справі. Таким був Гоголь.» «Гоголь, в характері якого такі сильні українські елементи, став вихідним пунктом сучасної російської літератури.» ¹⁷⁶⁾

Легенда передової ролі і прогресивності російської літератури в порівнянні з українською розпливається як примара у світлі конкретних фактів з історії цих двох літератур та їхніх взаємин. Початки української літератури в першій половині XIX століття позначені не наслідуванням, а відштовхуванням від російської літератури. Так, наприклад, Квітка-Основ'яненко в листі до Шевченка критикує російську літературу за її штучність і фальшивість супроти дійсності. Для нього — це «московська нісенітниця». Російська література на той час була для українців чужа своєю духовною і моральною атмосферою — «Звісно москаль: він по своїй вірі так і пише» — відзначає Квітка. Котляревський написав свою п'єсу «Наталка Полтавка» у відповідь на фальшиве зображення українців у п'єсі «Козак-Стихотворець» російського письменника Шаховського. Левченко також висловлював згідливі думки про російську літературу, як про літературу антинародню і «аристократичну», і гордився своїм призначенням бути народнім поетом.

Україна, не зважаючи на те, що вона втратила свою державу, випереджала Росію у своєму літературному розвитку. І тільки безперервні обмеження і боротьба з українською літературою привели до переваги російської літератури, і то головним чином при найближчій участі українців і українських впливів. Шевченко не має аналогії в російській літературі. «Він — поет цілком народній, такий, якого ми не можемо вказати в себе» — відзначив Н. Добролюбов. «У справі демократизму українська література перегнала великоруську на 50 літ» — стверджувала комісія російської академії наук у своєму рефераті в питанні скасування заборони українського друкованого слова 1904 року.

Значення Гоголя в російській літературі не можна пояснити лише силою його художнього таланту. Великі таланти були в цей час і в російській літературі, але тільки Гоголь «став вихідним пунктом сучасної російської літератури», «головою і основоположником натуральної школи», з якої виросла ціла плеяда славетних російських письменників: Герцен, Некрасов, Тургенев, Гончаров, Салтиков, Щедрін... В постаті Гоголя російська література здобула «поета більш соціального», як Пушкін. Це визначення Белінського вказує, де криється таємниця реформаторської

ролі Гоголя в російській літературі. Гоголь прийшов у російську літературу з іншого культурного простору. Його творчість має яскраво виявлений український характер і черпає свою силу з українського світу та його культурно-історичних традицій. Гоголівська натуральна школа була відповіддю російської літератури на прищеплення їй українських історично властивих рис української літератури і духовних традицій демократизму, народності і гуманізму. Можна сміло сказати, що коли російська література має світову славу силою своїх визвольних ідей, глибиною суспільно-політичної проблематики і шуканням правди-справедливості, то вона зобов'язана цим у великій мірі українським впливам.

У величній боротьбі українського народу за свою національну незалежність і свободу Гоголь знайшов ті героїчні характери, які вабили його і він відтворив їх в повісті «Тарас Бульба.» Російська дійсність і російська історія не давали йому позитивних образів і типів, навпаки поставали перед ним різким контрастом. «Мертві душі» Гоголя — це Росія в освітленні українського генія, яке за висловом Герцена потрясло всією Росією і сам Пушкін мусів признати: «Боже, яка сумна є наша Росія!» Таку ж роль відіграла українська стихія і в творах багатьох російських письменників. Декабрист Рилєєв у пошуках історичного матеріалу для вислову своїх революційних настроїв даремно шукав відповідних сюжетів в історії московського народу і тому звернувся до історії України. У творі «Петро Великий в Острозьке» Рилєєв ще тримався традиційного російського погляду на Мазепу, як зрадника Петра І. «Але поволі, під впливом близьких зносин з українською інтелігенцією, цей погляд на Мазепу почав мінятися, й останній з хитрого й властолюбного хитруна обернувся в очах Рилєєва на щирого патріота й оборонця своєї батьківщини.»¹⁷⁷⁾ Маркевич писав до Рилєєва у вересні 1825 року: «Ви ще знайдете в нас дух Полуботка». Такий настрій українського суспільства не міг не вплинути на Рилєєва, що чуйно прислухався до всіх проявів опозиційності й був близький до багатьох українських діячів. Слідом за ними і він став звертатися до історичного минулого України, оспівував у думах та поемах її національних героїв, що боролися за незалежність своєї батьківщини. Наливайко, В. Хмельницький, Мазепа й Войнаровський одушевлені в Рилєєва тими ж почуттями,

які хвилювали сучасних йому українців.»¹⁷⁸⁾ До таких же висновків про український вплив на зріст революційних настроїв у Росії прийшов і російський проф. Нестор Котляревський, який, аналізуючи твори Рилєєва на історичному тлі, переконався, що українська визвольна ідея мала величезне поширення серед різних шарів українського суспільства двадцятих років XIX століття.¹⁷⁹⁾

Український вплив в російській культурі не обмежується ділянкою літератури і мистецтва. Глибокі сліди впливів і конфліктів, що виникають з різниць двох культур, є помітні і в галузі науки, філософії і в розвитковій російської суспільно-політичної думки. Сучасні «радянські» науковці, які зобов'язані ставити свою «науку» на службу імперії у формі єдиного і неподільного СРСР, витрачають багато сил і винахідливості, щоб довести передову ролі і провідне місце російської науки не тільки у відношенні до українців, але й у відношенні до всього буржуазного світу. В московській газеті «Правда» за 18 квітня 1953 року було опубліковане сенсаційне повідомлення: «Професор Б. Воронцов-Вельяминов обнаружил в рукописном отделе библиотеки Академии Наук СССР первую русскую печатную астрономическую карту XVII века. Она была составлена и издана в 1699 году по заказу Петра Великого украинцем Ильей Федоровичем Копиевским. Карта с пояснением к ней сохранившаяся всего в двух экземплярах, называется „Поверстание кругов небесных“». Це повідомлення може служити яскравою ілюстрацією на чому будується легенда «передової ролі російської культури» і яку тактику займають росіяни у відношенні до українців і української культури: вони мають творити славу і велич російської культури.

В ділянці філософії така ж ситуація і таке саме співвідношення: чужоземний мандрівник Павло Алепський, який був на Україні в 1654 і 1656 роках, міг зауважити, що «Серед монастирських наставників Київської Лаври та інш. є люди вчені, правники, промовці, знають логіку і філософію та працюють над глибокими питаннями.»¹⁸⁰⁾ Дослідник українського впливу на московське культурне життя в XVII столітті Харлампович відзначає, що ця людина в Україні до праці над глибокими питаннями і перевага їх у цьому над москвинами була ґрунтом напруження і конфліктів між ними. «Малоросам ставится в счет резко

обличительный характер созданной ими полемической литературы... Страсть к диалектическим спорам — вот что внесли в великорусскую жизнь пионеры малорусской культуры в XVII веке.»¹⁸¹⁾

В протилежність до українців, московську націю характеризує «страх думки», «філософське древо пізнання у нас не прививалось» — пише один з російських дослідників. «Спротив думці, страх перед думкою були у нас завжди надзвичайно сильні». Масарик у своїй книзі «Россия и Европан» відзначав, що російський розум «догматичний і метафізичний». Достоевський звертав увагу на відсутність будь-яких «гамлетівських» питань у росіян. «Здесь какое то наше национальное русское безмыслие, именно безмыслие, а на бессмыслие...» Страх перед думкою породжує нахил росіян до віри в певну догму... «Більшість руської інтелігенції твердокаменно сприйняла позитивізм матеріялістичного світогляду... Місце дійсної філософії зайняв її найгірший ерзац.» Таку характеристику російського відношення до філософії і російського характеру філософії ми взяли зі статті «Страх думки» С. Левицького.¹⁸²⁾ Ця стаття, звичайно, зачіпає національну гордість росіян, які звикли вважати все російське найпередовішим і найкращим. Тому на неї одразу ж відгукнувся проф. А. Філіпов, захищаючи честь і славу російської філософії. Як же це він робить? Проф. Філіпов вважає несправедливим так низько оцінювати російську філософію і як доказ того, що вона не така вже бідна, нагадує: «Уже в XVIII веке жил и учил замечательный украинский философ Г. Сковорода... Перед нами поразительно стройная и глубокая система философии, которая ни в чем не уступает философии В. Соловьева. Сковорода писал по русски, стало быть, его можно рассматривать русским философом с таким же правом, как Гоголя — русским писателем.»¹⁸³⁾

Таке перетворення українського філософа Г. Сковороди на російського філософа і заповнення прогалини в історії російської філософії філософською творчістю українця є типовою рисою в російській історіографії. Цікаво, що обкрадаючи українців, росіяни намагаються в той же час принизити їхню культуру, як культуру нижчу, порівнюючи з російською. Російська культура у відношенні до української завжди виставляється в ролі «старшого брата», якого «менший» наслідує.

Культура не є простою сумою вартостей, а органічною системою, яку творить нація з її своєрідним національним характером і культурно-історичними традиціями. А тому не можна явища української культури зачислити до російської і міряти одним «общим аршином», як це роблять росіяни. Таким «общим аршином» є для росіян державна приналежність українців до Росії і державна російська мова, якою змушені користуватися і не-росіяни. Чи ж стають вони від цього «росіянами» в етнічно-культурному значенні слова національність? В питаннях культури «аршин» російської мови і державности не надається для наукового дослідження і є лише засобом фальсифікації російсько-українських культурних взаємин російською лженаукою, для виправдання російського імперіалізму і московського шовінізму.

В пляні різниці двою культур слід розглядати і такі факти, як полеміка професора Київської Духовної Академії П. Юркевича з російським публіцистом Н. Чернишевським. П. Юркевич дав достойну відповідь матеріялістичній філософії Чернишевського, а zarazом і всім іншим тодішнім прихильникам матеріялістичного світогляду, який охоплював все ширші кола російської інтелігенції.

Конфлікт України з Росією, як конфлікт двох культур і двох світоглядів, особливо яскраво і гостро виявлявся в ділянці історіографії і суспільно-політичної думки. Українські історики Костомаров і Грушевський мали в особі російських істориків своїх антагоністів і противників, за винятком окремих одиниць, які підлягали українському впливові й приймали українські концепції. Навіть такий російський прогресист і демократ, як Чернишевський, не міг погодитися з Костомаровом, який негував ідеєю московського імперського централізму і був прихильником федерації. Чернишевський писав: «Його ідеал — федерація всіх слов'янських племен — здавався мені ідеалом помилковим, прагнення до якого дає результати шкідливі для руських, шкідливі і для інших слов'ян... Тому ідея про федерацію всіх слов'янських племен була і лишилася ненависною мені.»¹⁸⁴⁾

Беликодержавна імперська традиція росіян була й лишилася тим наріжним каменем, об який спотикалися і найбільші російські демократи і революціонери. В цьому відношенні є надзвичайно влучними і пророчими слова Драго-

манова про те, що російські революціонери «починали свою кар'єру радикальним напрямком і навіть барикадами і ставали деспотами, рятуючи „єдність держави“, необхідну, як їм здавалось, для захисту „свободи і прогресу“ від зазіхань з боку „сепаратизму“, на їх думку символу реакції.»¹⁸⁵) В історії російсько-українських взаємин на цьому ґрунті відомі найгостріші конфлікти між російськими і українськими демократами. У свій час російський демократ Белінський, довідавшись про суворий присуд російського царя над українським поетом Шевченком, висловився, що, будучи на місці царя, він, Белінський, присудив би йому не меншу кару. Пізніше, відомий російський революціонер Плеханов майже дослівно сказав подібний «комплімент» на адресу Драгоманова: «Для меня Александр III более приемлем, чем этот професор, находящийся во власти национальных предрассудков.»¹⁸⁶) Ідея сильності позицій та ідеалів української та російської демократій в боротьбі російським мрякобіссям і реакцією, яку так часто пропагувалося, не витримала історичної проби. Коли навіть взяти такі імена, як Шевченко і Чернишевський, де ця спільність виглядає найбільш переконливою, в дійсності ця єдність є дуже частковою і не сталою. Що, справді, може бути спільного між Чернишевським, для якого цар Петро I є «ідеалом патріота», і Шевченком, для якого «Це той перший, що розпинав нашу Україну»?

Взаємини Драгоманова з російською демократією в цьому відношенні є особливо повчальними. Космополіт з переконання і «всеросійський демократ» за його активною участю в російському політичному житті і пресі, Драгоманов був увесь час у гострому конфлікті з російськими прогресистами і вів з ними політичну боротьбу в національному питанні. Парадоксальність цієї драгоманівської боротьби з російськими демократами і революціонерами є особливо яскравою на тлі його принципової ворожнечі до націоналізму і зокрема українського сепаратизму від всякої Росії. Драгоманов провадив гостру полеміку з Борисом Грінченком і глузував з його «етнографічного патріотизму» і з того, що він «виводить політичні чи соціальні думки з почуття національного, з душі етнографічної». Драгоманов при цьому повчав: «політичні й соціальні думки суть наслідки певної науки». ¹⁸⁷)

Здавалось би, які можуть бути розбіжності між Драгомановом, як прихильником космополітичної науки, і російськими прогресистами і революціонерами, які теж протиставляли свій космополітизм «національним забобонам». Але життя перемогло космополітизм Драгоманова, так само як і космополітизм російських революціонерів в життєвій практиці виявлявся великодержавним російським шовінізмом і нетерпимістю до «націоналів». Коли Драгоманов писав, що «вивчення багатої і прекрасної української народньої словесности, а особливо політичних пісень, які являють собою поетичну історію українського народу, розказану ним самим, побудили його міцно полюбити цей народ і пережити всіма силами душі всі подробиці українського питання в Росії», то цим він ствердив, що і його політичні та соціальні думки є не вислідом якоїсь абстрактної науки, а вирости і зформувалися на українському ґрунті, з почуття і з душі національної. Українська історія і сучасне українське життя давали йому імпульс до певних ідей. І цим обумовлений його конфлікт з російськими прогресивними колами, які, не зважаючи на свій декларативний інтернаціоналізм і космополітизм, стояли на позиціях великодержавного російського шовінізму. На адресу цих російських прогресистів і демократів Драгоманов писав: «Ніде не існує такого змішування понять про державу і національність, як це досі має місце в Росії. Руські революціонери під словом „Росія” розуміють всіх громадян Росії, „підданих” руській державі, хоч є відомо, що з погляду національних народніх традицій, побуту, історії „народи Росії” являють різниці, які не можуть належати одній нації. Є народи, сама приналежність яких до Росії, — в розумінні „руська”, великоруська держава, пов’язана таким несправедливим порушенням їх національних інтересів, що вже одна згадка про цю приналежність до Росії викликає у них болючі почування... Народи ці могли б відмовитись від бажання вирватись із мурів цієї держави тільки тоді, коли б їм була запропонована можливість такого перетворення цієї держави, при якому всі істотні інтереси їх морального і матеріального життя були б цілком забезпечені... Мабуть теперішні „руські” революціонери і передбачають таке перетворення, коли звертаються до восьмидесятимільйонного руського народу... Але завтрішня поведінка самих політичних діячів не залежить від їх сьогоднішніх обіцянок, бо навіть при по-

вній їх особистій чесності, вони можуть бути зваблені на зовсім несподіваний шлях обставинами, бажанням оволодіти ними, нарешті інтересами і звичками тих сфер, з яких вийшли ці діячі і на які вони змушені з необхідності спиратися.» Драгоманов при цьому заявляє, що революціонер не сміє питати українців, чи бажають вони бути самостійними. Таке питання є образою для них і було б, звичайно, нечемністю ставити так питання. Революціонер мусить керуватися думкою: «Чим він може підняти населення, а чим відштовхнути його від себе». «Українцям немає резону повставати проти старого режиму під прапором Польщі чи Росії. Потрібна широка федеральна програма, незалежна від всяких державних претенсій державних народів, гідна визвольних ідей найновішого часу і яка здатна задовольнити інтереси всіх племен Східної Європи.»¹⁸⁸⁾

Роля Михайла Драгоманова в розвитку російської суспільно-політичної думки є аналогічною до ролі Миколи Гоголя в російській літературі: для росіян обидва вони є реформаторами і революціонерами і ця їхня революційна і реформаторська роль пояснюється їхнім зв'язком з українською стихією, з українською культурно-історичною традицією. Вони репрезентують Україну. Заслуга Драгоманова перед російською політичною думкою і його велике значення в її розвитку відзначена росіянами такими словами: «Україна, яка дала нам найбільшого з наших художників слова, основоположника руської белетристики, і велику кількість першорядних поетів, артистів, музикантів і вчених, може гордитись тим, що в трудну епоху формування політичних партій в Росії вона висунула одного з найвидатніших політичних мислителів нашого часу.»¹⁸⁹⁾

П. Струве мусів визнати, що «Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко і виразно вияснив російському суспільству суть і значення конституційного порядку і, зокрема, прав особистості, основ правління.» Всі ці елементи, що їх вносив і пропагував Драгоманов в російську політичну думку належать до історично властивих українському народові суспільно-громадських традицій.

Наведені матеріали з достатньою ясністю виявляють характер російсько-українських культурних взаємин і роль українського впливу в російській культурі. Характер-

но, що навіть в обставинах СРСР, де теза про передову роль російської культури і залежність від неї української є провідною тезою сучасної офіційної радянської ідеології і де фальсифікації в освітленні російсько-українських взаємин набули небувалого розміру і потворности, є неможливим приховати велику питому вагу української культури та її національної своєрідности. Академік О. Білецький у своїй доповіді «Міжнародне значення української літератури» 1946 р. окреслив російсько-українські літературні взаємини такими словами: «Російська література створилась при найближчій участі культурних діячів, що вийшли з України, або українців за своїм походженням. Російський ренесанс XVIII століття готували й заступники київської наукової думки, українці були серед гарячих прихильників Петровської реформи, серед головних агітаторів за реформу. Нема потреби перелічувати тепер імена українців, які стали російськими письменниками у XVIII і XIX століттях. Цих імен багато... Основна магістраль російської літератури має, безперечно, не тільки національне російське значення. Якщо розглядати, наприклад, творчість Гоголя в історичному пляні, то треба знати, що вона в літературі — не тільки початок нового періоду (в російській літературі), але й деякий висновок з попереднього розвитку (української літератури). Прямим попередником Гоголя в російській літературі був його земляк Нарежний, автор „Бурсака“, повісти „Два Ивана или страсть к тяжбам“. Дослідження показало, що зв'язок творчости Нарежного з українським фольклором і з давньою українською сатиричною літературою надзвичайно тісний.»

Уточнюючи погляд на відношення української і російської літератур, академік Білецький, між іншим, підкреслює: «Спорідненість не означала і не означає тотожності. Українська література — зовсім не відгалуження російської літератури. Російсько-українське літературне єднання аж ніяк не означає злиття. Оригінальність, своєрідність залишилися аж до нашого часу.»¹⁹⁰⁾

ПРИМІТКИ ДО «КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ»

- 1) Н. Бердяев «Русская Идея», Париж, 1946, стор. 7.
- 2) Сам. Величко «Сказание о войнах козацких з поляками», т. I, стор. 90. Вид. Української Академії Наук, Київ, 1926; Д. Дорошенко «Огляд української історіографії», Прага, 1923, стор. 17.
- 3) В. Белинский «Сочинения», т. II, стор. 467. Видання Ф. Павленкова, 1900.
- 4) В. Сиповський «Україна в російському письменстві», Київ, 1928, стор. 457.
- 5) А. Пыпин «История русской этнографии», т. III, стор. 1-2.
- 6) А. Пыпин «История русской этнографии», т. III, «Этнография малороссийская», СПб, стор. 2.
- 7) Сергеевич «Лекции и исследования по древней истории русского права», изд. 4-е, СПб, 1910, стор. 115-116.
- 8) П. Пекарский «Наука и литература в России при Петре Великом», СПб, 1862, стор. 2.
- 9) А. Пыпин «История русской литературы», т. II, стор. 380.
- 10) Володимир Січинський: «Чужинці про Україну», 5-те видання, Авгсбург, 1946, стор. 39-41.
- 11) К. Харлампович «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», Казань, 1914, стор. 7.
- 12) П. Пекарский «Наука и литература в России при Петре Великом», СПб, 1862, стор. 2.
- 13) П. Знаменский «Духовные школы в России до реформы 1808 года», Казань, 1881, стор. 435-436.
- 14) П. Пекарский «Наука и литература в России при Петре Великом», СПб, 1862, стор. 5.
- 15) М. Драгоманов «Собрание сочинений», т. II, Париж, 1906, стор. 33.
- 16) К. Харлампович «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», Казань, 1914, стор. 1-2.
- 17) Кн. Н. Трубецкой «К украинской проблеме», Евразийский современник», кн. 5-6, 1927.
- 18) Кн. Н. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», 1927, стор. 93.
- 19) Там таки, стор. 28.
- 20) Кн. Н. Трубецкой «Европа и человечество». Софія, 1920.
- 21) Кн. Н. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», стор. 15.
- 22) Кн. Н. Трубецкой «Европа и человечество», Софія, 1920, стор. 82.
- 23) Кн. Н. Трубецкой «К украинской проблеме», «Евразийская хроника», кн. 5-6.
- 24) Кн. Н. Трубецкой «К украинской проблеме».
- 25) Дм. Дорошенко «К украинской проблеме», «Евразийская хроника», вип. 10, 1928, стор. 44.
- 26) «Ответ кн. Н. С. Трубецкого Д. И. Дорошенко», «Евразийская хроника», вип. 10.
- 27) Д. Дорошенко «К украинской проблеме», «Евразийская хроника», вип. 10.
- 28) Д. Дорошенко «К украинской проблеме», «Евразийская хроника», вип. 10, 1928, стор. 48.

- 29) С. Єфремов «На переломі двох епох, «Іван Котляревський. Твори». ДВУ, 1926.
- 30) «Полное собрание сочинений В. Г. Белинского», т. VI, стор. 201.
- 31) Там таки.
- 32) «Історія української літератури», т. I, 1954, стор. 135.
- 33) Дещо про це можна знайти в працях Дм. Багалія: «Опыт истории Харьковского университета», «Історія Слобідської України», «Історія Харькова за 250 лет его существования»; Сумцова: «Училища и народное образование в Черниговской губернии»; Г. Данилевського: «Харьковские народные школы»; Сухомлинова: «Училища и народное образование в Черниговской губернии»; «Журнал Министерства Народного Просвещения», т. СХХI, 1824.
- 34) Михайло Гніп «Початкова освіта на Слобожанщині першої половини ХІХ ст. (до 1837 р.)», «Збірник Науково-дослідної катедри історії української культури», т. X, 1930, стор. 139.
- 35) «Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные Д. И. Багалием», 1910.
- 36) Г. Данилевский «Украинская Старина».
- 37) Михайло Гніп «Початкова освіта на Слобожанщині...», стор. 162.
- 38) «Топографическое описание Черниговского наместничества». Київ, 1851.
- 39) Багалей «Очерки из русской истории», т. II, стор. 20.
- 40) Дм. Багалей «Характеристика просветительной деятельности Харьковского университета в первое десятилетие его существования», «Русская школа», ч. 9, 1892, стор. 9.
- 41) «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования», Харьков, 1908, стор. 69.
- 42) И. Овсяннико-Куликовский «Воспоминания», Петербург, 1923, стор. 179.
- 43) Там таки, стор. 179-183.
- 44) М. Сумцов «До історії наукового впливу Потебні», «Науковий збірник Харківської Науково-Дослідної Катедри історії Української Культури», ч. 2-3, 1926.
- 45) Д. Багалій «Олександр Опанасович Потебня», журнал «Червоний шлях», ч. 4-5, 1924, стор. 147-148.
- 46) І. Житецький «О. О. Потебня і Харківська Громада в 1861-63»; Українська Академія Наук, «Записки» 24-26, «За сто літ», стор. 73.
- 47) Ігн. Житецький «Шевченко і харківська молодь», журнал «Україна», кн. 1-2, стор. 143.
- 48) М. Сумцов «Харьков і Шевченко», «Вестник Харьковского Историко-Филологического Общества», вип. I, Харків, 1911, стор. 10-11.
- 49) І. Житецький «Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народніх книжок», журнал «Україна», кн. 3, 1925, стор. 69-71.
- 50) В. Гринченко «На безпросветном пути. Об украинской школе», вид. 2, 1907.
- 51) В. Каразин «Сочинения. Письма и бумаги собр. и ред. проф. Д. И. Багалием», Харків, 1910, стор. 449-450.
- 52) Там таки, стор. 536.
- 53) Д. Багалей «Очерки из русской истории», т. II, стор. 369.

54) Д. Багалій «Олександр Опанасович Потебня», журнал «Червоний Шлях», ч. 4-5, 1924.

55) М. Де-Пуле «Харьковский Университет и Д. И. Каченовский», «Вестник Европы», кн. 1, 1874, стор. 113.

56) Л. Начнаевский «Воспоминания о Харьковском Университете», «Русская Старина», т. СXXXI, 1907, стор. 376.

57) Н. Лавровский «К первоначальной истории Харьковского Университета», «Журнал Министерства Народного Просвещения», ч. XCLV, СПб, октябрь, 1869, стор. 238.

58) «Пять лет из истории Харьковского Университета» — Воспоминания проф. Роммеля, рецензия в «Вестник Европы», кн. 12, 1868, стор. 912.

59) В. Бузескул «Из истории Харьковского Университета второй половины 70-х годов прошлого века (личные воспоминания)», «Научові Записки Науково-Дослідної Катедри історії української культури», ч. 6, ДВУ, 1927, стор. 9-10.

60) Вячеслав Заїкін «Харківський Університет, його роля в історії культурного й громадського життя на Україні. В 120-ті роковини заснування», «Стара Україна», I-II, Львів, 1925, стор. 25.

61) Відомості й цитати подано за статтями: Л. Д. «150-ліття Харківського Університету», «Український Прометей», 30 червня 1955, а також Г. Гинс «Печальные юбилары», «Новое русское слово» за 29 серпня 1955.

62) Н. Пиксанов «Областная литература в первую четверть XIX века», т. V, стор. 349-352, Академия Наук СССР, Институт Литературы, История русской литературы, Москва-Ленинград, 1941.

63) Дм. Багалей и Дм. Миллер «Харьковский Университет», «Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона», т. LXXXIII.

64) Проф. Багалей «Очерки их русской истории», т. II, стор. 20.

65) Дашкевич «Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова», «Приложение к LIX тому „Записок Имп. Академии Наук“», СПб, 1888, стор. 87-88.

66) Там таки, стор. 93-96.

67) Н. Пиксанов «Областные культурные гнезда». Гос. Изд., Москва-Ленинград, 1928; Рецензія акад. С. Єфремова, Всеукраїнська Академія Наук, Збірник 82-84 «Література».

68) Л. Кирпичников «Очерки по истории новой русской литературы», СПб, 1896, стор. 98.

69) Н. Сумцов «Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского. Памяти Изм. Ив. Срезневского», Петроград, 1916, стор. 72.

70) Там таки, стор. 72.

71) В. Срезневский «Про збирачів українських пісень (З гуртка І. І. Срезневського на початку 1830)», «Записки» Історично-Філологічного Відділу УАН, кн. 13, стор. 76.

72) «Учен. Зап. Имп. Университета», VI, Октябрь 1834, стор. 134-150.

73) «Киевская Старина», т. LXIV, январь, 1899, стор. 6-7. Пізніше, переїхавши до Петербургу, Срезневський прохолонув до свого юнацького захоплення українською старовиною і літературою, і в лекціях 1870-х років висловлював такий погляд: «Нет никакой нужды уничтожать или прекращать письменность этих наречий, но нет

необходимости делать эту письменность самостоятельной, отдельной литературой, принадлежащей как бы отдельному народу.»

74) Багалей «Опыт истории Харьковского университета», II, стор. 752, 770-771.

75) В. Белинский «Собрание сочинений», т. VII, стор. 280-282.

76) А. Шамрай «До початків романтизму. Літературний гурток І. Срезневського», «Україна», жовтень-листопад 1929.

77) Н. Сумцов-Склабовский «Историко-филологический факультет Харьковского Университета за первые 100 лет его существования (1805-1905)», Харків, 1908, стор. 69.

78) Цитата за працею: Аркадій Животко «Історія української преси», УТГІ, Регенсбург, 1946.

79) «Молодик», 1843, стор. 229-234.

80) «Знакомство И. И. Срезневского с П. И. Котляревским», «Киевская Старина», т. LXIV, январь, 1899, стор. 7-8.

81) А. Пыпин «История русской этнографии», т. I, стор. 260.

82) «Телескоп», ч. 21, стор. 338.

83) ВУАН «Збірник Історично-Філологічного Відділу», ч. 82 «Література», збірник перший, Київ, 1928, стор. 125-126.

84) Там таки, стор. 122-126.

85) Там таки.

86) «Маяк», ч. 6, стор. 94, 1840.

87) «Маяк», ч. 2, 1840, стор. 19. Позиція «Маяка» з одного боку і позиція Белінського з другого в їхньому відношенні до української літератури ставить у надзвичайно тяжке положення сучасну радянську критику. Ці позиції руйнують схему радянського літературознавства, згідно з якою передова прогресивна російська журналістика підтримувала українське літературне відродження, а реакційна виступала проти нього. В даному випадкові виходить навпаки: прогресист Белінський виступив у такому ж прогресивному російському журналі «Отечественные записки» проти самостійного розвитку української літератури, а реакційний журнал «Маяк» висловлював свої симпатії до українських творів. Вихід з цього положення радянські літературознавці знаходять у тому, що приписують Белінському позитивну рецензію невідомого автора на перший «Кобзар» Шевченка в «Отечественных записках», т. X, ч. 5, 1840. Вперше «довів» авторство цієї рецензії Белінському радянський вчений В. Спірідонов в московській «Літературной газеті» за 5 березня 1939 р. з нагоди 125-річчя з дня народження Шевченка. На цій підставі стверджується позитивне ставлення Белінського до української літератури. Його ж негативні рецензії на українські альманахи «Ластівка» і «Сніп» пояснюється реакційним характером вміщених у них творів, а також тим, що «у цих збірниках була наявність націоналістичних тенденцій виїнятковості і зверхності української нації над російською». Великодержавна російська тенденція Белінського трактується в СРСР як прогресивна позиція, цілком відповідна й сучасній політиці КПРС. «Українські ж пани — „патріоти“ вступили в союз з органом мрякобісся „Маяком“ для того, щоб „відідрвати молодшу українську літературу від прогресивної російської літератури“».

88) В. Данилова «До історії української етнографії», «Записки Українського Наукового Товариства», кн. IV, Київ, 1909, стор. 45-47.

89) Там таки. Цитую за працею Павла Филиповича «Забуті рецензії сорокових років на Шевченкові твори», опублікованою в «Україна», за березень-квітень 1930, стор. 66-67.

90) І. Басс «В. Г. Белінський і український літературний процес 30-х-40-х років XIX ст.» у збірникові «Єднання братніх літератур», «Радянське літературознавство», ч. 17, АН УРСР, Київ, 1954, стор. 99.

91) Там таки, стор. 100.

92) Павло Филипович, цитована праця, стор. 26.

93) Там таки.

94) А. Шамрай «До початків романтизму», «Україна», жовтень-листопад 1929, стор. 31.

95) «Телескоп», ч. 21, отд. IV, 1834, стор. 336-348.

96) Н. Василенко «И. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», «Киевская Старина», т. LXXX, февраль 1903, стор. 319.

97) М. Дашкевич «Отзыв...», стор. 115.

98) О. Гермайзе «Рух декабристів і українство», «Україна», кн. 6, 1925, стор. 32.

99) В. Міяковський «Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилеєва», «Україна», кн. 6, 1925.

100) Вас. Краснов «Пасквільний Комітет», «Червоний Шлях», ч. 4-5, 1924, стор. 160, 175.

101) Пишкін «Мои мысли о Шаховском», «Сочинения», т. IX, Ленинград, 1928, стор. 1. Вид. АН СССР.

102) «Украинский Вестник на 1870 год», ч. 8, стор. 265-370.

103) І. Котляревський «Твори», стор. 163. Держлітвидав України, 1948.

104) «Російсько-українське літературне єднання», Київ, 1953, стор. 93.

105) С. Єфремов «Історія українського письменства», т. I, 1924, стор. 355.

106) Надруковано в «Украинском Вестнике», февраль, 1819.

107) «Вестник Харьковского Историко-Филологического Общества», вип. I, Харків, 1911, стор. 1.

108) Проф. М. Халанський «Материялы для биографии А. А. Потебни», Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, т. XVIII, стор. 10-29.

109) Акад. В. Багалій «О. О. Потебня», «Червоний Шлях», ч. 4-5, стор. 143-159.

110) Сумцов «До історії наукового впливу О. Потебні», «Науковий збірник Харківської Науково-Дослідної Катедри історії української культури», ч. 2-3, Харків, 1926, стор. 7.

111) «Багалій Д. «Автобіографія», «Ювілейний збірник на пошану ак. Д. І. Багалія». Українська Академія Наук, Історико-Філологічний Відділ, збірник 51.

112) Ів. Ткаченко «Історично-літературні студії акад. Д. І. Багалія», «Наукові записки Науково-Дослідної Катедри історії української культури», ч. 6, ДВУ, 1927, стор. 281.

113) Д. Багалій «Автобіографія» в цитованому збірникові, стор. 64.

114) «Ювілей акад. Дм. Ів. Багалія (1857-1927)», стор. 65-66. УВУН, Київ, 1929, стор. 65-66.

115) «Ювілей акад. Дм. Ів. Багалія (1857-1927)». УВАН, Київ, 1929.

116) Там таки.

- 117) Там таки.
- 118) Там таки, стор. 66.
- 119) Г. Гинс «Печальные юбилары», «Новое русское слово», Нью-Йорк, 29 августа 1955.
- 120) Проф. І. Булакін, дійсний член Академії Наук УРСР, ректор Харківського Державного Університету ім. О. Горького «Видатний Науковий Центр Республіки», «Радянська Україна», 19 квітня 1955.
- 121) Юрій Ліпа «Призначення України», 1953, стор. 155.
- 122) Сергій Єфремов «Історія українського письменства», т. І, стор. 253.
- 123) «Записки инж. офицера Мартоса», «Русский Архив», VII, 1893, стор. 349.
- 124) «Путешествие в Малороссию акад. Гильденштедта и кн. Долгорукого 1817» — див. рецензія на працю Маслова «Литературная деятельность Рыльева» в «Украинская Жизнь», III, 1912.
- 125) «Русская Старина», X, стор. 212.
- 126) А. Левшин «Письма из Малороссии», 1816, стор. 10.
- 127) М. Драгоманов «Листи на Наддніпрянську Україну».
- 128) М. Костомаров «Воспоминания о двух малярах», «Основа», 4, 1861, стор. 53.
- 129) «Колокол», I, 1860, стор. 15. Див. Драгоманов «Собрание политических сочинений», т. I, стор. 61.
- 130) Юрій Ліпа «Вій за українську літературу», стор. 120.
- 131) Kohl Reiser «Die Ukraine», 1841.
- 132) «За сто літ», книга перша.
- 133) М. Драгоманов «Листи на Наддніпрянську Україну», стор. 16.
- 134) М. Драгоманов «Листи на Наддніпрянську Україну».
- 135) Юрій Ліпа «Призначення України», стор. 275.
- 136) Там таки, стор. 211.
- 137) Там таки, стор. 36.
- 138) Там таки, стор. 239.
- 139) Там таки, стор. 168.
- 140) Там таки, стор. 274.
- 141) Кониський «Туга», «Слово», ч. 61, 1862.
- 142) Лотоцький «Сторінки минулого», т. II, стор. 21.
- 143) Там таки, стор. 32.
- 144) М. Садовський «Мої театральні згадки», 1930, стор. 19.
- 145) С. Аксаков «Литературные и театральные воспоминания», стор. 283.
- 146) В. Белинский «Русский театр в Петербурге», «Полное собрание сочинений» под. ред. Венгера, т. II, стор. 69-70.
- 147) А. Герцен «Былое и Думы», т. III, Москва, 1932, стор. 78.
- 148) Василь Сиповський «Україна в російському письменстві», Київ, 1928.
- 149) Ол. Дорошкевич «Українська культура в двох столицях», стор. 6.
- 150) Василь Сиповський «Україна в російському письменстві», Київ, 1928, стор. 40.
- 151) «Русская Старина», декабрь, 1888, стор. 599.
- 152) А. Цейтлин «Творчество Рыльева», «К. Ф. Рылеев, Полное собрание сочинений», 1934.

- 153) Г. Белинский «Сочинения», т. II, стор. 467, вид. Ф. Павленкова, 1900.
- 154) Н. Щедрин «Сочинения», т. VIII, стор. 58.
- 155) О. Пор-Леонтович «Побут і культура українців», 1903; див. також Юрій Липа «Призначення України», стор. 186.
- 156) А. Пыпин «Белинский», стор. 260.
- 157) М. Павлик «М. П. Драгоманов», стор. 347.
- 158) «Украинский Вестник», июль, 1816, стор. 93; а також Н. Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова», «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», «Записки Импер. Академии Наук», т. LIX, 1899.
- 159) Н. Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова».
- 160) Ол. Дорошкевич «Українська культура в двох столицях Росії», Київ, 1945, стор. 33.
- 161) Там таки, стор. 12.
- 162) Д. Тамарченко «Творчість Тараса Шевченка і російська революційна демократична література», стор. 114. В-во Академії Наук УРСР, 1944.
- 163) Н. Чернишевский «Полное собрание сочинений», т. VII, стор. 791-793. Гослитиздат, 1950. Чернишевський використав тут іронічний вислів про Росію, як тюрму народів, де «на всіх языках все мовчить, бо благоденствует».
- 164) Н. Добролюбов «Сочинения», т. II, стор. 562-563.
- 165) К. Чуковский «Шевченко», журнал «Русская Мысль», ч. 4, 1911.
- 166) Ол. Дорошкевич «Українська культура в двох столицях Росії», стор. 36.
- 167) Збірник «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова», ВУАН, 1928, стор. 184.
- 168) Н. Петров «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», Київ, 1884, стор. 1.
- 169) А. Пыпин «История славянских литератур».
- 170) Н. Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова», стор. 38.
- 171) Там таки, стор. 46.
- 172) Н. Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова», «Украинская литература XIX века». «Отчет о 29 присуждении наград графа Уварова», приложение к XXIX тому «Записок Импер. Академии Наук», ч. 1, стор. 85.
- 173) Там таки.
- 174) Там таки, стор. 267.
- 175) А. Пыпин «История славянских литератур», т. I, стор. 315.
- 176) А. Пыпин «Древний период русской литературы», «Вестник Европы», кн. 6, стор. 567.
- 177) В. Маслов «Литературная деятельность Рылеева», Київ, 1912, стор. 305.
- 178) Там таки, стор. 264-265.
- 179) И. Рыбаков «1825 рік на Україні», журнал «Україна», ч. 6, 1925, стор. 15.
- 180) Володимир Січинський «Чужинці про Україну», вид. 3, 1946, стор. 39.
- 181) К. Харлампович «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», т. I.

- 182) С. Левицкий «Страх мысли», «Новое русское слово», 29 ноября 1953.
- 183) Проф. А. Филипов «Страх без мысли», «Новое русское слово», 24 января 1954.
- 184) «Литературное наследство», т. III, стор. 525-529.
- 185) М. Драгоманов «Историческая Польша...», стор. 11.
- 186) «Группа Освобождение труда», II, стор. 173.
- 187) М. Драгоманов «Листи на Наддніпрянську Україну», друге видання, 1915, стор. 14.
- 188) М. Драгоманов «Обращение политических сочинений», т. I, Париж, 1905, стор. 6-58.
- 189) Там таки, стор. 7.
- 190) О. Білецький «Міжнародне значення української літератури», «Літературна газета» за 28 березня 1946, Київ.

ЛІТЕРАТУРА ДО ЧАСТИНИ ТРЕТЬОЇ «КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ»

I. Українізації Московії у XVII-XVIII ст. Н. Бердяев «Русская идея», Париж, 1946; Д. Дорошенко «Огляд української історіографії», Прага, 1923; В. Белинский «Сочинения», т. II, изд. Ф. Павленкова, 1900; В. Сиповський «Україна в російському письменстві», Київ, 1928; А. Пыпин «История русской этнографии», т. III; Сергеевич «Лекции и исследования по древней истории русского права», СПб, 1910; П. Пекарский «Наука и литература в России при Петре Великом», СПб, 1862; А. Пыпин «История русской литературы», т. II; Володимир Січинський «Чужинці про Україну», 1946; К. Харлампович «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», 1914; П. Знаменский «Духовные школы в России до реформы 1808 г.», Казань, 1881; М. Драгоманов «Собрание сочинений», Париж, 1906; Н. Трубецкой «К украинской проблеме», «Евразийский современник», кн. 5-6, 1927; Н. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», 1927; Н. Трубецкой «Европа и человечество», 1902; Дм. Дорошенко «К украинской проблеме», «Евразийская хроника», вип. 10, 1928.

II. Русифікація України і український культурний процес. С. Сфремов «На переломі двох епох», «Іван Котляревський, твори», ДВУ, 1926; «Полное собрание сочинений Белинского», тт. VI, XII; Михайло Гніп «Початкова освіта на Слобожанщині першої половини XIX ст. (до 1837 року)», «Збірник Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури», т. X, 1930; В. Каразин «Сочинения, письма, бумаги собранные Д. И. Багалием», 1910; Багалея «Очерки из русской истории», т. II; «Историко-Филологический Факультет Харьковского Университета за первые сто лет его существования», Харків, 1908; Н. Овсяннико-Куликовский «Воспоминания», Петербург, 1923; М. Сумцов «До історії наукового впливу Потебні», «Науковий збірник Харківської Науково-Дослідної Катедри Історії Української Куль-

тури», ч.2-3, 1926; Д. Багалій «Олександр Опанасович Потебня», журнал «Червоний Шлях», ч. 4-5, 1924; Г. Житецький «О. О. Потебня і Харківська Громада в 1860-65 рр.», Українська Академія Наук, Історична Секція, Записки ч. 24-26 «За сто літ»; І. Житецький «Шевченко і харківська молодь», журнал «Україна», кн. 1-2, 1925; Н. Сумцов «Харьков и Шевченко», «Вестник Харьковского Историко-Филологического Общества», вип. 1, Харків, 1911; І. Житецький «Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок», «Україна», кн. 3, 1925; Б. Гринченко «На безпросветном пути. Об украинской школе», изд. 3-е, 1907; М. Де-Пуле «Харьковский Университет и Д. И. Каченовский», «Вестник Европы», кн. 1, 1874; Л. Ничнаевский «Воспоминания о Харьковском Университете», «Русская Старина», т. СXXXI, 1907; Н. Лавровский «К первоначальной истории Харьковского Университета», «Журнал Министерства Народного Просвещения», ч. СXLV, октябрь, 1869; В. Бузескул «Из истории Харьковского Университета второй половины 70-х годов прошлого века», «Наукові записки Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури», ч. 6, 1927; В. Заїкін «Харківський Університет, його роля в історії культурного й громадського життя на Україні», «Стара Україна», I-II, 1925; Н. Пиксанов «Областная литература в первую четверть XIX века», Акад. Наук СССР, Институт Литературы, «История русской литературы», т. V, Москва-Ленинград, 1941; Дашкевич «Отчет о 29 присуждении наград гр. Уварова», «Приложение к LIX т. Записок Имп. Ака. Наук», СПб, 1888; Н. К. «Областные культурные гнезда», Гос. Издательство, Москва-Ленинград, 1928; Л. Кирпичников «Очерки по истории новой русской литературы», СПб, 1896; Н. Сумцов «Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского», сборник «Памяти Изм. Ив. Срезневского», Петроград, 1916; В. Срезневский «Про зберігачів українських пісень», УАН, Записки Історичного Відділу, кн. 13; «Киевская Старина», январь, 1899; Д. Багалей «Опыт истории Харьковского Университета», т. II; А. Шамрай «До початків романтизму», «Україна», жовтень-листопад 1929; А. Пыпин «История русской этнографии», т. II; ВУАН «Збірник Історично-Філологічного Відділу» ч. 82, «Література», 1928; І. Бас «В. Белінський і український літературний процес 30-х-40-х років XIX ст.», збірник «Єднання братніх літератур», Академія Наук УРСР, Київ, 1954; П. Филипович «Забуті рецензії на Шевченкові твори», «Україна», III, 1930; Н. Василенко «И. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии», «Киевская Старина», т. LXXX, февраль, 1903; В. Міяковський «Відгуки в Харкові та Києві на смерть Рилеєва», «Україна», кн. 6, 1925; О. Гермайзе «Рух декабристів і українство», «Україна», кн. 6, 1925; Вас. Краснов «Пасквільний Комітет», «Червоний Шлях», ч. 4-5, 1924; І. Котляревський «Твори», Держлітвидав України, Київ, 1948; Збірник «Російсько-українське літературне єднання», Київ, 1953; Збірник «Єднання братніх літератур», «Радянське літературознавство», ч. 17, Академія Наук УРСР, Київ, 1954; Г. Їжакевич «Питання російсько-українських мовних зв'язків», В-во Академії Наук УРСР, Київ, 1954; С. Єфремов «Історія українського письменства», т. I, 1924; проф. М. Халанский «Материалы для биографии А. А. Потебни», «Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества», т. XXVIII; Д. Багалій «Автобіографія», Українська Ака-

демія Наук, Історико-Філологічний Відділ, збірник 51, «Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія»; Ів. Ткаченко «Історико-літературні студії акад. Д. І. Багалія», «Наукові Записки Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури», ч. 6, ДВУ, 1927; ВУАН «Ювілей акад. Д. І. Багалія (1857-1927)», Київ, 1929; Г. Гинс «Печальные юбилары», «Новое русское слово», 29 августа 1955; проф. І. Булакін «Видатний науковий центр республіки», «Радянська Україна», 19 квітня 1955; Вл. Каллаш «Из истории малорусской литературы 20-х-30-х годов XIX века», «Киевская Старина», т. LXIX, 1900; А. Комаров «Украинский язык, фольклор и литература в русском обществе начала XIX века», «Ученые Записки ЛГУ, Серия филологических наук», вип. 4, 1939; В. Білий «Харківські вчені 80-х років в українській літературі», Українська Академія Наук «Записки Історико-Філологічного Відділу», кн. XIII-XIV; проф. Н. Полонська-Василенко «Наслідки Переяславського договору в галузі духової культури», «Вісник», орган ООЧСУ, ч. 2, 1955; Академія Наук УРСР. Інститут Літератури ім. Т. Г. Шевченка «Історія української літератури», т. I, Київ, 1954.

III. Українська стилія в російській культурі. Н. Бердяев «Русская идея», Париж, 1946; Д. Дорошенко «Огляд української історіографії», Прага, 1923; В. Сиповський «Україна в російському письменстві», Київ, 1928; А. Пыпин «История русской этнографии», т. III, СПб; П. Пекарский «Наука и литература в России при Петре Великом», 1862; Володимир Січинський «Чужинці про Україну», 1946; К. Харлампович «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», Казань, 1914; Д. Драгоманов «Собрание сочинений», т. II, Париж, 1906; кн. С. Трубецкой «К украинской проблеме», «Евразийский современник», кн. 5-6, 1926; кн. С. Трубецкой «К проблеме русского самопознания», 1927; кн. С. Трубецкой «Европа и человечество», Софія, 1920; Д. Дорошенко «К украинской проблеме», «Евразийская хроника», вип. 10, 1928; Юрій Липа «Призначення України», Нью-Йорк, 1953; Сергій Єфремов «Історія українського письменства»; М. Драгоманов «Листи на Наддніпрянську Україну»; Юрій Липа «Бій за українську літературу», 1935; «За сто літ», кн. 1, Київ; В. Вересаев «Гоголь в жизни», Москва, 1933; «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова», ВУАН, 1928; В. Лотоцький «Сторінки минулого», т. II; М. Садовський «Мої театральні згадки», 1930; Ол. Дорошкевич «Українська культура в двох столицях»; К. Рилев «Полное собрание сочинений», «Академия», 1934; Н. Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова „Очерки истории украинской литературы XIX столетия“», «Записки Императорской Академии Наук», т. IX, 1899; Д. Тамарченко «Творчість Тараса Шевченка і російська революційна демократична література», 1924; К. Чуковский «Шевченко», «Русская Мысль», ч. 4, 1911; Н. Петров «Очерки истории украинской литературы XIX века» 1884; А. Пыпин «История славянских литератур», 1865; А. Милуков «Вопрос о малороссийской литературе», «Отголоски на литературные и общественные явления», 1875; А. Пыпин «Древний период русской литературы», «Вестник Европы», ч. 6, 1876; О. Білецький «Міжнародне значення української літератури», «Літературна газета», Київ, 28 березня 1946.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

МІЖ ДВОХ СТИХІЙ

І. БОРОТЬБА ЗА ГОГОЛЯ

В російській літературі є цілий ряд імен, які не є росіянами не лише кровно, але й культурно і характером їх творчості — їх твори не можна вважати виявом духа російського народу і специфічно-національних рис російської культури. Вони є чужородним елементом в російській літературі і це часто виявляється на зовні в конфліктах і в протиріччі цих елементів з усім ладом російського національного життя і російською духовністю. І, не зважаючи на все це, світ звик бачити в них «справжніх репрезентантів російства» і російської літератури, а їх творчість, як заповняють часто й видатні історики, «свідчить про внутрішню міць російського народу», який у такий спосіб через вплив прийшлих не російських елементів «зумів виявити свої незміримі духовні глибини у мистецьких творах світового значення». ¹⁾ Найбільш парадоксальною і «загадковою» постаттю в цьому відношенні є Микола Гоголь. Яскраво виявлений національний тип українця не лише кровно, а й своєю внутрішньою духовною природою, як спадкоємець і виразник українських культурно-історичних і літературних традицій, Гоголь, як відомо, дав низку українських повістей, у яких дуже виразно виявляється українська стихія. Це поетичний образ чарівної України в її минулому і сучасному, надхненний гімн письменника своїй батьківщині. Відомо також, що Гоголь виїхав з України до Росії вже цілком зформованою духовно індивідуальністю, яка виросла в українському духовному кліматі і прибув до Петербургу, коли йому минуло 20 років. Тут він пробував стати російським поетом, але це йому не вдалося. Маленька книжечка «Ганс Кюхельгартен. Идиллиа в картинах», соч. В. Алова, яка вийшла в Петербурзі 1828 року, зустріла негативну оцінку в тодішніх ро-

сійських журналах і Гоголь негайно зібрав це видання і спалив, як невдалу спробу наслідування тодішньої російської літератури в дусі Жуковського і Пушкіна. Так непомітно зник з російської літератури В. Алов і появився в самій столиці російської імперії веселий український оповідач — «пасічник Рудий Панько» з його «Вечорами на хуторі біля Диканьки». Так скінчився перший акт боротьби двох культур за Гоголя — перемогла українська стихія. І саме це дало Гоголя, як автора мистецьких творів світового значення. Цим він завоював найвидатніше місце в російській літературі і відіграв таку видатну роль в російському літературному процесі. Це добре розумів професор Московського університету М. Сперанський коли писав:

«Родом полтавець, вихованець не лише офіційної общеруської енциклопедичної гімназії вищих наук, але й художньої малоруської літератури, з її глибоким почуттям народности, культотом оригінальних рис малороса, навколишньої природи — Гоголь все це багатство молоді літератури, всю свіжість безпосереднього почуття народности, любови до неї, типовий гумор, несе на північ, яка щойно вийшла з-під опіки чужоземних і часто потворних впливів... Гоголь приносить все це багатство, неоціниме для нас, необхідно і рішуче виводить літературу на той шлях, по якому з тієї пори ця література йде і завойовує собі світове значення.» ²⁾

«Поява Гоголя в російській літературі стала видатною подією в історії російсько-українських взаємин. Запашні „Вечори на хуторі“, як відзначає М. Сперанський, що внесли в російську літературу свіжі картини української природи, веселість прямодушну і разом лукаву, не були лише бажаною новинкою в літературі, яка щойно вийшла на шлях народности; вони були знаменним фактом взаємовідносин двох племен, які різно склалися історично і культурно — великоруського і українського.» ³⁾

В цьому відношенні прихід Гоголя в російську літературу, його величезна роль в російському суспільстві і літературі, його конфлікт з російським суспільством і душевна драма з її трагічним кінцем кидають яскраве світло на характер російсько-українських стосунків і на цілу українську проблему, яка вважається найбільш заплутаною з усіх проблем східної Європи.

В добу Гоголя Україна вже була цілком позбавлена державно-політичної автономности, включена у склад Ро-

сійської імперії, і перетворена на глуху провінцію російської держави. Перетворивши Україну на безправну колонію, Москва спрямувала всю силу свого державного, адміністративного, поліційного і культурного апарату на завоювання душі української нації, на повну її духовну і культурну асиміляцію. На цей замах Москви Україна відповіла Шевченком і Гоголем.

Літературне відродження України в українській народній мові, започатковане Іваном Котляревським і вивершене Шевченком було своєрідним культурним резистансом проти московського наступу. Шевченко став його речником і передвісником української революції. Інша роля випала на долю Гоголя.

В боротьбі за культурно-історичну спадщину Київської Руси Гоголь став на українські позиції. У спорі «южан» і «северян» за визначення національно-культурної приналежності старого Києва Гоголь висловив свою повну солідарність з М. Максимовичем: «Він наш, він не їхній» — писав Гоголь до Максимовича з Петербургу в грудні 1833 року. Був час, коли Гоголь, розчарований Петербургом, збирався зовсім повернутись на Україну: «Туда, туда! В древний прекрасный Киев!.. Я восхищаюсь заранее, когда воображу, как закипят труды мои в Киеве» — писав він до Максимовича. Але сталося так, що полем його діяльності стала російська література. Місце Гоголя в історичній боротьбі двох культур слід оцінювати по тій ролі, яку він відіграв у російській літературі і російському суспільстві, яке його відношення до України і Росії і яке об'єктивне значення його творчості в культурно-історичному процесі і в російсько-українських культурних взаєминах. В російській літературі Гоголь репрезентував Україну. Він належав до другого імперського фронту української нації, носієм і реалізатором її культурної місії на сході Європи. Російська література була для нього всеросійською імперською трибуною, а сам він живим символом культурної експансії України на північ, в напрямі Москви і Петербургу.

Прийнявши існування України в російській імперії за доконаний факт, Гоголь виступив як духовний реформатор Росії з метою наближення її до культурно-історичних традицій Київської Руси, щоб таким шляхом розв'язати проблему російсько-українського співжиття в спільній державі. Гоголь належав до тієї частини української еліти, яка свої

старокиївські імперські традиції і могутні потенції української культури прагнула реалізувати в новій імперській Росії. Історія поставила перед нею дилему: або занидіти і пропасти в глухій малоросійській провінції, або піти на службу в російській державі, взяти активну участь у будові імперії, зробити її своєю. Об'єктивно ця тенденція була спрямована на українізацію Московії, щоб зробити її більш надійним партнером у співжитті з нею у спільній державі. Російська імперія стала ареною завзятої боротьби двох культур, яка в об'єктивному значенні означає боротьбу за духовне обличчя сходу Європи, за панування в цьому просторі київського чи московського національно-культурного типу.

Гоголь став носієм українського впливу на російську культуру і таким чином його діяльність відповідала українській культурній експансії на Московщину. Вплив Гоголя на російське суспільство був такий великий, що в ніякій мірі не йде в порівняння з російським культурним впливом на Україну. Гоголь створив цілий «гоголівський напрям» в російській літературі і своєю постаттю заступив велетня російської літератури Пушкіна, тоді як Пушкін не мав помітного впливу на українську літературу і Гоголь не міг нічого у нього навчитися. Теза про те, що Гоголь був учнем Пушкіна, це легенда, яка відповідала російському великодержавному патріотизмові і ним породжена, але вона не має жодного обґрунтування і реального ствердження в дійсності. Сам Пушкін стверджував надзвичайну оригінальність і новаторство Гоголя в російській літературі. Гоголь прищепив російській літературі літературно-естетичні принципи, які здавна властиві українській літературі і спрямував російську літературу в напрямі демократизму й гуманізму і цим по суті здійснював місію української культури в її експансії на північ.

Реформаторська роля Гоголя не обмежується літературою. Його літературна діяльність в російській літературі мала об'єктивно велике суспільно-політичне значення. Російський цензор А. Нікітенко відзначав у своєму щоденникові: «Впечатление произведенное его комедией „Ревизор“ много прибавляет к тем впечатлениям, которые накаплиются в умах от существующего у нас порядка вещей.»⁴⁾ Під впливом Гоголя Белінський писав: «Все общественные основания нашего времени требуют строжайшего пересмот-

ра и коренной перестройки, что и будет рано или поздно. Пора освободится личности человеческой ...от гнусных оков неразумной действительности.» Тому Белінський протиставив Гоголя найбільшому російському поетові Пушкіну: «Мы в Гоголе видим более важное значение для русского общества, чем в Пушкине, ибо Гоголь более поэт социальный, следовательно, более поэт в духе времени...» «Гоголь — великий талант, гениальный поэт и писатель современной России... За сравнение его с Пушкиным на нас нападали люди, всеми силами старавшиеся бросать грязью своих литературных возрений в страдальную тень первого великого поэта Руси... Их оскорбляла одна мысль видеть имя Гоголя подле имени Пушкина, они притворялись глухими, когда им говорили, что сам Пушкин первый понял и оценил талант Гоголя.» ⁵⁾

На таке високе становище в російській літературі висунула Гоголя українська стихія, виявлена в його творчості, український моральний кодекс і традиції українського громадського і культурного побуту. «Слабое развитие в русской тогдашней жизни глубокой внутренней культуры в человеческих отношениях больно задевало тонкую организацию художника, выше всего на свете ценившего душу человеческую.» (А. Грузинский). ⁶⁾ Усіма цими властивостями українського світогляду Гоголь став об'єктивно союзником російської опозиції в особі Белінського, Чернишевського, Добролюбова та інших. Це зовсім не означало, що Гоголь був політичним спільником і однодумцем т. зв. «російської революційної демократії». Революційна роля Гоголя в російському суспільстві була визначена його українською природою виявленою в його творах, яка була запереченням московського духа. Видатне місце в російській літературі Гоголь здобув не стільки своїм, безперечно могутнім і яскравим талантом художника слова, як тими його властивостями, що впливали з його українського світогляду і українських культурно-історичних і літературних традицій.

Незаперечним фактом є, що Гоголь увійшов у російську літературу і відіграв у ній «реформаторську» роль. Ім'я Гоголя, як російського письменника визначається його великим вкладом в російську літературу, його видатною роллю в російському літературному процесі і в розвиткові російської суспільно-політичної думки. Йому належить видатне місце в історії російської літератури. Але усім цим визнача-

ється лише фактична приязнь і формальна приналежність Гоголя до російської літератури і зовсім не визначається духовний зміст і національно-культурна приналежність Гоголя і його творчості до російської духовної культури. Це звучить парадоксально, але фактом є, що ця його реформаторська роль у великій мірі пояснюється тим, що він був сторонньою особою в російській літературі і прийшов до неї з іншого «культурного простору». Це відчували дуже гостро і виразно російські читачі його творів. А. Пушкін відгукнувся на виступ Гоголя в російській літературі такими словами: «Сейчас прочел „Вечора близ Диканьки“. Они изумили меня. Вот настоящая веселость, искренная, непринужденная, без жеманства, без чопорности. А местами какая поэзия! Какая чувствительность! *Все это так необыкновенно в нашей литературе*, что я доселе не образумился.»⁷⁾ Російський критик В. Белінський був особливо захоплений українським характером творчості Гоголя:

«Приученная к тону и манере повестей Марлинского, русская публика не знала, что и подумать о „Вечерах“ Гоголя. Это был совершенно новый мир творчества, которого никто не подозревал и возможности.» (В. Белинский, Полное собр. соч. под ред. С. А. Венгерова. т. 8, стр. 397).

«Отличительный характер повестей Гоголя составляют — простота вымысла, народность, совершенная истина жизни, оригинальность и комическое одушевление, всегда побеждаемое глубоким чувством грусти и уныния. Причина всех этих качеств заключается в одном источнике: г. Гоголь — поэт, жизни действительной...» «Как малоросу, г. Гоголю с детства знакома жизнь малороссийская, но народность его поэзии не ограничивается одною Малороссиею... Не оставляя своей любимой, своей прекрасной, своей ненаглядной Малороссии, Гоголь нашел искать поэзии в правах среднего сословия России. И Боже мой, какую глубокую и могучую поэзию нашел он тут! Мы, москали, и не подозревали ее!... Я забыл еще об одном достоинстве его произведений: это лиризм, которым проникнуты его описания таких предметов, которыми он увлекается. Описывает ли он бедную мать, это существо высокое и страждующее, это воплощение святого чувства любви — столько тоски, грусти и любви в его описании! Описывает ли он юнную красоту — сколько упоения, восторга в его описании! Описывает ли он красоту своей родной, своей возлюбленной Малороссии — это сын,

ласкаючийся к обожаемой матери! Помните ли вы описание безбрежных степей днепровских! Какая широкая, размашистая кисть! Какой разгул чувства! Какая роскошь и простота в этом описании? Чорт вас возьми, степи, как вы хороши у г. Гоголя!...»⁸⁾

Яскраве протиставлення українського характеру творчості Гоголя російській літературі знаходимо також у А. Герцена:

«Не будучи по происхождению, подобно Кольцову, из народа, Гоголь принадлежал к народу по своим вкусам и по складу своего ума. Он больше сочувствовал народной жизни, чем придворной, что естественно со стороны украинца... Рассказы, которыми дебютировал Гоголь, составляют ряд картин украинских нравов и видов истинной красоте, полных веселости, грации, движения и любви. Такие повести невозможны в Великороссии за неимением сюжета, оригинала. У нас народные сцены тотчас же принимают мрачный и трагический вид, что угнетает читателя, — я говорю „трагический“ только в смысле Лаокоона. Это — трагические судьбы, перед которыми человек падает без борьбы. В этих случаях скорбь превращается в бешенную злобу и отчаяние, а смех — в горькую и злобную иронию. Кто без негодования и стыда способен прочесть замечательную повесть „Антон Горемыка“ или шедевр Тургенева — „Записки охотника“?»⁹⁾

Так стався літературно-історичний парадокс, що його не могла поминути і сучасна російська критика: «Українець за походженням, за місцем народження, за враженнями юности, який прекрасно знав рідну мову, народню творчість — Гоголь став найбільшим російським письменником. Гоголь приносить в російську літературу мальовничий образ талановитого українського народу, картини його життя, його легенди й історичну героїку, його особливий гумор і склад мови.»¹⁰⁾ Усім цим Гоголь відіграв надзвичайну роль в російсько-українських культурних зв'язках, знайомлячи росіян з Україною та її культурою. Український вплив Гоголя на російську літературу створив у ній цілий «гоголівський напрямок», який спрямував російську літературу на шлях критичного відношення до російської дійсності.

Цим самим Гоголь відіграв надзвичайну роль в зустрічі двох культур і у взаємному пізнанні національних особливостей двох народів, відкривши Росії внутрішній духовний

світ України. Враження було надзвичайне. Російські журнали того часу були переповнені відгуками на «народные малороссийские повести» Гоголя, як назвав їх журнал «Телескоп», характеризуючи ці повісті такими словами: «Они разцвечены украинскими красками, освещены украинским светом... У него национальный мотив украинского наречия переведен, так сказать, на москальские ноты, не теряя своей оригинальной физиономии... От описаний дышет Украиной.» «Московский Телеграф» за 1832 рік, ч. 44 зі свого боку відзначав: «Автор открывает, или лучше сказать, поясняет нам те свойства малороссийского характера, которые бесспорно принадлежат одним малороссиянам.» «Северная Пчела» за 1831 р., ч. 219 робить порівняння українських повістей Гоголя з повістями російських письменників і приходять до висновку: українці, у відмінність від росіян, мають виразніше національне обличчя і це виявляється в повістях Гоголя, які мають яскраве національне оформлення. «Дух малороссии обнимает себя с этою крепостию и силою, которые могут принадлежать одной только оригинальности... Малороссияне имеют свою особенную физиономию.» В протилежність до українців, у росіян «элементы собственного русского характера, до сих пор, остаются неуловимы. По крайней мере, мы не имеем еще ни одного произведения, которое можно было бы поставить в параллель с повестями пастернака Рудого Панька. Обстоятельство сие заставляет думать, что идея национальной литературы образовалась у нас, как и все, подражательно.»

Зацікавлення українськими повістями Гоголя і взагалі всім українським, яке дуже помітне було в добу Гоголя в Росії, мало не лише літературно-естетичний характер. Ідея народності в літературі так високо піднесена романтиками безперечно сприяла цьому зацікавленню, оскільки Україна для росіян була в ті часи країною у вищій мірі екзотичною і багатою на поживу для романтиків. Але крім цього інтерес до всього українського в російському суспільстві мав також і свій соціологічний еквівалент і політичну підставу. Російська імперія в цей час щойно вступала у свою роль багатонаціональної держави і правлячі кола її, а також і російська інтелігенція перейнята великодержавним російським патріотизмом не були певні в збереженні її цілості і в тому, що дві «руські народності» складуть одну російську націю. В цей час відроджувалась також ідея об'єднання

всіх слов'янських народів під владою Росії. При чому це об'єднання мислилось на московський лад — в перетворенні всіх слов'янських народів на росіян, в підкоренні їх і злитті в одній російській державі. Стояло питання, яке Пушкін сформулював у своєму вірші «Клеветникам России»: «Славянские ль ручьи сольются ль в русском море? Оно ль изсякнет? — вот вопрос».

В шуканні відповіді на це питання підходили росіяни і до Гоголя й допитувалися, яка у нього душа і що відповідають на це питання його твори. Як же відповів на це питання Гоголь? Його становища слід шукати не в прямих його відповідях росіянам — ці відповіді не могли бути одвертими і щирими. Вони — в його творах. Гоголь відповів «Ревізором» і «Мертвими душами». Відповів цілком негативно.

Поширеною є думка, що у відмінність від повістей з українського життя, петербурзькі повісті Гоголя і, зокрема, «Ревізор» і «Мертві душі» являють перед нами вже чисто російського письменника. Цю думку висловив Белінський, коли писав про Гоголя: «В „Мертвых душах“ он совершенно отрешился от малороссийского элемента и стал русским национальным поэтом во всем пространстве этого слова. При каждом слове его поэмы читатель может говорить: „Здесь русский дух, здесь Русью пахнет“...»¹¹) Тут Белінський змішує два різні поняття російську тематику Гоголя і його здатність вчутися в національний дух Росії є для нього критерієм визначення національності самого письменника, як російського письменника. На це можна відповісти словами Гоголя: «Дійсна національність полягає не в описі сарафана, але в самому дусі народу. Поет може бути навіть тоді національним, коли описує зовсім сторонній світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима свого народу, коли почуває і говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це почувають і говорять вони самі» і що Гоголь дивився на російське життя «очима своєї національної стихії». Почасти це відчував і Белінський, коли писав: «Гоголь оригінальний взагалі тому, що він поет. Але є ще інша оригінальність, що випливає з індивідуальності автора, в наслідок кольору окулярів, через які дивиться він на світ.» Цю відмінність Гоголевого погляду, яка визначається його національністю і відрізняє його від усіх російських письменників мав на увазі і Брюсов: «На миколаївську Росію і Україну ми дивилися через Гоголеве скло».

Спроба деяких російських критиків пояснити різницю в змалюванні України і Росії у творах Гоголя еволюцією його поглядів — непереконлива, бо таке пояснення не спирається на факти. Афірмація України і негація Росії у творах Гоголя являли такий різкий контраст, що вражав кожного російського патріота. І тому негативний образ Росії в «Ревізорі» і «Мертвих душах» пояснювався сатиричним спрямуванням його творчості в цей період. Зокрема рішуче відкидав пояснення негативного відношення Гоголя до російської дійсності його українським походженням А. Пипін. На його думку «сатиричне відношення до російської дійсності, без сумніву, пояснюється не племінними його властивостями, а всім характером його внутрішнього розвитку». Гоголь в очах Пипіна щасливо поєднав у своїй особі «дві основні галузі руського племені», російська і українська стихії, на його думку, «злилися в цьому таланті в одне, у високому ступені надзвичайне явище». ¹²⁾ Погляд на Гоголя, як на своєрідного російсько-українського культурного гібрида або «общероса на малоруській основі» поширював також Овсяннико-Куликовський. ¹³⁾ Всі ці теорії і погляди витворені під тиском російської великодержавної ідеології, спрямованої на асиміляцію і русифікацію поневолених народів. З наукового погляду вони не витримують жодної критики і лише затемнюють дійсний характер творчості Гоголя. Без розуміння місця і ролі української стихії в творчості Гоголя, неможливо дати задовільне пояснення його надзвичайної ролі в російській літературі і зокрема його душевної драми.

Гоголь репрезентує не російський культурний тип і не «общеруську» культуру, а український культурний тип в російській літературі. Інакше кажучи його творчість являє собою імперський сектор української культури. Російська література була для Гоголя всеросійською трибуною, з якої він виступав як посланець України і репрезентант української культури. Не лише українські повісті Гоголя своєю екзотичною для росіян тематикою, українським змістом і поетичною формою являли стороннє, цілком нове явище в російській літературі, але й петербурзькі повісті, а особливо «Ревізор» і «Мертві душі» були не менш новим явищем на тлі цілого історичного розвитку російської літератури. Ці твори також мають печать українського світогляду Гоголя, це відрізняє його від усіх російських письменників

і в цьому була надзвичайність його появи в російській літературі і сила його впливу не лише в літературі, а й у громадському житті Росії.

У повісті Гоголя «Невский проспект» є роздумування над петербурзьким художником, яке в повній мірі стосується його самого: «Чи не правда, дивне явище — художник петербурзький. Художник в країні снігів, художник в країні фінів, де все мокре, рівне, бліде, сіре, туманне!». Контраст між бюрократичною казарменною столицею імперії Петербургом і соняшною Україною викликав у душі Гоголя тугу за залишеною батьківщиною і дав нам його українські повісті і «Тараса Бульбу». Цей же контраст дав нам петербурзькі повісті «Ревізора» і «Мертві душі». Різниця між першим і другим періодом у його творчості пояснюється різницею двох світів — Росії і України — і різним відношенням Гоголя до української і російської дійсності, а не еволюцією його світогляду. Він тільки перевів свій погляд з України на Росію, а погляд лишився той самий: він дивився і на Росію, і на Україну «очима своєї національної стихії».

Той факт, що Гоголь дивився на Росію «збоку» мав величезне значення для його творів з російської дійсності і для впливу Гоголя на російське суспільство. З цього приводу один з російських дослідників писав: «Не можна заперечувати того, що Гоголь на півночі був сторонній спостерігач. Між ним і побутовими явищами не було прив'язаності, яка прикрашує навколишню дійсність. Тому спостережливе око бачило речі в їх дійсному вигляді, без прикрас... Сила фарб тут така велика, гумор такий нещадний, сенс зачеплених суспільних явищ такий очевидний, що суспільству не можна було не оглянутись на себе.»¹⁴⁾ Та обставина, що така глибоко лірична натура, що пригнула до всього яскравого, сонячного була поставлена в необхідність споглядати тогочасну Росію, викликала в його душі ефект контрасту, який був стимулом його творчості і обумовив її характер, зокрема характер сатири Гоголя. «Враження, яке роблять потворні явища життя на його високу і сильну натуру, було таке сильне, що твори його були оживлені енергією обурення.» (Н. Чернишевський).

Глибоке розуміння ролі українсько-російського контрасту в творчості Гоголя мав Михайло Драгоманов. В одному з листів до А. Пипіна Драгоманов писав: «Я хотів би звернути Вашу увагу на те, що коли не оцінити того конт-

расту, який являвся в душі Гоголя, при спогляданні Тараса Бульби, козацьких пісень і ін., і петербурзького чиновництва, то ми не зрозуміємо зовсім причин появи „Ревізора” та ін. саме після того, як Гоголь писав „жгучую” історію України, збирав пісні і т. д. Себто, не зрозуміємо зовсім причин, які дали Росії Гоголя. А мені здається, що Ви теж пропустили ці причини і не догляділи в Гоголеві до самої його смерті українця, свого роду Шевченка. А проте, коли б Ви переглянули з цього погляду листи Гоголя, починаючи від першого листа до матері про враження від Петербургу, і статті його про українські сюжети — Ви б сказали багато повчального і для півночі, і для півдня і, головне, пояснили б, — що ж робило Гоголя Гоголем, то є що ж зробило із недовченого ніженського панича... реформатора Росії.»

Драгоманов не був самотнім у визначенні Гоголя реформатором Росії. Белінський відзначав, що Гоголь «перший глянув сміло і прямо на російську дійсність». Гоголь в його оцінці — «великий письменник, який своїми, на диво художніми, глибоко правдивими творами так мужньо сприяв самоусвідомленню Росії, давши їй змогу глянути на саму себе, як ніби в дзеркалі». Чернишевський з свого боку писав: «Давно вже не було в світі письменника, який був би такий важливий для свого народу, як Гоголь для Росії... Ми не знаємо, як могла б Росія обійтися без Гоголя... Він розбудив у нас свідомість про нас самих.» Чернишевський назвав Гоголя «цілою епохою в розвитку російського самопізнання». Герцен бачив заслугу Гоголя в тому, що він розкрив зворотну сторону «фасадної імперії» Миколи I, показавши її без масок, без прикрас. Видовище було таке, що «потрясло Росією».

Твори Гоголя мали величезне значення у духовному формуванні цілого покоління, зокрема в формуванні літературно-естетичних і політичних поглядів Белінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Некрасова, Салтикова-Щедріна та інш. Сатира Гоголя у значній мірі сприяла остаточному відмовленню Белінського від «насильного примирення» з «розумною дійсністю». Як свідчить П. Анненков, твори Гоголя допомагали Белінському переоцінити корінні елементи російського життя і «усвідомитися у якому відношенні стоять твори поета до його філософських поглядів і як вони з ними можуть миритися». ¹⁵⁾ Все це є свідченням, що творчість Гоголя явилась в Росії величезним

фактом громадського життя і фактором розвитку російської суспільно-політичної думки. Як слушно висловився В. Розанов, «ні один політик і ні один політичний письменник не зробив стільки в „політиці“, як Гоголь».

Парадоксальність цього явища стане ще більш очевидною і вражаючою, коли взяти до уваги, що Гоголь стояв осторонь від розумового життя і політичної боротьби свого часу і свою письменницьку діяльність розглядав у духовно-моральному змісті і призначенні. Тому роля і значення Гоголя, як «реформатора Росії», який став учителем і прапором діячів російської опозиції прогресивного напрямку є якимсь чудом, що його не можна пояснити жодними російськими обставинами. Ясно, що реформатором зробила Гоголя його українська стихія, яка в обставинах російської дійсності у всі часи діяла як революційний і прогресивний фактор. Таємницю новаторської і реформаторської ролі Гоголя в російській дійсності можна пояснити лише українським походженням і українським відношенням до тієї дійсності автора «Ревізора» і «Мертвих душ». Це досить переконливо вияснила А. Єфіменко у статті «Национальная двойственность в творчестве Гоголя»: «Корінному росіянинові, звичайно, трудно було порвати ті тонкі психологічні нитки кровних симпатій, які зв'язували його з рідним народом і його культурою, і потрібна була велика внутрішня праця над своєю освітою і розвитком критичної думки, щоб підвестись над своїм середовищем і відвестись до неї об'єктивно... Якими судорожними зусиллями думки, якою душевною боротьбою дійшов Белінський до того настрою, який продиктував йому його славетний лист до Гоголя: адже не трудно зрозуміти, що означало його примирення з дійсністю під прапором Гегелевої філософії. Те, що дорого діставалося Белінському або Герценові, Хомякову або Аксаковим, те діалося Гоголю само собою, без будь-якої підготовки і зусиль, без праці критичної думки, без того душевного надриву, яким супроводжується повалення старих рідних богів. Всі недоліки російського суспільного ладу, його вопіючі відхилення від людської правди були безпосередньо ясні холодному і спостережливому поглядові Гоголя, а його великий талант вже допоміг втілити ці спостереження в образи вражаючої сили.»¹⁶⁾

Сила враження від творів Гоголя «Ревізор» і «Мертві душі» обумовлена не тільки тим, що Гоголь відобразив у

них російську дійсність як стороння людина збоку, а й різницею двох світів і тим контрастом, який поставав у душі Гоголя, коли він з України переїхав до Росії. Сам Гоголь якось писав, що «дійсний ефект полягає в різкій протилежності, краса ніколи не буває такою яскравою і помітною, як у контрасті». Російська дійсність виступала ще більш безпросвітньою і чужою на тлі чарівної України, в контрасті до духовної і моральної краси героїв «Вечорів на хуторі» і «Тараса Бульби».

Велике суспільно-політичне значення творчості Гоголя в російській дійсності є обумовлене висотою ідейно-моральних позицій письменника, на яких він стояв як носій і виразник українського ідейно-морального кодексу і української духовності. Коли Гоголеві дорікали, що в його комедії «Ревізор» немає жодної позитивної особи, він заперечив це і сказав, що така особа в «Ревізорі» є. Цією особою є сміх Гоголя. Як висловився сам Гоголь, цей сміх є єдиною «чесною і благородною особою» в Ревізорі». Гоголь виступає єдиною «чесною і благородною особою» також і в «Мертвих душах». Таким чином постає антитеза: Гоголь і Росія. Характерно, що росіяни з першого виступу Гоголя поставились до нього як до свого антипода. Писали про нього, як про судію і пророка, який прийшов з іншого світу: «він показав Росії її справжнє обличчя, показав у дуже непривабливому вигляді, а на всі образливі відгуки російських патріотів Гоголь відповів: „Неча на зеркало пенять, коли рожа крива“».

Цю свою ворожість до цілого ладу в Російській імперії, а також антипатію до Росії гостро відчував Гоголь і вона позначилась на його творах. Це привело його до конфлікту з російським суспільством, який змусив його виїхати за кордон в добровільну еміграцію, викликав у нього душевну драму, привів до творчої катастрофи і трагічного кінця, схожого на самогубство.

В конфлікті Гоголя з російським суспільством явно виступає національний момент — він стався на національному ґрунті і символізує собою конфлікт двох культурних типів. Цей конфлікт Гоголя, так само як і успіх його в російській літературі, обумовлений українською природою автора і українським характером його творчості — інакше кажучи національними різницями і особливостями двох культур — російської і української.

Як уже говорилося вище, успіх Гоголя в російській літературі був обумовлений не стільки силою його таланту, як українським характером його творчості. Українська тематика і український національний кольорит повістей Гоголя відповідав зацікавленню всім українським, яке було поширене в російському освіченому суспільстві. Це зацікавлення мало естетичний і літературний сенс і відповідало потреbam дальшого розвитку російської літератури, яка щойно ставала на шлях т. зв. народности і реалізму. Гоголь відповів на цю потребу і став реформатором російської літератури в цьому напрямі, будиши підготований до цієї реформаторської ролі українською літературною традицією. Успіхові українських повістей Гоголя сприяв також і політичний момент: російська імперія хотіла ближче заізнати-ся з тим своїм краєм, «где все обильем дышет» і які є вигляди да повне її злиття в «російському морі». Так само «Ревізор» і «Мертві душі» зустріли прихильне відношення з боку тієї ліберальної частини російського суспільства, яку репрезентував тоді Белінський. Як посланець демократичної України з її вільнолюбними традиціями, Гоголь і тут зайняв позицію, яка відповідала найбільш радикальній частині російської опозиції. Але, як згодом виявилось, альянс Гоголя з російською опозицією був не тривким і мав дуже малі підстави. Гоголь опинився у конфлікті з цілим російським суспільством. В листі до Белінського у відповідь на його обвинувачення, Гоголь писав: «Как же вышло, что на меня разсердились все до единого в России? Этого покуда я еще не могу понять. Восточные, западные, нейтральные — все огорчились. Это правда, я имел ввиду небольшой щелчек каждому из них... но я не думал, чтобы щелчек мой вышел так грубо неловко и так оскорбителен.»¹⁷⁾

З наведеного тут уривка з листа Гоголя видно, що Гоголь сприйняв і відчував свій конфлікт з російським суспільством як конфлікт з цілою Росією, але він не розумів природи і глибших основ цього конфлікту і в цьому була його трагедія.

Розкриття дійсного Гоголевого конфлікту надзвичайно багато дає для зрозуміння російсько-українських антагонізмів, як культурної проблеми. Боротьба двох національних стихій виступає в цьому конфлікті у такій безпосередній і наочній формі, що вона відчутна не лише для філософського розуму, але й для звичайного ока, не озброєного

здатністю заглиблюватися в суть речей і робити відповідні узагальнення. Конфлікт Гоголя почався не від «Ревізора», а був даний в суті речей, в самій природі двох культур і виявився від самого початку появи українських повістей в російській літературі. Це добре відчув А. Пушкін, який не тільки відзначив новизну і надзвичайність повістей Гоголя в російській літературі, але й передбачив конфлікт, добре знаючи характер російської літератури, її несполучність і ворожість до всього того, що приніс в неї Гоголь з України. Сам Пушкін, як відомо, є більше європейцем, ніж москалем і тому він стояв ніби понад цим конфліктом і цим пояснюється його дружба з великим українцем, який вийшов на російський аристократичний Парнас в постаті пасічника Панька Рудого. У своїй передмові до «Вечорів на хуторі біля Диканьки» Гоголь передбачив, як його тут зустрінуть: «Нашому братові, хуторянинові, висунути носа із свого глухого закутка у великий світ — батеньку мій — це однаково, як трапляється іноді зайдеш до покоїв великого пана: всі обступлять тебе... і начнуть з усіх боків притупувати ногами. „Куда, куда, зачем? Пошел, мужик, пошел!..”» Пушкін був захоплений виступом хохлика в російській літературі і в листі до А. Воейкова писав: «Поздравляя публику с истинно веселою книгою, а автору сердечно желаю дальнейших успехов. Ради Бога, возьмите его сторону, если журналисты, по своему обыкновению, нападут на неприличие его выражений, на дурной тон и прочее.»

Українські повісті Гоголя були своєрідною декларацією української культури, перекладеної на російську мову і проголошеної з імперської трибуни російської літератури. Своїм змістом і поетичною формою ці повісті являли цілком нове явище, відбивали цілком інші погляди на життя і літературу, стверджували цілком відмінні літературно-естетичні і моральні принципи; з них повіяло справжнім народнім життям, яке не знаходило ще відображення в російській літературі, а головне з них дихала своїми запашними і вільними степами, розливалася широким Дніпром, дзвеніла своєю чарівною піснею Україна.

Передбачення Гоголя і Пушкіна справдилося. Серед низки захоплюючих відгуків на російському Парнасі, куди переступив поріг і український пасічник Панько Рудий, як мужик у своїх селянських чоботях, на адресу Гоголя по-

сипалися вигуки, які своїм характером нагадували: «Куда, куда, зачем? Пошел, мужик, пошел!». Н. Полевой обвинувачував Гоголя аж у чотирьох гріхах проти російської літератури: в «желании подделаться под малоруссизм», в «скудости изобретения», в «отступлении от устава вкуса и законов изящного», в «ошибках против правописания».

З появою «Ревізора» і «Мертвих душ» конфлікт Гоголя з російським суспільством ще більше виявився і загострився. Коло його противників поширилось. Тепер його ворогами були не тільки ті, хто як Н. Полевой, охороняли російський аристократичний салон від українського народного демократизму, а й багато з тих, які напочатку захоплювалися живим описом «племени поющего и плящущего» і посмішкою Гоголя «простодушною і разом лукавою». Бо Гоголь не тільки показав Україну, а й показав, мов би для контрасту, Росію і це співставлення глибоко зачепило національні почуття російських патріотів. К. Аксаков у листі до Гоголя 1842 року передає йому, яке враження викликали його «Мертві душі»: «Дивіться, яке страшне, тяжке глузування в кінці цієї книги: „Русь, куда несешься ты, сама не знаешь, не даешь ответа”. Інші — зі сльозами на очах від цілковитого відчаю: вони говорять, що той не руський, у кого серце не обіллється кров'ю, дивлячись на безрадінний стан; говорять: „Гоголь не любить Росії: подивіться, яка гарна Малоросія і яка Росія”; додають: і „зауважте, що сама природа Росії не помилована і погода навіть вся мокра і брудна”.»¹⁸⁾

«Ревізор» і «Мертві душі» були сприйняті, як глузування з Росії. В листі до М. Щепкіна Гоголь писав: «Все против меня. Чиновники пожилые и почтенные кричат, что для меня нет ничего святого, когда я дерзнул так говорить о служащих людях: полицейские против меня; купцы против меня; литераторы против меня. Теперь я вижу, что значит быть комическим писателем. Малейший призрак истины — против тебя восстают, и не один человек, а целые сословия.»¹⁹⁾ В іншому листі Гоголь розповідає: «Когда я начал читать Пушкину первые главы из „Мертвых душ”, в том виде, как они были прежде, то Пушкин, который всегда смеялся при моем чтении (он же был охотник до смеха), начал понемногу становиться все сумрачнее, сумрачнее, а наконец сделался совершенно мрачен. Когда же чтение кончилось, он произнес голосом тоски: „Боже, как гру-

стна наша Россия!" Меня это изумило. Тут то я увидел, что значит дело, взятое из души, и вообще душевная правда и в каком ужасающем для человека виде может быть ему представлена тьма и пугающее отсутствие света. С тех пор я уже стал думать только о том, чтобы смягчить то тягостное впечатление, которое могло произвести „Мертвые души".» ²⁰⁾

Це надзвичайно показове для Гоголя — тяжке враження, яке справили на російське суспільство «Ревізор» і «Мертві душі», він прагнув розвіяти посиленням на свої українські повісті. В листі до В. Жуковського Гоголь між іншим писав: «Найдите случай и средство указать как-нибудь государю на мои повести: „Старосветские Помещики" и „Тарас Бульба". Это те две счастливые повести, которые нравились совершенно всем вкусам и всем различным темпераментам...» Гоголь не розумів, що після «Ревізора і «Мертвих душ» його українські повісті викликали лише ревниве обурення і ще більше підкреслювали «відсутність світла» в російській дійсності. В такому протиставленні України і Росії не дарма бачили «брак російського патріотизму у Гоголя». «Гоголь не любить Росії». В контрасті чарівної України і Росії, як вона була виявлена в «Ревізорі» і «Мертвих душах», була відповідь на питання про ступінь спорідненості двох народів і двох культур. Відповідь була негативна. Твори Гоголя не стверджували такої спорідненості, а навпаки виявляли протилежності двох світів і їх взаємне несприйняття і заперечення. Це вже був «український сепаратизм». А у відношенні Гоголя до Росії багато його російських сучасників вбачали в ньому ворога Росії, який займався «подрывом государственной машины». «Он зажигатель! Он бунтовщик». ²¹⁾ Висловлювалися поради, що Гоголя «слід закувати в кайдани і заслати до Сибіру». ²²⁾ З листа Гоголя до М. Погодіна видно, що він був надзвичайно вражений і стурбований таким прийняттям «Ревізора» російською публікою. «Столица щекотливо оскорбляется тем, что выведены нравы шести чиновников провинциальных; что же бы сказала столица, если бы выведены были хотя слегка ее собственные нравы? Я огорчен не нынешним ожесточением против моей пьесы; меня заботит моя печальная будущность.» ²³⁾

Майбутність Гоголя справді виявилась дуже сумною. Під натиском ворожої до нього атмосфери підозр і обви-

нувачень в нельояльності до Росії, в бракові патріотизму і ворожому ставленні до російської держави Гоголь взяв на себе завдання показати Росію «з другого боку». Ця спроба реабілітувати себе в очах російського суспільства показом Росії і російської людини з позитивного боку кінчилася для нього творчою катастрофою. Дійсність не давала йому відповідних зразків для прославлення Росії і все те, що він написав на це замовлення, викликало невдоволення. Розрив з дійсністю убивав у ньому здатність до творчости. В листі до Смірної у квітні 1847 р. Гоголь писав: «Бог не даром отнял у меня на время силу и способность производить произведения искусства, чтобы я не стал произвольно выдумывать от себя, не отвлекался бы в идеальность, а держался бы самой существенной правды.»²⁴⁾ Гоголь робив надзвичайні зусилля, щоб написати твір, який давав би йому право назватися дійсно російським письменником і російським патріотом. Помітно, що Гоголь в цей період намагається позбутися всіх ознак свого українського походження і цілком перевтілитися в росіянина. На запитання яка у нього душа — українська чи російська? — Гоголь дає дуже ухильну відповідь. Виявляє невдоволення, коли І. Капніст, знайомлячи його з М. Муравйовим, рекомендує його як хохла.²⁵⁾ Працюючи над другим томом «Мертвих душ», читає спеціально дібрані російські книжки, в яких на його думку найповніше виявляється російський дух і чистота російської мови, щоб «назвучатся русской речью» і позбутися українізмів. Прагне цілком перейнятися російською національною стихією, стати її виразником, виявити «плодотворне зерно російського життя» і втілити в позитивному образі російської людини з усією глибиною її національної російської природи і «багатою різноманітністю внутрішніх сил, закладених у ній». Боротьба двох стихій за душу Гоголя увійшла в свою критичну стадію. Другий том був написаний. Але перед судом внутрішнього «я» Гоголя він не витримав критики і був спалений.

Кінець творчого шляху Гоголя викликає аналогію з його початком: спалений «Ганс Кюхельгартен» і другий том «Мертвих душ» лишилися символами невдач Гоголя в його намаганнях злитися з російською стихією, стати російським письменником і бути виразником російської нації.

Гоголя було зламано, але не здобуто для Росії — він помер і був похований як її ворог. Петербурзька цензура

рішуче заборонила друкувати статтю Івана Тургенєва з приводу смерті Гоголя. Правляча верхівка і поліція вважали, що писати про Гоголя «в таких пышных выражениях» і «представляют смерть Гоголя, как незаменимую потерю» є «легкомысленным и близоруким» вчинком. Коли ж Тургенєв переслав свою статтю в газету «Московские ведомости», де вона й була надрукована, письменник був негайно арештований і висланий з Петербургу. Д. Оболенський розповідає у своїх спогадах: «Цензорам оголошено було наказ — суворо цензурувати все, що пишеться про Гоголя, і, нарешті, оголошено було цілковиту заборону говорити про Гоголя... Вкінці, навіть ім'я Гоголя оберегалися згадувати в пресі і замість нього вживати вислів: «відомий письменник». ²⁰⁾

Гоголь відійшов, як сатирик і обличитель Росії, його спроби оспівати Росію, як «птицю-тройку» кінчилася тим, що він сам став її жертвою і був роздавлений під її колесами. Його твори стали ідейною зброєю в руках ліберальної частини російського суспільства в боротьбі з поліційно-терористичним режимом царської Росії. В підготові російської революції 1917 року, яка привела до розвалу старої Російської імперії, належить велика заслуга і Гоголеві, як обличителю Росії. Образ держиморди взятий з творів Гоголя, став символом ненависного поліційно-терористичного ладу, а забитий і принижений Акакій Акакієвич — символом поневоленого російського народу. У творах Леніна дуже часто зустрічаються такі вирази: «дикий поміщик і старий держиморда», «поліцейські держиморди», «стара руська монархія», «стара держиморда» і т. д. Таким чином створені Гоголем образи старої Росії були використані російськими революціонерами для негачії старого царського ладу і служили як ідейна зброя проти російського царського уряду.

Життя і творчість Гоголя становлять надзвичайно цікавий об'єкт для дослідження російсько-українських культурних взаємин, національних особливостей двох культур і української проблеми. Українець за своєю природою і зв'язком з українською культурою Гоголь став жертвою історичних обставин, які змусили його виїхати з України і виявляти свої творчі сили в російській державі. Силою цих же обставин Гоголь став невільником російської імперіалістичної доктрини спорідненості і єдності Московії і Украї-

ни, мовляв як спільних спадкоємців Київської Русі і братів по «руській» крові. Згідно з цією доктриною Переяславська умова України з Московією була потрактована як поновне возз'єднання «руських земель» і «двох руських народностей» в одній російській державі. Київ було проголошено, як «мать городов русских», а московська держава з прилученою до неї Україною як спадкоємець київської держави. Росія з Україною включно уявлялася як відновлена імперія Русь. Саме тому Московія переймає назву Київської Русі і стає відомою як Росія. Ця імперська доктрина стала основою для творення легенди кровної спорідненості і культурної єдності московського і українського народів, які, мовляв, творять і складають в єдиній російській державі одну російську націю. Поняття Росії як держави було перенесене і на дві різні нації, дві різні національні культури. В полоні російської імперіальної доктрини і легенди кровного братства і культурної єдності українців і москалів як «росіян» опинилася значна частина української провідної верстви кінця XVIII і початку XIX століть. Жертвою її став і Гоголь. Ціла низка історичних обставин сприяли тому, щоб Москва могла поневолити Україну. Ворожий натиск її сусідів із заходу і півдня змусив шукати безпеки і підтримки на півночі. Сприяв цьому і той факт, що національна боротьба України в цей період мала характер релігійної боротьби, а Московія вважалася одновісною і цим самим здавалась союзником в обороні спільної православної віри. Легенда кровного і культурного братерства до часів старої Київської Русі також зміцнювала віру в позитивну співпрацю двох народів. Крім цього діяла безперечно стара імперська традиція Київської Русі, яку українці вважали своєю і тому мали амбіції бути в Російській імперії не останніми, а першими. Українці, за автором «Історії Русів» не тільки відносились до москалів «яко равные к равным и вольные к вольным», а й обстоювали за собою, першість бути носіями культурно-історичних традицій Київської Русі в новій Російській державі. Історія України з найдавніших часів являється «единственной историей российской» — писав автор «Історії Русів». Культурна перевага України над Московією живила і підтримувала ці амбіції бути першими в російській державі, іти на службу в ній і творити російську імперію «по образу своему і своєму подобию». Культурна експансія ук-

раїнців на Москву є фактичним виявом іраціонального хотіння культурно опанувати російську імперію, зробити її своєю. Історія показала, що це була утопія. Культурний наступ України на Москву був засуджений на поразку.

Причина поразки українців у їх змаганнях на культурному полі, спрямованих на реформування московської держави і наближення її до дійсних культурно-історичних традицій Київської Русі, інакше кажучи до українських традицій, пояснюється причинами державно-політичного і культурного порядку. Нова російська держава своїм стилем і своїми порядками була московського походження і не могла бути перетворена лише культурними засобами і культурними силами іншого народу. Стиль і організація російської держави були глибоко закорінені в психології і диховності московського народу. І тому було утопією ту державу культурно завоювати і реформувати в дусі і стилі зовсім іншого народу й іншої культури. Якби не були великі українські впливи в російській культурі, російська держава абсорбувала тільки те, що відповідало їй і психології російського народу. Українська культура не могла перемогти тенденцій і традиційного ладу російської держави, бо вона була їй чужою і тому чинила спротив, який пізніше перейшов у наступ і нищення української культури всіма адміністративними і поліційними засобами держави.

Причина поразки українського культурного наступу лежить також в глибоких органічних різницях двох культур, які можуть одна на одну впливати, але не можуть зміцнювати свого національного характеру і зливатися. Крім того український культурний наступ мав дуже невигідні вихідні позиції: українці мали перед собою могутню і за своїм характером чужу державу і не мали за собою своєї держави. Крім того сама культурна верхівка прийняла за літературну мову — мову російської держави. Це було зручно для наступу на Московію, але цим же вона втрачала своє запілля, губила зв'язок зі своїм народом і не діставала відповідного поповнення. Всі ці обставини привели не тільки до поразки українського наступу, а й перетворили самих українських культуртрегерів у знаряддя русифікації України і централізаційних заходів російської держави.

Гоголь являється найбільш яскравою і трагічною постаттю в історії російсько-українських культурних взаємин.

Його роля у цьому процесі була подвійною: з одного боку він був носієм українського впливу в російській культурі і духовним реформатором Росії для наближення її до українських культурно-історичних традицій і в цьому відношенні був об'єктивно реалізатором української культурної експансії. Але в той же час він став, хоч і формально, найбільшим російським письменником і цим прислужився для російської літератури та її світової слави. При чому цей факт використовувався проти самостійного розвитку української літератури, як це робив Белінський. Своїм вступом в російську літературу Гоголь дав приклад зради своєї національності в ім'я єдності і величі російської держави.

Свій надзвичайний талант художника слова і багатство українського національного генія приніс Гоголь в російську літературу мов би на те, щоб розкрити не тільки відмінність, а й протилежність двох культур і своєю особистою трагедією здемаскувати облудність і фальш обраного ним шляху пожертви своєї національності в ім'я мітичної Росії. Проблема Гоголя і його трагедія має виразний національний аспект. Національний характер її особливо яскраво виступає на тлі боротьби за Гоголя.

Прихід Гоголя в російську літературу був сприйнятий саме як національне явище — в ньому бачили репрезентанта України. Своєю появою в російській літературі Гоголь викликав цілу бурю: захоплення українською екзотикою і надзвичайною оригінальністю і новизною творів Гоголя чергувалося зі спротивом і погордою до хохла Панька Рудого з його мужицьким демократизмом і українським гумором. Для Белінського прихід Гоголя в російську літературу служив як аргумент проти відродження і самостійного розвитку української літератури. Демократизм Гоголя і його критичне ставлення до російської дійсності були виявом української стихії в його світогляді і творчості. Це спричинилося до того, що він став об'єктивно союзником російського лібералізму і т. зв. російської революційної демократії в особі Белінського. Але, як згодом виявилось, цей союз не мав глибшої основи. Після «Листів до друзів» Гоголь в очах Белінського став зрадником і реакціонером. В свою чергу Гоголь побачив, що проти нього всі — і слов'янофіли і «западники», охоронці державного ладу і «прогресисти».

Боротьба за Гоголя кінчилася боротьбою з гоголівським напрямком в російській літературі, а пізніша інтерпретація його творчості і його ролі в російській літературі стала такою, що її можна з повним правом назвати боротьбою з Гоголем. Боротьба проти Гоголя і гоголівського напрямку в російській літературі після його смерті ще виразніше виявляє її національний характер. В 1850-х роках російський критик А. Дружинін у своїх статтях доводив, що Гоголь спрямував російську літературу не на властиву для неї дорогу. А. Дружинін протиставив Гоголеві Пушкіна: «Против сатирического направления, к которому привело нас неумеренное подражание Гоголю, поэзия Пушкина может служить лучшим оружием.» Ця тенденція, до очищення і звільнення російської літератури від «гоголівського напрямку» привела пізніше до фальшивої інтерпретації Гоголя в дусі російського великодержавного патріотизму. Не здобувши Гоголя живим, російська критика зробила його своїм після смерті.

З цього приводу один з дослідників творчості писав: «Гоголя трактували як письменника русского, як органічний твір саме русскої або «великорусскої» літератури. Українська література при цьому або просто замовчувалась, або мислилася провінціальним філіалом великорусскої... Великорусські великодержавні тенденції старого літературознавства, та й нового — до Переверзева включно, заважали йому усвідомити і відтворити творчість Гоголя в широких перспективах українського культурного і літературного руху... Цим грубо викривлялося наукове розуміння літературного життя і разом з тим — генезу гоголівської творчості.» Такий підхід до Гоголя в СРСР Пісанов назвав рецидивом «застарілої російської літературної великодержавности». ²⁷⁾

Визначні українські діячі ставились до Гоголя як до українця. Шевченко назвав Гоголя «великим своїм другом». «Ти смієшся, а я плачу, великий мій друже» — писав він у вірші «Н. В. Гоголю». Куліш вважав, що Гоголь «покликав українців до пізнання своєї національності». Костомаров у своїй автобіографії згадує, що твори Гоголя спричинилися до пробудження «того почуття до України, яке дало зовсім новий напрямок моєї діяльності». Палким захисником українства Гоголя був Максимович. Драгоманов у «Листах на Надніпрянську Україну» писав, що «Го-

голь рідний для України і в „Тарасі Бульбі”, і в „Мертвих душах”». С. Єфремов у своїй статті «Між двома душами» відзначає: «Після книжки Гоголя вперше я почув себе сином рідної землі, що з „Тараса Бульби” запала мені в душу іскра національної свідомости.» М. Грушевський також визначав місце Гоголя в українському культурному процесі: «Гоголь дав українству те, що міг дати в своїм часі й обставинах, в яких привела його на світ і виховала доля... Не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя, а й з огляду на його українські почуття, ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомости.» Ці факти є ще одним ствердженням наших попередніх зауважень і висновків про український характер творчости Гоголя і про приналежність його творчости до української духовної культури.

Життя і творчість Миколи Гоголя стали предметом гострої ідейної боротьби і палких дискусій, які зачіпали найбільш важливі і актуальні проблеми російсько-українських культурних і політичних взаємин.

Російські історики літератури і публіцисти використовували ім'я Гоголя для плекання російської національної гордості і патріотизму, для ствердження вищости російської культури перед культурами інших народів та її передової і провідної ролі у світі. Гоголь став предметом культу російського месіанізму, який є невід'ємним елементом і духовною зброєю російського імперіялізму. Ця політична тенденція позначилася на висвітленні постаті Гоголя в російській літературі. Замовчуючи українське походження Гоголя і українську національну стихію в його творчості, російські історики і публіцисти привласнили творчість Гоголя для російської культури, зробили його виразником дум і почувань російського народу, ідеальним втіленням російського національного генія, великим російським патріотом і апологетом Російської імперії. З особливою яскравістю і демонстративним наголошенням ця тенденція виявилася в наш час в СРСР, коли відзначалося сторіччя з дня смерті Гоголя 1952 року. В першій статті, яка була опублікована з нагоди ювілею Гоголя і яка, безперечно, продикутована політикою радянського уряду і партії, проголошувалося: «Гоголь — талант большой и исключительно русский. Такой самобытный писатель мог родиться только на

русской земле и только под русским солнцем... Человек с изумительной русской душой... Славный певец России.» ²⁸⁾

«Товариш Сталін назвав Гоголя великим руським письменником». Посилаючись на такий авторитет, російські літературні критики і публіцисти безапеляційно зачисляють Гоголя до російської духовної культури. Таким чином ім'я геніяльного сина українського народу і вихованця української національної культури стало символом російської літератури і російської духовної культури, доказом російського впливу на українську культуру і знаряддям геремонії російської культури й русифікації України.

Гоголя поставлено в один ряд з найбільшими російськими співцями імперії і духовними носіями російського месіанізму. Згадуючи імена Пушкіна, Белінського та інших російських письменників, газета «Известия» наводить слова Добролюбова, у яких висловлена пророча віра і візія майбутніх успіхів російського імперіялізму: «...Глазам Европы изумленной предстанет русский исполин». «Патріотичні твори Гоголя — запевняє передова стаття «Известий» — стоять в цьому ряді і висловлюють собою найбільш типову рису російської класичної літератури. Хто з нас не пригадає і не повторює цих віщих і палких рядків з безсмертної поеми Гоголя, у яких так хвилююче і повно втілюється патос могутності і сили нашої батьківщини — Руси, перед якою „летить мимо все, что не е на земли і скося ухилняются і дають їй дорогу інші народи і держави".» ²⁹⁾

Російська еміграція, відзначаючи ювілей Гоголя, виявила свою повну морально-політичну й ідейну єдність з таким вшануванням пам'яті Гоголя в СРСР. Святкування Гоголевого ювілею російськими емігрантами, зокрема в США, де ми мали нагоду його спостерігати, було проведене під гаслом «єдності російського духа і культури», що виявляє ту ж саму тенденцію до охорони єдності і неподільності російської імперії і бажання її величі і сили.

Обидві тенденції — уявлення про Гоголя, як про російського національного генія і співця Росії з одного боку, і затирання меж і відмінностей двох національних культур під гаслом «єдності російського духа і культури» з другого — є виявом традиційної російської політики у відношенні до України і української культури, спрямованої на цілковиту асиміляцію і злиття українського народу в «єдиному російському морі».

Таким чином столітній ювілей Гоголя став маніфестацією єдиного фронту червоних і білих росіян у боротьбі за Гоголя проти українського «сепаратизму». Російське шовіністичне «мрякобісся» досягло в наші дні свого найвищого ступеня і затьмарило найтемніші прояви його в дореволюційній Росії. Перегляд ювілейної літератури, яка вийшла в СРСР з нагоди сторіччя з дня смерти письменника, виявляє майже цілковиту відсутність праць про український характер творчості Гоголя і його зв'язки з українською літературною традицією. Гоголь, як символ величезного українського впливу в російській літературі, або промовчаний, або перетворений на символ впливу російської літератури на українську. Не Гоголь з його українськими повістями був носієм українського впливу в російській літературі, вносячи до неї українську тематику і розповідаючи про національно-визвольну боротьбу українського народу, а «русская литература в лице Гоголя вспоминала о героическом прошлом, рассказывала о духовной красоте и силе украинского народа». «„Тарас Бульба“ — это братская, нежная и мужественная любовь русской литературы, русского народа к Украине, это поэтическое утверждение всего того прекрасного и великого, что есть в национальных характерах народов-братьев, старшего и младшего богатырей, всего, что роднит их друг с другом.»³⁰⁾

Не трудно домыслитись для чого в наведених словах конкретну постать українського генія Гоголя замінено абстрактним поняттям «російської літератури», яка «згадує» про героїчне минуле України в повісті «Тарас Бульба» і виявляє в ній любов російського народу до України. Така заміна продиктована бажанням і на творчості Гоголя показати перевагу і вищість «старшого» брата над «меншим», довести вплив російської літератури і, нарешті, зробити висновок, що «вся повість перейнята високою поезією нерозривного братерства російського і українського народів». На мові сучасного російського держиморди дружба і братерство російського і українського народів може здійснюватись тільки за формулою «старшого і меншого брата», з пониженням останнього до ролі обожателя старшого. При чому цей менший мусить дякувати старшому за своє власне добро, до якого, справді, любов старшого є велика і невичерпна. На тлі таких російсько-українських взаємин є можливими такі вияви підлабузництва і холуйства, що вар-

ті попасти в історію як зразки цілковитої втрати людської гідності і маразму. Український делегат на урочистому святкуванні Гоголевого ювілею в Москві письменник Корнійчук, який мав усі підстави з гордістю говорити про Гоголя як про великого сина України, якому російська література і Росія завдячує своєю світовою славою, коли прийшла до нього черга, зміг промовити тільки ось ці слова: «Український народ буде вічно вдячний великому руському письменникові Гоголю за його ніжну і полум'яну любов до України, до її дум і пісень, до її чаруючої природи.»³¹⁾

Відсутність праць про український характер творчості Гоголя і його зв'язки з українською літературною традицією в ювілейній літературі 1952 року особливо яскраво виступає на історичному тлі дореволюційного російського літературознавства. У бібліографічному показникові М. Піксанова «Два века русской литературы» є цілий розділ літератури під назвою «Украинская стихия в творчестве Н. В. Гоголя». Крім цього окремих розділ займає література на тему «Вторжение украинской стихии в великорусскую беллетристику». Український характер творчості Гоголя і величезне значення українського впливу на російську літературу в його особі настільки очевидні, що звертали на себе увагу багатьох російських літературознавців дореволюційного часу, всупереч загальній російській тенденції бачити в постаті Гоголя виразника російської нації і співця Росії. Зокрема 50-тирічний ювілей Гоголя 1902 року дав цілу низку праць, присвячених зв'язкам Гоголя з українською культурно-історичною традицією і Україною. Такими працями є: В. Чаговця «Семейная хроника Гоголей», М. Сперанського «Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н. В. Гоголя», И. Мандельштама «О характере Гоголевского стиля», В. Перетца «Гоголь и малорусская литературная традиция», Н. Петрова «Южнорусский народный элемент в ранних произведениях Гоголя», І. Каманіна «Научные и литературные сочинения Н. В. Гоголя из истории Малороссии», В. Мочульського «Малороссийские и петербургские повести Гоголя», А. Сфименка «Национальная двойственность в творчестве Гоголя» та інші. Перечислені автори праць не завжди послідовні і над багатьма з них тяжіє ідеологія «общерусской» культури, але вони не могли поминути факту українського походження Гоголя і

української стихії в його творах, яка визначила таку видатну його роль в російській літературі. В сучасних умовах в СРСР багато з цих праць були б запламовані як націоналістичні, такі що загрожують «дружбі» і «нерозривній єдності» російського і українського народів.

Окремі спроби українських літературознавців дати об'єктивне і наукове висвітлення умов духовного формування Гоголя зазнали розгрому з боку московських держиморд, керованих більшовицькою партією. Зразком такого розгрому є рецензія А. Дементьєва на книжку Д. Іофанова — «Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы». Рецензентові не подобається, що книжка Д. Іофанова «переполнена всевозможными сведениями, „разысканиями“, документами» і т. д. З дальшої частини рецензії цілком ясно, що ті документи і відомості виявляють Гоголя не у такому світлі, як йому хочеться його бачити згідно з генеральною лінією партії. І самі факти і документи, виявляється, є для нього небезпечними і не бажаними для поширення серед народу. «Узко биографический подход к творчеству Гоголя, копанье в его „семейной хронике“ не редко приводят Д. Иофанова к более серьезным ошибкам. Так ничего, кроме вреда, не может принести его „дискуссия“ с украинской националисткой Белозерской... Не следовало бы Д. Иофанову полемизировать и с дикими бреднями разных Зеньковских и Троицких по поводу якобы врожденной религиозности Гоголя. Зачем приводит цитаты из „Христианского чтения“... Столь же ошибочно поступил Д. Иофанов, опубликовав в своей книге письма Кулиша, в которых он клеветает на Гоголя... Чрезвычайно раздувая и преувеличивая значение детства и юношеских лет в идейном развитии Гоголя, в становлении его творчества, Д. Иофанов совершает очень серьезную ошибку. Выходит, что Гоголь сложился в основном еще в ранние годы — на Украине. Становится непонятной дальнейшая эволюция Гоголя и умаляется решающая роль в формировании писателя русской действительности, русского народа, Пушкина, передовой русской литературы. Д. Иофанову невдомек, что такого рода „концепции“ объективно играют на руку украинским националистам. Извесно, что последние... утверждая... что все лучшее в Гоголе связано с Украиной, а все худшее идет от России... стремились любыми средствами посорить украинский народ с братским русским народом... Приходится

только недоумевать почему Издательство Академии Наук СССР и ответственный редактор, действительный член Академии наук СССР А. И. Белецкий выпустили в свет столь несовершенное исследование.»³²⁾

Наведений тут уривок рецензії заслугоє на увіковічнення, як документ епохи. Радянське літературознавство з його працями про Гоголя продовжує найгірші традиції російської шовіністичної публіцистики дореволюційного часу, для якої Гоголь був російським національним письменником, виразником дум і почувань російського народу, втіленням російського національного генія, учень Пушкіна і його послідовник і т. д. В потоці московської інтерпретації творчості Гоголя зовсім загубився справжній Гоголь, лишилися в тіні або викривлені найважливіші проблеми життя і творчості письменника.

II. УКРАЇНСЬКА СТИХІЯ В ТВОРЧОСТІ ГОГОЛЯ

«Він усюди zostався українцем по духу, виніс з собою з сім'ї українські чесні ідеали, а з пам'яті про старовину порив до великого...»

М. Драгоманов «Листування Бучинського з Драгомановим», стор. 42-43.

Вияснення українських елементів у світогляді й творчості Миколи Гоголя можна з повним правом вважати однією з найголовніших проблем гоголезнавства, але цього не можна сказати на підставі наявної літератури про Гоголя, хоч про нього написано дуже багато. Російське літературознавство, виходячи з великодержавних імперських традицій, було психологічно схильне до творення легенди Гоголя, як російського національного генія і тому лишало в тіні український характер його творчості, або цікавилось українськими елементами в творах Гоголя між іншим, як чимсь дорядним і таким, що лише вносить зайве ускладнення в розуміння Гоголя, як великого російського письменника. До революції, коли Україна під назвою «Малоросії» або «Юга России» була лише «частиною Росії», ук-

раїнська стихія в творчості Гоголя розглядалася часто лише як певна відміна росіяництва і утотожнювалася з російською національною стихією. Ця тенденція збереглася до нашого часу серед російської еміграції — Гоголь є тут символом «єдності російської культури» і служить одним з аргументів у боротьбі за збереження єдності російської імперії. Після революції, коли було відновлено українську державу і відбулось національне розмежування між українцями і росіянами, таке утотоження двох національних стихій і двох різних національних культур стало ризикованим і з наукового погляду виглядало неповажним. Тому тепер в СРСР великодержавна тенденція російського націоналізму у відношенні до Гоголя виявляється у замовчуванні української стихії в творчості Гоголя, в ігнорації його органічного зв'язку з українською культурою і українською літературною традицією.

Для російського літературознавства дуже характерне те, що воно не тільки обминало український характер творчості Гоголя, а й кожного разу, коли появлялися спроби дослідження ролі української стихії в житті і творчості Гоголя, чинило спротив своїм запереченням будь-якого значення українського походження Гоголя в його творчості, а зокрема в його конфлікті з російським суспільством і в його душевній драмі.

Таємниця боротьби за Гоголя і за відповідне висвітлення його творчості в російській літературі дуже легко розкривається. Боротьба за Гоголя впливає з російської імперської ідеології, з російської національної гордості величчю російської держави і російської культури. Без України і без українців, таких як Гоголь, велич Росії і російської культури багато втрачає. Крім того, правдиве наукове розкриття української стихії в житті і творчості Гоголя в її зустрічі з російською національною стихією й російською імперською системою суспільно-політичних відносин кидає яскраве світло на дійсне відношення двох культур і характер російсько-українських взаємин. А цього росіяни теж не бажають і свідомо, чи й не свідомо, уникають.

Гоголь прийшов у російську літературу ніби для того, щоб усією силою свого таланту виявити національні особливості двох народів у їх контрастному співставленні, а своєю особистою трагедією розкрити трагедію України в

російській державі. З цього погляду, висвітлення української стихії в світогляді й творчості Гоголя і його відношення до Росії є сьогодні особливо потрібні і актуальні.

Микола Гоголь народився 19 березня 1809 р. в містечковій Сорочинці Миргородського повіту на Полтавщині. Ця місцевість дуже типова для України і Гоголь увіковічнив її у своїх повістях «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Сорочинський ярмарок» та інш. Вже ці назви вказують на бажання Гоголя надати цим повістям українського кольориту.

Батько Гоголя був небагатим українським поміщиком, дістав освіту в духовній семінарії і був палким аматором театру, а також писав вірші й українські комедії. Є всі підстави припускати, що в родині Гоголя зберігалася українська традиція і пам'ять про героїчну добу в історії України. Серед прадідів Гоголя є ім'я Остапа Гоголя-Яновського, який був брацлавським полковником за часів Богдана Хмельницького. Гоголь, безперечно знав свій родовід і був ним гордий. Недарма в його повісті «Тарас Бульба» є ім'я прадіда Остапа, а сам він писав, що в ньому «ще гарцювала душа предків.» Від козацьких предків успадкував Гоголь ідеал служби вищим ідеалам батьківщини і порив до великого. Очима своїх славних предків, образ яких втілює у «Тарасі Бульбі», дивився Гоголь на сучасність. Героїка «Тараса Бульби» протиставлена Гоголем «ничтожности», «безмолвию мертвому», «страшной потрясающей тине мелочей» сучасного, що його відтворено в «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» і «Старосвітські поміщики». ³³⁾

Мати Гоголя також походить з старого козацького роду. Серед її давніх родичів історики відзначають полковника Танського і бунчукового товарища Лизогуба. Василь Танський з цього роду відомий як автор інтерлюдій і «славний стихотворец во вкусе площадном».

Від своїх батьків Гоголь успадкував нахил до літературної творчості і театру, а також характеристичні риси української національної вдачі: гумор і ліризм, глибоку релігійність і розвинене естетичне почуття. Гоголь мав нахил також до малярства і був добрим рисівником, як це видно з його малюнків. Всі ці властивості яскраво виявлені в його творах.

Крім родини, де не цуралися української мови і зберігалися певні елементи українського побуту, на виховання української вдачі Гоголя впливало й ширше оточення. Недалеко від с. Василівки-Яновщини, де жила родина Гоголя, був маєток багатого родича Д. Трощинського, який для своєї розваги влаштовував театральні вистави. Душею домашнього театру Д. Трощинського був батько письменника Василь Гоголь, який виконував ролі режисера, драматурга і актора. Разом зі своєю родиною бував на цих виставах і майбутній автор «Ревізора». ³⁴⁾

Но був відірваний Гоголь від української стихії і в ніженській «Гімназии высших наук князя Безбородко», де звичайно, панувала російська мова. Один з товаришів Гоголя Т. Пащенко згадує, що Гоголь склав українською мовою сатиричну епіграму на одного з вихователів цілком у народньому українському стилі:

«Гицель — морда пороссяча,
Журавлині ніжки,
Той же чортик, що в болоті,
Тільки пристав ріжки.»

Інший товариш Гоголя Любич-Романович свідчить, що Гоголь мав звичку виходити на зустріч селянам, що їхали в Ніжен на базар, і розмовляв з ними українською мовою, «Тримав себе якимсь демократом серед своїх гімназійних товаришів — дітей аристократів.» ³⁵⁾ На сцені Ніженської гімназії, за спогадами Пащенка, грали «какую-то малороссийскую пьесу, сочиненную тогда же Гоголем, от которой публика надрывалась со смеху». Дослідники здогадуються, що це була п'єса батька Гоголя «Собака-вівця». У Ніжені Гоголь завів щось на зразок записної книжки — «Книгу всякой всячины или подручную энциклопедию», у якій є записи з української історії, етнографії, «віршу, говоренную Потемкину запорожцами на светлый праздник Воскресенья» і «лексикона малороссийского». Тут зазначено і деякі джерела, з яких Гоголь брав тлумачення українських слів. 1. Словник, доданий до «Опыта собрания старинных малороссийских песней Цертелева» 1819; 2. Словник, надрукований в книжці «Малороссийские песни», изданные М. Максимовичем 1827; 3. Словник, вміщений у виданні «Енеїди» Котляревського. ³⁶⁾

Українська народня пісня, народній театр-вертеп і українська літературна традиція були першою літературною

школою Миколи Гоголя. Як видно з попереднього, Гоголь знав найголовніші збірники українських народніх пісень свого часу. Крім того, Гоголь, безперечно знав багато народніх пісень з уст народу і сам їх записував. Із публікацій Г. Георгієвського та ак. М. Сперанського відомо про 477 пісень, записаних Гоголем. У цілій же збірці Гоголя було їх понад 1000. Орест Сомов (Порфирій Байський), другорядний белетрист і журналіст цього часу, познайомившись з Гоголем в Петербурзі, писав до М. Максимовича про «очень интересного земляка пасечника Панька Рудого» і відзначав при цьому: «у Гоголя есть много малороссийских песен, побасенок, сказок и пр. коих я еще ни от кого не слыживал... Он человек с отличным дарованием и знает Малороссию как пять пальцев.»³⁷⁾ Як свідчать листи Гоголя до приятелів і зокрема його стаття «О малороссийских песнях», Гоголь надзвичайно захоплювався високою естетичною й історико-пізнавальною вартістю українських народніх пісень. В його оцінці народні пісні, «це народня історія, жива, яскрава, насичена фарбами, правдою, що виявляє все життя народу». «В цьому відношенні пісні для України — все: і поезія, і історія, і батьківська могила... Всі вони милозвучні, різноманітні надзвичайно. Скрізь простота і невимовна ніжність почувань.»

Оцінюючи так високо українську народню пісню, Гоголь свідомо черпав з цього джерела українські духовні скарби для своєї творчості. Вплив української пісні виразно позначився у творах Гоголя: образи парубків та дівчат та їхні розмови відтворюються Гоголем дуже часто в стилі українських ліричних пісень. В повісті «Тарас Бульба» чується народньопісенна стихія епічної поезії, історичних пісень і дум.

Літературна атмосфера в Петербурзі, куди виїхав Гоголь, щоб стати російським поетом в стилі Жуковського чи Пушкіна, також сприяла тому, щоб він після свого невдалого виступу з сентиментально-романтичною поемою «Ганс Кюхельгартен» взявся писати українські повісті. Це був час поширення ідеї народності в літературі і прагнень до виявлення національної самобутності. Інтерес до всього українського в столиці імперії визначив літературний шлях і успіх Гоголя з його українськими повістями.

Не вдовольняючись своїм знанням українського побуту і України взагалі, яку він знав за висловом Сомова, «як

свої п'ять пальців», Гоголь в листі до матері 30 квітня 1829 р. просить надіслати докладний опис одягу сільського дяка, назви одягу українських дівчат, молодичь і селян, «опис весілля, не пропускаючи найменших подробиць... Ще кілька слів про колядки, про Івана Купала, про русалок. Коли є, крім того, які духи, або домові, про них докладніше, з їх назвами й ділами... Між простим народом поширено багато вірувань, переказів, страшних оповідань і анекдотів» — все це Гоголь просить надіслати до Петербургу для його літературної праці. Наприкінці листа є ще одне цікаве прохання:

«Еще прошу выслать мне две папенькины малороссийские комедии: „Овца-собака” и „Романа с Параскою”. Здесь так занимает всех все малороссийское, что я постараюсь попробовать, нельзя ли одну из них поставить на дешный театр.»

Крім пісень, казок та інших видів української народньої творчості, на повістях Гоголя є помітний вплив лялькового театру — вертепу. В повісті про сварку Івана Івановича з Іваном Никифоровичем є згадка про вертеп, «котрий развозят по хуторам кочующие пройдохи... Толпа народа, тесно одвинувшись, глядит на царя Ирода в золотой короне, или на Антона, ведущего козу.» Вплив вертепу та інтерлюдій з шкільної драми помітний в змалюванні Гоголем постаті хороброго гульця-запорожця, смішного чорта, лякливого польського шляхтича, пройдисвіта-цигана, сварливої баби, простакуватого селянина та інші.

Органічна пов'язаність повістей Гоголя з українською літературною традицією є безсумнівною. Тогочасна українська література мала невеликий дорібок, вона тільки починала пробиватися у ширший світ в постатях Івана Котляревського і Гулака-Артемовського. Але початок української літератури в живій народній мові був таким органічним і яскравим, що звертав на себе увагу всіх, хто цікавився літературою. Гоголь добре знав твори головних репрезентантів української літератури свого часу: Котляревського, Гулака-Артемовського і, звичайно свого батька Василя Гоголя, автора українських комедій, що їх названо в листі Гоголя до матері.

В Ніженській гімназії Гоголь писав твори для шкільних учнівських журналів російською мовою у «високому стилі» тогочасної російської літератури. Про це свідчить

поема «Ганс Кюхельгартен», яку він привіз із собою до Петербургу. Але в цей же ніженський період Гоголь писав і українською мовою в стилі тогочасної української літератури. Ми вже наводили вище зразок цієї української творчості Гоголя, якою є сатирична епіграма «Гицель — морда пороссяча». Ритмікою і образами ця епіграма є цілком співзвучною з баладою Гулака-Артемовського «Твардовський», у якій знаходимо образ чорта:

«Ніс — карлючка, рот свинячий,
Гиря — вся в щетині;
Ніжки курячі, собачі
Хвіст, ріжки цапині.»

Цей образ майже дослівно переданий в епіграмі Гоголя. Не залишається сумніву, що вона є наслідуванням Гулака-Артемовського. В. Гіппіус висловив думку, що мотив продажу душі чортові в повісті «Згублена грамота» Гоголя мабуть взятий також з балади «Твардовський» Гулака-Артемовського. Німецький одяг гоголівського чорта в повісті «Ніч проти Різдва», як здогадуються дослідники, теж є наслідком знайомства Гоголя з баладою Гулака-Артемовського. Ця балада була дуже популярна саме тоді, коли Гоголь вчився в Ніженській гімназії. Вперше її надруковано в журналі «Вестник Европы», ч. 6 за 1827 рік, потім передруковано в «Славянине», ч. 27 за 1827 рік і в «Малороссийских песнях» М. Максимовича 1827 р. Всі ці видання були доступні Гоголеві, зокрема збірка Максимовича була в Гоголя в ніженський період і він її використовував для своїх творів і свого «малороссийского лексикона».

Знайомство Гоголя з творчістю Гулака-Артемовського і використання її видно й з інших творів. До 12-го розділу «Сорочинського ярмарку» Гоголь взяв еміграф з байки «Пан та собака». Імена сварливого подружжя в «Сорочинському ярмаркові» запозичено Гоголем з байки «Солопій та Хівря» Гулака-Артемовського.

«Енеїда» Котляревського мабуть мала найбільший вплив на творчість Гоголя, що видно з уважного використання Гоголем етнографічно-побутових деталей у його творах. Тут він іде слідом за Котляревським. До 8-го розділу «Сорочинського ярмарку» Гоголь взяв епіграф з «Енеїди». Парубок Голопушенко з повісті «Сорочинський ярмарок», який «по молодецьки сивуху дує», нагадує Енея з твору Котляревського, який теж «сивуху, так, мов брагу, хлище».

Цей рядок Гоголь взяв за епіграф до відповідного розділу своєї повісти.

Гоголь також використав у своїй творчості комедії свого батька. Дяк Фома Григорович з комедії Гоголя-батька «Простак» є дієвою особою і в повісті «Вечори» Миколи Гоголя.³⁸⁾

Наведених зразків цілком досить, щоб ствердити безпосередній і органічний зв'язок творчості Гоголя з українською літературною традицією того часу. Дуже характеристично, ще Гоголь виступив з першою книгою своїх повістей як український оповідач пасічник Рудий Панько, який у своїй передмові до «Вечорів» висловив своє літературно-естетичне кредо цілком в дусі української літературної традиції і в протиставленні до російської літератури, як літератури панської, відірваної від народу.

Цю ж парадоксальну відмінність і несполучність творчості «великого російського письменника» з російською літературою відзначив також видатний дослідник літератури В. Перетц, який писав: «Природою свого духа і творчості він був чужим великоруській літературі».³⁹⁾

Різниця між українською і російською літературами обумовлена глибокими різницями в духовності і психології двох народів, як певних культурно-історичних типів. Як слушно відзначає один з дослідників, «великоруська та українська літератури після занепаду Києва пішли різними шляхами розвитку. В XIX ст. ці шляхи розбіглися так, що перед нами опинилися дві різні історії зі своїми індивідуальними поетичними традиціями — ідейними та формальними...» Національні особливості двох народів виразно виявляються в народній творчості. Потенціальна сила і вплив української народньої творчості на українську літературу є незрівняно більші, ніж в російській літературі. «Воно й зрозуміло, бо в цій творчості повно й яскраво виявилися всі характеристичні стихії бурхливого історичного життя українського народу, що йому доводилося так завзято боронити своє етнографічне „Я” проти сусідів із заходу та з півдня... Інтенсивна динаміка історичного життя України виявилася якнайповніше в її усній творчості. Усна творчість великоруська багата й різноманітна. Особливо багато виявилася вона в царині епосу, слабше — в царині лірики і, можна сказати, зовсім не позначилася в царині драми. Та воно й зрозуміло: у житті Росії порівнюючо

обмалъ динамізму, обмалъ драматизму, навіть татарщину пережила вона якось пасивно, безбарвно; геть аж до XVII віку на Московщині не було простору, де б вільно могла розвинути́ся особа. Зовсім інакше було історичне життя України. Воно, мовляв Гоголь, було „бешенным”, воно й було динамічне, і драматичне, і незрівняно індивідуалістичне. У ньому раніше розгорнувся повний простір для формації особи, як трагічної, так і комічної, раніше став при-збируватись рясний матеріал для лірики індивідуальної, для драми, для сатири. Отож через те такі соковиті й такі яскраві герої українських „дум” з одного боку й побутових казок — з другого. Через те такі змістовні ранні українські народні комедії-інтерлюдії. І в думах, і в казках, і в народній комедії вже повироблювалися побутові типи, теми і свій характерний стиль. Ця усна творчість зіллалася в XVIII ст. з книжною та й позначила всі ті поетичні елементи, що з них у XIX ст. склалася творчість найвидатніших українських письменників — Шевченка та Гоголя.» Гоголь і Шевченко «підбили підсумок українському літературному життю». ⁴⁰⁾

Зв'язок Гоголя з новою українською літературою був настільки глибокий і органічний, що він відбив найголовніші її стилеві напрямки і в своїй творчості продовжував розвиток української літератури, виявляючи провідні тенденції українського літературного процесу. Етнографічно-побутовий напрямок Котляревського Гоголь вивершує побутовими повістями з життя українського дрібномаєткового панства, а пізніше своїм твором «Мертві душі» та іншими повістями створює «натуральну школу» в російській літературі з її критичним і сатиричним напрямком. Сентиментально-романтичний напрямок української літератури, і протилежний йому стиль шаржованої «котляревщини» поєднані у Гоголя в нову якість у його «Вечорах». Романтичний напрямок з його фантастично-казковими елементами й історичною романтикою виявився мабуть найяскравіше і в своєму гоголівському перетворенні дав нам «Тараса Бульбу». Творча сила і мистецька своєрідність Гоголя обумовлені його органічним зв'язком з українською літературою і українською національною стихією, і цим пояснюється величезна новаторська роля Гоголя в російській літературі.

Перші дві збірки Гоголя — «Вечорі» і «Миргород» з «Тарасом Бульбою» сприймалися сучасниками і критикою як твори української літератури.⁴¹⁾ І навіть в таких його творах, як «Мертві душі» дехто бачив не більше, як «желание перейти в русские писатели; употребление руссизмов вставочное, не выливается из характера лица, которое их говорит».⁴²⁾ Сам Гоголь відчував себе чужим в російській національній стихії і в російській літературі. Працюючи над другим томом повісті «Мертві душі», Гоголь читав спеціально дібрану російську літературу, де, на його думку, чується «русский дух». Прагне «назвучаться русской речью», боячись нагрішити супроти російської мови. «Стиль Гоголя — як відзначає Мандельштам — своєрідний, питомений тільки Гоголеві, а ніякому іншому російському письменникові до Гоголя, бо в його основу ліг український елемент... Інстинктом іде він від скарбів української мови, які беруть у його творах перевагу відповідно до змісту душевних переживань. Вияв української стихії в мові Гоголя тим сильніший, чим глибше виявляється його світогляд, чим дорожче йому і ближче те, про що він пише у „хвилях солодкого забуття”».

Творчість Гоголя виросла з українського національного ґрунту і є виявом української стихії як в її генезі, так і в суспільно-історичній функції. Відомий історик української літератури Дашкевич писав, що джерелом постання і рушійною силою української літератури є «життєва сила племені, любов до народности і пробудження зі сну самосвідомости... Українці пристрасно люблять свою батьківщину й те саме почуття раз-у-раз одушевляє їх поетів.»⁴³⁾ Ці слова цілком можна віднести і до джерел та рушійної сили творчости Миколи Гоголя. Глибоке розчарування в Петербурзі й туга за батьківщиною звернули його духовний зір до соняшної України як до втраченого раю, і він знаходив відпочинок і втіху у своїй творчості, у відтворенні українського світу, за яким тужило його серце. Мода на все українське в Петербурзі була додатковим стимулом для такого спрямування творчости Гоголя і для вияву в ній української стихії. Гоголь відповів своєю творчістю на це зацікавлення всім українським, яке мало не тільки літературно-естетичний характер, але й суспільно-політичний зміст — прагнення російського суспільства пізнати Україну.

Вважалося, і не без підстав, що Україна у відмінність від Московії зберегла в чистоті свій слов'янський характер і є виразником слов'янського духа. Видавець журналу «Телескоп» Н. Надеждин, вітаючи вихід повістей Гоголя, писав: «Кто не знает, что наша Украина имеет в своей физиономии много любопытного, интересного, поэтического. Наши поэты улетают в нее мечтать и чувствовать, наши рассказчики питаются крохами ее преданий и вымыслов... И, действительно, как географическое положение, так и исторические обстоятельства расположили Малороссию быть торжественнейшим выражением поэзии славянского духа. Малороссия естественно должна была сделаться заветным ковчегом, в коем сохраняются живейшие черты славянской физиономии и лучшие воспоминания славянской жизни.»

Отже, в зацікавленні всім українським відбивається тенденція російського імперіялізму з його ідеєю об'єднання слов'ян і російським месіянізмом. Творчість Гоголя є українською відповіддю на цю тенденцію і найбільш переконливим і яскравим запереченням легенди слов'янської спорідненості двох народів і фальшованої єдності двох культур, що в ній Україна уявляється як вічний московський сателіт і об'єкт русифікації та нівеляції в «єдиному руському морі».

«Чи знаєте ви українську ніч?» — таким питанням починається один з розділів повісти Гоголя «Майська ніч». Це питання характеризує наставлення творчості Гоголя. Він прийшов у російську літературу, щоб розповісти про чарівну красу України, її природи, її талановитого, співучого, поетичного, героїчного народу з його славними вільнолюбними традиціями і патріотизмом. Розповідає Гоголь про Україну з великим піднесенням, з національною гордістю і любов'ю до своєї батьківщини і весь зливається з українською стихією, говорить в її імені. Творчість Гоголя є реакцією на російську дійсність у двох формах: як афірмація України і як негація Росії. У Гоголя, це два світи, які виступають не в єдності і спорідненості, а в протиставленні, як теза й антитеза, які творили в душі Гоголя ту діалектичну напругу, що в ній Гоголь ще гостріше відчував своє українське «я» і Україну в її протилежності до Росії.

Українська природа, історія України, національний тип українця і українська духовність знайшли в особі Гоголя свого найбільшого адоратора. Виявлення національної своєрідності всіх цих елементів нації є свідомою творчою настановою і методою Гоголя в його творчості. Виразне національне обличчя поета і його творчості становлять для нього найбільшу вартість. При цьому Гоголь зауважує: «Дійсна національність полягає не в описі сарафана, але в самому дусі народу. Поет може бути національним навіть тоді, коли описує зовсім сторонній світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима всього народу, коли почуває і говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це почувають і говорять вони самі.»⁴⁴⁾ З цього погляду Гоголь є поетом у вищій мірі національним, українським, і народнім. Він сам був виразним національним типом українця і таким його приймали в Росії всі його сучасники. Пушкін інакше його не називав, як «хохликом» або «малоросом». У своєму житті і побуті Гоголь виявляв українські нахили і звички, любив усе те, що люблять українці, дивився на все «очима своєї національної стихії». «У спогадах сучасників відзначено органічно властивий його характерові демократизм. Почував себе добре і сходився швидше і простіше з людьми, які не належали до найвищих сфер тогочасного російського суспільства. „С людьми, власть имеющими, застегивался на все пуговицы”...»⁴⁵⁾ Цю ж рису в характері Гоголя відзначив і Герцен: «Гоголь належав до народу своїми смаками і складом свого ума... Він більше співчував народньому життю, ніж придворному, що є природним для українця.» Українська національність Гоголя виявлялася і в його стосунках з росіянами. Він був самим собою тільки з своїми земляками українцями і говорив з ними «так палко і надхненно, як ні разу не говорив з кимнебудь із великоросів».⁴⁶⁾

Демократизм, українська національність і любов до своєї батьківщини в зустрічі з російською дійсністю викликали в нього той контраст двох світів, який знайшов таке яскраве відбиття в його творах і був джерелом його «двоєдушія», бо мусів залишити Україну і віддавати свій талант Росії, служити російській державі. Касарняна столиця імперії з її бюрократично-поліційним ладом, що його живими символами є пригноблений і принижений Акакій Акакієвич і «значна особа» в образі «держиморди» глибо-

ко вразили душу Гоголя і розбили всі його мрії робити добро на службі державі. На порозі нового 1834 року він уже мріє про втечу з Росії на Україну і ще не знає, де «означить себе великими трудами»: «в столиці імперії в Петербурзі, серед цієї киплячої меркантильності, незугарних парад, чиновників, диких північних ночей, блиску і безбарвності», чи в своєму «прекрасному, древньому, обітованому Києві, завітчаному багатоплідними садами, підперезаному моїм південним прекрасним, чудовим небом, де такі п'яні ночі, де мій чистий і бистрий Дніпро». ⁴⁷⁾ Рік перед цим, М. Максимович поділився з Гоголем своїми плянами про переїзд до Києва для праці в Київському університеті і порадив також і Гоголеві те ж саме. Гоголь зустрів таку пораду з ентузіазмом: «Я теж думав: туди, туди! В Київ, в древній, прекрасний Київ! Він наш, він не їх — чи не правда? Там або навколо нього діялись діла старовини нашої... Мені набрид Петербург... Так, ще буде славно, коли ми займемо з тобою київські катедри; багато можна буде наробити добра. А нове життя серед такого гарного краю! Там можна обновилися всіма силами.» ⁴⁸⁾ А в листі від 14 серпня 1834 р. Гоголь вже просить Максимовича розвідати, чи немає в Києві такого місця, де б можна було збудувати власний будинок, щоб було «із садочком, і коли можна, денебудь на горі, щоб хоч клаттик Дніпра було видно...» ⁴⁹⁾ і, найцікавіше, з усіх цих прагнень Гоголя переїхати в Київ, це свідомість майбутньої праці для України. Закликаючи Максимовича покинути «Кацапію» і вернутись у «Гетьманщину», Гоголь пише: «Дурні ми, право, як розсудити гарненько! Для чого і кому ми жертвуємо всім?»

Плян переїзду до Києва не вдався і Гоголь змушений був пожертвувати свій талант російській літературі. Але він увійшов у російську літературу, як українець. Гоголь ніколи не забував своєї української національності, ясно собі усвідомлював різниці між Україною і Московією і керувався цим у своїй творчості.

Національний принцип був для Гоголя критерієм оцінки літератури і керівною настановою в його творчості. При цьому Гоголь ніколи не забуває про різку відмінність двох націй — української і російської. Природа, історія і національні типи двох народів уявляються Гоголем в порівнянні і в протиставленні. Українська душа і російська душа виховані нарізно і кожна з них має те, чого не має друга, — такий був погляд Гоголя на дві народності. ⁵⁰⁾

Пишучи про Пушкіна як про національного російського поета, Гоголь відзначає його здатність бути відгуком своєї національності у своїй творчості. «І який правдивий його відгук, яке чутливе його вухо: чуєш запах, колір землі, часу, народу.»⁵¹⁾ «При імені Пушкіна одразу ж виникає думка про російського національного поета... В ньому російська природа, російська душа, російська мова, російський характер відбилися в такій же чистоті, в такій очищеній красі, в якій відбивається краєвид на вигнутій поверхні оптичного скла... Твори Пушкіна, де лише у нього російська природа, такі ж тихі і безпоривні, як російська природа. Їх може зрозуміти цілком тільки той, чия душа носить в собі чисто російські елементи, кому Росія — батьківщина, чия душа здатна зрозуміти неблизку з виду російські пісні і російський дух.» Такою ж «безпоривною» є і російська історія. «Російська історія — пише Гоголь — тільки з часу останнього її напрямку імператорів набирає яскраву жвавість; до того характер народу в більшості був безбарвним, різноманітність страстей йому мало була відома.» Такий характер російського історичного життя відбився і в народній пісні. З цього приводу Гоголь писав: «Русская заунывная музыка выражает, как справедливо заметил М. Максимович, забвение жизни: она стремится уйти от нее и заглушить вседневные нужды и заботы; но в малороссийских песнях она слилась с жизнью — звуки ее так живы, что, кажется, не звучат, а говорят, — говорят словами, выговаривают речи, и каждое слово этой яркой речи проходит душу... Изложение песней, как женских, так и казацких, почти всегда драматическое — признак развития народного духа и деятельной, беспокойной жизни, долго обнимавший народ.»⁵²⁾

Такий же контраст у сприйнятті Гоголя становить і природа України і Росії. Він явно не любить російської природи і всі свої симпатії віддає Україні, де «різноманітна природа стає винахідницею; де вона розкинула степи прекрасні, вільні, з численною кількістю трав майже гігантського росту, часто несподівано серед них перекинула косогір зодягнений дикими вишнями, черешнями, або кинула долину, всю у квітах, і по всіх в'юнких стрічках рік розкинула чарівні краєвиди, протягла на всю довжину Дніпро з ненаситними порогами, з величавими гористими берегами і незмірими луками — все це зіграла поміркованим ди-

ханням півдня.» Зовсім іншу природу являє Росія, «де місце положення одноманітно-рівне, майже скрізь болотяне, натикане печальними ялинами і соснами, виказує не життя живе, виповнене рухом, але якесь животіння, що вражає душу.» На думку Гоголя природа наклала свій відбиток і на характер двох народів і є ніби символом їх духовності.

Історія України в очах Гоголя є цілком відмінною від історії російського народу і є предметом його української національної гордості. У спорі українських істориків з російськими про національний характер Київської Руси Гоголь захищає українську точку погляду. В листі до українського вченого М. Максимовича Гоголь, мабуть маючи на увазі спір за Київ, писав: «Він наш, він — не їх! Там діялись діла старовини нашої.» Трохи пізніше повідомляє: «Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України». В цій історії Гоголь поставив собі завдання показати «як утворився войовничий народ, позначений досконалою оригінальністю характеру і подвигів, яким шляхом він три віки зі зброєю в руках здобував права свої і уперто захистив свою релігію» і т. д. В листі до М. Погодіна від 11 січня 1834 р. Гоголь повідомляє, що його історія України виходить у нього надзвичайно бурхливою, або як він висловлюється, «бешенной», динамічною, що аж горить і при цьому зауважує, що інакшою вона не може й бути.

Уривок зі вступу до історії України, яку писав Гоголь, що відомий під назвою «Взгляд на составление Малороссии», свідчить, що Гоголь був цілком свідомий національної відмінності українців від москалів і відзначав окремішність українського історичного процесу. Монгольська навала розірвала північ і південь Київської імперії, в наслідок чого північ і південь пішли різними шляхами і утворилося дві різні нації: «Всякий зв'язок між ними розірвався; склалися дві держави — одна під татарським ярмом, друга — під одним скіпетром з литовцями. Зв'язків між ними вже не було.» При цьому Гоголь підкреслює, що в кожній з цих держав — московсько-татарській і українсько-литовській — були «Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші зв'язки, інші подвиги склали два цілком різні характери.» Різниця визначалася вже різною етнічною формацією української і московської націй. На Україні в цій, на думку Гоголя, «справжній вітчизні слов'ян, землі древніх полян» закріпилося населення «чистих слов'янських пле-

мен», тоді як на півночі, в Московії північні племена колишньої Київської Русі «починали уже змішуватися з народами фінськими».

На українському національному характері найбільш позначився вплив українського історичного життя, яке за означенням Гоголя «було все боротьбою». «Тут все здобувалося шаблею, кожен прагнув бути діючою особою, а не глядачем. До такого бурхливого життя спричинилося географічне положення. Україна не мала природних кордонів із сусідніми народами. Чи то на північ з Росією, чи на схід з кіпчакськими татарами, чи на південь з кримськими, чи на захід з Польщею — скрізь вона граничила полем, скрізь рівнина, з усіх боків відкрите місце. Коли б хоч з одного боку був природний кордон з гір або моря, народ, який тут поселився, вдержав би політичне буття своє, склав би окрему державу. Але беззахисна, відкрита земля ця була землею спустошень і наскоків, де стикалися три ворогуючі нації, засіяна кістками, полита кров'ю... Це була земля, на якій міг утриматися тільки войовничий народ. Ця обставина накинула свій характер і, можна сказати, кольорит на всю Україну, зробила чудо — перетворивши мирні слов'янські покоління в войовничі, відомі під іменем козаків, народ, який створив одне з найвидатніших явищ європейської історії, яке, мабуть одне стримало руйнуючий розлив двох магометанських народів, який загрожував поглинути Європу.» ⁵³⁾

Історія України цікавила Гоголя як українського патріота і письменника, який прагне бути національним і народним у своїй творчості. Його цікавили не самі історичні події та їх хронологія, а національний кольорит українського історичного життя, український національний характер, душа народу і дух нації. Так він підходив і до українських народних пісень. «Історик не мусить шукати в них означення дня і числа битви або точного визначення місця. В цьому відношенні не багато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче узнати вірний побут, стихії характеру, всі порухи і відтінки почувань, хвилювань, страждань, веселощів народу, хто захоче пізнати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і нарізно кожного окремого, тоді він буде вдоволений цілком; історія народу розкриється перед ним в ясній величі.» ⁵⁴⁾

Український національний кольорит і глибокий внутрішній історизм повістей Гоголя не є лише стихійним відбитком української вдачі Гоголя, а наслідком свідомої творчої методи, наставленої на те, щоб виявити українську національність в її побуті і в живих образах минулого і сучасного, відбити національний кольорит природи України, дух історичного минулого і всі духовні особливості української національної стихії. Задумуючи написати драму з історії України, Гоголь ставить перед собою завдання виявити в ній історичне життя і боротьбу українського народу в усій повноті й забарвленні національним кольоритом української землі й історичного минулого. «Огорнути її в місячну чудову ніч і її срібляне сяйво, і в тепле, розкішне дихання півдня. Облити її сяючим потоком яскравих променів і хай виповниться вона вся нестерпного блиску... Освітлити її всю минулим і викликаним з ладу віддалених віків, повним старовини часом, огорнути гульнею і всім роздоллям волі. І в потоці мови неугасимої пристрасти, і в рішучий, уривчастий лаконізм сили і свободи, і в жахливий, дишаючий помстою порив, і в грубі, суворі чесноти, і в залізні, незм'якшені пороки, і в самовідданість, нечувану, дику і нелюдськи великодушну.»

Таке завдання ставив перед собою Гоголь, обмірковуючи твори з української історії. Гоголь щасливо поєднував інтуїтивне відчуття історичного минулого геніяльно обдарованого мистця і дослідницьку проникливість історика. Для створення історичної повісті «Тарас Бульба» Гоголь докладно вивчав низку наукових історичних досліджень: «Історію Русов», «Історію о козаках запорожских» Мишецького, «Описание Украины» Бопляна, рукописні списки українських літописів — Самовидця, Величка, Граб'янки. Але історизм повісті «Тарас Бульба» є не в докладному описі подій та конкретних історичних постатей — цього в «Тарасі Бульбі» немає — Гоголь підходив навіть до історії не як до низки історичних подій в їх хронологічній послідовності, а як до відтворення духа певного історичного часу і національного характеру народу. Інакше кажучи його цікавив внутрішній духовний зміст історичного життя народу. Висловлюючись на цю тему, Гоголь відзначив: «Історію ще не писали так, щоб живо виявився народ або особистості... увесь побут народу, його зв'язок із землею, на якій він живе.»⁵⁵⁾ До історії Гоголь підходив як художник

і, навпаки, у своїй творчості був істориком. Коли писав історію України, уважно читав українські народні пісні і думи, і з захопленням писав до М. Максимовича: «Ви не можете уявити собі, як мені допомагають в історії пісні. Навіть не історичні... Вони всі дають по новій рисі в мою історію, всі розкривають ясніше і ясніше єх минуле життя і єх минулих людей...»⁵⁶⁾ Коли творив мистецькі образи у своїх художніх творах, мислив національно-історичними образами, почував себе художником-літописцем, істориком. В його художніх творах характер героя відтворюється не в загальних рисах, що є поза часом і місцем, а як носій духа певної доби, «в національно-вилитій формі». ⁵⁷⁾ Таким є «Тарас Бульба». В цій повісті, говорячи словами Гоголя, «чуєш запах і колір землі, часу, народу».

В характері самого Гоголя жив дух минулої епохи української історії. Його слова про те, що в ньому ще «гарцювала душа предків», не є пустою фразою. Про цю рису вдачі Гоголя є й сторонні свідчення. В. Розанов писав: «Всю його особистість хочеться визнати глибоко атавістичною, древньою, яка Бог його знає як заблукала в нашу «позитивну цивілізацію». Гоголь був стороннім і чужим в російській літературі не тільки тому, що він прийшов з іншого «культурного простору», з українського підсоння, але й тому, що він своїм духовним складом належав до іншої епохи. Це визначило його подвійне відношення і до української дійсності, яке знайшло своє виявлення в оспівуванні героїчного минулого в «Тарасі Бульбі» і в «сміхові крізь сльози» над здеградованими нащадками «Тараса Бульби» — в «Старосвітських поміщиках». Слушним є зауваження одного з українських критиків у полеміці з російським критиком Переверзевим про дві стихії в творчості Гоголя — українсько-козацьку і дрібномаеткову, дворянську. «Козацька стихія „Вечорів” і дрібномаеткова — це теза й антитеза того самого явища в діалектиці розвитку українського суспільства з часу „братнього об'єднання з Москвою”. Це тінь і світло тієї самої стихії українсько-козацької. Творчість Гоголя, як фокус опуклої двояко лінзи, зібрала й зосередила в собі ці „різні епохи”, що так яскраво позначилися на Україні в його час. Звідси двостилевість: урочистий стиль козацьких повістей і гумористично-сатиричний... Не від дрібномаеткових типів спускався Гоголь до козацьких, а навпаки.»⁵⁸⁾

В історії України, яку писав Гоголь, героєм історії виступає сам народ, як духовно-культурна спільнота, зформована у виразну національну індивідуальність, яка має свій історичний шлях, свою національну долю і своє історичне призначення. Найпевнішим джерелом пізнання і відчуття душі народу і духа української нації в дану історичну добу Гоголь вважав українські народні пісні і думи, про які він писав: «Це народня історія, жива, яскрава, насичена фарбами, правдою — історія, що відкриває все життя народу.» «Скрізь просякає їх, скрізь в них дише широка воля козацького життя, дух минулого віку.» У своїй праці над повістю «Тарас Бульба» Гоголь цілком переймається стихією української історії і народньої пісні, відтворюючи її у своєму творі.

Повість «Тарас Бульба» належить до тих архитворів, які є неповторні своїм історизмом і національною своєрідністю. Такий твір неможливий на російському національному ґрунті і не має собі хоч би й віддаленої аналогії в російській літературі. Це відзначив і такий російський критик, як В. Белінський: «„Тарас Бульба“ — епізод из великой эпопеи жизни целого народа. Если в наше время возможна гомерическая эпопея, то вот вам в „Илиаде“ отражается вся жизнь греческая в ее героической период, то разве одни пиитики и риторики прошлого века запретят сказать тоже самое и о „Тарасе Бульбе“ в отношении к Малороссии XVI века?.. Он исчерпал в ней всю жизнь исторической Малороссии и в дивном художественном создании навсегда запечатлел ее духовный образ.»

«Духовний образ» України постає особливо яскравим і світлим контрастом в порівнянні з «духовним образом» Росії. Так само український характер творчості Гоголя і українськість самого Гоголя з особливою яскравістю виступають на тлі російської літератури і зокрема в порівнянні Гоголя з Пушкіним. Україна «Вечорів» і «Тараса Бульби», протиставлена Росії «Ревізора» і «Мертвих душ», виступає у творах Гоголя як окрема національність, яка в такій мірі відмінна від росіян, що перебування її у Російській державі є джерелом національної трагедії українців. Увесь лад російської держави чужий українським культурно-історичним традиціям і духові української нації. Конфлікт Гоголя з російським суспільством і його душевна драма, це уосіблення конфлікту і драматичного напруження у боротьбі двох культур за духовний зміст і лад в Російській імперії.

III. НАЦІОНАЛЬНА ПОДВІЙНІСТЬ І ДУШЕВНА ДРАМА ГОГОЛЯ

Вияснення української стихії в творчості Гоголя і його відношення до російської літератури і Росії дають достатні підстави для відповіді на питання так зв. «двоєдушія» Гоголя: чи справді Гоголь поєднував у собі дві душі — російську і українську?

Теорія «двоєдушія» Гоголя приводила дослідників його творчості до двох цілком протилежних висновків, у яких виявляється дві протилежні тенденції. Для адораторів російської імперії поєднання і злиття двох стихій — української і російської — в творчості Гоголя є безсумнівним і це злиття, на їхню думку, дало надзвичайно плідні наслідки. Це має свідчити про спорідненість двох культур і про їх єдність в єдиній і неділимій «російській культурі». Цей погляд є висловом ідеології великодержавного російського імперіялізму, яка прагне теоретично обґрунтувати асиміляцію поневолених народів як прогресивне явище. Виходячи з цієї точки погляду, російські великодержавники використовують ім'я Гоголя для боротьби з «українським сепаратизмом» і для того, щоб довести непотрібність існування окремої української літератури.

Протилежний погляд стверджує «двоєдушіє» Гоголя, як джерело його душевної драми. Згідно з цим поглядом, «Гоголь став жертвою душевної роздвоєності, яка мала своє найглибше коріння в роздвоєності національній». ⁵⁹⁾

«Двоєдушіє» Гоголя є однією з тих легенд, якими окутана ця «загадкова» постать. До виникнення цієї легенди спричинилися провокативні питання на адресу Гоголя: яка у нього душа? Це питання ставили перед ним росіяни. Гоголь, звичайно, відповідав так, як тільки й міг відповідати в його час і з його характером і становищем. З росіянами він ніколи не був безпосереднім і щирим. Тому його відповідь на таке питання дуже ухильна і зовсім не стверджує наявності у нього двох душ, як це прийнято думати.

В листі до А. Смірновой Гоголь відповів на поставлене йому питання так: «Я сам не знаю, какая у меня душа. Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и, как нарочно, каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой: явный знак, что они должны пополнит одна другую.»⁶⁰) Така відповідь явно продиктована вимогами чужинності, але й у такому формулюванні вона є запереченням «двоєдушія» Гоголя. Якщо душі двох націй різні і кожна має те, чого не має інша, то цим стверджується, що вони склалися історично різними і мають свої окремі шляхи розвитку, які ведуть не до злиття, а зумовлюють їх окреме існування. Такі нації можуть співіснувати як сусіди і співдіяти, а не зливатись, що й стверджено всією історією російсько-українських взаємин. Поняття двох душ в одній людині є штучне і зовсім невідповідне для означення душевної драми Гоголя.

Питання, очевидно, стоїть про те, в якій мірі Гоголь споріднився з російською духовною культурою і став у цьому розумінні росіянином? Белінський відповідав на це питання так: «В „Мертвих душах“ он совершенно отделился от малороссийского элемента и стал русским национальным поэтом во всем пространстве этого слова. При каждом слове его поэмы читатель может говорить: „Здесь русский дух, здесь Русью пахнет! Этот русский дух ощущается и в юморе, и в выражении автора, и в размашистой силе чувств, и в лиризме отступлений, и в пафосе всей поэмы, и в характерах действующих лиц, от Чичикова до селифана и „подлеца чубарого“ включительно, — в Петрушке, носившем с собой свой особенный воздух, и в будочнике, который при фонарном свете, впросонках, казнил на ногте зверя и снова заснул.»

З таким обґрунтуванням національного характеру Гоголя, як «російського національного поета» трудно погодитись. Для Белінського Гоголь був російським національним поетом вже й тоді, коли писав свої українські повісті «Вечори» і «Тараса Бульбу». В «Ревізори» і «Мертвих душах», на його думку, Гоголь, поширивши тематику і на російську дійсність, цілком позбувся українських елементів у своїй творчості і став російським національним поетом у всьому обширі цього слова. Цілком слушною є думка, що тема-

тика творчості письменника ще не визначає її національного характеру. Твір Байрона «Мазепа» є твором англійської літератури, а не української. «Письменник може бути національним і тоді, коли зображує цілком для нього сторонній світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії» — як слушно відзначав і сам Гоголь. Цього недооцінював Белінський і тому вважав, що перехід Гоголя до тематики з російської дійсності означав цілковите відмовлення Гоголя від українського елементу. В дійсності Гоголь і в зображенні російської дійсності лишався українцем, дивився на ту дійсність очима своєї національної стихії. Найбільш українське в Гоголі було саме його відношення до російської дійсності. Саме тому Гоголь відкрив і показав Росію росіянам «з другого боку». Суб'єктивізм Гоголя в зображенні російської дійсності сприяв виявленню її типових національних рис і давав гостріше відчуття її специфічного російського характеру. Стиль творів Гоголя з російської дійсності також виявляє в ньому прикмети української стихії, які Белінський дуже легко переписав на conto російської національності. В гуморі, в ліризмі, в патосі Гоголя чується українська стихія, а не «руський дух», як пише Белінський.

Єдиним елементом, який може служити підставою для обґрунтування «двоєдушія» Гоголя є вплив на нього російської імперської ідеології. Але імперська постава Гоголя не тотожна з ідеологією співця російської імперії Пушкіна. Російський патріотизм Гоголя не тотожний з патріотизмом росіян і не означає відмовлення Гоголя від своєї української національності. Це ще не може служити доказом духовного обмосковлення або духовно-культурної русифікації Гоголя. Для Гоголя «Росія» і «російська література» були поняттями не національно-великоруськими, а імперськими. Його життєвий ідеал «служби державної» для блага собі подібних і для здійснення свого великого призначення вимагав ширшого поля діяльності, ніж те, що являла в його час українська провінція. Таким полем для ширшої діяльності стала для нього Росія, а всеросійською трибуною — російська література. Імперськість Гоголя тільки в даних конкретних історичних обставинах мала з політичної точки погляду російський характер. Але сама по собі, як духовна постава широкої державницької діяльності для блага батьківщини вона відбиває в собі давню українську традицію

русичів, державницькі змагання Хмельницького. Це в правнукові хмельничанина і в авторові «Тараса Бульби» «гарцювала душа предків».

Гоголь пішов у російську літературу як українець, щоб розповісти про історичну Україну і поширити її духовно-культурні традиції на всю Росію. Об'єктивне значення його діяльності означало духовно-культурну українізацію російської імперії. У відношенні до російської імперії і російської дійсності Гоголь виступив реформатором російської імперії, тоді як Пушкін став її співцем і адоратором.

Хвороба «двоєдушія» і її трагедія є українською трагедією і вона проходить через всю історію російсько-українських відносин. Ця трагедія стала навіть темою цілої низки творів у сучасній українській літературі. Такими творами є новела «Я» Хвильового і «Смерть» Антоненка-Давидовича. Важливо є відзначити, що ця трагедія відбувається в душах українців з високим національним почуттям і не байдужих до національної проблеми. Це є конфлікт української душі з російською дійсністю, що її творить і накидає їй російська імперія. На цьому тлі виник конфлікт і душевна драма Гоголя.

Як уже було відзначено, зустріч Гоголя з російською дійсністю в столиці імперії викликала у нього велике розчарування. Петербург і Росія як держава, були зовсім іншими в його уяві, порівнюючи з тим, що він побачив і відчув у дійсності. Зустріч Гоголя з Росією — це була зустріч двох світів, яка викликала в його душі реакцію не взаємопроникання і з'єднання, а взаємного заперечення. Це була зустріч двох національних стихій — України і Росії. Ця зустріч викликала в душі Гоголя загострення його національної свідомості і ще глибше відчуття свого українського «Я» і українського світу. Тут діяв закон контрасту протилежностей, який викликав з глибини Гоголевої душі чарівний образ соняшної і вільнолюбної України. Такою є генеза його українських повістей. У відношенні до російської дійсності реакція Гоголя була негативною і, за висловом Чернишевського, була сповнена «енергією обурення». Такою є генеза його російських повістей — «Ревізора» і «Мертвих душ».

Російська публіка зустріла українські повісті Гоголя в більшості із певним захопленням, як екзотичні малюнки невідомої і романтичної країни, куди поети літали своєю

фантазією, щоб помріяти. Цьому захопленню українськими повістями сприяла також тодішня мода і зацікавлення всім українським. Сам Гоголь своєю власною особою і своєю творчістю був екзотичною постаттю в російській літературі і на це зверталось увагу. Не бракувало й обурення в російських аристократичних салонах, які відчували в постаті цього «хохлика» з його мужицьким демократизмом і українським духом свого ворога. Але дійсний конфлікт Гоголя з російським суспільством почався з появою «Ревізора». Пізніше цей конфлікт був поглиблений «Мертвими душами».

Російська дійсність була в такому різкому і глибокому протиріччі до ідеалу Руси Гоголя, що він став над сучасною московською Росією зі своїм нещадним сміхом і караючою сатирою почав бичувати її за гріхи і збочення від правдивого шляху «руського світу». Позиція Гоголя у відношенні до Росії не має аналогії і однодумців у російському суспільстві. Він не був ні «западником», ні «московським слов'янофілом». Гоголь вірив у своє покликання духовного реформатора Росії, як дійсний спадкоємець культури і духа старої Київської Руси, традиції якої продовжила Україна. Як нащадок русичів, він прагнув зробити московську Росію руською, що на сучасній мові означало українізацію Росії: «Скорбию ангела загорится наша поэзия и, ударивши по всем струнам, какие ни есть в русском человеке, внесет в самые огрубелые души святыню того, чего никакие силы и орудия не могут утвердить в человеке; вызовет нам *нашу Росию*, — *нашу русскую* Россию, не ту, которую показывают нам грубо какие нибудь кислые патриоты, и не ту, которую вызывают к нам из-за моря очужеземившиеся русские, но ту, которую извлечет она из нас же, и покажет таким образом, что все до единого, каких бы ни были они различных мыслей, образов воспитания и мнений, скажут в один голос: „это наша Россия; нам в ней приятно и тепло, и мы теперь действительно у себя дома, под своею родною крышею, а не на чужбине!“»⁶¹⁾

Сатира на російську дійсність була для Гоголя засобом перевиховання російського суспільства. Гоголь звертається з критикою російських суспільних взаємин і звичаїв, як духовний реформатор Росії. «Буває час — писав Гоголь — коли не можна інакше скерувати суспільство або навіть ціле покоління до прекрасного, поки не покажеш всю глиби-

ну його сучасної мерзенности.»⁶²⁾ Таке спрямування творчости Гоголя було з захопленням зустрінуте російськими прогресистами в особах Белінського, Некрасова, Чернишевського та інших російських письменників, які були в опозиції до тогочасного ладу в російській імперії. Зовсім інакше прийняла «Ревізора» і «Мертві душі» імперська верхівка.

В галерії чиновників, виведених в «Ревізорі», представники російської поліційно-бюрократичної держави пізнали себе і всі вони виступали в ролі «вищого лакейства» перед неприсутньою в комедії постаттю головного чиновника держави російської — Миколи І. Комедія Гоголя своїми образами являла зловіщий символ всього державного ладу російської імперії. Це добре відчула вища петербурзька знать і сам Микола І, який після першої вистави, виходячи з льожи зауважив: — «Ну й п'єска: всім дісталось, а мені — більше всіх!»

Цим зауваженням російського царя і здивуванням та обуренням глядачів комедії справа не скінчилася. Навколо імені Гоголя в російському суспільстві здійснюлася справжня буря обурених голосів, «строката куча чуток». Гоголя називали пасквілянтом і державним злочинцем, в ньому бачили «небезпечного бунтівника», а його комедію розглядали як державну змову ворога Росії, якого «слід в кайданах відіслати до Сибіру».

Гоголь був глибоко вражений таким ефектом його комедії. В листі до М. Щепкіна він писав: «Всі проти мене. Чиновники... кричать, що для мене немає нічого святого, коли я відважився так говорити про службовців; поліцейські проти мене; купці проти мене; літератори проти мене.»⁶³⁾ Така ж стурбованість чується і в листі до М. Погодіна: «Столиця дразливо ображається тим, що виведені звичай шести чиновників провінційних; що ж би сказала столиця, коли б виведені були хоч злегка її власні звичай? Я огірчений не теперішнім озлобленням проти моєї п'єси; мене турбує моя сумна будучність... Це називається у них підривом державної машини.»⁶⁴⁾

З тавром «підпалювача» і «бунтівника» Гоголь виїжджає з Росії за кордон. І тут він пише новий твір «Мертві душі». Він знає, що цей твір викличе проти нього нові обвинувачення і обурення інших станів Росії, але приймає це, як свою долю. Почуває себе в конфлікті з цілим російсь-

ким суспільством: «Я бездомний, мене б'ють і гойдають хвилі, і упиратися мені тільки на якір гордості, яку вселили в мої груди вищі сили.»

З виходом «Мертвих душ» конфлікт Гоголя з російським суспільством поглиблюється. «Мертві душі», як відзначає Герцен, «потрясли Росію». Такі визначні письменники і публіцисти, як Булгарін, Сенковський, Полевой писали, що «Мертві душі» — «потворна карикатура» і «наклеп» на Росію. Гоголя обвинувачували в нелюбові до російської держави: «Дивіться, яке тяжке, страшне глузування в кінці цієї книжки: Русь, куди женешся ти, сама не знаєш, не даєш відповіді.» «Інші зі сльозами на очах від цілковитого відчаю; вони говорять, що той не руський, у кого серце не обливається кров'ю, дивлячись на безрадісний стан; говорять: „Гоголь не любить Росії; подивіться, яка гарна Малоросія і яка Росія; додають, що сама природа Росії не помилювала і погода навіть вся мокра і брудна”.»⁶⁵ Полевой виписав з «Мертвих душ» цілу низку негативних характеристик російського побуту і російської людини і поставив питання: «Чи зображають так, чи говорять так про те, що миле і дороге серце? Квасний патріотизм! М. г. г. Ми самі не терпимо його, але дозвольте сказати, що квасний патріотизм все ж таки краще космополітизму.» Далі, згадавши оклик Гоголя «Русь! Чого ж ти хочеш від мене?» Полевой писав: «Коли б ми насмілились взяти на себе відповідь авторові від імені Руси, ми сказали б йому: М. г. ви надто багато про себе думаєте... Ми знаємо, що у вас є талант, тільки та біда, що ви трішки збилися з пантелику!»⁶⁶)

Можна уявити, яким болючим і жорстоким був для Гоголя цей присуд над його творами, якими він хотів зробити добрий вплив на російське суспільство і відродити Росію, зробити її руською, у якій він міг би почувати себе, як дома. Так зав'язалася душевна драма Гоголя, яка переросла у велику трагедію геніяльного українця, який обрав своєю другою батьківщиною Росію.

Не може бути жодного сумніву, що трагедія Гоголя відбулася на національному ґрунті. Конфлікт Гоголя з російським суспільством є персоніфікацією і символом конфлікту двох національних і духовно несполучних культурних світів — України і Росії. Цього не розумів Гоголь. Він став жертвою легенди, що Московія — це теж Русь, і що нова

Російська імперія є спільною батьківщиною українців і росіян, яких він слідом за російською пропагандою вважав приналежними до одного російського кореня, духовно спорідненими «руськими» народами. Інстинктивно він відчував, що нова російська імперія вже не є руською, а московською, але не міг зробити з цього належних висновків і поставив перед собою утопічне завдання — зробити її «руською», наблизити її до українського духовного світу. Йому здавалося, що ті явища російської дійсності, які разили його українську душу, є частковими відхиленнями, а не органічними рисами російської держави, які склалися історично.

«У своїй праці «Судьба Росії» Бердяєв між іншим відзначає: «Всяка велика імперія, історично життєздатна, мусить мати переважаюче національне ядро, з якого і навколо якого здійснюється її всесвітньо-історична місія. Великооруське плем'я і складає таке ядро російського імперіялізму, воно створило величезну імперію. Російська імперія включає в собі дуже різноманітний національний склад, вона об'єднує багато народностей. Але не можна розглядати її як механічну мішанину народів — вона російська (в розумінні московська, великоруська) своєю основою і завданням у світі.»⁶⁷⁾

Трагедія України та інших «народів Росії» якраз і полягає в тому, що вона опинилася в складі держави-імперії, яка є чужою їй усім своїм державно-політичним ладом і духовно-культурними особливостями московського народу. Ця трагедія обумовила і душевну драму Гоголя.

Російська імперія позбавила українців їхнього незалежного державного існування і вони мусили вважати своєю батьківщиною Росію. Але вона була для них чужою і була для них як мачуха. Тисячі українців і цілі покоління прагнули зробити її кращою, реформувати її державний лад, щоб уможливити можливе існування в ній українського народу, і гинули на цьому шляху, а Росія при всіх змінах урядів лишалася тією самою. Найбільш трагічною статтю в цьому трагічному змагові є Микола Гоголь.

Обвинувачення його в нелюбові до Росії глибоко заторкували його вразливу душу. Залишивши Україну і обравши своєю батьківщиною Російську імперію як цілість, Гоголь бачив своє життєве призначення в тому, щоб робити добро для своєї батьківщини і був по-

своєму російським патріотом, хоч всіма фібрами своєї душі ненавидів реально існуючу Росію. І тому всю свою духовну енергію і свій талант спрямовував на те, щоб зробити її кращою. Але Росія відштовхнула його, як свого ворога.

Таке становище було для Гоголя смертельним і він почав шукати виходу. Вихід йому підказували: відмовитись від підтримання російського державного ладу, від критики російських звичаїв і стати співцем імперії, возвелачити Росію. Уже в кінці «Мертвих душ» помітний натиск цього замовлення в знаменному образі «птиці-тройки». Радили йому дати позитивний образ Росії і чекали від нього поеми про Росію. Один з критиків того часу писав:

«Художній талант Гоголя робив такі знамениті переходи, коли жив і діяв у сфері своєї рідної Малоросії. За всіма даними і за всіма ймовірностями слід припускати, що ті ж самі переходи здійснить він і в новій величезній сфері своєї діяльності — в житті російському, куди тепер, як видно, переселилась його фантазія. Якщо „Ревізор” і перша частина „Мертвих душ” відповідають Шпоньці і знаменитій сварці двох малоросів, то ми маємо право ждати ще високих творів, подібних до „Тараса Бульби”, взятих уже з російського світу.» ⁶⁸⁾

Під натиском критики і моральним терором російського суспільства Гоголь поставив своїм завданням дати у другому томі «Мертвих душ» позитивний образ Росії, створити позитивний образ російської людини «обдарованої божественними чеснотами», або ідеальну російську «девіцу», «якої не знайти ніде в світі». З приводу цього задуму Бєлінський з тривогою зауважував: «Багато, надто багато обіцяно, так багато, що ніде і взяти того, чим виконати обіцянку, тому, що того і нема ще на світі.» ⁶⁹⁾

Гоголь, справді, взяв на себе непосильне і утопічне завдання. Він не мав живих вражень і зразків у російській дійсності для відтворення позитивних образів Росії. В листах цього періоду він дуже часто нарікає, що не знає російського життя ближче і є далекий від нього духовно і психологічно. В листі до Плетньова в листопаді 1848 року він пише: «Думаю и обдумываю второй том „Мертвых душ”. Читаю преимущественно то, где слышится сильней присутствие русского духа. Прежде чем примусь серьезно за перо, хочу назвучаться русскими звуками и речью.» ⁷⁰⁾

Але це не могло допомогти йому в створенні того, чого не було ні в його уяві, ні в дійсності. І Гоголь добре розумів причину своєї творчої катастрофи. В листі до Смирнової в квітні 1847 року він писав: «Бог не даром відняв у мене... силу і здатність створювати твори мистецтва, щоб я не видумував від себе, а тримався самої історичної правди.» ⁷¹⁾ Геніяльний співець України не міг стати співцем Росії. І Росія над ним помстилася. Конфлікт Гоголя з російським суспільством кінчився великою трагедією письменника, яка довела його до смерті, схожої на самогубство. Зловіща тінь Матвея Константиновського над змученим письменником в останні дні його життєвого шляху виростає в цій трагедії як символ ката, який обплывував усе світле і творче, що було дане йому Богом і Україною, намовляючи Гоголя припинити письменницьку діяльність і більше нічого не писати. Цей духовний московський інквізитор доводив Гоголя до напівбожевілля. У спогадах А. Тарасенкова читаємо: «Розмови цієї духовної особи так сильно потрясли його, що він, не володіючи собою, одного разу перервавши мову, сказав йому: „Досить! Залиште, не можу більше слухати, надто страшно!“» ⁷²⁾

В «Записках божевільного» є місце, яке викликає перед нами образ самого умираючого Гоголя:

«Ні, я більше не маю сил терпіти. Боже! Що вони роблять зі мною! Вони ллють на мою голову холодну воду! Вони не чують, не бачать, не слухають мене. Що я зробив їм? За що вони мучать мене? Чого хочуть вони від мене бідного? Що можу дати я їм?... Рятуйте мене! Візьміть мене! Дайте мені трійку бистрих як вихор коней! Сідай, мій ямщик, дзвони мій дзвіночок, скачіть, коні, і несіть мене з цього світу! Он небо клубочиться передо мною; зіронька сяє в даліні... Чи не дім то мій синіє в даліні? Чи не мати моя сидить перед вікном? Матусю, рятуй твого бідного сина!.. Немає йому місця на світі!»

Трагічна смерть самотнього Гоголя в чужій для нього і ворожій Росії мимоволі викликає ще одну аналогію. Її наводить сучасний радянський критик А. Тарасенков у своїй статті «Гоголь і сучасність»: ⁷³⁾ Гостре почуття самотності, властиве для Гоголя, нагадало йому почування сина Тараса Бульби — Остапа в тяжкий час його смерті на чужій землі, з рук ворогів:

«І поглянув він навколо себе: Боже, все невідомі, все чужі обличчя! Хоч би хтонебудь з близьких був присутнім при його смерті! Він не хотів би чути ридань і упадання кволої матері: хотів би він тепер побачити твердого мужа, який би розумним словом освіжив його і втішив на останку. І занепав він силою, і вигукнув з душевної немочі: „Батьку! Де ти? Чи чуєш ти?“»

Така аналогія не випадкова — вона викликана всім характером і обставинами душевної драми Гоголя. Геніяльний син України умер в Росії, якій він пожертвував свій талант, яку прагнув освітати в образі «птиці-тройки», але не зміг і згинув сам під копитами тієї «птиці-тройки».

IV. М. ГОГОЛЬ І РОСІЯ

«Яке дивне мєє існування в Росії! Який тяжкий сон! О, коли б швидше прокинутись».

Гоголь — Лист В. Жуковському, 24. 2. 1839.

«Твори Гоголя являють практичний курс вивчення Росії».

Герцен

Відношення Гоголя до Росії визначається, звичайно, словами: «великий російський письменник», «співець Росії», «російський національний геній», «виразник дум і почувань російського народу», і т. д. Ім'я Гоголя фігурує не лише в курсах історії російської літератури, що є цілком виправданим з огляду на його величезну роль в російському літературному процесі, але й у курсах російської філософії і в наукових працях про «російську душу», де Гоголя вважається типовим виразником російської нації. В цьому останньому визначенні Гоголя як росіянина з національним духом і душею, Гоголь і адоратори його «росіянства» стали жертвою легенди, яка створена російськими патріотами і підтримується неприпустимим для науки змішуванням різних понять. Гоголь був росіянином лише в державно-політичному значенні цього слова, як громадянин російської імперії. Коли вважати, що Україна, це теж Ро-

сія, то й Гоголь є росіянином. Але чи може така приналежність до російської держави служити критерієм визначення національності і духовно-культурної суті такого письменника, як Гоголь? Чи можуть кордони держави служити мірилом національної душі і національної культури? Як це не дивно, але й на Заході кордони російської імперії стали міркою для визначення національності і національної культури багатьох народів, яких поневолила Росія. Усіх їх вважається «росіянами», а їх душу й їх національні культури теж міряється одним «російським аршином». Те ж сталося і з Гоголем.

На недоречність і шкоду для наукового вивчення творчості Гоголя такого російсько-патріотичного великодержавного підходу до Гоголя звернув у свій час увагу видатний російський історик С. Венгеров, який писав: «Звучит, в самом деле, чем-то безмерно-парадоксальным, что автор „Ревизора” и „Мертвых душ”, в которых отразилась, говоря установленным шаблоном „вся Россия”, на самом деле воочию эту самую „Россию”, можно прямо сказать никогда не видел... Знал Гоголь только Малороссию и Петербург. Великорусский же быт, „Россию”, русскую провинцию, доподлинную русскую жизнь он не только никогда не наблюдал, но даже и возможности наблюдать не имел». «В эпоху создания „Ревизора” и „Мертвых душ”, т. е. до 1842 года, Гоголь, сидя в экипаже, провел в доподлинной России счетом около 50 дней.»⁷⁴⁾

Крім відзначеної обставини, яка ґрунтовно підриває легенду росіяинства Гоголя, С. Венгеров звертає увагу на відношення Гоголя до Росії і України, виявлене в його творах: «Самое малороссийское в Гоголе, отчасти уже подмеченное Аполлоном Григорьевым, общее отношение к русской действительности. Ведь у Гоголя ни капельки любви к той жизни, которую он так беспощадно изобразил... Про Гоголя можно определенно сказать, что он горячо и пламенно не любил ни русских людей, ни русской природы. А вот для Малороссии, для малорусского быта, для малорусской природы, для малорусской истории, для Тараса Бульбы, Гоголь имел в сердце своем неизсякаемый родник любви и снисходительности. Украинну Гоголь окутал поэтическим флером, а Россия для него одна лиш мерзость запустения, мертвое царство мертвых душ... Гоголь относился к русской действительности прямо как иностранец... Малорос-

сийское мироощущение, если можно так выразится, настолько органически засело в Гоголе, что-то небольшое специфически русское, которое ему было знакомо, запечатлевалось в его изображении не столько как художественная эмоция, сколько как этнографическая картина.» ⁷⁵⁾

Відношення Гоголя до Росії і його погляди на російсько-українські взаємини склалися в першу чергу під впливом українських народніх поглядів, родинних спогадів про предків і ознайомлення з історією України в освітленні «Історії Русів», «Истории о козаках запорожских» Мишецького, українських літописів Самовидця, Величка, Грабянки і зокрема з опису України Бопляна. З цих джерел Гоголь засвоїв погляд на етнічну і національну окремішність українського народу у відношенні до москалів, на своєрідність української історії і українського національного характеру і про те, що душі цих двох народів є різні і мають в собі кожна те, чого не має інша.

Гоголь, безперечно, знав відношення українського народу до москалів, які принесли на Україну після Переяславської угоди стільки лиха. Це відношення міг спостерігати Гоголь у побуті, чути з народніх приказок і анекдотів. Зокрема герої українських повістей Гоголя часто висловлюють свої погляди в таких сентенціях: «Тож бо воно й є, що як десь з'явилася чортівщина, то жди стільки добра, як від голодного москаля.» «Добре, от добре, сказав Солопій... мені тепер так стало весело, мов би мою стареньку москалі вхопили.» і т. д. В такому ж дусі висловлюється про москалів і сам Гоголь. В листі до Максимовича він висловлює своє здивування, чим тримає його «стара баба Москва» і радить йому кинути «кацапію» і їхати на Гетьманщину. «Дурні ми, далекі, як розсудити гарненько. Для чого і кому ми жертвуємо всім?» Закликаючи в Київ, Гоголь пригадує: «Він наш, він — не їх!»

Гоголь, безперечно, добре знав і усвідомлював згубні наслідки Переяславської угоди для України. Він знав також і про спроби України визволитися з московської неволі і ставився до них з явною симпатією, як українець. Про це свідчить зокрема, те, що читаючи «Описание Украины» Бопляна, Гоголь робить велику виписку під назвою «Размышления Мазепи», де виступ Мазепи проти Москви подається у досить позитивному світлі. ⁷⁶⁾ Не є випадком, що такі твори Гоголя, як «Тарас Бульба» і «Старосвітські по-

міщики» являють собою контраст двох епох в історії України. Протиставлення героїчної доби козацької України і доби національного упадку і деморалізації української провідної верстви після приєднання України до Росії, свідчить як глибоко розумів Гоголь історичну трагедію України в Російській імперії.

Як уже було відзначено, Гоголь своїм душевним складом належав до України Тараса Бульби, в ньому, за його власним висловом ще гарцювала душа предків і очима своїх героїчних предків дивився він на сучасну йому Україну. Деморалізуючий вплив Росії на поневолену батьківщину, як наслідок її бездержавности, знаходить яскраве відображення в його творах. «Тарас Бульба» був для Гоголя не лише утечею в героїчну добу української історії, де відпочивала його душа серед рідної стихії, а й протестом проти російської дійсності та її впливів на Україну. Нікчемному існуванню «старосвітських поміщиків», «мертвій безмовності» сучасного Гоголь протиставив героїчне минуле України. В промові Тараса до козаків Гоголь гостро таврує зраду старшиною свого народу і батьківщини для егоїстичних вигід: «Знаю, підло завелось тепер на землі нашої; думають лише, щоб були у них хлібні стоги, скирти, та кінні табуни їх, та щоб були цілі в льохах закорковані меди їх. Переймають, чорт знає які басурманські звичаї; цураються мови своєї, свій зі своїм не хоче говорити; свій свого продає, як продають бездушну тварь на ярмаркові.» Ця промова Тараса була своєрідним відгуком Гоголя на сучасність. Вона перекликається з таким же осудом земляків, що його висловив і сам Гоголь, називаючи їх «нікчемними малоросіянами, які видряпуються нагору з дегтярів, крамарів, наповнюють, мов сарана, судові палати та інші урядові установи, здирають останнього шага з своїх же земляків, наводнюють Петербург донощиками, збивають на решті капітал і урочисто перекопичують своє назвисько на московський лад.»

В цих двох відгуках Гоголя на сучасність відбивається процес деморалізації української нації в наслідок утрати державности і перетворення її в глуху провінцію російської імперії. Жертвою приєднання України до Росії і перетворення гордої і войовничої української нації в плем'я малоросійських селян і відірваних від народу «старосвітських поміщиків» став і сам Микола Гоголь. Можна собі уя-

вити, як почував себе в глухій малоросійській провінції талановитий і амбітний юнак, у якому «гарцювала душа предків» героїчного періоду Хмельницького і Тараса Бульби! З ранньої юности Гоголь мріяв, що він стане відомою людиною, що його жде широке поле діяльності і що він зробить багато для спільного добра на державній службі. Прагнуч «зробити своє життя потрібним для блага держави», присвятити всього себе для щастя і блага своїх вітчизняників. Але порив до великого не знаходив відповідної атмосфери і підтримки в глухій українській провінції. В листі до свого найближчого гімназійного товариша Гоголь писав у червні 1827 року: «Как тяжело быть зарыту вместе созданными низкой неизвестности в безмолвие мертвое! Ты знаешь всех наших существователей, всех, населяющих Нежин. Они задавили корою своей земности, ничтожного самодовольствия высокое назначение человека. И между этими существователями я должен пресмыкаться.»

Цілком природно, що Гоголь почав мріяти про тодішню столицю імперії — Петербург. Утеча Гоголя з української провінції до Петербургу була для нього єдиним шляхом для здійснення його ідеалу життя і високого життєвого призначення. Росія уявлялася йому в той час другою ширшою батьківщиною, спадкоємницею Київської Руси, у якій він бачив ширше поле для своєї діяльності, ніж на Україні. Українська провінція була тісною, свою діяльність він мислив у рамках цілої імперії. Він мислив її своєю. В жодній мірі ця втеча Гоголя з України в тих обставинах не означала ще «національної зради» і вислужництва перед московським паном. Гоголь належав до тієї частини українського дворянства, яке вросло в імперську систему як рівний з рівним і зовсім не почувало себе поневоленою нацією. Ідеологічною підвалиною для такого вrostання української провідної верстви в імперську систему служила легенда росіяництва москалів, приналежності обох народів до одного руського кореня і легенда нової Росії як спадкоємниці Київської Руси. Жертвою цієї легенди став і Микола Гоголь.

Дійсність не відповідала тій легенді. Московська Росія мала тільки стару російську назву Київської Руси, але своїм духовним змістом, стилем свого державного життя була чужою дійсним спадкоємцям духовної і культурної спадщини старого Києва. Українці чувували себе в Петер-

бурзі чужими і чужою була їм столиця імперії. Відношення Гоголя до Петербургу виявляє в ньому типового українця, ворожого до столиці російської імперії. Щоб переконатися в тому, що тут грає роллю саме національний момент, а саме протиріччя між духовним складом української людини з стилем і ладом російської держави, досить провести паралель між Гоголем і Пушкіном у їх відношенні до Петербургу.

Пушкін захоплювався Петербургом і був його співцем: «Люблю тебя Петра творенье»...

Город нышный, город бедный,
Дух неволи, стройный вид,
Свод небес зелено-бледный,
Скука, холод и гранит.

В цьому геніальному схопленні характеру столиці російської імперії відчувається характер російської нації і російської держави: пишність і бідність, «дух неволи» і «стрункий вид». І таку Росію любив Пушкін. Геній соняшної України такої Росії любити не міг. Йому незносним був петербурзький клімат не лише в буквальному розумінні цього слова, але й у переносному: духовний клімат Петербургу був для Гоголя органічно чужим і несприйнятливим. Петербург виявився зовсім не таким, як його уявляв собі Гоголь і про який він мріяв. В листі до матері Гоголь повідомляв: «Никакой дух не блестит в народе, все служащие да должностные, все толкуют о своих департаментах да коллегиях, все подавлено, все погрязло в бездельных ничтожных трудах, в которых бесплодно издерживается жизнь их.» Думка про те, що йому доведеться «пресмикатися в столиці» серед цих «служащих» приводила Гоголя до розпачу. Це було для нього убивчим. Петербург був для Гоголя символом поліційно-бюрократичної російської держави, столицею «вищого лакейства», «значних осіб», «держиморд» і забитих та принижених Акакіїв Акакієвичів. Гоголь ненавидів цей Петербург і тікав від нього у свій український світ, шукав розради у «Вечорах на хуторі біля Диканьки», упивався героїкою Тараса Бульби. В цьому несприйнятті Петербурга Гоголем найменшу роллю грала його особиста доля. В реакції Гоголя на російську дійсність виявився духовний конфлікт української стихії з духом російської імперії.

Пушкін оспівував Петербург як символ могутності і величі російської імперії і для нього існуючий лад в імперії був органічною її властивістю, без якої вона не може існувати. Імперія була для Пушкіна втіленням сили, влади і слави. Росія була для нього насамперед означенням держави, імперії. Народ і його свобода заковані і підпорядковані інтересам держави — імперії. «Дух неволи» і «стройный вид» — такою є російська імперія. Розрив імперії і свободи, держави і народу є характеристичною рисою російського історичного процесу. Пушкін репрезентує і оспівує великодержавність і славу імперії. Гоголь — співець народу і свободи. В цьому відношенні вони є антиподами не лише за національністю, але й своїм духом. І це цілком зрозуміло: Україна у відношенні до Росії є символом народовладності і свободи. Для Пушкіна краса Петербурга — в «тяжкій громаді» його будинків, яка ніби символізує військовий лад і силу. «Громады стройные», «строгий вид», військові наради, імперський мілітарний дух — все це захоплювало Пушкіна. Це була його рідна стихія. Гоголя усе це давило. Російська столиця, це місто «парадов, чиновников, диких северных ночей, блеску і низкой безцветности» було для нього ворожим і до нестерпності нудним, і він протиставить його своєму «древньому прекрасному Киеву», який є уквітчаний багатоплідними садами, підперезаний прекрасним, чарівним південним небом, де такі п'яні ночі, де гори в кучерявих деревах і його любий, широкий Дніпро, до середини якого не долітає жодна птиця. Все це не тільки краєвид, а й відчуття духовного образу батьківщини.

Особиста біографія Пушкіна, починаючи від ранньої юности зливається з імперською великодержавною традицією і від своєї юности до кінця днів своїх Пушкін був співцем російського імперіялізму. Було намагання з його боку бути також і співцем свободи. Але свободолюбні настрої дуже легко відступали перед спокусами величі і слави імперії. «Революціонер» ставав консерватором і співцем імперіялізму. Тема імперії лишалася в творчості Пушкіна незмінною. Дуже влучно відзначено цю рису російських революціонерів у цікавій статті Г. Федотова «Певец империи и свободы»: «Имперский патриотизм был не менее сильной страстью революционеров 20-х годов, чем самое чувство свободы. Великодушное отношение к Польше императора

Александра глибоко їх возмушало. В этом несочувствии к Польше, к ее национальной ране, Пушкин, как и декабристы, принадлежат всецело XVIII веку.»⁷⁷⁾ Спогади про цей вік слави російської зброї і перемог російської імперії окрилювали дитячі роки Пушкіна. Написані в ліцеї «Воспоминания в Царском селе» 1814 року, що їх Пушкін читав на іспиті перед Державіном, є спогадами «про те времена златые, когда под скипетром великой жены венчалась славою счастливая Россия». Цією ж «славою мраморной и медными хвалами екатерининских орлов» живе і гордиться Пушкін і в зрілі роки. Ревoluційні настрої, які захопили Пушкіна в молодості, в жодній мірі не захитали цього відношення до імперії не лише в минулій її величчі, але і в живій її традиції, в сучасній її експансії. Навіть байронічні поеми Пушкіна, такі як «Кавказский пленник» мають імперські кінцівки, в яких прославляється російська збройна сила імперії. Здавалось би, що ідучи слідом за Байроном, який віддав своє життя за свободу Греції, Пушкін стане поборцем кавказьких народів, які боролися за свободу проти наступу російського імперіалізму. Але Пушкін не міг зрадити Росії, хоч це означало стати душителем свободи. Пушкін поетизує одного з душителів свободи у своїй poemі в образі «кавказького полоненого», а його поворот пов'язує з апологією російської зброї:

Тропой далекой
Освобожденный пленник пел,
И перед ним уже в туманах,
Сверкали русские штыки,
И окликались на курганах
Сторожевые казаки.

Але й така кінцівка акордом «російських багнетів» не вдовольнила Пушкіна і він пише епілог до поеми, у якому складає гімн завойовникам Кавказу — Цициянову, Котляревському, Ермолову, не шкодуючи жорстоких фарб і хвали російському переможцеві на його жорстокість і нещадність:

Твой ход, как черная зараза,
Губил, ничтожил племена.

Ця хвала російському брутальному імперіалізму викликала в свій час зауваження кн. Вяземського: «Мне жаль, что Пушкин окровавил стихи своей повести... Гимн поэта никогда не должен быть славословием резни.»⁷⁸⁾

В поемах «Полтава» і «Медный всадник» тема імперії стає центральною проблемою. «Російське життя і російська державність — в безперервному і болючому подоланні хаосу началом розуму і волі. В цьому і полягає для Пушкіна значення імперії.» З особливою виразністю виступає ця ідея в поемі «Медный всадник». Петро I в цій поемі — символ імперії. Змія під копитами вершника і розбурхана стихія повені — все те, що заважає бути імперії могутньою і непорушною. Це можуть бути «зрадники» типу Мазепи і визвольні змагання поневолених народів. Це може бути стихійний бунт або революція самого російського народу. Євгеній з цієї ж поеми — це той обиватель або російський інтелігент, що є нещасливою жертвою боротьби двох сил. Можна сказати сміливіше. Євгеній — це символ російської інтелігенції, яка гинула під копитами імперії або у хвилях революції. Пушкін не уникнув також цієї фатальної російської долі. У «Мідному вершникові» він побачив у розбурханій водянній стихії злу силу, що загрожувала імперії і став проти неї з Петром: «Да умирится же с тобою и побежденная стихия»! Але й сам Пушкін, будучи співцем імперії, був переслідуваний до самого кінця за незнищимий у ньому дух свободи. Ще більш трагічною була в російській імперії доля Гоголя.

На тлі всього вищесказаного про Пушкіна як співця імперії, Гоголь постає у всьому його антиподом. Патріотизм Гоголя має цілком інший зміст і забарвлення навіть у відношенні до Росії, не говорячи вже про Україну. Гоголь мав свій окремий ідеал Росії і він був прямою протилежністю до Росії Пушкіна. Висловлюючись грубо, Пушкін возвеличував у постаті Петра «великодержавного держиморду» і всіх «значних осіб» — стовпів імперії. Гоголь нещадно таврував своєю сатирою всіх цих «держиморд» і «значних осіб» і ставав на захист Акакіїв Акакієвичів.

Патріотизм Пушкіна — антидемократичний і антигуманістичний, він жертвував свободою народу і особистості для сили держави і величі імперії. Гоголівський патріотизм зливається з демократизмом і гуманістичним культом особистості.

Силою свого становища і своєю суттю імперія Пушкіна позбавлена морально-політичної правди і законності. У творах Пушкіна, як і в російській імперії ці поняття відступають перед культом величі і слави імперії. Як слушно

відзначає Г. Федотов «обидві антипольські оди „Клеветникам России” и „Бородинская годовщина” являються втіленням політичного аморалізму: Славянские ль ручьи сольются в Русском море, оно ль иссякнет? — це питання сили. Сама можливість замирення ворогуючих слов'янських народів, можливість їх братерського співжиття ігнорується поетом.»⁷⁹)

Патос національно-визвольної боротьби українського народу, яким Гоголь перейнятий у своїй повісті «Тарас Бульба» є запереченням такої постави Пушкіна не лише формально, але й своїм високим морально-політичним змістом, боротьбою за свободу і національну гідність, правдою. В російській «птиці-тройці» Гоголь відчуває щось не добре, вона наводить жах на інші народи, які мусять давати їй дорогу. Імперіялістичний розгін Росії викликає у Гоголя тривожне питання: Куди несешся ти? Дай відповідь? Пушкін був далекий від таких запитань.

У творчості Пушкіна носієм влади і рушійною силою історії є цар Петро, вельможі і генерали є носіями імперської ідеї і її будівниками. Характеристичне, що Пушкін готовий був присвятити своє життя історії Петра Першого. Народ в російській історії і в творчості Пушкіна не є носієм влади і свободи. Цей суто російський погляд на взаємини держави і народу знайшов свій вислів у відомих віршах Пушкіна:

«Паситесь, мирные народы!
Вас не разбудит чести клич!
К чему стадам дары свободы?
Их должно резать или стрич!»

Цілком протилежними рисами характеризується історія України і творчість Гоголя. Його цікавили не окремі історичні постаті, а історія українського народу. Героєм повісти «Тарас Бульба» є сам народ, як активна сила історії. Повість називається ім'ям одного героя Тараса Бульби, але він є символом всього народу. Окремі постаті — це народні характери, у яких виявляється збірна душа народу і дух української нації. І тому цю повість з повним правом можна б назвати «Запорізька Січ» або «Україна». Цю особливість повісти «Тарас Бульба» не могли поминути і сучасні російські дослідники Гоголя. В одній з новіших праць знаходимо таку оцінку «Тараса Бульби»: «Тільки поет, дійсно близький до народу, міг створити безсмертного „Тараса

Бульбу", один з найбільш величних епічних творів, воістину — чудо світової літератури. Після пам'ятників героїчного народнього епосу, „Тарас Бульба” — перший твір у світовій літературі, безпосереднім діючим героєм якого являється сам народ; перший твір, у якому народ виступає в ролі головної рішальної сили історії.»⁸⁰⁾

«Тарас Бульба» міг вирости тільки на українському історичному ґрунті. Визвольну боротьбу українського народу проти польського панства очолює Запорізька Січ і весь народ стає до зброї. «Піднялась вся нація, бо переповнилось терпіння народу, піднялась помститися за наругу над правами своїми, за ганебне пониження.» Народ у повісті Гоголя є героєм твору, героєм, який визначає розгортання сюжету і весь хід подій, так само, як у звичайному клясичному романі індивідуальний герой і його доля визначає сюжет і весь зміст твору. «Тарас Бульба» — це героїчна епопея, яка поєднує в собі елементи древнього героїчного епосу з досвідом нового роману, з увагою до окремих характерів і індивідуальної долі героїв. Герой у такому творі виступає як живе втілення характеру і волі всього народу. Тарас Бульба — це образ народнього героя, «представника життя цілого народу, цілого політичного суспільства в певну епоху життя» — як сказав про нього Белінський. Тарас є героєм і сильним характером не в протиставленні до свого середовища народу або товпи, а саме тому, що він виступає як виразник життєвих ідеалів і потреб народу, веде боротьбу за потоптані права свого народу, за його честь і славу. Навіть російський критик змушений був визнати, що у всій російській літературі дорадянського періоду «не було таких могутніх, вилитих з одного зразка благородного металу, великих, героїчних народніх характерів, які появились в „Тарасі Бульбі”. Ясність, прямодушність, великодушність; суцільність, глибина, повнота всіх почувань; лев'яча хоробрість, нещадність до ворогів батьківщини і пристрасна, охоплююча всю душу любов до батьківщини і свого народу; високе почування національної честі і гордості, здатність витерпіти всі муки в ім'я вітчизни; всепереможна, непримирима з будь-яким гнобленням, деспотизмом, насильством любов до свободи як до повітря, без якого не можна жити... ось які людські якості, властиві тільки народам, тільки людям, нерозривно пов'язаним з народом, опоеетизовані в „Тарасі Бульбі”.»⁸¹⁾

Радянський критик, звичайно, як і всі російські патріоти, уникає питання — чому в російській літературі аж «до радянського періоду» не було такого твору і таких героїв, як «Тарас Бульба»? Бо тоді довелося би ствердити, що такий твір і такі герої були не можливі на російському національному ґрунті, а тим самим і в російській літературі. Такий твір і таких героїв міг дати російській літературі тільки українець Гоголь і тільки на матеріалі української історії. Такий погляд на Гоголя і таке протиставлення України і Росії не відповідає великодержавній імперській традиції російської науки і карається, як протидержавний злочин. І тому російське літературознавство вільно і невідільно наукове дослідження замінює творенням легенди Гоголя-росіянина духом і культурою, а там, де не можна ніяк обійти національних різниць і своєрідностей двох народів і культур, зачисляє і український національний тип до російської нації. І тому в сучасних працях російських літературознавців можна прочитати про Гоголя і такі захоплюючі славословія: «Он с гордостью писал о России и таких ее людях, как Тарас Бульба.»⁸²) Отже, коли нема свого російського Тараса, візьмімо напрокат і українського героя для прославлення «російської людини» і Росії. Те ж саме зроблено і з Гоголем. Тому немає нічого дивного, що дійсний Гоголь лишається й сьогодні «невідомим» — його заступила легенда.

Питання про національний характер творчості Гоголя не є другорядним і формальним питанням, яке зачіпає лише національний престиж і національну гордість двох народів у їх боротьбі за Гоголя. Це є питання великої наукової ваги, питання наукової методології для розкриття цілої низки проблем гоголезнавства і національних особливостей двох культур у їх виявленні в літературі.

Шукаючи відповіді на питання про духовно-культурну приналежність Гоголя, треба насамперед відповісти на питання про відношення творчості Гоголя до російської літератури і зокрема до творчості Пушкіна, якого можна вважати виразником дуже важливих рис російської літератури, хоч, як відомо, Пушкін не є чистим москалем ні в етнічному значенні цього слова, ні в культурному, бо він був у значній мірі «європейцем». Але якщо він не був типовим москалем, то він був типовим росіянином у державно-імперському значенні цього слова і вихованцем та патріотом

російської імперії. Порівняння Гоголя з Пушкіном в цьому відношенні є цікавим саме тому, що й Гоголя прийнято вважати етнічним українцем, але росіянином духом і культурою. Крім того Гоголя прийнято вважати учнем і наслідувачем Пушкіна. Що ж виявляє перед нами таке порівняння цих двох росіян?

Коли порівняти російські твори Пушкіна з українськими повістями Гоголя, стилева і духовно-культурна різниця є очевидною і для неозброєного ока. Її не бачать лише ті, які не хочуть бачити. Різниця є не лише в зовнішньому національно-етнографічному кольориті, не в сарафані і шараварах як сказав би Гоголь, а в глибших елементарних основах духовності і культури двох народів. Говорячи схематично, Гоголь є репрезентантом України і дивиться на світ очима української національної стихії, а Пушкін є репрезентантом Росії і є виразником російської національної стихії.

Є утертим шабльоном вважати Гоголя учнем Пушкіна. Тут до речі буде зробити тільки таке зауваження: коли ходить про російський месіанізм і провідну роллю росіян — тоді Пушкін є вчителем Гоголя, бо він «менший брат», українець. Коли ж мова заходить про геніальну творчість цього українця і національний характер його творчості — з нього роблять росіянина! Тоді й Гоголь служити має для прославлення російського національного генія.

Те, що Гоголь не був учнем Пушкіна, ствердив він сам, коли відзначив оригінальність і надзвичайність появи гоголевих повістей у російській літературі. Аналіза і порівняння творчості обох письменників виявляють не наслідування і не тотожність, а в багатьох відношеннях велику різницю або й протилежність двох світів, що відбиваються у їх творах. Народність Гоголя не йде в жодне порівняння з народністю Пушкіна, не лише тому що вони є носіями двох різних національних стихій, а й тому, що Україна і Росія в своїх культурно-історичних традиціях виявляють не лише різні, а часто й протилежні тенденції.

Пушкін — співець імперії з усіма властивими їй рисами. Гоголь — її сатирик. Пушкін створив блискучу і величну картину Петербургу — «воєнної столиці», політичного і адміністративного центру Російської імперії — Гоголь показав її з другого боку. Він показав і всю Росію «з другого боку», якого не бачили, не могли бачити і не хотіли

бачити росіяни. Російський критик Белінський змушений був визнати, що Гоголь «перший глянув сміло і прямо на російську дійсність». Чернишевський з свого боку відзначав: «Він розбудив у нас свідомість про нас самих». Він був тим, «хто перший показав нас нам у справжньому нашому вигляді, хто перший навчив нас знати наші хиби і гидувати ними». Герцен також стверджує, що Гоголеві пощастило розкрити зворотну сторону «фасадної імперії» Миколи I, її дійсну антинародню суть, показати її «без масок, без прикрас». Це міг зробити лише Гоголь, який прийшов з іншого культурного простору.

Ігноруючи українську природу Гоголя і її відмінність від російської національної стихії, російське літературознавство виявилось цілком безсилим і безпорадним перед цілою низкою гоголевих парадоксів: як це міг хохол Гоголь, прийшовши в російську літературу створити в ній цілий «гоголівський напрямок» і стати «реформатором» Росії? Чим пояснити, що Гоголь, будучи далеким від політики, зробив у політиці більше, ніж могли зробити найбільші політики і став вихователем Белінського і його покоління російських революціонерів і прогресистів? Як це могло статися, що поміщик, консерватор і «російський патріот», ідеалом якого була «служба государству» став у російській літературі і в російській дійсності найбільш народнім письменником, сатириком російської імперії і революціонером, якому погрожували закувати в кайдани і заслати до Сибіру? Відповідей на ці питання російські літературознавці шукали в його надзвичайному таланті, який відбивав дійсність всупереч його світоглядові. Таке пояснення в жодній мірі не дає відповіді на поставлені питання. Адже і в російській літературі були могутні і яскраві таланти, як, наприклад, Пушкін, але жоден з них не дорівнює Гоголеві ні глибиною розкриття російської дійсності, ні «народністю». Характер творчості Гоголя і його роля в російській літературі визначені характером української національності, українською національною стихією і українськими культурно-історичними традиціями. Все це було не тільки інстинктом його української душі, але й свідомістю.

Гоголь був більш народнім письменником порівнюючи з Пушкіном тому, що «народність» і демократизм є органічною властивістю української літературної традиції і української історії. У повісті «Тарас Бульба» Гоголь відтво-

рює велич і героїку національно-визвольної боротьби українського народу, яка є одночасно боротьбою за соціальну справедливість і свободу. Народ і Україна, демократизм і національно-державницький патріотизм є в нерозривній єдності. Гоголь є невідривним від цієї народньої стихії і тому повість сприймається так, ніби вона написана учасником подій, представником народу. В російській дійсності народ і держава, демократизм і державний патріотизм є антикомічні і Пушкін виявляє це протиріччя у своїй творчості. Повість «Капитанская дочка», у якій фігурує народне повстання і Пугачев, не йде в ніяке порівняння з повістю Гоголя «Тарас Бульба». Пушкін вважав селянський бунт трагічно безплідним і таким, що підриває міць держави. Ідея народу і ідея держави є в протиставленні і в згаданій уже поемі «Мідний вершник».

Пушкін ідеалізує російську державу і ця його позиція великодержавного імперського патріотизму обмежує «народність» його творчості. Гоголь не був при звичаєний до російської дійсності і не мав до неї ніякої прив'язаності. Навпаки, російська дійсність і державно-політичний лад були у такому різкому контрасті до українського світу ідей, народніх характерів і побутових звичаїв, що Гоголь так і відбив ці світи у контрастному співставленні: Україна «Вечорів» і «Тараса Бульби» з одного боку і Росія «Ревізора» і «Мертвих душ» — з другого. Це — два різні світи з різним ладом життя, різними взаєминами між людьми і різною мораллю.

З цього погляду порівняння героїв «Тараса Бульби» і повісті «Мертві душі» являє перед нами контраст протилежностей. Тарас Бульба героїчний народний характер, надхнений високими патріотичними ідеалами. Чічіков — увесь перейнятий низькими егоїстичними прагненнями. Тарас Бульба турбується долею батьківщини, для Чічікова вона не існує. Високий лад душі Тараса Бульби протиставлений низькому і пошлому існуванню Чічікова.

Та навіть і тоді, коли порівняти тип російського державника і патріота Петра, оспіваного Пушкіном, з Тарасом Бульбою — протилежність двох світів виявляється. Петро — це тип самодержця і деспота, Тарас Бульба — позначений рисами демократизму. Петро І протиставлений народній стихії і поклоняний її упокорювати, Тарас Бульба сам репрезентує народню стихію і є виразником її волі. Інакше кажучи російський світ символізує «держиморда»

і Акакій Акакієвич, український світ — вільні козаки з їх народними провідниками. Різниця суспільного ладу визначила різницю і народніх характерів. У повісті «Майська Ніч» Гоголь дає відчутти вільнолюбність і почуття людської гідності як національну рису українського народу. Є тут натяки на високомірну поведінку і зловживання своїм становищем сільського голови. Але навіть такий собі Каленик виявляє свою незалежність і вільнолюбність у відношенні до цього сільського представника влади: «Я не подивлюсь на якогось там голову... Я сам собі голова». А Левко підмовляє парубків влаштувати такому голові протестаційний бешкет словами: «Хіба ми не такого роду, як і він? Ми, слава Богу, вільні козаки! Покажем йому, хлопці, що ми вільні козаки!» — «Покажем!» — закричали парубки. — «Та коли голову, то й писаря не минути!»

З надзвичайною симпатією до українських козаків Гоголь показує поведінку їх і під час авдієнції у цариці Катерини в повісті «Різдвяна ніч». Українські козаки з гордістю хваляться перед царицею своїм Запоріжжям і висловлюють своє невдоволення обмеженням їх вольностей. Коваль Вакула, між іншим, зауважує, що запорожці розмовляють з царицею «как будто нарочно, самым грубым, обыкновенно называемым мужицким наречием», хоч серед них були й такі, що добре розмовляли російською мовою. «Хитрий народ» — подумав він сам собі: «мабуть даром він це робить». Гоголь явно хоче цим підкреслити незалежну і горду поставу перед російською царицею послів українського народу. Образи цариці і Потьомкіна є в повісті Гоголя далекі від ідеалізації. Навпаки, почувається іронія і сатиричне освітлення, зокрема в постаті Потьомкіна. Він є «величественного росту». «Волосы на нем были растрепаны, один глаз немного крив, на лице изображалась какая-то надменная величавость, во всех движениях видна была привычка повелевать.» Дуже показовим для Гоголя є також показ «высшего лакейства» — царських генералів, які до появи Потьомкіна «рассказывали довольно спесиво в золотых мундирах», а коли увійшов Потьомкін з своїм почотом, «засуетились и с низкими поклонами, казалось, ловили его слово и даже малейшее движение».

Лакейським духом і приниженням, страхом перед «вищою особою» перейнято все російське життя і це наклало свій відбиток на російський народній характер. Акакій Ака-

кієвич Башмачкін з повісті «Шинель» — символ бездумно працюючого автомата, вихованого в атмосфері страху і покорі перед «вищою особою», який не тільки примирився зі своїм становищем, але й не має бажання чогось іншого. Приниження, глузування і образи не викликають в ньому жодного протесту. Такими ж рисами позначено характери і психологію дієвих осіб з простого народу в повісті «Мертві душі». Всі вони позначені рисами придавленості, приниженості, духовної недорозвиненості, інертності і нерухомості. Такою є Росія і російська людина на яскравому і світлому тлі українських повістей. Цікавим є зауваження Герцена: «По мере того как Гоголь выходил из Малороссии и близился к средней России, исчезали наивные и прелестные образы. Нет более... героя вроде Тараса Бульбы... С московским небом все становится в нем мрачно, пасмурно, враждебно.»⁸³⁾ А про повісті Гоголя з українського життя Герцен сказав: «Такі повісті неможливі в Великоросії за браком сюжету, оригіналу» в російській дійсності.⁸⁴⁾

Мертва бездушність поліційно-бюрократичної держави російської імперії, у якій зневажається і понижується гідність простої людини викликала в душі великого українського гуманіста обурення і протест. Гуманізм Гоголя є невід'ємним елементом його української природи і світогляду. Недарма такий український поет, як Шевченко, так високо оцінював Гоголя саме за його сердечність і любов до людини. Ця властивість Гоголевого характеру і його творчості вирізняли його на тлі російської літератури як явище цілком нове і невідоме до того в російській літературі. «Тільки Гоголь... вносить в нашу літературу гуманістичний елемент» — писав Добролюбов.⁸⁵⁾ Цю ж особливість відзначив і Некрасов у своєму листі до Тургенєва, характеризуючи Гоголя такими словами: «Це благородна і в російському світі найбільш гуманна особистість — треба бажати, щоб його слідами йшли молоді письменники в Росії.»⁸⁶⁾

Зустріч Гоголя з російською дійсністю в столиці імперії подібна до зустрічі двох чужородних елементів, які викликають вибух. Гоголь «вибухнув» подвійною реакцією на російську дійсність: яскраво-соняшним фойверком своїх українських повістей, у яких він розкрив своє українське «я» і український світ, як позитивний ідеал людського життя, з одного боку; і ця ж російська дійсність викликала в ньому «енергію обурення» і протесту проти неї, як

незгідної з ідеалом і високим призначенням людини. Негатія російської дійсності виявилася найяскравіше в «Ревізорі» і «Мертвих душах». Сам Гоголь писав: «В „Ревізорі“ я вирішив зібрати в одну купу все зле в Росії, яке я... знав... і за одним разом посміятися над усім.»

Сміх Гоголя над російською дійсністю є сміхом моральної і духовної переваги над нею і недарма сам Гоголь назвав його високим сміхом «крізь сльози», а на закиди російської критики, яка вказувала на брак позитивних персонажів у його творах з російської дійсності автор «Ревізора» відповідав: позитивним героєм у тих творах є сміх. За цей його сміх великий український поет Тарас Шевченко шанував і вважав Гоголя своїм співником: «Ти смієшся, а я плачу великий мій друже», — писав Шевченко у своєму поетичному творі «М. В. Гоголю». Сміх Гоголя виявляє тарасо-бульбівську народню духовну силу, сміх перемоги правди над неправдою, справедливості над насильством, демократизму над панством і лакейством, свободи над рабством, живої і світлої душі над «мертвими душами». У своїх духовних основах цей сміх Гоголя є виявом української національної стихії. Як Шевченко плакав, обурюючись і тавруючи російську імперію своєю нещадною сатирою, так і Гоголь сміявся крізь сльози над усім тим, що являла собою Росія.

V. «ПТИЦЯ-ТРОЙКА»

«Чи не так і ти, Русь, як прудка необігнала тройка мчиш? Димом димить під тобою дорога, гримлять мости, все відстає і зостається позаду... Що означає цей, жахом проймаючий, рух? І що за незнана сила закладана в цих незнайомих світом конях?.. Русь, куди ж ти мчиш, дай відповідь? Не дає відповіді!.. Летить мимо все, що не є на землі, і ско-са відступають і дають їй дорогу інші народи і держави...»

М. Гоголь «Мертві душі»

Славетний ліричний відступ про «птицю-тройку» в поемі «Мертві душі» Гоголя викликав у свій час голосний відгук і різне, часом протилежне, його розуміння і тлу-

мачення з боку сучасників. Для одних цей відступ з його патосом величі російських просторів і дивовижним розгоном «птиці-тройки» ще більше підкреслював похмуру картину і духовну порожнечу мертвого царства «Мертвих душ» і був глузуванням з Росії, для інших у ньому чувся надхненний гімн російській імперії і в такому розумінні цей відступ є найбільш улюбленим уривком з творчості Гоголя для російських патріотів, які з патосом деклямують його на різних патріотичних святах до нашого часу. До останніх належав, між іншим, і такий прихильник Гоголя, як Белінський, який писав: «Сумно думати, що цей високий ліричний патос, ці гримлячі, співаючі дитирамби блаженствуючої в собі національної самосвідомості, достойні великого російського поета, будуть далеко не для всіх приступні, що добродушне неучтво від душі стане реготати від того, від чого в іншого волосся встане на голові при священному трепеті...»

Гоголь змушений був дати своє пояснення ліричних відступів у «Мертвих душах». «Я передчував — писав він у своїх листах — що всі ліричні відступи в поемі будуть прийняті в фальшивому розумінні. Вони такі неясні, так мало в'яжуться з предметами, які проходять перед очима читача, так невлад складові й нахилі всього твору, що ввели в оману як противників, так і захисників.» Гоголя найбільше вразило те, що його звернення до Руси прийнято за ознаку самонадіяності, самохвальства і гордості. Насправді те звернення було викликане дійсним почуттям Гоголя і він пояснював: «Хто, дивлячись на ці пустельні, досі не заселені і безпритульні простори, не відчує туги, кому в тужливих звуках нашої пісні не чуються болючі докори йому самому, саме йому самому, той або вже виконав усю повинність як слід, або ж він неруський в душі. Ось уже майже півтора століття минуло з того часу, як государ Петро I прочистив нам очі чистилищем просвіти європейської, дав нам у руки всі засоби і знаряддя для діла, і до цього часу лишаються такі ж пустинні, сумні і безлюдні наші простори, так само безпритульно і непривітно все навколо нас, ніби ми до цього часу ще не у себе дома, не під рідною нашою покрівлею, але десь зупинилися безпритульно на проїжджій дорозі, і дише нам від Росії не гостинним, рідним прийняттям братів, але якоюсь холодною, занесеною хуртовиною поштовою станцією, де є лише один

до всього байдужий станційний нагляд з бездушною відповіддю: „Нет лошадей“! Чому це так? Хто винен? Ми чи уряд?»

Це питання ставилося видатними російськими мислителями Росії на протязі всієї її історії. Росія стала джерелом трагедії не одного Гоголя. І завжди поставало це болюче питання: Чому? Хто винен?

Гоголь бачив джерело зла в Росії не в уряді, а в його підданих і злих виконавцях його доброї волі і добрих законів. Він виступив як мораліст і в тому, що його «Ревізора» і «Мертві душі» зустріли як злонамірену сатиру на Росію, він бачив свою провину. «Я відчув презрєнну слабкість мого характеру, мою підлу малодушність, безсилля любови моєї, а тому і почув болючий докір собі у всьому, що не є в Росії. Але вища сила мене підняла: вчинків немає неоправданих, і ті ж пустинні простори, які викликали в моїй душі тугу, мене надхнули великим обширом своєї безмежності, широким полем для діяльності. Від душі було промовлено це звернення до Росії: „Чи не в тобі бути багатиреві, коли є місце, де розвернутися йому?“... Ось чому у мене вирвався той оклик, який прийняли за моє самохвальство і мою самовпевненість!»

У світлі наведеного пояснення Гоголя не трудно побачити помилку Гоголя, яка й стала джерелом його трагедії. Він добре бачив і глибоко відчув характер Росії і її протиріччя. Як ніхто інший, Гоголь показав, що за фізичною величчю і силою російської імперії криється мертве царство «мертвих душ» з поліційно-бюрократичною системою державного управління, символами якого є Держиморда і Акакій Акакієвич. Але Гоголь не розумів, що ця система і увесь лад російського життя є витвір імперії і що велич просторів в жодній мірі не визначає героїзму і величї людини й народу, що їх посідає. Власне ця фізична велич російської імперії лягла страшним тягарем і прокляттям на поневолені народи і засудила їх бути її рабами. Для Гоголя це протиріччя між величезними просторами російської держави і низьким рівнем її господарства, між її фізичною величчю і духовною порожнечою були особливо вражаючі. Бо Гоголь вище всього цїнив душу людську і життя людини гідне її високого призначення, а не саму фізичну силу держави і її географічну велич. Але ця фізична велич спокусила Гоголя «широким полем діяльності». «В Росії —

писав Гоголь — на кожному кроці можна стати богатирем.» Бо тут є «широке поле діяльності», «яке ніякому іншому народові неможливе і тільки одному російському можливе, тому що перед ним тільки такий простір і тільки його душі знайоме богатирство.» ⁸⁷⁾

Гіпноза могутності і величі Росії відіграла фатальну роль в житті не одного Гоголя. Для неї залишив Гоголь свою чарівну соняшну Україну і став її жертвою. Чому? Хто винен? Всю вину він поклав на злих виконавців законів російського уряду, не розуміючи, що уряд і його закони стоять на сторожі імперії і держави. Гоголь не бачив і не розумів зв'язку між тими негативними явищами, які стали предметом його сатири і цілою системою і ладом життя, властивих російській імперії. І в цьому була його трагедія. Душа Гоголя відчувала і знала більше, ніж розумів його розум. І тому у своїх мистецьких творах він заперечував Росію з її ладом суспільного життя і людських взаємин, а розумом хотів служити Росії своєю творчістю. Бачив своє призначення в тому, щоб зробити Росію і в духовному розумінні приемливою і великою. В цьому і було його «двоєдуш'є». Духовний світ Гоголя і Російська імперія — явища не сполучні. І тому Гоголь не тільки не знайшов у ній своєї справжньої батьківщини, а й згинув на її шляху в марних зусиллях завернути російську «птицю-тройку» на іншу дорогу.

Було б несправедливо вважати російську імперію злом тільки для України і джерелом трагедії одного тільки Гоголя і лише тому, що він був душею українцем. Російська імперія є носієм зла і джерелом трагедії і для самого російського народу. Це розумів такий російський філософ, як Бердяєв, який писав, що російський народ збудував величезну імперію, але сам лишився рабом. Держава міцніла, а народ занепадав. «Російський народ був придавлений величезною тратою сил, яких вимагали розміри російської держави.» ⁸⁸⁾ Це позначилося й на рівні культури, і на самому характері російської культури. «Є відповідність між неосяжністю, безгранністю, безконечністю російської землі і російською душею, між географією фізичною і географією душевною. В душі російського народу є така ж неосяжність, безгранність, скерування в безмежність, як і в російській рівнині... У російського народу була величезна сила стихії і порівнююча слабкість форми. Російський народ не

був народом культури, як переважно народи західної Європи, він був більш народом одкровеній і надхнення, він не знав міри і легко впадав у крайність». ⁸⁹⁾

Імперія була деморалізуючим чинником в російській культурі. Навіть такі світлі постаті в російській культурі як Пушкін не були вільні від культу російського імперіялізму і грубої фізичної сили в образі російських багнетів над поневоленими народами. Стаючи співцями імперії, діючи російської культури зраджували високі ідеали гуманізму і свободи. Російські науковці зраджували науковій правді. Прогресисти і революціонери ставали реакціонерами і ворогами прогресу. Російська імперія не сполучна з свободою. Це трагічне протиріччя російської історії добре розумів визначний російський публіцист і есеїст Г. Федотов, коли писав: «Протягом цілого століття люди, які будували або підтримували імперію, душили свободу, а люди, які боролися за свободу, руйнували імперію. Цього самовбивчого розкладу — духа і сили — не могла витримати монархічна державність. Тяжкий обвал імператорської Росії є перш за все наслідок цього внутрішнього пістряка, що її роз'їдав.» ⁹⁰⁾ Далі, говорячи про співця російської імперії Пушкіна, Федотов писав: «Нехай сподівана синтеза імперії і свободи не здійснилася — навіть в його творчості, а ще менше в російському житті; нехай російська імперія загинула, не розв'язавши цього пушкінського завдання. Воно стоїть і перед нами, як перед всіма будучими поколіннями, тепер ще більш трудне, ніж будь-коли, але невідмінне, неухильне. Росія не буде жити, якщо не виконає заповіту свого поета, якщо не одухотворить вагу своєї знов воздвигаємої Імперії крилатою свободою.» ⁹¹⁾

Боротьба за одухотворення російської імперії крилатою свободою ведеться ось уже понад триста років, але наслідки ті ж самі — відновлена імперія кожного разу ставала душителькою свободи. Більше того, щоразу виявляється одна історична закономірність російського історичного процесу, що її дуже яскраво відзначив М. Драгоманов: російські революціонери «починали свою кар'єру радикальним напрямком і навіть барикадами і ставали деспотами, рятуючи „єдність держави“, необхідну, як їм здавалося, для захисту „свободи і прогреса“ від зазіхань з боку сепаратизму, на їх думку символу реакції.» ⁹²⁾ До цього можна б було тільки додати ще одну «закономірність» в історії Ро-

сійської імперії: російські прогресисти і революціонери, стаючи знаряддям російського імперіялізму і приносячи жертви російському молохові, самі також ставали його жертвами. І знову постає питання: Чому це так? І хто винен?

В часи Гоголя російські революційні демократи типу Белінського, Добролюбова і Чернишевського відповідали: винен уряд і кріпацький лад. Наступили реформи і, здавалося, що Росія буде одухотворена крилатою свободою, але історія показала, що і реформована Росія не полюбила свободи і лишилася тією ж самою. Наступила «буржуазна» революція 1905 року. «Тройка понеслась, понеслась, а хто сидить в бричці? В історичній бричці подобається сидіти або Хлестакову або Чічікову... Подобається сидіти більше Чічікову — з російською легкістю і поезією російського розмаху... Ну, і слава Богу, що на цю — європейську і все-світньо-історичну — дорогу ми вилтаємо на нашій жвавій тройці не Хлестаковими, а Чічіковими.» Так писав російський історик літератури Овсянніко-Куликовський у своїй праці про Гоголя. При цьому він згадує слова Герцена про те, що «Мертві душі» це — гіркий докір сучасній Росії. Та ба! — це була ілюзія. Гоголівські типи не зникли. Чому? Овсянніко-Куликовський пояснював це так: «Стійкість, постійність, живучість цих типів залежить, очевидно, від того, що в них схоплені не часові або випадкові риси, а корінні, органічні властивості «російської людини», які можуть змінитися або зовсім зникнути тільки після довгого історичного процесу оздоровлення російської національної психології.»⁹³)

Варто пригадати думки на заторкнену тему ще одного видатного російського дослідника — Е. Трубецкого. З приводу наведених нами думок Гоголя про Росію, Трубецкой писав: «Коли читаєш ці слова, здається, ніби вони написані вчора — настільки сповнені вони сучасного значення. Як і раніше в Росії ми ніби чужі: все так само шукаємо і не знаходимо батьківщину. Як і раніше давить нас безмежний простір, неодухотворений нашою культурною працею. Не ті чи інші проминаючі риси епохи, а понадчасова сутність нашого народного характеру виявилася у творах Гоголя; тому в них до цього часу ми можемо читати сумну повість не тільки про наше минуле, але й про сучасну Росію.» Гоголь питав: Русь, куди ти мчиш? І не знаходив відповіді.

Ми добре знаємо відношення цього руху до минулого російського життя, від якого віддаляється наша трійка. По-заду лишаються пустинні простори й нікчемні люди, — Манілови, Плюшкині, Собакевичі, Коробочки. Із усього цього нам нічого не жаль, і ми з радістю повторюємо за Гоголем: „Чорт візьми все!” Але настрої наш ґрунтовно міняється, коли ми задумуємося про те, що чекає нас впереді. Чи справді ці перегони в невідоме звільнять нас від гнітючих вражень? Чи не судилося нам пізніше безконечне число разів зустрічати в дорозі все ті ж неподобства і натикатися на тих же знайомих нам потвор?» «З дня смерти Гоголя минуло більше як півстоліття; з того часу ми позбулися кріпацького права і отримали початки конституційних установ. Три роки тому (1905 рік!) здавалося, що Росії залежало стати зовсім вільною і здійснити всяку, навіть найдерзновеннішу мрію. Чимало було в той час поривань високого ідеалізму. Краща частина російського суспільства прагнула правди. І раптом усе завалилося. Знову ми бачимо Росію в полоні темних сил. Сенаторські ревізії останнього часу виявили жахи не менші від тих, що були в 40-х роках. „Мертві душі” все ще не пережиті нами: в нових формах нашого життя таїться стара гоголівська сутність... Серед повної внутрішньої тиші 40-х років Гоголь написав ліричний відступ про птицю-тройку. Нічого подібного в дійсності не було і Росія тоді нікого не обганяла. Але Гоголь вірив, що колись такий час настане. В революцію 1905 року пророцтво Гоголя, здавалося, збулося. Тоді дійсно трійка закусила вудила, підхопила екіпаж, збивала з ніг перехожих і наводила жах на сусідів своїм блискавичним рухом. Вірні своєму національному інстинктові, коні мчалися без візничі, не знаючи ні стриму, ні дисципліни. Вони підкорялись лише стихійному прагненню до необмежених просторів і до дикої волі. Але не довго тривав цей порив і скоро змінився загальною втомою. Хаотичний рух когось розтоптав, когось налякав. Аж тут, на велику радість наляканих обивателів, трійку піймала тверда, але груба рука. З того часу вона покійно возить казенну кореспонденцію. А обивателям скоро їзда заборонена надовго.» Чому так сталося? Трубецкой відповідає: по-перше від тієї екстенсивності національного характеру, яка виховалася в історичному гоні до опанування великих просторів. Від нехиті до певних меж. «Ми захотіли одним розгоном пе-

релетіти простори, а коли це не вдалося, у нас опустилися руки. Руському потрібне або все або нічого.» Друга причина — брак позитивного ідеалу Росії. «Рабський образ Росії затулює Росію внутрішню, духовну. Ми знали що ненавиділи, звідки і від чого летить тройка, але не знали куди. Без віри — немає перемоги і визволення.»⁹⁴⁾

Своїми творами Гоголь, як ніхто інший з російських письменників, скеровував увагу читачів на потворні явища російської дійсності, допомагав усвідомлювати їх несполучність з правдивим людським життям і високим призначенням людини. Він найбільше допоміг пізнати і усвідомити Російську імперію як страшну і ворожу силу, яка давить народи і сковує живі сили їх культурного розвитку. Гоголь дав духовну зброю для боротьби з імперією і своїми творами став співником революційних сил, які її руйнували. Він став символом боротьби з старою Росією і трагічною її жертвою: «Хто це корчиться перед нами, ось цей худий, довгоносий, із згаслими очима? Хто це спалює свою душу? Це великий письменник від природи, поет щастя, царственный фантаст, чарівник іскристого сміху, якого розчахнув надвое удар залізною палицею самодержавства; самодержавство разом і в згоді з усім російським побутом, який був його породженням і причиною, наступили на мозок і серце Гоголя.»⁹⁵⁾ Ці слова належать Луначарському. Такий погляд одного з негаторів старої Росії і будівника нової є типовим для часів російської революції 1917 року.

На зміну «старої» Росії — прийшла «нова», народжена в лютневій революції 1917 року. І ця «нова» Росія Керенського виявилася тією ж самою «птицею-тройкою» із старими гоголівськими героями. Свое старе нутро виявила Росія і на цей раз в зустрічі з новою відродженою Україною. Називаючи себе новою, демократичною Росією, вона незабарилася показати свої традиційні імперіялістичні наміри і не хотіла відпускати свої історичні жертви на свободу. І нова Росія відступила від елементарного принципу демократії, відмовившись визнати автономію України. Ця позиція російського Тимчасового Уряду стала об'єктом нападу Леніна, який писав: «Відмова задовольнити ці найскромніші і найзаконніші вимоги тимчасовим урядом була нечуваною безсоромністю, дикою нахабністю контрреволюціонерів, справжнім проявом політики великоруського „держиморди“».»⁹⁶⁾

Російські більшовики виступили з гаслом свободи народів і з запереченням імперіялізму старої великодержавної політики Росії. Але, змінивши ямщика, більшовики ще міцніше загнуждали тройку і погнали її так, як ніхто з їх попередників. Цей історичний парадокс тим більше вражаючий, коли взяти до уваги, що російські патріоти імперії на початку більшовицької революції вважали їх руїниками імперії. Першим, хто від самого початку існування советської Росії відчув у ній старий великодержавний російський дух, був відомий російський поет — Александер Блок. «Росія гине, Росії більше немає — вічна пам'ять Росії» — чую я навколо себе — писав Блок. «Але передо мною — Росія: та, яку бачили в застрашуючих і пророчих снах наші великі письменники; та Росія, яку Гоголь назвав летючою тройкою, Росія — буря.»⁹⁷⁾

Росію-бурю, з її новим шаленим розгоном Блок оспівав у своїх поемах «Дванадцять» і «Скіфи». Дзвіночки шалено розігнаної тройки задзвеніли йому «музикою революції». Але і в цій більшовицькій «музиці революції» почулася стара російська мелодія. Саме тому Блок став співцем цієї революції. «В „Дванадцять” і „Скіфах” він виступив, як національний поет, мов би іменем народу проголошуючи нову історичну правду, народжену «великою жовтневою революцією».⁹⁸⁾ Так оцінив Блока сучасний радянський критик. Блок заслуговує на таку оцінку. Як російський національний поет, він свідомо прагнув бути виразником російської національної стихії, того, що вона в собі таїть, виявити, як у кожному «дише дух народу». Коли він писав ці твори, він ясно відчував, що творить у повній відповідності з духом російської національної стихії. І саме його твори дають найвиразніше відчуття того дивного факту, що і в цій новій «музиці революції», в «новій історичній правді» вилилася стара російська мелодія. Стихійний вибух російської революції, який все руйнує на своєму шляху, без жодного стриму і розумних меж і прагне у безмежність, сполучений з традиційним російським месіанізмом — такою є російська національна стихія в її динаміці. Під враженням першого з'їзду советів 1917 року Блок записав у своєму щоденникові: «Змістом всього життя стає світова революція, на чолі якої стоїть Росія.» Російська тройка понеслась, понеслась з новим, ще незнаним в її історії розгоном і ...знову повторилася стара історія. Після «Дванадцяти»

Блок уже не зміг співати гимни російській революції. Уже в 1920 році Блок нотує у своєму щоденникові: «Руйнування ще не закінчилося, але воно вже спадає. Будівництво ще не почалося. Музики старої — вже нема, нової — ще немає. Нудно.» Блок залишив після себе свідчення, що він мав таке враження, ніби він зовсім оглух. Росія знову перетворилася на мертве царство «мертвих душ». А з його уст зривається знайоме гоголівське: «Нудно»... І згинув Блок смертю, яка нагадує смерть багатьох російських патріотів, які славили російську тройку і гинули під її копитами. «Майже біля кожної російської письменницької могили, біля могили Радіщева, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Некрасова, Достоевського, Толстого і багатьох, і багатьох інших, майже біля всіх, можна проголосити страшну революційну анатему проти старої Росії, бо всіх їх вона або вбила, або покалічила, звузила, обгризла, завела не на ту дорогу. Якщо ж вони лишилися великими, то всупереч цій проклятій старій Росії, і все, що в них є непристойного, фальшивого, недоробленого, слабого, все це дала їм вона.»⁹⁹) Ці слова належать відомому діячеві російської революції і будівникові «нової» Росії. А. Луначарському. Він мав щастя померти своєю смертю і не йому випала честь ствердити, що й нова Росія ще в більшій мірі заслужила на таку анатему, що про неї він говорить.

Другий видатний діяч російської революції і будівник «нової» Росії — Л. Каменев — у своєму вступному слові до повісті Гоголя «Мертві душі» також писав: «„Мертві душі“ — це Росія, та Росія, в якій жили Пушкін, Гоголь, Белінський, Герцен, декабристи, петрашевці — або точніше, яка вбила Пушкіна і Лермонтова, зашмагала Полежаєва, послала на шибеницю декабристів і петрашевців, оголосила божевільними Чадаєва, звела з розуму Гоголя, загнала в сухоти Белінського, вигнала на еміграцію Герцена, але зате правила за довголітній і стійкий п'єдесталь для ботфордів Миколи I і його бенкердорфів та дубельтів. Ця Росія не вмерла ні з Гоголем, ні з Миколою; вона оточувала й Добролюбова і Чернишевського, її підносили, але ніяк не зліквідували „реформи“ шестидесятих років, її не добив і 1905 рік. Тільки в 1917 році їй був завданий смертельний удар.»

Якою злою іронією звучать ці слова з уст людини, яка сама була розтоптана російською тройкою і розчавлена під колесами нової Росії!

«Немає вже самодержавства — писав Бердяєв — але самовлада, як і раніше, панує в Росії, як і раніше немає пошани до людини, до людської гідності, до людських прав... Немає вже самодержавства, але як і раніше Хлестаков удає з себе важливого чиновника, як і раніше всі дрижать перед ним. Немає вже самодержавства, а Росія як і раніше повна мертвими душами, як і раніше відбувається торг ними.» Революційні Хлестакови являються в новому одязі й інакше називаються, але суть лишається та ж сама. В основі лежать стара російська брехня і обман. На думку Бердяєва «всі харі і морди гоголівської епопеї появилися на ґрунті змертвіння російських душ». Це тривале і давнє змертвіння душ почувається і в російській революції. Тому й можливий в ній цей безсоромний торг, цей нахабний обман. Не революція сама собою це створила. Революція — велика проявниця, і вона проявила лише те, що таїлося в глибині Росії.»¹⁰⁰)

Бердяєв писав: «Росії треба звільнитися від влади гоголівських привидів.» Але як? На його думку звільнитися від них можна лише шляхом духовного переродження народу, внутрішнім духовним переворотом. Постає питання: коли ж може настати таке переродження і такий переворот, якщо до цього не ведуть ні революція, ні зміни урядів? Цього питання Бердяєв не ставив, а тому й відповіді на нього не дав, хоч і був близький до розуміння джерел зла російської людини і російської історії. Цим джерелом є характер російської держави, яка є державою велетенської імперії, що є тюрмою поневолених народів. Тримаючи народи в неволі, не може бути й сам тюремник вільним. Багатонаціональний склад російської імперії з її величезними просторами обумовив і весь лад російської державно-політичної системи, яка при всіх революціях і змінах урядів лишається тією самою системою російського самодержавства і деспотизму над поневоленими народами. В цій системі й виховані ті риси російської людини і в ній не можливе духовне відродження і переродження Росії. І це було найбільше падіння самого Бердяєва, коли він, усвідомлюючи джерело російського зла в російському великодержавному імперіялізмі, був оборонцем єдності і неподільності імперії, навіть тоді, коли цю єдність і цілість імперії доводилося охороняти ціною втрати свободи народом і відступлення

від завдань духовного відродження і звільнення від гоголівських мертвих душ і привидів.

Будівництво соціалізму здійснюється в Росії старими російськими методами — методами Петра I і Івана Грозного. І нічого немає дивного, що це будівництво виявилось будівництвом не соціалізму, а імперії, з усіма наслідками такого будування. Імперія росте, народ нидіє і несе на собі все більші тягарі своїх злиднів і рабства. Канальські роботи і концентраційні табори, рабство і злидні — такі є супутники «грандіозного будівництва» російської імперії. Патос цього будівництва — у військовій величі і могутності російської держави і в російському пануванні над народами.

Російська тройка є сьогодні в такому несамовитому розгоні, якого вона ще не досягала на протязі всієї своєї історії. Це вже не поетичний образ з гіперболічним гоголівським перебільшенням реальної дійсності, а сама дійсність говорить словами Гоголя: «І скося відступають і дають їй дорогу інші народи і держави.» Світ зупинився «вражений Божим чудом» і задивлений на російську тройку: «Чи не блискавка це скинена з неба? Що означає цей жахом проймаючи рух? І що за невідома сила затаєна в цих незнаних світом конях?» Ці слова Гоголя сьогодні повторює весь світ і найбільші мудреці світу шукають відповіді на ці запитання.

Гоголь мав дар пророчого ясновидіння. В одну з таких хвилин він сказав такі слова про Росію: «Росія, це різка, якою батько карає своїх дітей, щоб потім її зламати.» Сучасність більше, ніж інші часи дає підстави думати про Росію, як про бич і кару провидіння над цілим людством. За які гріхи? І хто є грішним? Російський народ? Чи його уряд? Чи й інші народи і держави? Чи ще хтось?.. Над цими питаннями вже давно б'ється думка найвидатніших умів, а сьогодні ці питання є вже проблемою бути чи не бути для всього людства і його цивілізації.

Окремі голоси остороги з боку найглибших і найсвітліших умів Росії проти несамовитого розгону російської тройки і злочинів російського імперіалізму тонуть в несамовитому галасі патріотів російської імперії, які є ідейними погоничами нещасного російського та інших народів, закованих у шори імперії. Російський уряд був є і буде виконавцем імперської ідеології доки існує імперія, а не виконавцем волі народів, яким вона є чужою. Це та непорушна

істина, яка з усією ясністю і наочністю стверджувалася на протязі всієї історії Росії. Джерелом російських злочинів є сама імперія, а злочинцями її апологети й ідеологи, патріоти імперії і свідомі виконавці імперської ідеології. В російських злочинах винні всі ті, які в ім'я могутності і величчя російської імперії жертвували і жертвують свободою народів, священними ідеалами гідності людини і гуманізму, нехтуючи живими людськими душами і заповідями Христовими. Менше всього в цих російських злочинах винен сам російський народ, якого штовхали і штовхають на злочини патріоти імперії.

Жодна із відомих в історії імперій, які будь-коли існували на землі, не відігравала такої реакційної ролі у світовій історії і не була в такому протиріччі з інтересами не тільки поневолених народів, але й самого панівного народу. Росія була і лишилася жандармом Європи. Так само історія не знає такої ганебної зради народніх інтересів і вищих ідеалів свободи в ім'я сили і могутності імперії, якої допускалася і допускається російська інтелігенція. Колись Ф. Енгельс писав: «Всякий руський, який став шовіністом, раніше чи пізніше поклониться царизмові.» В ім'я слави імперії поклонялися царизмові і такі світочі російської культури, як Пушкін і Бєлінський, не говорячи вже про інших, імена яких не перечислити. Те ж сталося і в наші часи, коли в ім'я все тієї ж слави і величчя російської імперії і найбільші демократи і російські діячі культури поклонилися більшовизмові. В цьому відношенні особливо вражаючі зразки деморалізації, ідейного виродження і капітуляції перед більшовизмом лишила історія російської «білої» і «протибільшовицької» еміграції. Вияви імперського великоруського націоналізму в радянській Росії біла еміграція зустріла з великим захопленням і ентузіазмом. В паризькій еміграційній газеті «Русская мысль» на початку 1921 року відзначалося: «Родина, спаленная, казалось на костре коммунистической разнузданности, — как феникс, воскресает из пепла. И крепнет, как драгоценное вино, — хмельной любовный напиток патриотизма.»¹⁰¹) Радянський патріотизм дуже виявився не лише великоруським, національним, але й великодержавним, імперським. І це найбільше приваблювало білу еміграцію і примиряло її з більшовиками. Так почалася у 20-х роках «зміна віх» і поворот білої еміграції на службу новій комуністичній Росії і на

співпрацю з більшовиками. Ці повороти виявлялися більш ретельними і більш відданими радянськими патріотами, ніж звичайні обивателі. Досить назвати імена таких білих емігрантів, як Ілля Еренбург і граф Алексей Толстой, які не за страх, а за совість стали на службу зростаючій радянській державі. В ім'я великої Росії ціла низка російських діячів культури допомагали більшовикам закріплювати народні маси в нове імперське ярмо і штовхати їх на злочини російського імперіялізму.

Ідеологом «зміни вік» і повороту для співпраці з більшовиками в розбудові нової радянської імперії став проф. Н. Устрялов, який писав: «Росія мусить залишитися великою державою. І тому, що влада революції, більшовики — єдина і тільки вона — здатна відбудувати російську великодержаву, міжнародний престиж Росії — наш обов'язок в ім'я руської культури визнати її політичний престиж»...¹⁰²⁾ Ім'я російської культури є тут лише прикрасою, бож мова іде про збереження російської імперії. Ясніше і одвертіше пише відомий російський філософ Н. Бердяєв: «Об'єктивний зміст історичного процесу, що тепер відбувається в Росії, лежить у збиранні російського народу під стягом більшовизму. З духовної і моральної точки погляду я відкидаю радикально радянську владу, бо вонна стікає кров'ю й запрягла нарід у нечуване ярмо. Але в даний момент — це одинока сила, яка в стані охоронити Росію перед можливими наступами й інвазіями. Наглий упадок радянської влади означав би для Росії величезну небезпеку.»¹⁰³⁾

Вищенаведені думки Бердяєва є дуже характеристичні для всіх російських патріотів імперії: для збереження величчя і сили імперії вони залишають «духовну і моральну точку погляду» і готові потиснути закривавлену руку більшовикам, які запрягли нарід у нечуване ярмо саме для збереження імперії. І тому цілком закономірно і логічно Бердяєв поклонився більшовикам і в роки другої світової війни, коли над імперією знову нависла загроза. Російська біла еміграція і сьогодні гордиться силою і величчю більшовицької Росії і журиться про те, як би зберегти цілість і єдність імперії у випадку повалення більшовизму. Народи Заходу спаралізовані страхом, спостерігаючи «жахом проймаючий рух» російської тройки, а біла російська еміграція радіє і гордиться поширенням імперії і зростом політичного престижу Росії. Це дивне і на перший погляд

парадоксальне явище пробував пояснити один з цих емігрантів такими словами: «Всяка еміграція, а російська перш за все, є не що інше, як інтелектуальний острів, зовсім відірваний від метрополії. Але люди цього острова міряють своє життя міркою Великої Землі, вони дивляться на світ очима великого народу і великої держави, і в найбільш обідженого вигнанця, у найзавзятішого противника комунізму є в душі якась непомітна крапелька гордості за сучасну Росію, хай неправу, хай злиденну, жорстоку, страшну, яка стала пострахом світу, але все ж таки могутню і незалежну.»¹⁰⁴) Як відомо, захоплення і симпатії до «сучасної Росії» з боку апологетів її сили і величі не є платонічного характеру. Чад імперії жене прихильників великої Росії на найбільші злочини у спілці з більшовизмом. Видача більшовикам таємниць атомової зброї є показником сили впливу Росії і символом нашої епохи.

Провина і гріхи, які привели до того, що Росія стала пострахом світу, лежить також на совісті державних мужів Заходу. Страшна гіпнозуюча сила Росії і чадні випари імперії діють і на Заході. Світ, керуючися своїми егоїстичними інтересами і фальшивими інформаціями російських великодержавників байдуже придивлявся до трагедії України та інших поневолених народів і тоді, коли російський молох пожирав серед них мільйонні жертви, захоплювався будівництвом нової Росії. Світ не хотів бачити героїчної боротьби народів за свободу і хотів мати «єдину і нероздільну Росію». І він її має.

У хвилини пророчого ясновидіння і прозріння російський поет А. Блок записав знаменні слова про Росію, які сьогодні звучать з особливою актуальністю:

«Гоголь уявляв собі Росію летючою тройкою. „Русь, куди ж ти мчиш? Дай відповідь? Але відповіді немає, тільки дивним дзвоном заливається дзвіночок"... Той гул, який нарастає так швидко, що з кожним роком ми чуємо його ясніше і ясніше, і є „дивним дзвоном" дзвіночка тройки. Що, коли тройка, навколо якої „гримить і стає вітром розірване повітря" — летить прямо на нас?.. Ми кидаємось прямо під ноги скаженій тройці на вірну загибель. Чого нас відвідують все частіше два почуття: самозабуття захоплення і самозабуття туги, відчаю, байдужості? Скоро іншим почуванням не буде місця. Чи не тому, що навколо вже панує тьма? Кожен у цій тьмі уже не відчуває іншого,

почуває тільки себе одного. Можна вже уявити собі, як буває в страшних снах і кошмарах, що тьма походить від того, що над нами нависли кошлаті груди корінника, і готові опуститися тяжкі копита.»¹⁰⁵⁾

У тьмі, що насувається з півночі з російських просторів, ми почули лише один голос з російського боку, який не піддався спокусам імперії і остався вільний від сліпого захоплення її могутністю і славою. Свідомий гріховності російської імперії і її тяжких злочинів перед поневоленими народами і культурою, цей голос є голосом остороги і закликом визволення від отруйного чаду імперії. Це голос Г. Федотова, книжку есеїв якого випустило видавництво імені Чехова в Нью-Йорку.

Федотов цілком справедливо називає сучасних апологетів радянської імперії та її вождів за кордоном головними ворогами російської свободи. «Наші предки, зустрічаючись з чужоземцями, мусіли були червоніти за своє самодержавство і своє кріпацьке право. Коли б вони зустріли скрізь таке ж раболіпне відношення до російського царя, яке проявляють до Сталіна Європа і Америка, їм не прийшло б у голову задуматися над недоліками у своєму домі.»¹⁰⁶⁾ Особливо цінною є заувага Федотова на заміри деяких закордонних кіл до реставрації російської імперії після повалення більшовизму. «Не трудно передбачити, що, у випадку військової поразки Росії, відбудеться не тільки падіння радянського режиму, але й повстання її народів проти Москви. Навіть ті економічні і політичні мотиви, які могли б говорити на користь їх зв'язку з Великоросією, перетворюються в свою протилежність в умовах поразки. Бути з Росією, означає розділити її відповідальність, її тяжку долю. З другого боку, перед переможцями постане питання подібне до того, яке стоїть після поразки Німеччини. Як забезпечити світ і в майбутньому від загрози російської агресії, яка висить над ним? Більшовизм умре, як умер націонал-соціалізм. Але хто знає, які нові форми прийме російський фашизм або націоналізм для нової російської експансії... Для самої Росії силуване продовження імперського буття означало б втрату надії на її власну свободу. Не може держава, яка існує терором на половині своєї території, забезпечити свободу для другої. Як при московських царях самодержавство було ціною, заплаченою за експансію, так фашизм являється єдиним ладом, здатним продов-

жити існування каторжної імперії. Звичайно, ціною дальшого здушення її культури.»¹⁰⁷⁾

Для російських патріотів, які справді турбуються долею російського народу і російської культури є багато чому повчитись у Федотова. Кожен, хто знає історію Росії, мусить погодитися з його висновками, які звучать:

«Втрата імперії є моральним очищенням, звільненням російської культури від страшного тягару, який викривляє її духовне обличчя. Звільнена від військових і поліційних турбот, Росія може звернутися до своїх внутрішніх проблем — до побудови вистражданої муками вільної соціальної демократії.»¹⁰⁸⁾

ПРИМІТКИ ДО «МІЖ ДВОХ СТИХІЙ»

1) Бруно Гец «Українська і російська стихії у Гоголя», «Літературно-науковий збірник», ч. 1. Накладом УВАН, 1952.

2) «Гоголевские дни в Москве», 1909, стор. 38.

3) Там таки, стор. 37.

4) Д. Овсяннико-Куликовский «Гоголь в его произведениях», 1909, стор. 98.

5) «Н. В. Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников», Москва-Ленінград, 1951, стор. 79.

6) «Гоголевские дни в Москве», стор. 62.

7) «Н. В. Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников», Москва-Ленінград, 1951, стор. 35.

8) Там таки, стор. 46, 60, 67.

9) Там таки, стор. 173.

10) «Русско-украинские литературные связи», Москва, 1951, стор. 13.

11) «Н. В. Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников», Москва-Ленінград, 1951, стор. 85.

12) «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», т. XVII, «Гоголь».

13) Д. Куликовский «Собрание сочинений», т. I, «Гоголь», 1923.

14) В. Малин «Н. В. Гоголь как эпический писатель», «Памяти Гоголя», Київ, 1902, стор. 242.

15) П. Анненков «Литературные воспоминания», стор. 245.

16) А. Ефименко «Национальная двойственность в творчестве Гоголя», «Вестник Европы», ч. 7, 1902.

17) «Письма Н. В. Гоголя», т. III, СПб, стор. 491; а також: В. Вересаев «Гоголь в жизни», 1933, стор. 361.

18) В. Гитнус «Гоголь», стор. 246-247.

19) В. Вересаев «Гоголь в жизни», 1933, стор. 163.

- 20) Там таки, стор. 153.
- 21) Там таки, стор. 164-165.
- 22) «Гоголь в воспоминаниях современников», 1952, стор. 122.
- 23) В. Вересаев «Гоголь в жизни», 1933, стор. 165.
- 24) Н. Гоголь «Письма», т. III, стор. 437.
- 25) В. Вересаев «Гоголь в жизни», 1933, стор. 413.
- 26) «Русская Старина», ч. 12, 1873, стор. 949.
- 27) И. Пиксанов «Украинские повести Гоголя», 1931; Сборник статей «О классиках», Москва, 1933, стор. 46, 138.
- 28) «Слово про Гоголя», «Литературная газета» за 12. 1. 1952, Москва.
- 29) «Великий русский художник слова», «Известия» за 5. 3. 1952, Москва.
- 30) З. Ермилов «Н. В. Гоголь», «Советский писатель», Москва, 1952, стор. 83.
- 31) «Правда» за 4 березня 1952.
- 32) А. Дементьев «О трех книгах по вопросам литературы, вышедших на Украине», журнал «Звезда», ч. 5, 1952, стор. 158.
- 33) «Не від дрібномасткових типів спускався Гоголь до козацьких, а навпаки — пише один з українських дослідників, полемізуючи з дослідником Переверзевом. Див. В. Ілюченко «Гоголь в Ате-нах», «Червоний шлях», ч. 9-10, 1928.
- 34) Про поширення української стихії в побуті українського панства кінця XVIII-початку XIX століть зібрано цікавий матеріал у статті Д. Щербаківського «Оркестри, хори і капелі на Україні за панщини», «Музика», ч. 11-12, 1924.
- 35) В. Вересаев «Гоголь в жизни», «Академия», 1933, стор. 37, 40.
- 36) П. Филипович «Українська стихія в творчості Гоголя», Вінніпег, 1952, стор. 8.
- 37) Там таки, стор. 12.
- 38) Докладніше про впливи фарсової традиції вертепу, інтерлюдій і української комедії див. в статті проф. В. Розанова «Традиционные типы малорусского театра XVII-XVIII вв. и юношеские повести Гоголя». Київ, 1912.
- 39) В. Перетц «Н. В. Гоголь, речи посвященные его памяти», СПб, 1902.
- 40) Василь Сиповський «Україна в російському письменстві», Київ, 1928.
- 41) Н. Петров «Южно-русский элемент в ранних произведениях Гоголя», «Памяти Гоголя», Київ, 1902.
- 42) «Гоголь в воспоминаниях современников», Москва, 1952, стор. 158.
- 43) «Записки И. Ак. Наук», т. LIX, стор. 103.
- 44) «Несколько слов о Пушкине», «Собр. соч.» Гоголя, т. VI, стор. 34.
- 45) «Гоголь в воспоминаниях современников», Москва, 1952, стор. 426.
- 46) В. Вересаев «Гоголь в жизни», «Академия», Москва, 1933, стор. 392.
- 47) Там таки, стор. 127.
- 48) Там таки, стор. 126.

- 49) Там таки, стор. 133.
- 50) Там таки, стор. 329.
- 51) Н. Гоголь «Собрание сочинений», т. VI, 1950, стор. 156.
- 52) Там таки, стор. 24-25, 33-37, 71-73.
- 53) Н. Гоголь «Взгляд на составление Малороссии».
- 54) Н. Гоголь «О малороссийских песнях».
- 55) «Гоголь в воспоминаниях современников», 1952, стор. 469.
- 56) В. Вересаев «Гоголь в жизни», 1933, стор. 125.
- 57) Н. Гоголь «Собрание сочинений. Избранные статьи и письма», Москва, 1950, стор. 117.
- 58) В. Іллюченко «Гоголь в Афинах», «Червоний шлях», ч. 9-10, 1928, стор. 121.
- 59) А. Ефименко «Национальная двоиственность в творчестве Гоголя», «Вестник Европы», т. VII, 1902; також: «Южная Русь», т. II, стор. 342; С. Єфремов «Між двома душами», «Рада», 1909.
- 60) В. Вересаев «Гоголь в жизни», Москва, 1933, стор. 329.
- 61) Н. Гоголь «Собрание сочинений», т. VI, ГИЗ, Москва, 1950, стор. 183.
- 62) Н. Гоголь «Сочинения» под ред. Н. Тихонравова, вид. 10, т. IV, стор. 93.
- 63) В. Вересаев «Гоголь в жизни», «Академия», Москва, 1933, стор. 165.
- 64) Там таки.
- 65) «Гоголь в воспоминаниях», ГИЗ, 1952, стор. 175-176.
- 66) Зензинов «Гоголь в русской критике», стор. 114.
- 67) Н. Бердяев «Судьба России», стор. 114.
- 68) Зензинов «Гоголь в русской критике», стор. 12.
- 69) Белинский «Полное собрание сочинений», т. VII, стор. 432.
- 70) Н. Гоголь «Письма» под ред. Шенрока, т. IV, стор. 232.
- 71) Там таки, т. III, стор. 437.
- 72) В. Вересаев «Гоголь в жизни», стор. 493.
- 73) «Новый мир», ч. 3, стор. 223.
- 74) С. Венгеров «Собрание сочинений», т. II, СПб, 1913, стор. 124.
- 75) Там таки, стор. 26.
- 76) Н. Гоголь «Полное собрание сочинений», т. IX, стор. 83, Вид. Академії Наук СРСР, 1951.
- 77) Г. Федотов «Новый град», В-во ім. Чехова, Нью-Йорк, 1952.
- 78) Там таки, стор. 247.
- 79) Там таки, стор. 250.
- 80) В. Ермилов «Н. В. Гоголь», Москва, 1952, стор. 82.
- 81) Там таки, стор. 85-86.
- 82) Н. Онуфриев «Н. В. Гоголь», Гослитиздат, 1952, стор. 76.
- 83) «Н. В. Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников», Гос. изд. детской литературы, Москва, 1951, стор. 172-173.
- 84) Там таки, стор. 172.
- 85) Там таки, стор. 225.
- 86) Н. Некрасов «Собрание сочинений», т. V, ГИЗ, 1930, стор. 212.
- 87) Н. Гоголь «Собрание сочинений», ГИЗ, Москва, 1950, стор. 130-131.
- 88) Н. Бердяев «Русская идея», СПб.
- 89) там таки.

- 90) Г. Федотов «Новый град», стор. 244.
- 91) Там таки, стор. 268.
- 92) М. Драгоманов «Историческая Польша», стор. 11.
- 93) Овсяннико-Куликовский «Гоголь в его произведениях», 1909, стор. 98.
- 94) Е. Трубецкой — промова в збірнику «Гоголевские дни в Москве», 1909.
- 95) «Н. В. Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников», стор. 245.
- 96) В. Ленин «Украина и поражение правящих партий в России», т. XX, стор. 539.
- 97) А. Блок «Интеллигенция и Революция».
- 98) В. Орлов «Александр Блок», Москва, 1946.
- 99) А. Луначарский «Н. В. Гоголь», збірник «Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников», 1951, стор. 246.
- 100) Н. Бердяев «Духи русской революции», «Из глубины», сборник статей о русской революции. Книгоиздательство «Русская Мысль», Москва-Петроград, 1918.
- 101) Петроник «Идея родины в советской поэзии», «Русская Мысль», ч. 1, 1921.
- 102) Журнал «Смена Вех», Прага, 1921, стор. 57.
- 103) Н. Бердяев — рецензія в журналі «Україна і Світ», ч. 3, 1950.
- 104) «Новое русское слово», Нью-Йорк.
- 105) А. Блок «Народ і интеллигенция», т. VII, стор. 21.
- 106) Г. Федотов «Новый град», Нью-Йорк, 1952, стор. 171.
- 107) Там таки, стор. 197.
- 108) Там таки, стор. 199.

ЛІТЕРАТУРА ДО ЧАСТИНИ ЧЕТВЕРТОЇ «МІЖ ДВОХ СТИХІЙ»

В. Іллюченко «Гоголь в Атенах», «Червоний Шлях», ч. 9-10, 1928; В. Вересаев «Гоголь в жизни», «Академия», 1933; П. Филипович «Українська стихія в творчості Гоголя», Вінніпег, 1952; Збірник «Н. В. Гоголь», речи посвященные его памяти, СПб, 1902; В. Сиповський «Україна в російському письменстві», Київ, 1928; «Памяти Гоголя», Київ, 1902; «Гоголь в воспоминаниях современников», Москва, 1952; Н. В. Гоголь «Собрание сочинений», 1950; С. Венгеров «Собрание сочинений», СПб, 1913; Г. Федотов «Новый Град», Нью-Йорк, 1952; В. Ермилов «Н. В. Гоголь», Москва, 1952; Н. Онуфриев «Н. В. Гоголь», Гослитиздат, 1952; А. Ефименко «Национальная двойственность в творчестве Гоголя», «Вестник Европы», т. VII, 1902; Зензинов «Гоголь в русской критике»; Н. Бердяев «Судьба России»; Н. Бердяев «Русская идея»; Овсяннико-Куликовский «Гоголь в его произведениях», 1909; «Гоголевские дни в Москве», 1909; А. Блок «Интеллигенция и революция»; «Н. В. Гоголь в русской критике и воспоминаниях современников», 1951; «Русско-украинские литературные связи», Москва, 1951; Н. Пиксанов «Украинские повести Гоголя», 1931; «О классиках», 1933.

ЧАСТИНА П'ЯТА

**БОРОТЬБА
З УКРАЇНСЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ**

1000

1000
1000

І. УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ І РОСІЙСЬКА КРИТИКА

Українське літературне відродження з початком ХІХ ст. зустріло в 1820-х-30-х роках сприятливу атмосферу зацікавлення всім українським в літературних колах Москви і Петербургу. «Тут так захоплює всіх все малоросійське» — писав Гоголь 1829 року з Петербургу. Це допомогло Гоголеві зробити дуже швидко літературну кар'єру повістями з українського життя. Російські твори на українські теми і українські твори в російських журналах — звичайне явище 20-х-30-х років. Поява збірників українських народніх пісень і перших творів нової української літератури зустрічала прихильні і дуже часто захоплюючі відгуки. «Как жаль, что большая часть русских не могут понимать украинских песен, полных неподдельного чувства и поэзии!» — писала «Северная Пчела» 1834 року. Про збірник Срезневського «Запорожская Старина» в цьому ж журналі читаємо: «Все, передаваемое трудолюбивым Срезневским, любопытно не для одних малороссов, а для всех русских вообще, как детей одной матери славянской и поданных одного Царя Русского Православного. Конечно, Малороссия во многом отличается от Великой России, но это еще не значит, чтобы она была чужда нам и чтобы мы смотрели на нее как на Китайскую Империю.»

В журналі «Отечественные Записки» 1840 року поміщено прихильну рецензію на «Кобзар» Шевченка. Рецензент високо оцінює поезію Шевченка за те, що «ви їх легко приймете за народні пісні і легенди малоросіян: це одне уже багато говорить на їх користь... Тут є і поетичні думи, й історичні легенди, й чари зрадженої любови, й прямодушна історія любови Катерини — словом всі елементи на-

родної поезії півдня нашої батьківщини.» «Но зачем же г. Шевченко пишет на малороссийском, а не на русском языке?» — ставить рецензент це дуже актуальне питання свого часу. На його думку це є цілком природним, коли поет висловлюється своєю рідною мовою. Крім того книжки, написані народною мовою, принесуть велику користь простим людям.

Вже з цих позитивних відгуків на українські твори в російській журналістиці можна відчутти, що відношення російського суспільства до українського літературного відродження дуже швидко поділилося: поруч з прихильними відгуками на українські твори, одразу ж появились статті з негативною оцінкою і ворожими поглядами на розвиток української літератури. Літературно-естетичне зацікавлення українською екзотикою романтиків народности зустрілося зі спротивом російських патріотів і політиків, які не могли миритися з українським мовним і культурним «сепаратизмом». Зовсім не випадковим є в наведених прихильних відгуках на українські твори запевнення читача, що поява української літератури зовсім не означає, що Україна є чужа і що на неї треба дивитися як на Китайську Імперію. Так само не є випадковим питання, чи доцільно й законно писати українською мовою. Поява української літератури поставила під знак питання єдність Росії. Патріоти імперії побачили в ній загрозу і конкурента російської культури.

В негативному відношенні до української літератури виявилася характеристична національна риса москвинів, яким все здається, що «всі святі говорили їх мовою» і хто говорить іншою мовою, той є ворожою і неприродною силою. «Сын Отечества» в рецензії на «Кобзар» Шевченка, наприклад, писав: «Мы уже несколько раз говорили, что всю нынешнюю искусственную малороссийскую поэзию считаем шалостью и прихотью и признаемся, не понимаем: как можно людям с дарованием заниматься такими пустяками?.. Жаль видеть г-на Шевченко, когда он уродует мысли и русский язык, подделываясь под хохлацкий лад! У него есть душа, есть чувство, и его русские стихи, вероятно, могли бы прибавить долю хорошего в нашу настоящую русскую поэзию.» ¹⁾

«Северная Пчела», з якої ми навели позитивні відгуки на українські твори, дуже швидко переіменувала своє відно-

шення до української літератури, заявляючи, що «зусилля воскресити малоросійську мову і створити малоросійську літературу є нездійсними» тільки тому, що українські «поміщики в домашньому побуті говорять не інакше, як поросійськи» і що «одни только чумаки сохранили старинное свое наречие».

Чи можлива українська література і чи повинні літератори українського походження писати по-українськи? — це питання ставить і славетний російський критик В. Белінський в рецензії на збірник «Ластівка» Є. Гребінки в «Отечественных Записках» 1841 року. Відповідь на поставлені питання дає Белінський цілком негативну і обґрунтовує її тим же аристократичним і державницьким принципом: нація, яка втратила свою культурну верхівку і державу не може мати літератури. «Українське освічене суспільство говорить російською мовою» — писав Белінський, а тому й не може бути української літератури і при цьому зауважує: «Яка глибока думка в цьому факті, що Гоголь, пристрасно люблячи Малоросію, все таки став писати по-руськи, а не по-малоросійськи!». Українська література на думку Белінського не спроможна вийти з кола уявлень і міркувань селян, а це не є вже жодною літературою. «Хороша литература, которая только и дышет, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума.»

Виступ Белінського проти української літератури викликав обурливі відгуки серед українців. Зокрема український письменник Квітка-Основ'яненко викриває протиріччя в поглядах Белінського на українську літературу. Белінський заперечує українську літературу на тій підставі, що в ній відбивається життя селян і простого люду, і в той же час вихваляє Жорж Занд за те, що вона об'єктом своїх творів має не вищі стани, а відшукує звичайну людину. В листах до редактора «Отечественных Записок» Краєвського Квітка-Основ'яненко повідомляє про обурення харківської студентської молоді, яка має намір виступити проти Белінського. Від себе Квітка писав у листі до Краєвського: «Здесь все взбунтовалось против Вашего журнала... изменившем суждения свои на счет малороссийской литературы... Трудно уверить десятки миллионов людей, на своем языке говорящих, пишущих, читающих с наслаждением... уверить их же, что они не имеют его. Зачем же из-

даються їх книги? Требують второго, третього издания? Надобно бы противникам нашего языка последить бы на месте появление книжки на малорусском языке... Мы просили бы рецензентов оставить нас в покое, а заниматься разбором своих... Она (література) движется и будет жить. Журналы не сотрут ее с лица земли, одолеет противников и гонителей.»²⁾

В поглядах Белінського на українську історію і українське літературне відродження виявляється ідеологія російського великодержавного шовінізму з його культом сили і величчя російської держави, національно-московською виключністю і зарозумілістю, аристократично-державницькою зневагою поневолених народів і месіанізмом. Українці в трактуванні Белінського — не народ і не нація, а плем'я; українська мова — обласний малоросійський діалект; «історія Малоросії це — бічна ріка, що вливається у велику ріку російської історії», а тому не може бути й окремої української літератури. На думку Белінського «смішно й думати, щоб із їх, зрештою, прекрасної народньої поезії могло щось розвинутися». Бо все, що пишеться українською мовою, не може вийти за межі селянської примітивності — Україна не має своїх вищих освічених клас, своєї національної аристократії, яка говорила б українською мовою. З уїдливою іронією Белінський пише: «Прочитавши „Ластівку” і „Сніп”, я зрозумів усю вартість борщу, сала і галушок.» Котляревський, на думку Белінського, «як розумний і талановитий малоросіянин, зрозумів, що малоросійським, як і всяким іншим окремим діалектом, тільки й можна писати пародії чи простонародні казки й повісті і ні трохи не думав витівати з того літератури. Артемовський-Гулак потвердив те саме, написавши свого „Пана Твардовського”, „Пан та Собака” і інші твори в пародійному дусі. Сам Грицько Основ'яненко почав свою кар'єру російською мовою... При тому він багато писав по-російськи і сам перекладав свої малоросійські повісті на російську мову.»

В останніх словах Белінського дуже легко можна помітити протиріччя: все, що пишеться українською мовою, на думку Белінського, не є літературою, бо воно тримається в межах уявлень і думок селянина, але досить ці твори перекласти російською мовою і тоді вони стають справжньою літературою. Тут виявляється може не усвідомлена

самим Белінським тенденція, інстинктовне прагнення Белінського, як російського патріота, скерувати українських письменників в річище російської літератури. Белінський пише: «„Солдатський портрет“ Грицька Основ'яненка прекрасно перекладений з малоросійської п. Луганським. Так от краще: а то ми, москалі, ліниві, щоб примушувати себе розуміти красоти малоросійського діалекту, якщо йдеться не про народню поезію. Адже Гоголь уміє малювати нам малоросіян російською мовою? Запевняємо шановного Грицька Основ'яненка, що якби він написав свої повісті по-російському, то, не зважаючи на химерне прізвисько свого автора, вони здобули б йому більшу славу, як та, з якої він користується в Росії, пишучи по-малоросійському.»

Закликаючи українських письменників іти за прикладом Гоголя, Белінський тим самим висловив тенденцію російського асиміляторства і боротьби з самостійним розвитком української літератури. Ця великодержавна асиміляторська тенденція була настільки сильною в свідомості Белінського, що у відношенні до українського народу і його культури він зраджував свої нібито демократичні нахили й ідеали і солідаризувався з політикою уряду у відношенні до діячів української культури.

Засліплений російським великодержавним шовінізмом і фанатичною нетерпимістю до самостійного розвитку української літератури і до всього, що не вкладається в російській системі й не стає російським, Белінський не побачив навіть у такій появі, як Шевченко справжнього поета. Особливу ворожість і якусь фанатичну суб'єктивність виявив Белінський до української літератури в рецензії на поему «Гайдамаки» Шевченка, вміщену в «Отечественных Записках» 1842 р. Белінський писав у цій рецензії, що такі поеми не можуть принести жодної користі навіть українським селянам, бо вони не зрозумілі, мовляв, і самому простому народові і не мають з ним нічого симпатизуючого, вони не народні, хоч і підкріплюються посиланням на історію, народні пісні і перекази. Як це не парадоксально звучить, але в даному випадкові «народність» в трактуванні Белінського цілком збігається з її розумінням в тричленній формулі Уварова: «Православие, самодержавие, народность», себто під народністю розумілося не національність і не народні маси даної національності, а великодержавно-імперське поняття російського народу, в

якому реально існуючі народності мусять розтопитися. Ця формула Уварова, як відомо, була висловом офіційної ідеології російської великодержавности і нівеляції народів Росії. Погляди Белінського на українську літературу і українську народність випливають з цієї ідеології і їй підпорядковані.

В листі до Анненкова з 1847 року Белінський з особливою ненавистю і ворожнечею висловлюється на адресу засланого царським урядом українського поета Шевченка: «Мені не жаль його: коли б я був його суддею, я зробив би не менше. Я маю особисту ворожнечу до таких лібералів.» Свою ненависть до таких лібералів Белінський аргументує тим, що «вони дратують уряд, роблять його підозрілим, готовим бачити бунт там, де зовсім нічого немає і викликають міри круті і згубні для літератури і просвіти. Белінський солідаризується з царським урядом також у відношенні до Куліша, історію України якого заборонено за те, що в ній Куліш нібито сказав, що Україна повинна або відділитися від Росії, або згинутися. «Можете собі уявити — писав Белінський — який жах охопив міністерство освіти, а особливо цензурний комітет? Почалися причіпки, відплати. Цензура накинулася на переклади французьких повістей, уявляючи, що це в них Куліш набрався хохлацького патріотизму.» При цьому Белінський вибухає з усією пристрастю своєї «шаленої» натури з лайкою на українських письменників: «Вот что делают эти скоты, безмозглые либералишки! Ох эти мне хохлы! Ведь бараны — а либеральничают во имя галушек и вареников с свиным салом!»³⁾ Слід відзначити, що Белінський і «Отечественные записки» репрезентували найбільш поступову частину російського суспільства.

В 60-х роках «Отечественные Записки» зайняли цілком протилежну позицію у відношенні до української літератури, порівнюючи з тим, що писав у них Белінський в 30-х і на початку 40-х років. В рецензії на «Кобзар» Шевченка в «Отечественных Записках» 1860 р. дається не тільки висока оцінка поезії Шевченка, а й заперечуються погляди, які в 30-х-40-х роках висловлювались на сторінках цього журналу Белінським. Ця рецензія свідчить, що в російському суспільстві цього часу оформлюється друга течія, яка приймає українське літературне відродження за dokonаний факт і робить з цього належні висновки. В рецензії

«Отечественных Записок» з 1860 р. на «Кобзар» Шевченка читаємо: «Колись поява малоросійської книжки збуджувала в нашій критиці охоту до моралізаторських повчань, які мали за мету напоумити тих, що пишуть і переконати їх, щоб вони не марнували часу і здатности на переодягання в мужицьку свитку і засвоєння простацької мови вульгарних плугатарів і свинопасів з брудними руками і в полатаних чоботях. При цьому, розуміється, забувалося, що бруд на руках цієї черні була земля, яку ці руки обробляли, щоб вона родила хліб, що ним годувалися повчальники... В ті часи нам траплялося не раз сперечитися з багатьма, які ніяк не хотіли й чути, щоб малоросійська мова могла бути мовою, а називали її наріччям або навіть піднаріччям, тому — що назву мови визнавали тільки за такою, на якій писалися закони і адміністративні розпорядження. Якщо в житті людських суспільств бачити одну абстрактну ідею держави, пануючої над всім, що є живого, самодіючого в людстві, тоді треба признати, що у всякому суспільстві, яке має форму держави, мусить бути одна пануюча народність і, крім неї, розвиток іншої не може бути допущений. Але держава є зовнішня форма, в якій відбувається народне життя, а змістом її є розвиток народньої думки і народнього почуття... Зрозуміння духовного народнього життя, як у минулому, так і в сучасному, мусить бути найважливішим предметом, першою потребою. А тому всяке його виявлення мусить складати дорогоцінний скарб. З таким поглядом, який ми можемо назвати сучасним, вже не може бути мови про те, можна чи не можна дозволити писати на провінційному наріччі. Відповідь є готовою: не тільки можна, а треба вважати особливо важливим і корисним, якщо пишуть ним: значить, воно складає існуючу стихію народнього життя — воно мусить явитися і висловитися. Лишається лише оцінювати написане: наскільки воно виявляє ту стихію, яку хоче висловити. Це, як не можна більше, стосується южноруської мови. Не зважаючи на те, що багато років учені критики судили і пересуджували, чи потрібно писати по-малоросійськи, і схилилися до заперечення, один за другим являлися малоросійські письменники; прагнення, що його називали критики незрозумілою витівкою, зростало не зважаючи на всілякі перешкоди, і плодом його явилися поетичні твори Шевченка. Шевченко належить до першокласних поетів слов'янського світу. Йо-

го місце рядом із Міцкевичем і Пушкіном. Мова малоросійська, яка до того часу була предметом глузування і становила інтерес для пародій Котляревського і Артемовського-Гулака, у Шевченка здобула таке скерування, яке, природно, не відступає від засвоєного народом способу, але разом з тим не є чуже сучасним ідеям освіченої людини... Він не належить до тих поетів, які засвоюють собі тільки існуючий лад вислову; у нього не схоплене від народу, але й не видумане самим особисто; у нього те, що, мабуть, народ ще й не говорив, але що він здатний сказати... Між народними піснями і поезією Шевченка найближча подібність. Але Шевченко не наслідує їх — він продовжує їх.» ⁴⁾

З наведених тут цитат з рецензії «Отечественных Записок» є цілком очевидним, що в них є пряма відповідь на погляди Белінського щодо української літератури. Не називаючи прізвища Белінського, автор рецензії веде з ним полеміку. Цікаво, що в цій рецензії заперечується також погляд Белінського на Гоголя. Белінський вихваляв Гоголя за те, що став російським письменником і писав російською мовою, вбачаючи в цьому прогресивне явище. Гоголь став великим письменником тому, що став російським письменником. Цілком протилежні думки висловлює автор рецензії. В таланті Гоголя виявилася рідна йому українська стихія. Ця стихія виявилася не тільки в повістях із українського побуту — «якщо Гоголь десь виявляється цілковитим малоросіянином, то в тих творах, які стосуються побуту великоруського суспільства. Його народність відбивається в оригінальному куті зору, яким перейняті його літературні твори.» Далі робиться цікаве співставлення Шевченка і Гоголя: «Якщо Гоголь вжив малоросійську натуру для того, щоб показати російському суспільству безвідрадну його порожнечу, від якої доводиться бігти в монастир, то Шевченко вводить нас у свіжий, незіпсований світ простого народу, який має в собі початки морально-благородні і який чекає кращих умов, щоб виявити себе. Шевченко тим самим являється після Гоголя поетом утішителем.» ⁵⁾

Дуже високу оцінку українській літературі в особі Шевченка дано в статті А. Грігор'єва «Тарас Шевченко», яка була вміщена в ж. «Время» 1861 року з нагоди смерти поета. «Значення утрати, яку слов'янські літератури понесли в Т. Шевченкові, якщо не рівнозначна з утратами, які по-

несли вони в Пушкіні і Міцкевичеві — представниках слов'янства перед цілим людством — то у всякому разі ніскільки не менше значення утрати Гоголя і Кольцова... Що Т. Шевченко був великий поет, в цьому сумніватися може тільки газета „Век” — на таких же розумних підставах, на яких не співчуває вона Шіллерові. Але Шевченко був тільки зоря, великий поет відроджуючої літератури. По красі і силі багатьох ставили його нарівні з Пушкіном і Міцкевичем... Натура його поетична ширша своєю багатосторонністю натури нашого могутнього, але одностороннього, як сама його батьківщина, Кольцова; світліша, простіша і щиріша натури Гоголя, великого поета Малоросії, який поставив себе у фальшиве положення бути поетом зовсім чужого йому великоруського побуту... Шевченко — останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури слов'янського світу. А був час і було недавно, коли не тільки Сеньковські, а й люди як Белінський негативно, вороже і з глузуванням ставилися в ім'я централізаційних підстав до існування малоруської літератури, забуваючи і багатство самобутньої мови, і скарби народньої поезії...

«Співчуваючи зорі літератури Малоросії, ми віримо і маємо всі логічні підстави вірити, що зоря ця не погасла з „батьком орлом сизокрилим”... Поетичний геній його батьківщини з ним тільки що почав, а не кінчив свого лету.»⁶⁾

Факт гостро негативного відношення Белінського до українського літературного відродження намагалися посвоєму пояснити і виправдати російські історики літератури Венгеров і Пипін. Сучасне радянське літературознавство найбільше потрудилося, щоб зробити з Белінського друга і прихильника української літератури. В сучасному підручникові історії української літератури між іншим так і пишеться: «Велике значення для розвитку української літератури мали статті, рецензії і висловлювання Белінського.»⁷⁾ «Українські буржуазні націоналісти ігнорували все цінне, що зробив Белінський для української літератури. Натомість вони всіляко роздували, тенденційно перекручували епізодичний і не характерний у ставленні Белінського до української літератури факт — появу його негативною і не зовсім справедливою рецензії на поему Шевченка „Гайдамаки”. При цьому вони, звичайно, замовчували ту важливу обставину, що згадана рецензія з'явилася в час непереможної боротьби критика проти реакційного жур-

налу „Маяк”, який намагався спрямувати українську літературу в річище „офіційної народності”».

Щоб чимсь підперти своє твердження про заслуги Белінського «в справі розвитку української літератури», сучасні радянські літературознавці приписують йому цитовану нами рецензію на «Кобзар» Шевченка в «Отечественных Записках» 1840 року, яка в ніякій мірі не відповідає поглядам Белінського.

Драгоманов у передмові до листа В. Белінського до М. Гоголя спинився докладніше на питанні про відношення Белінського до української літератури.

«Белінський не визнавав українського літературного руху — але чи тому, що не бачив в Україні нічого оригінального, а тим більше симпатичного? Зовсім навпаки.

Малороссия — страна поэтическая и оригинальная в высшей степени, — писал Белінський в 1840 році. — Малороссияне одарены неподражаемым юмором: в жизни их простого народа так много человеческого и благородного. Тут имеют место все чувства, которые высока натура человеческая... («Соч.», т. 5, стор. 303).

Розглядаючи «Слово о Полку Ігореві», особливо ставище в ньому жінки, Белінський говорить:

Все это, повторяем, отзывается южною Русью, где и теперь еще так много человеческого и благородного в семейном быту, где отношение полов основано на любви, а женщины пользуются правами своего пола; все это противоположно северной Руси, где семейные отношения грубы, женщина — род домашней скотины, а любовь совершенно постороннее дело при браках: сравните быт малороссийских мужиков с бытом мужиков русских, мещан, купцов и отчасти и других сословий, и вы убедитесь в справедливости нашего заключения о южном происхождении «Слова о Полку Игореве». («Соч.», т. 5, стор. 89).

Розглядаючи історичну поезію великоруську і лишившись нею невдоволеним з погляду історичної свідомості, Белінський пише з захопленням:

Не такова историческая поэзия Малороссии... Малороссия была органически-политическим телом, где всякая отдельная личность сознавала себя, жила и дышала в своей общественной стихии и потому знала хорошо дела своей родины, столь близкие ей сердцу и душе. Народная поэзия Малороссии была верным зеркалом ее исторической жизни. И как много поэзии в этой поэзии! («Соч.», т. 5, стор. 236).

Визнаючи в Україні симпатичну оригінальність змісту, Белінський визнає й оригінальність форми української мови:

Малороссийский язык действительно существовал во времена самостоятельности Малороссии и существует теперь — в памятниках народной поэзии тех славных времен. («Соч.», т. 5, стор. 303).

І при всьому тому Белінський ставиться негативно до спроб оригінальної української діяльності, навіть літературної. Ось низка його думок проти такої діяльності:

История Малороссии не принадлежит к истории всемирно-человеческой; круг ее тесен, политическое и государственное значение ее — тоже, что в искусстве гротеск. («Соч.», т. 5, стор. 236).

У малороссиян нет и не было своей литературы. Народная поэзия еще не составляет литературы. («Соч.», т. 5, стор. 303).

Что касается малороссиян, то смешно и думать, чтобы из их, впрочем прекрасной, народной поэзии могло теперь чтонибудь развиться: из нея не только не может ничего развиться, но и сама она остановилась еще со времен Петра Великого; двинуть ее возможно тогда только, когда лучшая, благороднейшая часть малороссийского народа оставит французскую кадрили и снова примется плясать трепака и гопака, фрак и шортук переменит на жупан и свитку, выбреет голову, отпустит оселедец... из состояния цивилизации, образованности и человечности, приобретением которых Малороссия обязана соединению с Россией, снова обратится к прежнему варварству и невежеству. Литературным языком малороссиян должен быть язык их образованного общества — язык русский. Если в Малороссии и может явиться великий поэт, то не иначе, как под условием, чтобы он был русским поэтом, сыном России, горячо принимающим к сердцу ее интересы, страдающим ее страданиями, радующимся ее радостью. Племя может иметь только народные песни, но не может иметь поэтов, а тем менее великих поэтов: великие поэты являются только у великих наций, что за нация без великого и самобытного политического значения? («Соч.», т. 5, стор. 64-65).

Не должно забывать, что Малороссия начала выходить из своего непосредственного состояния вместе с Великодержавой, со времен Петра Великого, что до сих пор какой-нибудь вельможный гетьман отличался от простого козака не идеями, не образованием, но старостью, опытностью, а иногда только богатым платьем, большими хорами и обильною трепозою. Язык был общий, потому что идеи последнего козака были в уровень с идеями пышного гетьмана. Но с Петра Великого, началось разделение сословий. Дворянство по ходу исторической необходимости, приняло русский язык и русско-европейские обычаи в

образе жизни. Язык самого народа начал портиться, и теперь чистый малороссийский язык находится преимущественно в одних книгах. Следовательно мы имеем полное право сказать, что теперь уже нет малороссийского языка, а есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское наречие, сибирское и другие, подобные им областные наречия.

Теперь очень легко решается и второй вопрос: должно ли и можно ли писать по-малороссийски? Обыкновенно пишут для публики, а под «публикою» разумеется клас общества, для которого чтение есть род постоянного занятия, есть некоторого рода необходимость. ...Поэзия есть идеализирование действительной жизни: чью же жизнь будеть идеализировать наши малороссийские поэты? — Высшего общества Малороссии? Но жизнь этого общества переросла малороссийский язык, оставшийся в устах одного простого народа, и это общество выражает свои чувства и понятия не на малороссийском, а на русском и даже французском языках. И какая разница в этом случае между наречием малороссийским и русским языком! Русский романист может вывести в своем романе людей всех сословий и каждого заставить говорить своим языком... а малороссийское наречие одно и тоже для всех сословий — крестьянское. Поэтому, наши малороссийские литераторы и поэты пишут повести всегда из простого быта и знакомят нас только с Марусями, Одарками, Прокипами, Кандзюбами, Стецьками и тому подобными особами... Мужичья жизнь сама по себе мало интересна для образованного человека: следственно, нужно много таланта, чтобы идеализировать ее до поэзии. Это дело какого нибудь Гоголя, который в малороссийском быте умел найти общее и человеческое, в простом быту умел подстеречь и уловить игранье солнечного луча поэзии; в ограниченном кругу умел подсмотреть разнообразие страстей, положений, характеров. Но это потому, что для творческого таланта Гоголя существуют не одни парубки и дивчата, не одни Афанасии Ивановичи с Пульхериями Ивановними, но и Тарас Бульба с своими могучими сынами; не одни малороссы, но и русские, и не одни русские, но человек и человечество. Гений есть полный властелин жизни и берет с нея полную дань, когда бы и где бы захотел. Какая глубокая мысль в том факте, что Гоголь страстно любя Малороссию, все таки стал писать по-русски, а не по-малорусски?

Гоголь не всем может быть примером. Тем не менее жалко видеть, когда и маленькое дарование попусту тратит свои силы, пиша по малороссийски для малороссийских крестьян... Хорроша литература, которая только и дышет, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума! («Соч.», т. 5, стор. 303-306).

Зацитувавши ці думки Белінського, Драгоманов писав:
«У виписаних словах містяться майже всі заперечення, які до цього часу робляться проти українських прагнень, на-

віть літературних. Не трудно побачити їх основи: на першому плані вузько державність місцевого московсько-петербурзького походження в берлінській, гегельянській формі. Згідно з цим поглядом не лише поза державою немає народу, але й тільки держава створює будь-яке інтелектуальне життя. Звідси між іншим, і культ Петра Великого, який є такий сильний у Белінського. По-друге в словах Белінського бачимо зневагу до маси дійсного народу, до мужиків. За таким вузько державним і аристократичним поглядом, зрозуміло, що коли в українців немає ні держави, ні аристократії, вони не мусять мати літератури. Проте — пише Драгоманов — з цих поглядів можна було б зробити й інший висновок: а саме, що „оригінальні” українці мусіли б прагнути до того, щоб створити свою державу і свою аристократію. Але цього висновку логіка не підказала письменникові-великоросові, а коли деякі українці стали, з огляду на аргументи, на зразок приведених з Белінського доходити до думки якщо не про свою державу і аристократів, то хоч про автономію, тоді вихідна точка перемінилася, і їх стали поборювати з точки зору „широти інтересів” і демократії, якій, мовляв, жодна автономія не цікава.

«В словах Белінського є помітною ще й третя основна риса заперечень проти українських прагнень: це незнання старого і нового життя українського народу. Так думка, що тільки Петро Великий вивів Росію з безпосередності і варварства є не зовсім вірна і відносно Московії, але вже зовсім невірна відносно України, яка сама дала діячів для реформи в Московії. Які широкі були початки культурного життя в Україні XVI-XVII вв., як вона безпосередньо зв'язувалася з Європою, це тепер і звичайний читач може побачити, наприклад, із розділу про українську літературу в новому виданні „Истории Славянских Литератур” Пипіна і Спасевича. Звідти ж можна переконатися і в хибності думки про те, що на Україні не було ніякої літератури, крім народніх пісень. І якщо на Україні XVI-XVII вв. було більше єдності в мові між вищими і нижчими класами, то не стільки тому, що в ній було одне спільне варварство, скільки тому, що тоді цивілізація і література були ближчі до народу за своєю мовою. За багатьма ознаками можна твердити, що „мужики” в Україні XVII ст. були менше варварами, ніж в часи Белінського, після того, як держава ро-

сійська відірвала від маси вищі класи і допомогла їм закріпити ті маси. А ця обставина надає зовсім іншого значення тому дійсному, але зовсім не розумному і найменш вірному фактові, що вищі класи на Україні відокремилися мовою. Нарешті, не слід забувати, що не вся Україна міститься в Росії, а що більше 3 000 000 українців живе в Австрії. Хоч це в часи Белінського випускати з уваги було більше до вибачення, ніж тепер, коли в Австрії, дякуючи більш вільним політичним формам, українці отримали свої школи, нижчі, середні і навіть свої катедри в університеті, що одразу ж відбилося на піднесенні самосвідомости і у „мужиків”.

«Тепер багато з того, про що сказано, чого не знав Белінський, є вже більш відоме, але не можна сказати, що його вірно розуміють, або навіть твердо пам'ятають публіцисти і публіка в Росії. Причина цього головним чином в тому, що керівникам громадської думки в Росії бракує не тільки знань, але, ще гірше, уваги до всього, що виходить за межі столичного і великоруського життя. Ця хвиля була сильною і в Белінського, і вона була причиною, чому така чутлива людина і такий палкий логік, навіть ставши цілком на ліберальний і навіть на соціалістичний ґрунт поглядів, перемінивши погляд на літературу для мужиків і про мужиків у Великоросії, лишився триматися старих бюрократичних і аристократичних поглядів на українську літературу і найбільш засліплено оцінив таке явище, як Шевченко і його київський гурток.»

Говорячи про брак знань і уваги до української проблеми з боку російських прогресистів і про владу над ними «старих бюрократичних і аристократичних поглядів», Драгоманов називає лише прояви хвороби великодержавного російського шовінізму і уникає її визначення. На думку Драгоманова, Белінський гостро осудив Шевченка тому, що був не добре поінформований про справу, в якій Шевченко був осуджений. Белінський вважав діячів українського руху «врагами всякого успеха» тому, що своїми вчинками «раздражают правительство, делают его подозрительным, готовим видеть бунт там, где ровно ничего нет, и вызывают меры крутые и гибельные для литературы и просвещения». На доказ цього Белінський згадує одну історію з тодішньої цензурної практики. Саме тоді вийшла книжка з української історії «Повесть об Украине» Куліша. На

думку Белінського в цій книжці була висловлена ідея, що Україна мусить або відірватися від Росії, або загинути. Цензура після цього випадку стала дуже строгою і почала забороняти французькі романи. За словами Белінського цензура уявила, що автор згаданої книжки з української історії «набрался хохлацкого патріотизма из французских романов». На думку Драгоманова Белінський помиляється, коли бачить в постаті Шевченка виключно українського сепаратиста. На думку Драгоманова головним змістом поем Шевченка є протест проти закріпачення селян і саме це викликало гнів імператора Миколи I. Таким чином через властиву для росіян неувважність і упередження до українського руху, Белінський не розпізнав у Шевченкові свого «однодумця» в боротьбі за свободу. Драгоманов з цього проводу пише: «Якби Белінський не ставився до „хохлів“, як до чогось чужого, що може тільки шкодити „його“ рідній літературі, дратуючи його уряд, він, з його тодішніми політичними поглядами, не так би поставився до Шевченка і його друзів, яких він називає в листі своєю просто „хохлацкими свиньями, годными только на сало“».

В цих словах дано дуже влучну характеристику всіх російських прогресистів з їх великодержавним шовінізмом, який засліплює їх і веде до зради ідеалів свободи на користь російського імперіялізму. «Ця риса — пише Драгоманов — складає характеристичну особливість майже всіх великоруських діячів, навіть найкращих.» (Драгоманов: «Собр. пол. соч.», т. 2, стор. 224).

Навіть такий російський політичний діяч, як Герцен, який назвав Шевченка «єдиним народнім поетом», якого не має російська література, виявив себе в українському питанні в негативному світлі. «Коли настав час — пише Драгоманов — згадати про Україну під час рішення важливого життєвого питання, Герцен забув про неї і навіть про те, що було надруковано в його ж «Колоколе»,⁸⁾ і, безумовно, приєднався до маніфесту польських революціонерів 1863 р., які заявили про бажання відновити Польщу в кордонах до першого розподілу 1773 р., тобто вчинити новий розподіл України.»⁹⁾ (Там таки, стор. 244).

Далі Драгоманов пише: «Цілком такий же промах незнання і неуваги, як у випадку з Герценом, виявив і Чернишевський, коли в статті «Национальная безтактность» докоряв галичан-русинів, чому вони не йдуть спільно з по-

льськими політиками проти австрійського уряду, тоді, як ці політики самі готові йти з ким завгодно, в тому числі і з австрійським урядом, тільки б їм було забезпечене панування над селянами і над русинами.» (Там же, стор. 244-245).

На початку 1861 року в Петербурзі почав виходити український журнал «Основа», в якому брали діяльну участь П. Куліш і Костомаров, друкувалися твори Шевченка і статті на теми українського життя і культури. Поява «Основи» викликала широкий відгук в російській журналістиці. «Русский Вестник» радив «Основі» брати приклад з галицького москвофільського «Слова»: «Писатели Червонной Руси стараются более о том, чтобы сблизить свое наречие с литературным, не следуя примеру наших украинских литераторов, которые передразнивают все стенки и тоны народного говора.» Автор цих слів, як і більшість тодішнього російського суспільства, переконаний, що тільки російська мова може бути літературною мовою і що завданням українських письменників є «наближати» українську мову до російської і писати російською мовою, що й робили галицькі москвофіли.

Слов'янофільський «День» зустрів появу «Основи» таким дотепним побажанням: «Ми щиро бажаємо повнішого процвітання „Основи” і повнішої без перешкоди свободи розвитку малоруської літератури, почасти саме для того, щоб наші гарячі малороси-літератори переконалися на досвіді самі, чи можливо створити окрему малоруську словесність в тому розумінні і в тих розмірах, як вони мають на думці.»

Така позиція російського та ще й слов'янофільського «Дня» у відношенні до української літератури викликала цікавий відгук популярної в ті часи російської письменниці Н. Соханської (Кохановської). В листі до редактора «Дня» Соханська писала: «Ви і „День” в становищі одвертої напריязні до представників малоруської народности, що заявила про своє існування... З вашого боку, з боку братерського всеслов'янського значення вашої газети, це така непередбаченість, така відсутність політичного такту... поставити проти себе всю „Основу”. „Основа” багато в чому має правди. Має вона правду саме в тому, у чому винна перед нею вся наша поточна література газет і журналів... На наших очах рідна слов'янська народність заявила про своє літературне існування і в якому органі слова нашого сус-

пільства зустріла вона співчуття і дружній привіт? Навіть у вашому — ні, а навпаки, слов'янофільський „День” з перших же чисел устрів у докори та „перекори”... Якби ви знали, з яким щирим жалем звертаю увагу на ці помилки нашого бурхливого дня — іменно бурхливого...»¹⁰⁾

В цьому листі Н. Соханська має на увазі полеміку «Дня» з «Основою». «День» помістив статтю Ламанського «Русский патріотизм», у якій заперечував право української літератури на самостійний розвиток і саму думку про українську літературу вважав нісенітницею («нелепостю»). «Основа» відповіла статтею П. Житецького під тією ж назвою — «Русский патріотизм», у якій Житецький писав: «Глибоко обурює душу цей легкодушний присуд, в котрому неповага до народу огидно сполучається з панським нерозумінням його сил, природности самостійного розвитку.»

Цілком вороже відношення зустріла «Основа» також з боку російських журналів «Русский Вестник» Каткова, «Московские Ведомости» і «Современная Летопись». Князь С. Урусов у листі до графа А. Толстого на початку 1861 року писав: «Малоросійський дух, хоч надто обережно і надто хитро, проявляється в народі й серед поміщиків диким почуттям відчуження до всього російського. Є особливий журнал, що виходить, здається в СПб, під назвою „Основа”, за яким треба сильно стежити.»¹¹⁾ В цей же час в анонімному листі до начальника «III Отделения» — тодішнього НКВД — хтось доносив: «Ваше сіятельство! З праху Шевченка зродилася ціла банда найзавзятіших сепаратистів і ненависників Росії: Тепер головне гніздо їх у Києві, але декотрі з них склали групу навколо „Основи”, де від кожної майже статті тхне революцією і відділенням Малоросії. Ці люди притягли до своєї партії у Києві і Петербурзі декілька визначних людей, хоч і засліплених. Вигадка цих революціонерів, тепер досить невинна, розраховує на занадто широкі наслідки, почавши з відокремлення мови, вона має за ціль відділення Малої Руси від Великої і федерацію з Польщею.»¹²⁾

Загальна атмосфера взаємного напруження в російсько-українських культурних взаєминах з появою «Основи» відмічена також секретарем пруського посольства в Петербурзі, який у своєму донесенні писав: «Малоруси в багатьох відношеннях, особливо в політичних, мають зовсім інші цілі, ніж великоруси, через те тут уже другий рік ви-

ходить журнал, що його засновано для висвітлення інтересів Малоросії, а саме стремлінь, які там панують.»¹³⁾

Гостра полеміка «Основи» проти російських журналів і висунення багатьох питань національно-культурного і соціального характеру на її сторінках стали в пригоді частині російської поступової інтелігенції, яка гуртувалася навколо журналів «Отечественные Записки» і «Современник». Виступи «Основи» зміцнювали сили російської опозиції проти уряду і реакційних сил, які його підтримували. Цим і пояснюється прихильне відношення «Отечественных Записок» і «Современника» до українського журналу «Основа». «Ми співчуваємо програмі журналу „Основа“... Бажаємо новому виданню успіху, якого він цілком заслуговує» — писали «Отечественные Записки». Так само прихильно зустрів «Основу» і журнал «Современник», який з нагоди виходу першого числа «Основи» писав: «Тепер вже ніхто з нас не може говорити про малоруську літературу без поваги і співчуття, якщо не хоче заслужити назви неучка („невежды“).»

«Основа» сподобалась «Современнику» саме за те, що «в ній видно мету, в ній видно прагнення роз'яснити живі питання» сучасності. Такий характер «Основи» відповідав «Современникові» в його опозиційному відношенні до царської системи і свавілля пануючої бюрократії над поневоленими народами. Крім того, полеміку між «Основою» і російськими великодержавними шовіністами і реакціонерами редактори «Современника», зокрема Чернишевський, використали в боротьбі проти своїх противників — російських слов'янофілів: Аксакова, Ламанського, Хомякова і Аскоченського. У статті «Народная безтолковость» Чернишевський демаскує справжню суть їх слов'янофільства: «...Толкуют они о любви нашей к славянским племенам. Но дело тут вовсе не в любви к ним, а в эгоистическом расчете подчинить нам их, — тут не желание добра им, а желание увеличить собственное могущество.»¹⁴⁾ І Чернишевський, як це видно з наведеного нами листа Н. Соханської до редактора «Дня», мав підстави до такої характеристики російських слов'янофілів, які в боротьбі проти української літератури виявили справжнє своє лице і суть свого слов'янолюб'я. Але це ще зовсім не означає, що Чернишевський був одностороннім і ідейним спільником українських діячів, які згуртувались навколо «Основи». Про це сам Чер-

нишевський висловився досить ясно. У статті «З приводу „Автобіографії“ Костомарова» Чернишевський писав: «Его идеал — федерация всех славянских племен — казался мне идеалом ошибочным, влечение к которому дает результаты, вредные для русских, вредные и для других славян. Потому я спорил против мысли о славянской федерации в той форме, в какой желал этой федерации Костомаров.»¹⁵⁾

Чернишевський в національному питанні був попередником російських соціал-демократів, більшовиків, зокрема Леніна. У своїх примітках до «Основания политической экономии Д. Ст. Милля» Чернишевський заперечував самостійне значення національної проблеми і в своїх міркуваннях на цю тему схилявся до класової точки погляду в дусі марксизму. У статті «Национальная безтактность» 1861 р. Чернишевський докоряв українцям у складі австрійської держави за те, що вони не йшли спільно з польськими політиками проти австрійського уряду, тоді, як ці політики, за слушним зауваженням Драгоманова, самі готові були йти з ким завгодно, в тому числі й з австрійським урядом, щоб забезпечити своє панування над західними українськими землями. Свої погляди на класову солідарність і наднаціональну єдність селян у боротьбі проти своїх і чужих панів Чернишевський намагався підперти авторитетом Шевченка і цим самим став предтечею сучасних фальсифікаторів українського поета в СРСР, які роблять Шевченка ідейним спільником Чернишевського і майже комуністом.

Добролюбов, так само як і Чернишевський, був далекий від визнання за українцями права на цілком самостійний національний розвиток і прагнув до затримання українців у складі Росії. «У нас немає розз'єднання з малоруським народом» — писав Добролюбов і переконував українців, що в національних і культурних утисках, яких зазнає український народ, винна лише «адміністративна частина російського суспільства і аж ніяк не народ».¹⁶⁾ Такими аргументами росіяни намагаються пригасити український визвольний рух на протязі всієї історії російсько-українських взаємин. Але вся історія цих взаємин свідчить про фальшивість таких аргументів. Не тільки адміністративна частина, але й все російське суспільство несло відповідальність за утиски української культури. Невід'ємною части-

ною російського суспільства є російська інтелігенція, яка також заперечувала право українського народу на самостійний національний і культурний розвиток і, навпаки, російський народ як такий ніколи не репрезентував російське суспільство і не брав у ньому ніякої участі.

Добролюбов теж належить до російського суспільства і його репрезентує. Які ж його погляди на українську літературу? Це питання є тим більш цікаве, що Добролюбов говорить не стільки іменем офіційного російського суспільства, а саме іменем російського народу і російської прогресивної опозиції до «адміністративної частини» російського суспільства.

Погляди Добролюбова мало чим відрізняються від поглядів всієї російської інтелігенції в її відношенні до української літератури. В рецензії на «Кобзар» Шевченка Добролюбов писав: «Його твори цікавлять нас цілком незалежно від старого спору про те, чи можлива малоросійська література.» Таке умивання рук і відмежування від «старого спору» про українську літературу не випадкове, бо Добролюбов стояв у цьому спорі цілком по боці російських великодержавних шовіністів. Він не уявляє собі, що, наприклад, «Онегин» Пушкіна або «Герой нашого времени» Лермонтова можуть бути і в українській мові. Думку ж про наукові і філософські статті в українській мові вважає за «великое заблуждение». «Но само собою разумеется — пишет Добролюбов — что никто не откажет малороссийскому, как и всякому другому, народу в праве и способности говорить своим языком о предметах своих нужд, стремлений и воспоминаний; никто не откажется признать народную поэзию Малороссии. И к этой то поэзии должны быть отнесены стихотворения Шевченка. У Шевченка мы находим все элементы украинской народной песни.»¹⁷⁾

З цього бачимо, що Добролюбов навіть такому поетові, як Шевченко відводить роль «народного співця», а не творця нової української літератури. Думку Добролюбова про те, що в неприхильному відношенні до української літератури і в її утисках винна тільки «адміністративна частина російського суспільства» заперечив Чернишевський, коли писав: «Ми, великороси, не можемо похвалитися, що завжди в своїх літературних відношеннях до малоросів були справедливі. Ще дуже недавно російська література дивилася на спроби надати малоруській мові літератур-

ного значення іноді з чванливою усмішкою, іноді й просто з ворожнечею.» Таке відношення Чернишевський уважає не тільки за несправедливе й негідне порядного суспільства, а й неможливе з огляду на швидкий розвиток української літератури. «Малоруська література досягла вже такого розвитку, що навіть могла б уже обійтися й без нашого великоруського одобрення... Коли в поляків з'явився Міцкевич, вони вже не потребували ласкавих відкликів яких-небудь французьких чи німецьких критиків: не визнавати польської літератури означало б тоді тільки вияв власного дикунства. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, малоруська література так само не потребує будь-чєї ласки. Та й крім Шевченка пишуть тепер малоруською мовою люди, що були б не останніми письменниками в літературі й багатшій від великоруської. Немає жодних підстав мати сумнів, що раніше чи пізніше появляться малоруською мовою всякі книжки, що пишуть їх тепер, наприклад, хоч би польською мовою: не самі вірші та повісті, а також наукові трактати на різні наукові теми.»¹⁸⁾

Чернишевський, як бачимо з наведених думок, є одним з небагатьох росіян, який визнавав природне право української літератури на її повний і всебічний розвиток. Він приділяв їй рівноправне місце серед інших слов'янських літератур, в тому числі й російської. Для Чернишевського українська література була не лише літературою для селян. В літературному відродженні він бачив відродження української нації. «Важніше всього є те — писав Чернишевський — що сама малоруська нація пробуджується.»¹⁹⁾

Пробудження української нації, яке виявилось насамперед у відродженні нової української літератури, змушувало частину російської інтелігенції шукати розв'язки протиріччя співіснування двох культур в одній державі на іншому шляху, ніж той, на якому стояли одверті російські шовіністи й великодержавні погромники. У відмінність від погромників, представники цього напрямку шукали погодження розвитку української культури з великодержавною єдністю Росії в компромісовій формулі «єдності в різноманітності», звичайно, з умовою збереження гегемонного становища російської культури. Українській культурі відводилася в цій концепції роля провінційної культури для домашнього вжитку українського простого люду і резервного джерела для

зросту й розвитку панівної російської культури. Теоретичне обґрунтування цієї концепції знаходимо у Пипіна.

В «Історії слов'янських літератур» 1879 р. Пипін писав: «Новіший розвиток южноруської літератури, яка знайшла багатьох своїх надхненних діячів, підніс і у нас спірне національне питання. Спір виник про ступінь окремішності українського племені і мови від пануючого великоруського, про право малоруської літератури на існування, і набрав особливо гострої форми в останнє десятиріччя: коли одні стояли за цілковиту повноправність южноруської літератури, інші заперечували її з крайньою нетерпимістю. Літературному питанню було наразі надане політичне забарвлення, і обставини вже не раз переривали, як і тепер, спокійне літературне і наукове вивчення предмету. Українське плем'я „прагне знайти вислів своїх племінних особливостей. Це явище зустріла великоруська сторона неприхильно в адміністрації і багатьма навіть в літературі, викликаючи побоювання, як перед розз'єднанням національних сил, що випливає з особистої сваволі одного гуртка, неблагодарозумного або навіть неблагонадійного”. Інші думають, що розвиток української літератури „не лише не являє ніякої небезпеки, але навпаки шукає лише більш широкого розвитку національних сил.”»²⁰⁾ Цю останню точку погляду заступав і Пипін. «Ми не раз пояснювали, що ...розвиток місцевих елементів не тільки не послаблює цілу народність [російську], але посилює її, розкриває багатства її внутрішнього змісту, даючи вихід різноманітності її відтінків, сприяючи проявам народньої і особистої обдарованості, поширюючи об'єм літератури, збагачуючи мову. Відноситься вогорже до цих місцевих елементів означає применшувати внутрішню гідність самої пануючої народності, її перевага не зменшиться від їх розвитку, а навпаки, її власний зміст збагатиться вільною діяльністю її галузей.»

«Так чи інакше, за малоросами є багато віків історичного існування, на протязі яких ця народність визначилася: виносила на своїх плечах тяжкий захист руського і православного елементу від чужоплемінного і чужовіруючого гніту; на протязі віків виробила особливі побутові риси; створила багату народню поезію, яка належить до кращих творів цілого руського національного генія; в тяжкі часи боротьби заснувала першу православну руську школу, яка послужила освітньому оновленню самої Москви; поставила

ретьєльних помічників Петровської реформи, низкою визначних письменників брала участь в розвитковій російської літератури; ще в XVII ст. виявила спроби самостійної літературної діяльності, яка стала особливо розвиватися з кінця XVIII ст. і в епоху Пушкіна і рядом з ним, це малоруське середовище виховало великого письменника в особі Гоголя і внесло в російську літературу, хоч і стихійним, але тим більш могутнім чином, свіжі життєтворчі елементи поезії і суспільного почуття. Цей історичний наслідок сам собою вказує, які багаті здібності розумової, моральної і поетичної творчості заховані у вільному розвитку народніх сил і як при всьому видимому розрізненні особливостей, які історично склалися, їх остаточне діяння йде на користь національного цілого. Якщо так було на протязі минулої історії, природно думати що і надалі розвиток виявиться в тих чи інших нам невідомих формах...» «Стиснення життєвих проявів окремих галузей племені є противним історичному досвіді і шкідливим для національного організму. Дійсна могутність національного організму криється не в примусовому об'єднанні особливостей, а в широкому розвитку громадських сил, який, при таких велетенських розмірах народу і території, з konieczности приймає місцеві відтінки, але потім об'єднуються всі на більш широких основах цілого національного життя.» ²¹⁾

На думку Пипіна страх перед українським сепаратизмом і тривога піднята деякими російськими публіцистами не завжди виправдовуються добрими намірами. Вороги українського культурного розвитку стоять на фальшивому розумінні національної єдності Росії, яке збігається з бюрократичним прагненням до одноформенности. При цьому Пипін відзначає протиріччя у поглядах ворогів українського культурного розвитку: вони переконують, що українці і великороси належать до одного народу і становлять етнічну і духовну єдність руського народу і в той же час вони ведуть боротьбу з культурним розвитком українського народу. «Дивне уявлення про єдність, коли для її підтримки потрібна бюрократична охорона.» ²²⁾

Пипін закликав ворогів української культури «визнати старі і нові історичні заслуги» українців у розвитковій російської культури. «Українська стихія увійшла могутньою течією в російську літературу.» «Однієї цієї участі української стихії в розвитковій загальноросійського розумового

життя і поезії було б уже досить, щоб викликати інтерес до вивчення української народності, щоб бажати успіху пробудженню її самосвідомости.»²³⁾

Погляди Пипіна на російсько-українські взаємини, як бачимо з наведених його думок, ґрунтуються на уяві споріднености двох племен одного «російського народу» і на визнанні гегемонного становища російської культури, для якої українська культура призначена бути тільки живлячим джерелом, а не рівнорядною культурою рівноправного народу. У спорі з українським істориком О. Огоновським, Пипін заперечував погляд, що є всі умови для утворення самостійної української літератури. На думку Пипіна для самостійного розвитку української літератури їй бракує державности, яка робить мову народу загальним органом його життя, мовою громадського побуту, адміністрації, освіти і т. д. А тому, мовляв, українська література приречена бути лише у вузьких межах селянського побуту і не повинна прагнути зайняти рівнорядне місце з пануючою російською літературою.²⁴⁾ Такому поглядові в ті часи не має чого дивуватися, бо відомо, що його дотримувалися навіть деякі тогочасні українські письменники, зокрема Костомаров. Але визнання прав на існування української літератури і в таких межах, а також погляд на національну своєрідність українського народу і його культуру та їх величезну роль в розвитку російської культури було на той час прогресивним явищем і більше відповідало позитивному налагодженню російсько-українських взаємин і розвитку української культури. Насамперед Пипін багато прислужився своїми працями для ознайомлення російського суспільства з українським духовним життям, і дав багато для зрозуміння правдивого взаємовідношення двох культур.

Погляди Пипіна і Дашкевича не багато здобули собі прихильників у російському суспільстві. Страх перед розвитком української культури, в якій виявлялася культурна і духовна відмінність і відокремленість України від Росії, гасив «українофільські» симпатії серед російських великодержавних патріотів і перетворював ті симпатії в недовір'я і негачію українського культурного руху, як ворожої сили, що загрожує єдності й величі російської імперії. Відомий російський історик літератури Н. Петров, видаючи свої «Очерки истории украинской литературы XIX века» (1884 р.), мусів був відзначити: «Украинская литература до сих пор

не получила права гражданства в нашем отечестве и периодически подвергалась враждебным нападкам со стороны известных партий и даже правительственным запрещениям.»²⁵⁾ А. Пипін також відзначав, що вороже відношення до української літератури «дає мало потішаючі свідоцтва про становище російської суспільности».²⁶⁾ Н. Дашкевич занотував, як незаперечний факт, що «в кінці 30-х років деякі з російських літераторів почали одверто підносити голос проти прагнення створити українську літературу».²⁷⁾ При цьому Дашкевич згадує статтю П. Куліша «Об отношении малорусской словесности к общерусской», у якій він писав, що серед російських письменників «є такі, які думають грати роль російських патріотів, понижуючи одне плем'я перед іншим». «Українська література — відзначає Дашкевич — була вільна від неприязні до великоросів, не шукала першости і не проповідувала ворожнечі.» А тому розвиток української літератури, в якій «знаходить повний і оригінальний художній вислів обдарована народня індивідуальність», узгіднюється з інтересами цілої російської літератури, при умові «єдності в різноманітності».²⁸⁾ Російське суспільство дотримувалося іншого погляду. Цей погляд висловив А. Мілюков словами: «Росія одна — і в ній може бути тільки одна літературна мова, одна російська наука, і одна російська література.»²⁹⁾

Якими мотивами керувалася російська інтелігенція, виступаючи проти українського культурного руху? Про це писала А. Єфіменко у статті «З приводу українофільства» («Неделя», 1881, ч. 25, передрук: А. Єфіменко — «Южная Русь», т. 2-й). «Крайності сходяться — писала А. Єфіменко, маючи на увазі журнали „Киевлянин“ і „Русское Богатство“, які виступили проти т. зв. „українофільства“. В „Киевлянин“ якийсь п. Іванов погрожував українофільству „решительним і упорним боем“, аж доки воно не буде зтерте з лиця землі. Цей україножер, який уже раніше виступив в „Русском Вестнике“ 1863 року з подібними ж погрозами, міркує собі так — пише Єфіменко: „Прогрес людства полягає в тому, що кожна з політичних одиниць (себто держава) по можливості більше притягає до себе елементів і по можливості міцніше зливає їх, асимілює, об'єднує. Що сильнішою є держава, тим більше вона здатна виконувати різні великі завдання, які призначає їй доля, провидіння, історія. Ради цього об'єднання кожна окрема частина вся-

кого політичного суспільства мусить жертвувати своїми особливостями для зміцнення сили і могутності держави... Російська держава, перед якою велике історичне призначення — яке вказує їй вже самий її розмір, більше ніж будь-яка інша зобов'язана дбати про посилення своєї внутрішньої міцї і цілості, яка одна гарантує можливості виконавця цих великих призначень. Тому все, що в середині іде проти течії об'єднання, треба розглядати, як прямо шкідливе і гальмуюче прогресивний рух держави, а разом з нею і людства, в долї якого суджено відіграти цій державі свою майбутню велику роль. Українфільство є рухом національним, себто рухом, який скерований проти прагнень державного механізму до якнайбільшого зміцнення, — отже воно шкідливе. Так міркує філософ „Киевлянина” — зауважує Єфіменко (стор. 287).

«Русское Богатство» в особі п. Алексеева з свого боку обґрунтовує шкідливість українофільства такими аргументами: «Прогрес неминує веде людство до об'єднання, до злиття в одне ціле, до знищення національних різниць. Це — процес зовнішньої історичної необхідності: але він має за собою і моральне виправдання. Знищення національних різниць є бажаним, бо, чим більші різниці між групами людства, тим більш можливі між ними ворожнеча і розбіжності. Взаємне нерозуміння, що випливає з різниць в побуті і звичаях, веде до ворожнечі і війни. Єдність інтересів, цілей, прагнень, звичок і поглядів — краща гарантія мирних стосунків між людьми.»

«Теоретичні висновки обох авторів — „правого” і „лівого” однакові — писала Єфіменко. — Українофільство треба знищити як заваду до об'єднання й прогресу. Мовляв, треба в першу чергу задовольнити „загальнолюдські вимоги” і насамперед „вимоги шлунка”. Алексеев пише, між іншим, далі таке: „Ми идем по лужам крови, разрывая безчисленные пута, стремясь к идеалу, который светит нам из далекого будущего, — где нам заботится о языке”».

Як бачимо, дореволюційна російська аргументація боротьби з «українофільством» нічим не відрізняється від сучасної більшовицької аргументації боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». В боротьбі з українським визвольним рухом усі російські політичні течії справді сходяться.

А. Єфіменко у свій час писала: «Чи не бачать читачі чогось неприродного і обурюючого для внутрішнього по-

чуття в самому способі думання, з якого виводяться подібні формули з їх наслідками? „Устранись или устраню” — ревуть з одного боку; „Не угодно ли вам положить вашу психологию под колесницу человеческого прогресса?” — пропонують з другого. Але панове ревнителі людського прогресу, вдумайтесь, будь ласка, хоч трохи в те, що означає проїхати по душах мільйонів... Чи можна забувати про те, що воно [українофільство] завжди було протестом життя проти зайвої державної регламентації, протестом місцевої і обласної самобутності проти мертвотної і нівелюючої централізації? В цьому розумінні воно стоїть в ряді або, точніше, на чолі тих культурних рухів, які час від часу появлялися в різних російських областях і районах... Український рух, безперечно, найінтенсивніший з цих культурних рухів.»³⁰⁾

Великодержавно-російський кут погляду на українське питання багатьох російських вчених і діячів культури робив їх ідейними союзниками царського уряду в боротьбі з українським культурним рухом. Особливо яскраво це виявилось на XI археологічному з'їзді у Києві 1899 року. На цей з'їзд були запрошені представники науки всіх слов'янських народів і багато з них прибули з своїми рефератами. Голова Товариства ім. Шевченка у Львові проф. Грушевський також звернувся до київського комітету підготовки з'їзду з запитанням від імени членів українського товариства, чи можуть вони взяти участь у з'їзді своїми рефератами, написаними українською мовою. Київський комітет звернувся з цим питанням до Імператорского Московского Археологического Общества і дістав звідти позитивну відповідь. Але російська патріотична преса взяла це рішення на глум і з обуренням писала, що археологи, чого доброго, почнуть на своєму з'їзді танцювати українського гопака. «Що діється в ученому товаристві! Бідна наука!».³¹⁾

Представники російської науки з Київського університету теж задумалися над питанням: чи можуть вони дозволити читання доповідей галицьких учених українською мовою в залі Київського університету? І, як повідомили газети, «представители университета св. Владимира, профессор по кафедре славянских наречий г. Флоринский, и ректор университета г. Фортинский, высказались против решения Археологического Общества. И г. Флоринский, и г. Фортинский утверждали, что чтение докладов на га-

лицко-українском языке, называемом ими „жаргоном”, будто б, „противоречит здравому смыслу” („учено-деликатное отношение к решению почтенного Императорского Московского Археологического Общества!” — замечали газети), и они восстали против подобной „затеи украинофилов”.» «Не вдовольняючися власним протестом — інформує далі „Вестник Европы” — вони, як повідомили газети, звернулися за підтримкою до вищої адміністративної влади.» В наслідок цього доповіді галицьких вчених не були прочитані, хоч за свідомством гр. Уварової в заключному слові з’їзду, реферати українських вчених числом 23, були різноманітні й торкалися питань «однаково цікавих нашим сусідам, як і нам особисто... Судячи з газетних відчитів — реферував „Вестник Европы” — цей епізод зробив дуже неприємне враження. Два професори Київського університету висловилися проти допущення на з’їзді української мови... Але в той же час — пише очевидець — з’їзд мимоволі мусів був слухати той же самий малоруський язык у вигляді цитат і текстів з давніх документів, — бо без цього навіть не можна було обійтися в доповідях, наприклад, „О росте и падении дома Вишневецких” і под. Той же малоруський говір чувся іноді біля дверей аудиторій, на сходах, а іноді просякав і в саму актову залю університету — бо не можна було затиснути людям мову наглухо і в приватній розмові! З малоруської сцени її чути постійно, зустрічає ще більше співчуття і користується офіційним дозволом. Значить, тільки одна спокійна, безпристрастна наука зазнала утисків за малоруський язык... При всіх братерських почуваннях до слов’янства, які нас охоплюють, ми нічого не зробили для цієї літератури, все частіше знаходимо для неї тільки слова тенденційного осудження і на підставах „науки” закрили перед нею двері вченого з’їзду, де були навіть представники мадярів (не дуже великих прихильників слов’янства). Думаємо, що справжня наука мусіла б навчити не такого відношення до слов’янських братів, особливо до найближчих соплеменників. Нарешті, вказівка на „затії українофілів” подобала б не людям науки, а хіба тільки спеціальному поліційному відомству, коли б останньому було дане подібне доручення.» ³²⁾

Такий об’єктивний і щирий відгук «Вестника Европы» можна пояснити хіба тим, що в ньому співробітничали й українці, такі як Драгоманов. За змістом і стилем цього

відгуку відчувається рука українця. Але цей епізод з недопущенням українських доповідей на археологічному з'їзді у Києві виявився у такій гострій і неприємній формі, що на нього відгукнулася і «Русская Мысль» у замітці «Несколько слов по поводу XI археологического Съезда в Киеве». Тут, між іншим, читаємо: «Некоторые „ученые“ захотели лишить одну из славянских народностей того права, которое было предоставлено всем другим — права читать доклады на своем родном языке. Неожиданной опале подверглись галичане... Представители чистой науки... чувствуя себя не очень ловко и устойчиво на ученой почве... перешли к борьбе совсем особого рода, более соответствовавшей их способностям и силам. Заблуждали газетные помойные ямы, полились потоки клеветы и инсинуаций, полуприкрытых угроз, намеков на то, чего не ведает никто... Конечно, эта борьба и ее результаты не могли не отразиться на судьбе съезда. Все время в воздухе чувствовалось что-то тяжелое, удушливое. Многие уклонились от участия в занятиях съезда совсем, другие участвовали только формально.»³³⁾

Свою позицію непримиренного ворога української мови і літератури проф. Флоринський намагався обґрунтувати в низці статей напередодні і після археологічного з'їзду. У своєму «Критико-библиографическом обзоре новейших трудов и изданий по славяноведению»³⁴⁾ 1898 року Флоринський в дуже поверховній формі висловив свої негативні погляди на українську літературну мову. З українського боку Флоринському відповів В. Науменко статтею в «Киевской Старине» під назвою «Книжная речь у малороссов и русинов».³⁵⁾ А пізніше також статтею «Ревнители русского языка в Галиции».³⁶⁾ Згадані статті Науменка викликали цілу низку статей в газеті «Киевлянин», у яких галичанам пропоновано російську мову і літературу як свою, рідну, замість української, мовляв, штучно створеної. У відповідь на виступ «Киевлянина» Науменко помістив у «Киевской Старине» 1899 р., ч. 8 статтю «Подведем итоги». Інцидент з недопущенням рефератів галицьких учених на XI археологічному з'їзді дав привід Флоринському для нового виступу з низкою статей в «Киевлянині» під назвою «Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках усвоить ему роль органа науки и высшей образованости».³⁷⁾ У цих статтях Т. Флоринський до-

водить існування єдиної російської нації у складі великоросів, українців і білорусів. Мовою цієї російської нації, є, мовляв, російська мова, яка складається з наріч і з літературної російської мови, яка створена на основі великоруського, малоруського і білоруського наріччя. А тому немає потреби творити окрему українську літературну мову. Галичанам з цих же причин також треба прийняти російську літературну мову. З цих позицій проф. Флоринський вважав за потрібне протестувати проти наміру вжити українську мову як мову також і науки на XI археологічному з'їзді. При цьому Флоринський замість доводити свої погляди методом наукового спору, вдався до методи доносу на «затії українофілів» і поліційної боротьби з своїми противниками.

У своїй статті «Решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи»³⁸⁾ Науменко не без іронії пише, що він відмовляється обговорювати ці останні методи боротьби з українською наукою, до яких вдався проф. Флоринський під час XI археологічного з'їзду у Києві, тим паче, що «з приводу цього цілком одверто і певно висловились уже такі авторитетні журнали, як «Вестник Европы» і «Русская Мысль». Замість цього Науменко викликає проф. Флоринського на чесний науковий спір. Він виступає проти нього з аналогією: слов'янські народи теж складають «одну сім'ю», але чи означає це існування однієї «слов'янської нації»? Як немає всеслов'янської мови, хоч і є слов'янські народи, які складають «одну сім'ю», так і поняття «общерусского літературного языка» є лише бажаною абстракцією, а не реальним фактом. Після цього Науменко ставить перед проф. Флоринським конкретне питання: які ж елементи українського наріччя увійшли в російську літературну мову? Ми ствердимо — пише далі Науменко — що все характерне в українській фонетиці, морфології і лексиці є відсутнє у книжній російській мові — і додамо навіть, що це сталося з безсумнівною користю для російської літературної мови. Що ж торкається участі талановитих письменників з малоросів в російській літературі, то факт цей, як добре мусить знати проф. Флоринський, нічого спільного не має зі створенням книжної мови: адже всі ці особи проходили державну школу, в якій вивчали загальнодержавну мову, при чому ця школа прагнула всіма засобами знищити в їх вимові місцеві риси української

мови; і ось, будиши від природи талановитими і з запасом російської книжної мови, вони пішли далі по шляху творчості літературної, навіть на свої рідні теми, але виключно на мові не своїй, а загальнодержавній.³⁹⁾

Але проф. Флоринський зацікавлений не в науковій істині, а в єдності і неподільності Російської імперії і російської культури, до яких він зачисляє і Україну, і тому він творить свою фальшиву теорію «общерусского языка» і «общерусской культуры». На службу цієї великодержавної імперської ідеї він ставить і свою «науку», дарма що така наука освячує і стимулює культурне народовбивство, веде до боротьби з українською культурою. Йому байдуже, що цілий народ приречений політикою русифікації на культурне і моральне виродження, він навіть допомагає поліції боротися з українським культурним рухом, бо це ж «сепаратизм» і шкодує тільки, що поліція не може навести російського порядку і в Галичині, щоб приборкати там прихильників самостійного і нічим не обмеженого розвитку української літератури й науки. Він просто проливає сльози над тим, що «поборники этой литературы [в Галичині] стремятся сделать малорусский язык языком преподавательским не только в низшей, но даже в средней и высшей школах, собирается деньги и предпринимаются другие хлопоты для основания малорусского университета, в котором науки должны преподаваться на этом языке; еще энергичнее ведутся приготовления по открытию украинско-русской академии наук, на малорусском языке пишутся и издаются сочинения по истории и этнографии, медицине, математике, естествознанию и другим наукам; развивается и малорусская публицистика и т. д.» Ось що турбує і що непокоїть проф. Флоринського. При цьому він висловлює «душевную горечь и обиду» на проф. Львівського університету М. Грушевського, який своїм високим авторитетом підтримує всі ці прагнення до розвитку української культури. Усім цим, як зауважує Науменко, проф. Флоринський зовсім збивається з наукової мови академічного спору і своїми статтями не вияснює справу, а лише загострює російсько-українські культурні взаємини.

Серед визначних імен представників російської політичної думки і діячів російської культури найвизначніше місце в боротьбі з вільним розвитком української культури і з українським рухом зайняв П. Струве. Цей російський

ліберал на сторінках ж. «Русская Мысль» одверто пропагував нівеляцію народів Росії в російській культурі і перетворення імперії в суцільну національно-руську державу. Опонентом П. Струве від імени «іногородців» виступив В. Жаботинський, який поставив питання: «Куди ведуть шляхи розвитку Росії — до національної держави чи до „держави національностей”?» На цих сторінках — писав Жаботинський — П. Б. Струве не раз висловлював, що вважає Росію державою національно-руською. З таким поглядом не можна погодитися. Жаботинський висловив різко протилежну точку погляду: «Належу до тих, які не закривають очей на статистику і пам'ятають, що народність, мова якої називається руською, складає, за безперечно перебільшеними даними перепису 1897 року, всього 43 відсотки населення імперії. Це багато, але цього не досить для того, щоб останні „іногородці” добровільно згодились на роллю безплатного додатку до великоруської народности. Відносячись з найглибшою пошаною до цієї народности і до її могутньої культури, бажаючи з нею жити і далі в тісній близькості духовного обміну, вони, проте, вважають, що природною вітчизною цієї культури є межі етнографічної Великоросії, і якщо тепер є інакше, то причина, головним чином, у віковому насильстві і безправстві. Ми, „іногородці”, передбачаємо тільки одну з двох можливостей: або в Росії ніколи не буде свободи і права, або кожен із нас свідомо використає свободу і право перш за все для розвитку своєї самобутньої національної особистости і для емансипації від чужої культури. Або Росія піде шляхом національної децентралізації, або в ній немислима буде ні одна з основ демократії, починаючи з загального виборчого права. Для Росії прогрес і держава національностей — синоніми, і всяка спроба перескочити через цю істину, ствердити в державі сталий порядок всупереч волі і свідомості трьох п'ятих населення, скінчиться крахом.»⁴⁰⁾

В цьому ж числі ж «Русская Мысль» Жаботинському відповів П. Струве полемічною заміткою: «Что же такое Россия?». Своє заперечення П. Струве будує на твердженні про існування «руської нації» і «руської культури» понад націями і культурами «великоруською», «українською» і «білоруською». Не важко помітити, що П. Струве плутає і зміщує поняття загальноросійської імперської державної функції великоруської культури з поняттям національної

культури взагалі. Від того, що культура поширює свій вплив і виконує державну об'єднуючу функцію, вона не стає наднаціональною, «общеруською». Але П. Струве конструє таку наднаціональну «руську культуру», яка нібито не є ні великоруською, ні українською, ні білоруською. Сам Струве розкриває зв'язок своєї теорії наднаціональної «руської» культури з великодержавною імперською ідеологією, коли пише: «Руська культура, безперечно, нерозривно пов'язана з державою і її історією», забуваючи при цьому сказати, що і ця держава є державою великоросів і створена у згоді з національними великоруськими культурно-історичними традиціями. Великоруська або руська культура і наука є на службі російської імперії, тоді як українська культура і наука є її запереченням. І тому національний інстинкт великороса П. Струве так гостро реагує на спроби поставити національні культури народів Росії в один рівноправний ряд з усуненням гегемонного становища великоруської культури, підтримуваного поліційними силами московської держави.

«Треба ж вдуматися — пише Струве — що означає ця улюблена постава „великоруської“ культури в один ряд з „малоруською“ і „білоруською“. Це означає, що рядом з руською культурою на всьому, так би мовити, обширі культурної творчості мусять бути створені паралельні культури — „малоруські“ і „білоруські“. Адже тут мова йде не просто про навчання в початковій школі на місцевій мові; перед нами не більше, не менше як величезний воістину титанічний задум роздвоєння і розтроєння руської культури на всьому її протязі — від букваря до „загальної патології“ і „кристалографії“, від народньої пісні до перекладів із Овідія, Гете, Верлена або Верхарна. Це значить, що „малоруська“ або „білоруська“ нації стануть в таке ж відношення до „великоруської“, в якому чехи стоять до німців або австрійські „українці“ до поляків.»⁴¹⁾

Ось чого боїться П. Струве! «Роздвоєння» і «розтроєння» «руської культури» приведе до роздвоєння і розтроєння імперії. Але ж тоді розвіється разом з порохом імперії і «велич» і слава великого «руського» народу і великої «руської культури». І тому в ім'я російської імперії і її культури треба душити національні культури поневолених народів. Такою є логіка одного з найтиповіших носіїв руської культури. На цьому прикладі бачимо як ідеологія

великодержавного російського шовінізму творить собі теорії і «наукові її докази» всупереч фактам і висновкам з них дійсної науки.

З критикою позицій, зайнятих П. Струве в питанні української культури виступив також український автор, який сховався за псевдонімом Українець. У статті «К вопросу о самостоятельной украинской культуре»⁴²⁾ Українець перш за все відзначає, що «основна риса, яка характеризує відношення руського суспільства до українства, це різко виявлений егоїзм». «В Росії... не вдовольняються лише ідейною боротьбою з українством, яка українцям зовсім не страшна і навіть бажана. Полеміка проти українства, головним чином, зводиться до кивків у бік начальства, чому воно не діє. Про ці методи боротьби краще всього можна судити по тій агітації проти українства, яка систематично ведеться в „Киевлянине” і спорадично в „Новом Времени” і „Московских Ведомостях”... Прагнення певних кіл українського народу відродити свою культуру розглядається як небезпека для Росії і народу великоруського... В поясненнях міністра внутрішніх справ, які представлені сенатові в справі про закриття українських просвітніх товариств, навіть прямо сказано, що не в інтересах Росії допускати розвиток української культури... Цей натиск з боку реакційних сил на культурні потреби українського народу не зустрічає спротиву в руському прогресивному суспільстві і пресі... Тепер, нарешті, до голосів проти українства з прогресивного табору приєднався і ваш — пише Українець на адресу П. Струве — ...Ви стаєте на позиції вузьких егоїстичних інтересів того соціального прошарку, до якого належите, себто руської інтелігенції, і з тих позицій перерішуете питання про шляхи культурного розвитку народньої маси, яка складається з двох десятків мільйонів людей... Ви пишете: „Гегемонія руської культури в Росії є плід всього історичного розвитку і факт цілковито природний”. Ці погляди склалися у вас під впливом офіційної руської історичної науки. Як відомо, з погляду офіційної науки історична місія України є в тому, щоб послужити возвеличужанню Великоїросії, а українські народні маси розглядаються як матеріал для впливу великоруської культури...

«У вас викликає жах думка про те, що „малоруська” і „білоруська” нація стануть в таке ж відношення до „великоруської”, в якому є чехи до німців, або австрійські

„українці” до поляків. Ця думка викликає у вас навіть оклик: „Але ж це означає, що 'малоруська' культура буде навмисне створювана”... Дозвольте у відповідь на це зауважити, що... „руська” культура теж „творилася навмисне”, при тому під сильним впливом руського самодержавного і бюрократичного уряду. Ви самі з усіма вашими гарними і поганими сторонами є кращим доказом цього. Хіба не являє собою аномальний прояв „навмисне створеної” руської культури та обставина, що ви, один з найбільш видатних сучасних руських публіцистів, який має, на моє глибоке переконання, найбільші заслуги в руському визвольному русі, не має жодної уяви про культурні потреби одного з племен, яке складає майже третину всього населення Росії, і вважаєте можливим зовсім ігнорувати їх? В протилежність культурі „руській”, українська культура „навмисне твориться” не для воєнних і бюрократичних потреб держави, а для найбільш насущних потреб широких народніх мас. Вона створюється спираючися лише на демократичні сили і підтримується тільки ними... Я зовсім не можу пояснити, як при тих жахливих обставинах, у яких існувала українська література, Україна могла висунути протягом XIX століття більш восьмидесяти ліриків, повістярів і драматургів... Свою школу Україна втратила більше як сто років тому, література її довгий час була під забороною, але це не привело її до культурної єдності з Великоросією. Хіба не дивно, що саме у відповідь на указ 1876 року, який забороняв українську літературу, почала розвиватися публіцистична і наукова література на українській мові, хоч вона й змушена була вести нелегальне існування і користатися закордонними друкарнями? Лишається признати, що народові українському властива особлива воля, або якась містична сила, яка побуджує його обороняти свою самобутню національну індивідуальність.»

У відповідь на цю статтю Українця, П. Струве відгукнувся статтею «Общерусская культура и украинский партикуляризм» в ж. «Русская Мысль», 1912, ч. 1, стор. 65-86.

Засліпленість П. Струве великодержавним російським шовінізмом, справді, досягає того ступеня, де кінчається всяка логіка і починається «патологія». Для П. Струве української культури «не було, немає і бути не може». На його думку «її можна тільки навмисне створити». Її ще немає. «Над цим можна шкодувати, цьому можна радіти,

але у всякому разі це є факт». Встановивши такий «факт», П. Струве з переможною патетикою вигукує: «Де є в Росії культури, які можуть протиставитись руській культурі, як об'єктивно рівноцінні сили і, головне, як такі сили, які змогли б іти вперед, не опираючись на руську культуру і тим самим не підкоряючись... її гегемонії?»⁴³⁾

Тут висловлено типовий російський погляд на взаємини національних культур поневолених народів з російською культурою. Єдиною умовою цих «взаємин» має бути «гегемонія» російської культури, підтримувана російськими багнетами. Виявляється, що в російській імперії, де «не було, немає і бути не може» жодних інших культур крім руської, потрібна саме така «гегемонія». А щоб було ясно, П. Струве заявляє: «Між тим розумінням руського культурного національного розвитку, якого дотримуюсь я, і українським рухом, виразницею якого є між іншим „Украинская Жизнь“, ніякого ідейного компромісу бути не може...»⁴⁴⁾ «Руська прогресивна суспільна думка мусить енергійно, без всяких вагань і пом'якшень, вступити в ідейну боротьбу з „українством“, як з тенденцією послабити і почасти навіть усунути велике надбання нашої історії — общеруську культуру.»⁴⁵⁾

Боротьба з «українством», проголошена тут П. Струве, як це ми бачили в попередньому розділі, не обмежувалася «ідейною боротьбою». Ця остання в свою чергу була ідейною підтримкою і моральним виправданням поліційної боротьби з українською культурою методами заборон і розгромів культурних осередків і переслідуванням діячів української культури. Сам Струве давав гасло для таких заборон і розгрому української культури, обґрунтовуючи свої тези єдиної руської культури і вказуючи на шкоду від розвитку української культури для російської держави.

З цього приводу в ж. «Украинская Жизнь» було відзначено, що уряд так далеко пішов у репресіях проти українського руху тому, що знаходив підтримку у «прямому співчутті руського суспільства» протиукраїнським урядовим розпорядженням.⁴⁶⁾ Інший автор відзначає: «Відомий заклик П. Струве до боротьби з українством „без всяких двусмысленностей и поблажек“ зустрінутий дуже співчутливими відгуками в низах друкованого слова і використаний тут в цілях, яких, мабуть, і не передбачав високопоставлений автор такого приемливого гасла. Відомий автор цілком одвертих доносів, п. Щеголев, у своїй книжці, яка

недавно вийшла, називає „прекрасні тези” п. Струве „по суті несвідомою апологією обмежень 1876 і 1881 рр.”. З теоретичних побудовань кабінетного мислителя практичні ділки зробили свої, правдоподібно, не зовсім хибні висновки, від яких не легко відмахнутися гордовитою зневагою донощиків з фаху. Бож логіка зобов'язує...» ⁴⁷⁾

В іншому місці С. Єфремов, згадуючи об'ємисту книжку Щеголева, скеровану проти українського руху, зауважує, що автор не може приховати страху перед перспективами українського руху. «Ця тривога ясно відчувається в його безграмотному і хаотичному доносі, який склав великий том, біля 600 сторінок». ⁴⁸⁾ Страх перед зростом української культури, якої «не було, немає і якої хотілось би, щоб не було» особливо виразно виступає в статті другого після П. Струве визначного російського публіциста Шульгіна, який так собі міркує: «Що торкається самостійної ролі т. зв. мазепинського руху, то нам думается, що він, звичайно, може бути джерелом дуже неприємних ускладнень. Але грізним він стане в ту хвилину, коли мазепинцям пощастить створити свою мазепинську культуру. Але, якщо Провидінням суджено, щоб малоросійське наречіє виросло в дійсно літературну і культурну мову, то питання буде розв'язане саме собою... І питання буде розв'язане не філологічними й історичними спорами, а просто живою культурною енергією, з якою виступлять обидві сторони. Звичайно, поки всій руській літературі протиставлять одного Шевченка, всій руській науці — одного Грушевського, всій руській музиці — Лисенка — мазепинці мають мало шансів на перемогу. Але хто знає, що готує майбутнє? Якщо мазепинських сил вистачить для створення української культури, то репресіями цієї справи не зупинити. ⁴⁹⁾

У відповідь на сумнів Шульгіна «чи вистачить мазепинських сил для створення української культури» пролунав рішучий голос з українського боку: «Вистачить — будьте певні!.. Уже вистачило, уже репресії не дійсні, і доводиться задумуватись над їх доцільністю, вже об'ємисті доноси викликають не тільки страх і огиду, але й підбадьорюючий настрій, бо, кажуть „і бур'ян на користь людині”, а „на добрий камінь що не дай, то смеле”. На жорнах „живої культурної енергії” багато вже „перемолов” український народ за останні 250 років свого бідолашного існування, і якщо запаси цієї енергії не вичерпались до

цього часу, то це означає, що вони взагалі не вичерпні. Принаймні на наш з п. Шульгином вік їх напевно вистачить, а там уже наступні покоління самі побачать, що і як їм робити.»⁵⁰⁾

Таким же оптимізмом надхненні думки Симона Петлюри на сторінках журналу «Украинская Жизнь» цього часу:

«Зовнішнім показником ростучої сили українства є зростаюче цькування його націоналістичними колами Росії. На ньому починають робити кар'єру, його перекичують, вигадують всяке безглуздя, народилася вже ціла група „україноборців“, які мріють про ореол „рятівників отечества“. Ця каламуть завжди супроводжувала великі історичні рухи, обкидаючи їх своїми брудними бризками, але безсила остаточно затьмарити їх чисті цілі, що йдуть з глибин життя.»⁵¹⁾

Торкаючися російсько-українських взаємин, С. Петлюра писав: «...переляк перед здійснюваним фактом нашого національного відродження, яке викликало з боку ідеолога ліберальної частини руського суспільства проповідь боротьби з нами нібито в інтересах руського народу, але в дійсності в інтересах руського імперіялізму — ось та атмосфера, те живе коло фактів, з якими доводиться рахуватися українству кожного разу, коли виникає питання про його відношення до руського суспільства. Атмосфера ледве чи сприятлива для взаємного розуміння і скріплення серед українців довір'я до руського суспільства.»⁵²⁾ Інший автор з цього ж приводу пише: «З певністю можна сказати, що в руському прогресивному суспільстві ідеологія Струве має не так мало послідовників, як це здається... Звичайно, різниця у відношенні до українства різних народніх груп і течій є, але це — різниця скорше кількісна, ніж якісна; вона висловлює у відтинках, діязоні, напруженні об'єднувальних тенденцій, — суть же їх все та ж: існує, мовляв, один руський народ, а тому малороси мусять вдовольнитися великоруською культурою... При таких умовах трудно, навіть не будиши песимістом, поставити в даний момент добру прогнозу для майбутнього русько-українських відносин.»⁵³⁾

Особливо гостро і нещадно викривав російський «імперіялістичний лібералізм» відомий український публіцист Д. Донцов, який писав: «Віра українців у російський визвольний рух була ще сильніша, мабуть, ніж у некрасовського мужика в свого пана: „Вот приедет барин, барин нас

разсудит"... „Одержите конституцію, а останнє приложиться" — потішали і потішають російські „прогресисти" українців. Але ми вже бачимо її, ми вже можемо помітити риси грядучої, нової Росії, ми вже чуємо її непевні кроки... Проф. Погодін в останній книжці „Украинской Жизни" заявив, що йому „дорога національна єдність руського народу". Ще дорожчою вона є для п. Струве і для „Утра России", тому, що для політики імперіялізма, який любить прикривати свої інтереси інтересами нації, найбільш зручною формою держави є національна держава. Вже ця обставина змушує багатьох руських імперялістів, хоч би й ліберального напрямку з деякою неприхильністю дивитися на спроби — хоч би тільки в культурному відношенні — „розколоти руський народ".» ⁵⁴⁾

Пророчими виявилися слова про майбутнє російсько-українських відносин, які належать відомому українському федералістові Драгоманову:

«Скрізь ми бачимо приклади політиків, які починали свою кар'єру радикальним напрямком і навіть барикадами і які ставали деспотами, рятуючи „єдність держави", необхідну, як їм здавалося, для охорони „свободи і прогреса" від замахів „сепаратизма", на їх думку, символа „реакції". Ми не бачимо причини, чому б не повторитися всьому цьому і в Росії, якщо тільки знесення царського самодержавства не буде супроводжуватися місцевою свободою і серйозними гарантіями для недоторканості національностей, — що є неможливим, якщо боротьба проти теперішнього політичного ладу не буде ґрунтуватися на запереченні „єдності Росії" або „єдності руського народу".» ⁵⁵⁾

В словах Драгоманова міститься ключ до розв'язки російсько-українського спору, який продовжується до нашого часу і став міжнароднім спором світового значення. Або імперія і поневолення народів, або свобода народів на основі їх суверенності і національної рівноправності. Іншого вибору немає.

II. РОСІЙСЬКИЙ УРЯД У БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ

Починаючи від Переяславського договору України з Московією 1654 року, протягом 300 літ правлячі кола російської імперії ведуть політику боротьби з українською культурою і нищення української нації всіма доступними засобами: починаючи від заборони української мови і кінчаючи штучно організованим голодом і масовими депортаціями «сталінської епохи».

На протязі XVIII ст. Москва провадить систематичні заходи, щоб Україну «к рукам прибрать», як висловився один з прибічників Петра I і щоб викоринити з душ українців «развратное мнение, по коему поставляють себя народом от здешнего (великорусского) совсем отличным», як вирішила цариця Катерина. В інструкції кн. Вяземському вона писала: «Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть как волки к лесу... Когда же в Малороссии гетьмана не будет, то должно стараться, чтобы век и имя гетьманов исчезло.» ⁵⁶⁾

Цар Олександр II у своєму заповіті 1876 року сформулював завдання внутрішньої національної політики такими словами: «Могутність Росії основана на єдності держави, а тому все, що може хилитися до порушення цієї єдності і до відокремленого розвитку народностей, є для неї згубним і не може бути дозволеним.» ⁵⁷⁾

Цим же принципом керувався і Сталін, влаштовуючи під гаслом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» жахливий погром української культури в 1930-х роках, ще жахливіший голод 1933 року і розселення всього українського народу з його рідної землі в північні і східні райони СРСР, якого він не здійснив «тільки тому, що українців дуже багато». ⁵⁸⁾

Розвиток української культури і, зокрема, літератури відбувався в умовах боротьби двох протилежних сил і сти-

хій: української національної стихії, яка прагнула до свого вияву в культурній творчості і північної фатальної сили московської держави з її політикою державного централізму і русифікації поневолених народів. Європейська «весна народів» і вимоги українського національного відродження з кінця XVIII ст. покликали до життя українську літературу на живій народній мові. Але тут же, крок за кроком українського «літературного відродження» ішла та московська сила і робила все, щоб українську стихію приборкати, обмежити рамками своїх «законів» і підтяти у корені українську культурну творчість. З одного боку внутрішня творча сила народу, який намагався оформитися і стати всебічно розвиненою нацією і жити повним національним життям, а з другого боку — зовнішня руйницька сила, що нівелювала розбуркані національні сили і приборкувала їх, вживаючи різних засобів і міняючи свою тактику на різних етапах і стадіях свого насильства над українською нацією.

Боротьба цих двох сил сповнює всю історію України і вона творить стрижень і провідну лінію російсько-українських культурних відносин.

Боротьба України в XVII столітті мала релігійне забарвлення і ґрунт. Це була боротьба з католицькою Польщею. На чолі українського культурного руху в цей час стояло духовенство, монастирі, церковні братства.

Після відриву від Польщі і замирення польсько-української боротьби, українське життя проходить у взаєминах з «єдиновірною» Москвою. Але й тут «єдиновірність» виявилася ілюзорною і з самого початку виникають конфлікти на тлі різного розуміння «благочестія». Централізаційні заходи, «обрусение» і утиски проти місцевих форм українського життя торкнулися і української православної церкви. Московська нетерпимість до всього чужого і тенденція до нівеляції від самого початку московсько-українських взаємин. Цар Олексій Михайлович вимагав від українців у своєму маніфесті — «прежде нашего пришествия разделение с поляками сотворите как верою, так и чином: хохли, которые у вас на головах, постригите». Патріярх Йоаким, видавши указ проти «польские и литовские печати книг», заборонив року 1690 мало не все тодішнє церковне письменство українське, не спиняючися навіть перед таким стовпом православ'я, яким був св. Димитрій Ростовський: перший том його «Четій Миней» спалено, а дальше видання поправ-

лено «по великороссийской граматике» так, що й не пізнати автора українця. А року 1720 цар Петро видав наказ, щоб «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать, а и оные церковные старые книги с такими же церковными книгами справливать, прежде печати, с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия в них не было».

Указ Петра I на довгий час визначив долю української книжки. Було припинено видання книжок, крім церковних, на московський лад пригладжених. Наслідком було — занепад друкарства, занепад письменства, занепад письменности і школи, занепад усієї української культури і віками нагромаджених культурних набутків.

В таких обставинах почалося в кінці XVIII століття відродження українського письменства і боротьба українців за право його існування. Першою ластівкою — вісником весни українського літературного відродження була «Енеїда» Івана Котляревського, яка появилася 1798 року. Обставини появи цього твору дуже характеристичні. «Енеїда» була поширена на Україні у рукописних списках і друком вийшла без відома автора у далекій північній столиці імперії Петербурзі. Її видав меценат М. Парпура з присвятою «любителям малоросійського слова». Централізаційна система російської держави встигла вже на цей час так обдерти Україну з культурних засобів, перетягнувши до центру імперії і культурні сили, і друкарську техніку, що вона перетворилася у глуху провінцію. І тому не дивно, що перша українська книжка, а за нею й інші появляються не на Україні, а в Петербурзі та в Москві. Великий промисловий і культурний центр Харків видав першу українську книжку лише 1819 року. Це було окреме видання казки Гулака-Артемовського «Солопій та Хівря». Київ, ця стародавня столиця України і найбільший культурний центр на сході Європи до злуки з Москвою, в наслідок московської політики був знижений до стану провінційного міста, і зміг видати першу українську книжку нового відродженого письменства аж 1837 року. Це були «Малоросійські повести» Карпенка. Це показує, яке радикальне спустошення в культурному житті України зробила імперська система приведення російської держави до одного російського порядку. З великим зусиллям, переборюючи московські перешкоди, Україна відновлює свої культурні традиції і боро-

нити свої національні шляхи культурного розвитку. Українська книжка в перших роках літературного відродження не мала ні сталих видавців, ні ширших кіл читачів. Московська політика встигла на цей час знищити українські культурні верстви і дуже знизити рівень і число письменності. І тому в цей час українська література починалася і розвивалася у значній мірі силами одиниць, які керувалися бажанням зберегти українську мову і народню пісню. Слідом за «Енеїдою» Котляревського, яка вийшла тоді в трьох виданнях у 1798, 1808 і 1809 рр., там таки в Петербурзі з 1818 р. по 1841 рік вийшло понад 20 українських книжок і збірників народніх пісень.

В 30-х роках на Україні також утворюється великий культурний центр, у якому культивується українська література і фолкльористика. Цим центром став Харків, де було відкрито університет і де зібрався цілий гурток «любителів» українського слова і письменників, які писали українські твори. Тут вперше появляються спроби місцевої періодичної преси і видання типу альманахів: «Украинский Вестник», «Утренняя Звезда», «Запорожская Старина» (1832-1838), «Сніп» (1841), «Молодик» (1843-1844), «Южно-Русский Сборник» (1848). У Харкові друкуються твори тодішніх українських письменників: Квітки-Основ'яненка, Костомарова, Метлинського, Шереперя-Писаревського та інших.

Ціле півстоліття українська книжка була явищем випадковим, екзотичним і зобов'язана своєю появою тому або іншому меценатові українського слова. З перших же початків українського літературного відродження російський уряд звертає на нього свою пильну увагу, боячися поширення української національної свідомості і спогадів про українське минуле. Так, наприклад, уже Квітка, не зважаючи на свої монархічні погляди і льояльність до уряду, зазнав невдач і неприємностей від царської цензури: його історія України і біблія для народу були заборонені.⁵⁹⁾

1847 року було репресовано «Кирило-Методіївське Братство, до якого належали найвидатніші діячі української літератури: Шевченко, Куліш, Костомаров. Всі вони були арештовані і суворо покарані. Шевченка заслано на десять років заслання із заборonoю писати і малювати. Таку кару було присуджено за те, що члени братства посміли мріяти

про свободу для свого краю і про об'єднання всіх братніх слов'янських народів у вільній федерації з центром у Києві.

Після розгрому Кирило-Методіївського Братства всі твори засуджених було заборонено і над всією українською літературою повис меч російської поліції й цензури. Цензура дістала наказ, у якому наказувалося стежити за українською літературою, щоб у ній не давалося «перевеса любови к родине (України) над любовью к отечеству (Росії)». Твори про Україну вважалися небезпечними навіть тоді, коли вони писані російською мовою. Самі слова «Україна», «Гетьманщина», викликали підозру поліції. Їх замінено словами «Юг России». Збірник українських пісень А. Метлинського «Южно-Русские народные песни» цензура тримала під забороною сім років. Московська цензура боялася в українських книжках навіть таких звичайних слів, як «воля» у пісні: «Кінь гуляв по волі», мабуть вважаючи це закликом до волі. В наслідок такої пильної уваги російського уряду до української літератури після 1847 року українська література так була придавлена, що книжок майже не появляється.

«Епоха цензурного терору» відмічена і в історії російської літератури. Припадає вона на 1848-1855 роки. Але причини і ступінь репресій в українській і в російській літературі були різні. Українську літературу душив прес цензури і урядових заборон з двох боків: в ній заборонявся не тільки вияв ліберальних думок, але й звичайний вияв української національності. В наслідок цього з «Кобзаря» Шевченка викреслювалися цілі сторінки.

З 1856 року настали деякі цензурні полегші. Доба миколаївського режиму, коли за влучною характеристикою Шевченка «на всіх языках все мовчить» скінчилася севастопільською поразкою Росії у війні з Туреччиною. Наступник «фельдфебеля-царя» змушений був зняти деякі обмеження і з українського слова. Пом'якшення російського політичного клімату поспішили використати діячі української культури.

Пожавлення українського культурного життя і на цей раз почалося в Петербурзі. Тут перебував П. Куліш, згодом повернувся із заслання Шевченко і Костомаров. Так почався новий, досить інтенсивний петербурзький період українського друкованого слова. Куліш заснував тут свою друкарню і розгорнув активну видавничу діяльність, дру-

куючи серію «Сільська бібліотека», твори українських письменників і свої славетні «Записки о Южной Руси».

Це є, звичайно, одним із парадоксів українського культурного життя в умовах російської імперії: українська книжка знайшла місце для свого народження не на Україні, а в столиці імперії Петербурзі. А про Київ П. Куліш згадує такими словами: «Київ наш — чудний якийсь город. Стоїть він посеред України; дивиться в Дніпро-Славуту; славиться дивами своїми по всіх наших селах і хуторах; чуємо про ті дива з малого малечку; рине до нього Божий люд літо в літо зо всієї України. Здавалось би: От тут то мусить словесність наша народня процвісти пишним цвітом! А виходить воно не так. Що ж цьому за причина? Багато причин, та піч у хаті...» ⁶⁰⁾

«Піч у хаті» — означає в українській народній мові «не можна говорити», бо підслухують. Про російську політику на Україні, справді, у всі часи говорити було небезпечно. В наслідок російської політики приборкання України, Київ було перетворено на центр русифікації і протиукраїнських порухів. Тут зустрілися з одного боку російські обрусителі з їх ідеологами — Говорський, Гогоцький, Аскоченський, Юзефович, а з другого боку — польські претенденти на правобережну Україну. Обое накинулися на молодий український рух і створили у Києві своєрідне місце «трикутного бою», не лишаючи жодних можливостей для української культурної творчості.

А проте і в таких умовах український культурний рух поширювався і на Україні. Видання української літератури з Петербургу ішли до книгарень у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові та в Одесі. Були спроби видань української літератури і на Україні, як про це видно з циркуляру Валуєва 1863 року. А редактор «Московських Ведомостей» Катков з'ясовував ситуацію на Україні навіть такими словами: «Український рух у 1863 році в наслідок послаблення руської цензури зайшов так далеко, що уряд за малим не визнав простонародне вузлувате й необроблене „наречіє“ законним, загальновживаним і літературним. Ще один момент і уряд зобов'язався б допустити по всій широкій Україні в школах навчання на грубій мові; народ став би читати навіть Євангеліє і, нарешті, урядові закони стали б оголошуватися на Україні на тому простонародньому нарідчї.» ⁶¹⁾

Така перспектива турбувала, як бачимо, не тільки російський уряд, але й російську інтелігенцію.

1863 року був виданий таємний указ російського міністра внутрішніх справ Валуєва про цілковиту заборону видань українською мовою для народу. В цьому указі звертається увагу на такий факт: «Попередні твори українською мовою мали на увазі лише освічені кляси „южной России”, нині ж прихильники малоруської народности звернули свої погляди на масу не просвічених, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх задумів політичних, заходилися під прикриттям поширення письменности й освіти, за видання книжок для початкового читання — букварів, граматик, географій і т. д.» В такому звороті українського руху міністер внутрішніх справ Валуєв побачив велику небезпеку для держави. Особам, які доводять існування української мови, міністер приписує «сепаратистичні замисли», ворожі для Росії і згубні для України. Це явище, на думку міністра тим більш сумне, що воно «збігається з політичними замислами поляків і мабуть звідти походить». Виходячи з таких міркувань, міністер внутрішніх справ дав розпорядження, щоб до друку дозволялися такі твори на цій мові, які належать до красного письменства. З пропуском же книжок на «малороссийском языке», як духовного змісту, так і навчальних взагалі призначених для початкового читання народу «приостановиться». Увесь цей указ ґрунтувався на положенні, яке в ньому наведене, а саме, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может». Указ Валуєва 1863 року був найтяжчим ударом для української культури і українського руху. Було заборонено саме те, на що українські діячі цього часу звертали найбільшу увагу, а саме видання популярних книжок для народу. Видання українських книжок дуже зменшилося. В 1865 році було видано всього три українські книжки. Зміни наступили на початку 70-х років, коли знову виступили молоді українські сили. Центром українського руху став тепер Київ. Тут зібралися значні культурні сили. Особливо великі здобутки осягнено українськими науковцями, які об'єдналися в «Юго-Западном Отделе Географического Общества» (1872 р.). Наукові дослідження етнографічної «експедиції» Чубинського і «Географічного Товариства» українських учених високо оцінені на Заході. Рецензент «Исторических песен малорусского народа» Ральстон, що

їх видали Антонович і Драгоманов, писав: «Будемо сподіватися, що ні заздрість, ні урядова близорукість не затримують успіхів української літератури, на які слід дивитися, як на предмет національної гордості.»

У Києві в цей період виявляють себе нові українські літературні сили в постатях Н. Левицького, Старицького, Мирного; робиться поступ в ділянці театру і драматургії, де працюють Старицький і Лисенко. Розгортається також видавнича діяльність. Заходами «Київської Громади» виходять популярні книжки для народу. Український народ зустрічав кожну книжку в його рідній мові мов якусь святиню. «Публика на Юге заражена украиноманией и платит по 15 рублей за „Кобзаря“ издания Кожанчикова» — писали «Московские Ведомости». Зріст книжкової продукції показують такі цифри: в роки цензурного терору 1872-1873 число книжок українською мовою у відношенні до всіх місцевих видань становило 4 відсотки; в роки послаблення цензури 1874-75 українських книжок вийшло 23 відсотки.

Але наукова і літературна діяльність українців звернула на себе увагу не тільки в культурних колах Росії і на Заході — нею зацікавилася і російська поліція. За її доносками з царського наказу було складено особливу нараду з участю міністра внутрішніх справ, освіти, шефа жандармів і тайного радника Юзефовича. Ця нарада схарактеризувала літературну і видавничу діяльність українців як «прикрытое только благовидными формами посягательство на государственное единство и целость России». При цьому стверджено, що «центр этой преступной деятельности находится в настоящее время в Киеве». Така нарада не віщувала нічого доброго. І, справді, за влучним висловом історика на культурному полі України знову «запахло порохом»: «18-30 травня 1876 року, саме напередодні „визвольної війни“ за слов'янство, цар підписав наказ, що ним засуджувано на смерть другий числом слов'янський народ. Наказ цей забороняв привозити українські видання з-за кордону, забороняв усякі видання українською мовою в Росії окрім белетристики, забороняв цілком український театр і навіть ноти з українськими текстами, забороняв український правопис. Разом з тим закрито було центр української наукової роботи — „Югозападный Отдел“ Географічного Товариства в Києві, а його діячів (Чубинський, Житецький тощо) порозсилено поза межі України, а дехто (Драгоманов,

Ф. Вовк) і самі емігрували за кордон, не бачачи жодних перспектив для легальної роботи на Україні. Київ одразу спустів і замовк. Здавалося — кінець зроблено українському письменству й книзі, принаймні справді таки всьому українському рухові стято голову.»⁶²⁾

Наказ, про який тут іде мова, відомий в історії під назвою Емського указу і вважається твором Юзефовича. Від Валуєвщини 1863 р. до Юзефовщини 1876 р. — такою є «генеральна лінія» політики царського уряду у відношенні до української культури. Протягом 1880–1900 рр. було видано ще кілька додаткових наказів цензурі відносно української літератури, серед яких не бракує і таких, які скидаються на анекдоти. Так одним з наказів було заборонено всі українські книжки для дітей з мотивацією: «діти мусять учитися по-руськи». Заборонені книжки на історичні теми і з життя української інтелігенції. Такі слова, як «Україна», «Запорізька Січ», «Козак» вважалися нецензурними. З цих міркувань було запропоновано змінити назву опери М. Лисенка «Чорноморці», з опери було викреслено текст українською мовою. До нот дозволялися тексти лише в перекладі на французьку мову. Формула «не було, нема і бути не може» була застосована і до української інтелігенції: на п'єсі Кропивницького, у якій виведено українських інтелігентів, цензор наклав таку резолюцію: «нет украинской интеллигенции, нет интеллигентов говорящих по-украински, а есть только такой сепаратист как Кропивницкий, который все это выдумывает». Українська граматики зустріла такий присуд: «наивно было бы надеятся на дозволение печатать грамматику того языка, который не должен существовать». На невинній байці Глібова «Сонце та хмари» цензор написав таку причину заборони: «Аллегория, могущая вызвать различные толкования». Назву вірша Федьковича «Брат і сестра» один цензор розшифрував: «Галиция и Малороссия». До слів у байці Гребінки «Та цур йому! Боюсь розсерджу комісара», запобігливий цензор зробив примітку: «тут може бути натяк і повище комісара».

Під пресом цього небувалого в історії світової культури закону перебувала українська книжка цілих тридцять років (1876–1906). Як тяжко було розлучитися царському урядові з цим законом, свідчить той факт, що навіть в 1905 році, коли таємний Емський Акт 1876 р. осудили не тільки наукові установи, як Російська Академія Наук і університети

— комітет міністрів заявив, що касувати цей Акт «несвое-
временно». Але революційні події 1905 р. змусили таки й
царя пообіцяти урочистим маніфестом «справжню волю
слова». Формально Акт 1876 р. скасовано аж по маніфесті
17 жовтня 1905 року. В наслідок Акту 1876 р. в цілій Ро-
сійській імперії в 1877 році не вийшло жодної української
книжки, якщо не рахувати двох томів з етнографії Чубин-
ського, які вийшли в Петербурзі.

Але стихійну силу українства ніщо не могло зламати
і винищити. У 90-х роках знову поживавлюється видавнича
діяльність і поширення української книжки серед народу.
Українська книжка вже не потребувала меценатів, вона
йшла по Україні, зустрічаючи скрізь ентузіастичне при-
йняття. Вона стояла тепер уже перед дверима школи, куди
їй путь була покищо заказана.

Бажливою подією в російсько-українських культурних
взаєминах є реферат російської Академії Наук у справі
скасування заборони української мови розпорядженнями
1876 і 1881 років. Комітет міністрів вирішив у кінці 1904
року переглянути згадані заборони, для чого доручив міні-
страм освіти і внутрішніх справ виявити погляди в цій
справі київського генерал-губернатора, київського і харків-
ського університетів і Академії Наук. Всі запитані інститу-
ції висловилися за скасування заборони українського слова.
Академія наук для вирішення питання про українську мову
обрала спеціальну комісію у складі семи академіків, очо-
лену головним референтом ак. А. Шахматовом. Комісія
виготовила реферат, який став для Академії Наук підставою
для такого рішення:

«Імператорська Академія Наук, ознайомившись з ре-
фератом комісії, не може не признати, що цензурні обме-
ження малоруського друкованого слова, які почалися від
1863 р., не були викликані якимись небезпечними для єд-
ности Росії змаганнями малоруського народу чи його інте-
лігенції. Також і тепер ніщо не вказує на існування таких
змагань. Урядові розпорядження, що підтягли вільний роз-
виток малоруської літератури, по-перше не дали досі ви-
значитися обопільним відносинам великоруської і малору-
ської літератур, котрі — в тім переконана Академія Наук
— не розминуться ані в своїх цілях, ані в напрямі; по-друге,
викликали неприродний зріст малоруської літератури в
Галичині — літератури, в значній мірі ворожої Росії. Тепер

ці урядові розпорядження служать джерелом сильного і зовсім природного незадоволення освічених верств малоруської людности Росії. Окрім того вони шкодять інтересам сільської людности Малоросії: розповсюдження книжок релігійно-морального, педагогічного, загально-інструктивного змісту затримується або повним незнанням, або недостатнім знанням великоруської книжної мови серед малоросіян. Все оце дуже негативно відбивається на інтересах руського народу. Академія думає, що неминуче потрібно тепер же скасувати розпорядження 1876 і 1881 рр. Заразом же вище сказане привело Академію Наук до переконання, що малоруська людність повинна мати також право, як і великоруська, говорити публічно і друкувати на своїй рідній мові.» ⁶³⁾

Реферат Академії Наук в питанні про українську мову і культуру відбиває погляди російської ліберальної інтелігенції, яка в інтересах російської державности і культурного розвитку вважала політику уряду у відношенні до України небезпечною і шкідливою. Русифікаторській і нівелиційній політиці уряду, який керувався принципом «не було, немає і бути не може» ця частина російської інтелігенції протиставила політику, яка б визнавала законність права України на свою мову і літературу. В українському культурному рухові, на думку авторів реферату, немає нічого протиурядового і такого, що загрожувало б єдності російської імперії.

Така політична позиція авторів реферату сприяла об'єктивним науковим ствердженням про українську мову і культуру. Як відзначав М. Грушевський у передмові до українського видання Реферату Академії Наук, «реферат цей стоїть на ґрунті окремішности українського народу, його мови й письменства, його історичної традиції й права на свободний культурний розвиток. Нема й сліду теорій про якийсь провінціальний характер української мови чи народности супроти великоруської; реферат виразно трактує як рівнозначні одиниці нарід „великоруський” і „малоруський”, „язык малоруський” і „язык великоруський” — нема мови про народність і язык „общеруський”, що так недавно ще пишався на сторінках писань навіть учених із значними іменами.» ⁶⁴⁾

Але не зважаючи на об'єктивні наукові ствердження такої авторитетної наукової інституції як Імператорська

Академія Наук у Петербурзі, виступи проти рівноправності і вільного розвитку української культури на сторінках російської преси не припинилися. Серед цих виступів і далі зустрічаємо публіцистів і російських учених із значними іменами, які обороняють гегемонне становище російської культури і обмеження української, і цим самим творять ідеологію і «наукові» підстави боротьби з українською культурою.

Надзвичайно показовим і характеристичним і для російських «прихильників» української культури є той факт, що вони при всій своїй прихильності не мислять України окремим національним організмом, а розглядають її як частину Росії. А тому і такий прихильник, як ак. А. Шахматов, коли Україна виявила свою волю бути окремою і незалежною державою 1918 року, сказав українському діячеві Стебницькому: «Коли б я передбачав подібне щось, я б і раніше казав те, що тепер кажу рішуче: „поп ро-ѣту“». ⁶⁵⁾

Категорична відмова «не можемо» визначає відношення до України всіх росіян, незалежно від того, до якого політичного табору вони належать. І це «не можемо» визнати окремості і самостійності української культури є фатальним критерієм і в «науковому спорі російських істориків з українськими.

Загальне пожвавлення і піднесення громадського життя у зв'язку з революційними подіями 1905 року виявилось на Україні активізацією українського руху. У грудні 1904 року українська інтелігенція Києва, відзначаючи ювілей українського письменника І. Левицького-Нечуя, ухвалила резолюцію про тяжке становище української літератури і письменників у наслідок заборони українських видань і цензурних обмежень і висунула вимогу про скасування указу 1876 року. Резолюцію підписали 300 осіб, які обрали депутацію для особистого вручення її міністрові внутрішніх справ. Аналогічні звернення були надіслані численними зборами української інтелігенції Одеси, Харкова та інших міст. З початком 1905 року боротьба за свободу і рівноправність української мови і преси набула такого широкого розмаху, що викликала у деякого справжню паніку. Так, наприклад, князь Мещерський писав:

«Страшно подумать, какая каша может в очень скором будущем завариться здесь, в южной России. Долго сдержи-

ваемое искусственно воздвигаемыми правительством преградами развитие народной литературы на украинском языке нашло себе выход в другом направлении, и мы уже не в силах бороться с неудержимым потоком, разливающимся все шире и шире. Этот поток грозит нашей безопасности и благу родины. Препградить его нет сил и опасно, как бы он не разорвал плотины и не причинил еще большего вреда... Князь! Во имя спасения России обратите внимание, что дальнейшее держание под чрезвычайными стеснениями малорусской литературы грозит нам старшими бедствиями. Правительство, не допуская развития легальной украинской прессы, тем самым способствует расширению прессы нелегальной и заставляет нас, помещиков, плясать на готовом к извержению вулкане. Что они там себе, в Петербурге, думают?.. На мой простой взгляд, не лучше ли его регулировать, внося в него некоторый корректив в виде отмены существующих ограничительных законов, касающихся малорусской литературы и разрешения издавать газеты и журналы на малорусском языке.» ⁶⁶⁾

Цей лист кн. Мещерського в достатній мірі характеризує натиск українського культурного руху проти утисків українського культурного розвитку. Українська інтелігенція розгорнула широку кампанію за здобуття прав для української преси і допущення української мови в школі. За браком української преси статті і резолюції з вимогами українців знайшли собі місце на сторінках деяких російських газет. Газета «Наши дни» помістила українські вимоги під заголовком «Нужды просвещения», «Сын Отечества» — «О нуждах украинской печати». Українська інтелігенція Києва, зібравшись на святкування пам'яті Т. Шевченка 26 лютого 1905 року, винесла резолюцію, яка була опублікована під назвою «Нужды украинской школы». В резолюції звертається увагу на відсутність на Україні дійсної народної освіти, бо російські школи на Україні не відповідають потребам українського населення ні своєю мовою, ні програмами навчання. В середніх і вищих школах так само заборонено рідну мову і літературу, а історія викладається у викривленій російській інтерпретації, яка має за мету змусити українців забути їх минуле. «Зрозуміло, що вся ця система являється лише частиною загальної політики держави... мета якої є — асиміляція державною народністю всіх недержавних народностей Росії, які таким

чином засуджені на повільну смерть. В наслідок такої політики, народності, з яких складається держава, не розвиваються і вони вороже наставлені до такого державного порядку. Виходом з такого положення може бути лише створення такого порядку, при якому можливим буде братерське співжиття народів у спільній державі. Ми вважаємо необхідним загальне і безкоштовне навчання в народній школі на рідній мові і знесення всіх заборон у справі організації бібліотек, читалень, публічних лекцій і вільного користання українською пресою.» Цю заяву підписало 500 осіб і вміщено в газеті «Сын Отечества», ч. 65, 1905 року.

Українське питання було також винесене на Всеросійському з'їзді журналістів і письменників у квітні 1905 року в Петербурзі. На цьому з'їзді була також і українська делегація, яка висунула свої вимоги. Як відзначає один з дослідників, на цьому з'їзді також «російські поступовці виказалися прихильниками централізму... Через те проти них сполучилися всі пригнічені національності, які мусили дати українським домаганням відповідне місце. Остаточню на з'їзді таки переведено домагання про національну автономію, а також і спеціальну резолюцію про скасування указу з 1876 року. Хоч резолюції цього з'їзду й не мали практичного характеру, мимо того його значення дуже велике. Насамперед тут виявилось, що російські поступовці, мимо своєї поступовости, дуже пересякнені духом старого ладу, що змагався кермувати сам усіма справами, лишаючи якомога менше волі окремим місцевостям і окремим народам, з котрих складається російська держава. Далі, на цьому з'їзді представники всіх пригнічених народів Росії вперше сполучилися разом для оборони спільного всім їм домагання — перебудування російської держави на підставах національної автономії.»⁶⁷⁾

В кінці 1905 року розгорнулася боротьба студентської молоді за українські катедри. Перший мітинг українських студентів відбувся 29 вересня в Петербурзі. На мітингу був прочитаний реферат про генезу автономного руху на Україні. Другий промовець говорив про відношення російського уряду і суспільства до українського питання, при чому доповідач підкреслив, що «у відношенні до визвольного руху українського народу російське суспільство діяло заодно з російським урядом». Третій і четвертий промовці таврували «драконівські закони у відношенні до українсь-

кого слова». В резолюції поставлено вимогу відновлення автономії України на широких демократично-федеративних началах.

Слідом за українськими студентами Петербургу, виступили студенти Одеського університету. Але незабаром всі університети в Росії на цілий рік закрито. Восени 1906 року, коли університети знову відкрито, українські студенти продовжують боротьбу за українські катедри і домагаються українізації університетів. Відповідні прохання до професорських сенатів університетів Київського, Харківського і Одеського були подані перед цим від громадян міста Чернігова, Полтави і Харкова. Студентський рух на Україні започаткували тепер студенти Київського університету, які на своєму вічі заявили про потребу українізації всіх трьох університетів, які знаходяться на території України. Першим кроком до такої українізації мало бути заведення кафедр з українознавства, себто заведення викладів з української історії, літератури і мови.

«Виступ київського українського студентства — відзначає автор вище цитованої праці — був підтриманий українськими студентами по університетах в Харкові, в Одесі, в Петербурзі і Москві, де також почали домагатися заведення на університетах кафедр з українознавства. До нього прилучилися слухачки так званих «Вищих жіночих курсів» у Києві і Петербурзі. Скрізь скликалися в справі українських кафедр на університетах віча, вироблялися відповідні резолюції і ставилися домагання. Українське громадянство теж надзвичайно гаряче повітало виступ українського студентства у Києві. До редакцій українських газет з усіх кутків України і від усяких верств громадянства почали надходити листи, в котрих підписані вітали студентство за його домагання українських кафедр на університетах і висловлювали з ним свою солідарність. Особливо було багато підписів від учеників різних середніх шкіл, далі йшли учителі, селяни й робітники. Цей рух показував, що український рух глибоко пройшов уже в народні маси, що виробилася вже свідомо українська інтелігенція, котра добре розуміє всю вагу для справи відродження нашого народу українізації таких засобів культури, як вищі школи.» ⁶⁸⁾

Відомий український діяч С. Єфремов у статті «Продовжуваний злочин», спиняючися на відтяганні знесення

заборони для українського слова і на продовжуванні цього злочину супроти українського народу, писав 1905 року: «Українське суспільство, яке з безприкладною терпеливістю зносило на протязі десятиліть злочинні примхи пп. Юзефовичів, може і мусить тим або іншим шляхом фактично здійснити ту свободу рідного слова, якої йому так уперто відмовляють; боротьба, яку не воно викликало і підтримувало, мусить вестися всіма способами і засобами, які тільки можливі в подібному становищі. І це, безсумнівно, буде зроблено, і можна думати, що в остаточному підсумкові перемога виявиться не на стороні обрусительної бюрократії, яка вже понесла поразку і в цьому питанні. Мимоволі напрошується порівняння теперішнього часу з 1863 роком, коли Україні був кинутий бюрократією перший виклик, і з 1876 роком, коли цей виклик набрав остаточної форми злочину, який продовжується до теперішнього часу. Тоді українського суспільства, суспільної думки, в дійсному розумінні цього слова не існувало; українська література і суспільний рух пускали лише перші парості, і тому міроприємства, які проти них застосовувалися, могли, здається, розраховувати хоч би на деякий успіх. Життя показало, проте, наскільки ефемерні були надії Валуєвих і Юзефовичів. Півстоліття суворих заборонних заходів не в стані було убити молоду літературу; всі зусилля бюрократії виявилися цілком даремними, і українське слово й серед обмежень виросло до ступня помітної вже в теперішній час культурної сили. Тепер інший час; як не як, існує вже українське суспільство, яке з кожним днем росте і збільшується; національна самосвідомість починає вже пробуджуватися і серед народу. Цьому процесові зросту і пробудження національної самосвідомости акти насильства можуть лише сприяти, викликаючи природне почуття протесту й відсічі.»⁶⁹⁾

Український культурний рух, справді, швидко поширюється по всій Україні: 12 листопада 1905 року в м. Лубнях «явочним порядком», не чекаючи дозволу вийшло перше число газети «Хлібороб» українською мовою. Це була перша українська газета на Україні після заборони української преси 1876 року. У Полтаві вийшла газета «Рідний Край», у Києві — «Громадська Думка»... Культурно-освітня діяльність розгортається шляхом організації «Просвіт». Першу «Просвіту» закладено в Одесі в кінці 1905 року. За нею

виникли «Просвіти» в Кам'янці-Подільському, Києві, Катеринославі, Катеринодарі, Харкові, Чернігові. Весною 1906 року засновано Всеукраїнську Учительську Спілку. В кінці 1906 року у Києві створено Українське Наукове Товариство, а також перенесено зі Львова «Літературно-науковий вістник».

Але такий стан тривав не довго. З 1907 року наступає хвиля реакції і нових утисків і обмежень українського культурного життя. Знову закрито українську періодичну пресу, конфісковано видану літературу і багато визначних українських діячів зазнали репресій. Обіжником Столипіна з 20 січня 1910 року увесь український народ зачислено до іногородців, яким відібрано всі громадянські права, зокрема право мати свої національні культурно-освітні організації. У згаданому розпорядженні Столипін вказував на «невідповідність російським державним завданням утворення товариств, які ставлять перед собою вузькі національно-політичні цілі, бо об'єднання на ґрунті таких національних інтересів веде до поглиблення основ національної відокремленості і розз'єднання, і може викликати наслідки, які загрожують спокою і безпеці». З огляду на це наказано не дозволяти товариств «іногородческих», в тому числі українських і єврейських, незалежно від цілей, які вони перед собою ставлять.

Столипін витлумачив політику царського уряду у відношенні до української культури також в поясненні до заборони товариства «Українська Хата» в Москві, де він писав: «Хотя ближайшею целью общества и является материальная поддержка, но, очевидно, главным являются культурные цели. Между тем, такая цель для украинского общества, с точки зрения русской государственной власти, представляется крайне нежелательною и противоречит всем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей Украине. Исходя из того положения, что три главные отрасли восточного славянства и по происхождению, и по языку не могут не составлять одного целого, наше правительство, начиная с XVII столетия, постоянно боролось против движения, известного в наше время под наименованием украинского и олицетворяющего собою идеи возрождения прежней Украины и устройство Малорусского края на автономных национально-территориальных началах.»⁷⁰⁾

Погромницьку політику царського уряду у відношенні до українського культурного життя підтримали широкі кола російської шовіністичної інтелігенції. У Києві було створено клуб російських націоналістів, який поставив своїм завданням боротися з українським культурним рухом. На зборах цього клубу робилися доповіді, зразком яких може служити одна з них, що надрукована під назвою «Происхождение и сущность украинофильства» 1911 року. Нападаючи на Академію Наук, яка визнала рівноправність української мови, доповідач з войовничим запалом атакує українських істориків і діячів культури, закидаючи їм, як найбільший злочин, прихильність до «федеративного принципу». Особливу ж лють викликав серед російських націоналістів факт появи літератури про Україну в чужих мовах за межами Російської імперії. Доповідач з жахом відзначав, що в тій літературі говориться, «что украинцы — не русские, что они враждебны единой, могущественной и сильной России, на которую смотрят, как на „тюрму народов“, что их мечта — Соединенные Штаты Восточной Европы.»⁷¹⁾

В цей же час проти українського культурного розвитку виступив один з найвидатніших представників російської інтелігенції — П. Струве, який побачив у розвитку української культури загрозу для російської культури і закликав до боротьби з українським культурним рухом з усією одвертістю і «без поблажек».⁷²⁾ Виступ П. Струве із статтями, у яких заперечувалося право українського народу на вільний і нічим необмежений культурний розвиток, викликав гостру полеміку в українському питанні в тогочасній пресі. Один з опонентів П. Струве, який виступив під прибраним ім'ям Українець, відповідаючи Струве на сторінках ж. «Русская Мысль» писав: «Основна риса, яка характеризує відношення русского суспільства до українства, це різко виявлений егоїзм... Натиск з боку реакційних сил на культурні потреби українського народу не зустрічає спротиву в руському прогресивному суспільстві і пресі.»⁷³⁾ Ще виразніше і гостріше писав на цю тему П. Смуток у статті «Перспективи російсько-українських відносин» на сторінках журналу «Украинская Жизнь»: «Навряд чи уряд встиг би в своєму відношенні до національних питань взагалі і українського зокрема піти так далеко в напрямі своїх дореформених позицій, коли б він не знаходив при цьому досить твердої підтримки в неознайомленні, байдужості або й прямому співчутті російського суспільства.»⁷⁴⁾

III. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

Безправне положення українського народу в Російській імперії і безперервні, жорстокі репресії проти українського культурного руху краще за всякі наукові трактати доводили чи є українці теж росіянами і чи належать вони до російської культури. Циркулярем Столипіна українців було зачислено до «іногородців», яких позбавлено всяких громадянських прав. Таке становище українського народу в Російській державі викликало гострі дебати в 4-й Державній Думі. Депутат Дзюбинський характеризував відношення російського уряду до України такими словами: «Україна, ця перлина російської держави за красою і багатством своєї природи, родючістю ґрунту, з населенням понад 26 млн. високо обдарованого, чесного, працьовитого, до упертості стійкого у своїх звичаях — є під особливою підозрою... нашого злостивого націоналізму і позбавлена головного і основного права — права думати, почувати, говорити і вчитися на своїй рідній, матірній мові... Очевидно, що уряд дивиться на українців, як на чужий йому народ.»⁷⁵⁾

Реальну силу в 4-й Думі мали праві партії, які були вороже наставлені до українського культурного руху і виправдовували політику уряду. «Українцям потрібні такі реформи, які могли б зруйнувати велику Росію», «Український рух загрожує смертельною небезпекою великій російській державі», «висунення українського питання в Державній Думі це — іскри того вогнища, яке старанно підтримується за кордоном — відгуки закликів Малоросії до відокремлення від Росії і всього російського» — такі були аргументи цієї частини Державної Думи. До цих аргументів, у яких виявлялося побоювання за єдність Росії, долучалися твердження, що «українського народу немає», а українська мова є штучним витвором «українофілів», якої не розуміє сам український народ. Цей погляд висловив голова Державної Думи Родзянко. Така аргументація урядових репресій проти української мови викликала репліку навіть

з боку лідера КД партії П. Мілюкова, який сказав: «Пп. Це ще в 1869 році говорив міністер внутрішніх справ Валуєв. Він запевняв, що «не було і не буде» малоросійської мови. І не можна сказати, що заходи для цього не були вжиті. В наступному 1870 році був поданий указ цензурі не пропускати української книжки. В 1876 році був виданий знаменитий указ: вся привозна література на українській мові рішуче заборонялася, і заборонено було друкувати книжки на цій мові в Росії... Тим же указом були заборонені театр і музичні тексти українські. І що ж, пп. вийшло із цих спроб? Поруч, не в нас, а в Австрії, створився культурний центр, який з кожним роком набирає все більшого впливу на національне життя нашої України. І я вас питаю: хіба розумний політик міг би прагнути до такої цілі? Чи міг би він створити поруч в сусідстві конкурента, який у тяжкий час буде загрожувати створити нам скрутне становище на нашій окраїні.» ⁷⁶⁾

Слідом за Родзянком, який заявив, що українського народу і української мови немає, а є один російський народ і одна російська мова, на захист урядової політики виступив Скоропадський, який заявив цілком протилежне, а саме, що український народ не лише існує, а й є таким же рівноправним і державним народом, як і великороси. «В російській державі, колискою якої був наш Київ, ми такий же державний народ, як і великороси, ми такі ж господарі землі руської, як і вони», — заявив Скоропадський. Є надзвичайно показовим, що серед тих, які не визнавали українського народу, на слова Скоропадського пролунало голосне: «Правильно»!

На цю репліку відповів депутат Дзюбинський: «Ви кажете, панове, „правильно“, таким чином ви визнаєте, що українці — державний народ, що українці — господарі землі руської! Дозвольте ж вас запитати: які ж це господарі, який це державний народ, якщо він не може, перш за все задовольнити свої основні потреби: він не має ні однієї школи з його рідною мовою... Свавілья адміністрації позбавляє його можливості слухати на рідній мові різні доповіді і читання; не дозволяється йому мати українських клубів, товариств, не дозволяється розмовляти на його „державній мові“, вважаються навіть пісні українські недозволеними. І це, пп. ви називаєте державним народом, ви його називаєте господарем землі руської?» ⁷⁷⁾

Думські виступи в українському питанні викликали на Україні голосні відгуки в українському громадянстві. Українські діячі науки і літератури оголосили протестаційний лист за підписом 118 осіб, у якому висловили свій протест проти виступу Скоропадського, який «зловживаючи своїм іменем, дозволив собі говорити в імені українського громадянства». У своєму листі підписані заявили: «Визнаємо конечну необхідність націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу. Уважаємо автономію України, як і других країв і націй, за гарантію од втручання в сферу національного життя і за конечну умову вільного культурного і громадського розвитку.»

Крім того, у пресі було оголошено протест катеринославських селян проти виступу Родзянка, який підписали 1790 осіб. У цьому протесті сказано: «Ми селяни повітів Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського і Олександрівського Катеринославської губернії, усвідомлюючи інтереси духовного життя всього українського народу, з обуренням висловлюємо свій протест проти виступу голови Державної Думи п. Родзянка. Перш за все п. Родзянко не має права вмішуватися у питання українського життя тому, що ми зачисляємо його до тих людей, які залишили свою мову і знехтували інтересами українського народу; вони не знають нашого темного простого народу, а також не беруть участі в культурному житті української національності, яка складається з свідомого селянства й інтелігенції, веде боротьбу за обездолений безправством люд. Всім цим панам, подібним до Родзянка, Скоропадського і т. п., які покинули свій нарід на поталу долі, сміло скажемо: вмішуватися в українську справу не смієте! Не мав права Родзянко, посилаючися на слова якихось земських гласних „малоросів”, запевняти Державну Думу, що мова, на якій перекладений маніфест 17 жовтня 1905 року, незрозуміла для селян Катеринославщини тому, що вона українська, або, як він говорить українофільська. Хіба можна видавати нікчемні вказівки зрадників-панів, різних полупанків і підпанків, всяких прислужників панських і перевертнів за голос українського селянства... Даремні натяки п. Родзянка на українофільську мову, яку нібито нам насильно нав'язують. Неправда! Хто може змушувати розмовляти таку велику національність, як українська на якійсь то вигаданій однією людиною мові?.. Ніхто нас не змушує korzysta-

тися рідною нам, українцям, нашою українською мовою, бо ми твердо переконані, що тільки рідна нам українська література, журнали на українській мові являють живе джерело нашої освіти, яка веде до культурної свідомости. Школа з чужою великоруською мовою на Україні калічить наших дітей, і, не зважаючи на те, що ми витрачаєм багато коштів на шкільну справу, дістаємо сумні результати — 75 відсотків повороту до неписьменности. Тому вимоги: 1. На Україні мовою освіти мусить бути рідна нам українська мова. 2. Поширення прав нашої мови на вживання її в різних громадських установах. 3. Права на вільний розвиток нашої літератури. Тільки автономія України нарівні з автономією інших національностей дасть умови для забезпечення нашого права на вільний культурний і суспільний розвиток. А пп. Родзянкам, Скоропадським і Савенкам нагадуємо, що скоро настане час, коли „довідаються небожата, чия на вас шкура”.» ⁷⁸⁾

Питання української мови і українських шкіл та культурно-освітніх організацій були головними в дебатах Державної Думи про політику уряду. Крім того предметом виступів депутатів у Державній Думі стала заборона публічного вшанування пам'яті українського поета Шевченка. З приводу цієї заборони на ім'я голови ради міністрів були подані в Думі запити від окремих партій. Зокрема соціал-демократична партія у своєму запиті зазначала: «У факті загальної заборони вшанування Шевченка знайшла яскравий вияв політика розгнужданого націоналізму і придушення найбільшої національності в складі Росії. Протиприродні антикультурні тенденції урядового курсу, жорстоке і беззаконне пререслідування української мови і самодіяльності українського народу є лише одна з ланок загального ланцюга беззаконства і свавілля, які сковують всі великі і малі народності, які заселяють Росію.» ⁷⁹⁾

Депутат Ф. Родічев у своєму виступі з приводу заборони вшанування пам'яті Шевченка, між іншим, заявив: «Пора зрозуміти, що ідеї на багнети не ловляться... Справники і губернатори можуть фальшувати вибори, але забити національний рух вони не зможуть... Українцям Шевченко дорогий не менше, як полякам Міцкевич або нам Пушкін. Уявіть собі, що вам заборонили святкувати століття Пушкіна. Адже ж ви викликаєте в українців ті ж почування... Невже ви думаєте, що не буде вшанування Шевченка?

Буде, але на сором вам, це буде зроблено не в Росії, а за її межами (гучні оплески)... Ось як наші націоналісти ставляться до національної гідності і національної гордості.» (Вигуки: Ганьба Росії!)

Заборону вшанування пам'яті Шевченка депутати Державної Думи використали для критики політики уряду у відношенні до народів Російської імперії і для пропаганди позицій окремих партій в національному питанні. В цих виступах виявилася величезна вага української проблеми в дореволюційній Росії. Катеринославський депутат А. Александров у своєму виступі це значення української проблеми з'ясовував такими словами: «Тепер Росії належить розв'язати величезну політичну й історичну проблему — чи мусить державний народ великоруський русифікувати, подразнювати, знищувати і денаціоналізувати, чи він мусить іти іншим шляхом. Адже одна думка про цілу низку образ, які скеровуються в найінтимніші місця людського серця, не може не викликати почуття глибокого роздратування і протесту. Ви прекрасно розумієте, що системою порушення честі, доброго імені... ви ніколи могутньої держави не створите, льояльного громадського почування не виховаєте. Не смійтесь над мовою, не смійтесь над національністю! Ми знаємо, що держави падали і мінялися, але ніколи не падала національність. Не боріться ж з тим, що ви безсилі побороти, що є кращого і у вас і у інших ваших громадян. Відношення уряду до пам'яті великого слов'янського поета не тільки є величезною політичною безтактністю, воно веде до розз'єднання навіть дружніх народів. Шевченко втілює у своєму серці все те, що іноді підсвідомо переживав великий український народ... Ви мусите визнати за українським народом те, що він має право на його мову, на те культурне самоозначення, якого він чесно домагається і просить...»

Дуже характеристичним для виявлення ваги української проблеми цього часу є також виступ В. Дзюбинського, який сказав: «Українство винне в тому, що не бажає миритися з вимушеною національною смертю і вимагає законних гарантій для визнання національних його особливостей. І було б дивно і, я думаю, соромно українському народові, якби ця властивість, властива кожній національності, в українстві була відсутня. Ще Пипін відзначав український рух як природний вияв народньої самосвідомости.

Адже існування української мови і української історії являється історичний факт, якого не можна викреслити ні наклепами, ні лайкою, ні репресіями... Неправдою є, ніби вшанування Шевченка є справою лише обмеженої групи інтелігенції, яка має якісь свої особливі цілі. Це є наклеп... Заборона вшанування Шевченка викликала невдоволення серед широких мас українського населення... Трудова група протягом кількох днів одержала велику кількість телеграм з усіх кінців України, у яких висловлюється побажання, щоб усі перешкоди, які тяжіють над українським рухом, були знесені. Думська трудова група завжди буде захисницею необхідності націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу; вона вважає автономію України запорукою культурного і вільного суспільного розвитку.»⁸⁰⁾

Той факт, що український рух здобув собі таких оборонців серед депутатів 4-ї Державної Думи, є безперечним свідченням про те, яке важливе місце займав цей рух у загальному визвольному русі дореволюційного часу. Трудно собі уявити, наприклад, П. Мілюкова прихильником української культури і українського руху і, звичайно, його критика погромницької політики царського уряду у відношенні до України диктувалася свідомістю її небезпеки для Росії. Цим самим стверджується, що український рух становив у цей час досить поважну силу. Український рух становив найважливішу позицію в боротьбі за демократизацію Росії.

Заяви багатьох оборонців української культури в Державній Думі мали формально-декларативний характер і мали на меті партійні цілі. Треба було заманіфестувати прогресивність своїх позицій і відповідність до настроїв широких мас, які були вороже наставлені до політики царського уряду. Українська проблема була найуразливішим місцем для підкопування царського ладу і тому найбільш радикальні революційні партії виявилися найпалкішими оборонцями української справи, хоч в дійсності були противниками українського руху. Найяскравіше це виявлялося в тактиці більшовицької фракції в Державній Думі, яку репрезентував своїми виступами Г. Петровський.

Виступами Г. Петровського керував сам Ленін, він же писав для нього промови. Утилітарно-тактичний підхід Леніна до національної і зокрема до української проблеми

виявився тут з особливою яскравістю. Так, наприклад, у справі заборони вшанування пам'яті Шевченка Ленін висловився так: «Заборона вшанування Шевченка була таким надзвичайним, чудовим, нарідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші кращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б в такий короткий час таких запоморочливих успіхів, яких досягнув в урядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони „обивателів” стали перетворюватися у свідомих громадян і переконуватися в правдивості того вислову, що Росія є „тюрмою народів”.» Отже, українське питання Леніна цікавило тільки «з точки зору агітації» проти уряду. З цієї точки зору заборона вшанування пам'яті Шевченка є для нього «щасливим і вдалим заходом». З точки зору агітації проти уряду Ленін дивився і на весь український рух, про що свідчить таке місце з його праці «Підсумки дискусії про самовизначення» 1916 р.: «Вимога самовизначення націй відогравала всупереч невірному твердженню польських с-д, не меншу роль в нашій партійній агітації, ніж, наприклад, озброєння народу, відокремлення церкви від держави, вибір урядовців народом і інші так звані обивателями „утопічні” пункти. Навпаки, пожвавлення національних рухів після 1905 року викликало природно пожвавлення і нашої агітації.»⁸¹⁾

Не є випадковістю, що у виступах Г. Петровського в Державній Думі приділено найбільше уваги українському питанню. Одну з найбільших його промов написав або скорегував сам Ленін. Дійсне відношення російських соціал-демократів до українського питання виявив Т. Задніпрянець у статті «Слова і діла російських соціал-демократів», яка була вміщена в газеті катеринославських українців «Дніпрові Хвилі»:

«Робітники Катеринославської губернії віддали свої голоси п. Петровському, соціал-демократові, при чому частина національно-свідомих робітників українців вручила п. Петровському наказ, у якому були сформульовані також культурно-національні потреби українців. Г. Петровський охоче прийняв наказ, обіцяв прочитати його з думської трибуни, а коли виявиться можливість, то й опублікувати його в пресі. Потім просив доставляти йому всякі відомості, які торкаються українських справ, щоб завжди мати в руках

необхідний матеріал. Багато гарного наговорив п. Петровський українським робітникам, і останні, проводячи його в Державну Думу, щиро прощалися з ним, певні в тому, що українське питання буде оголошене з думської трибуни, були певні в тому, що про українські назрілі потреби буде повідомлене населення цілої держави, що народний представник від робітників, який жив серед українського народу, добре знає, як живе цей народ і як йому необхідна школа з рідною мовою, і та ж мова в суді і церкві, щоб мати можливість розвиватися, як і всі культурні народи... Проходить час, а українське питання не піднімається в Державній Думі... Нарешті, на Різдвяні свята приїхав до Катеринославу і п. Петровський. Українські робітники з нетерпінням чекали зустрічі з своїм вибранцем. Настав цей час, але не на радість українцям. Г. Петровський у відповідь на запит про долю наказу відповів, що соціал-демократична фракція Державної Думи витратила 18 годин на розгляд цього наказу і прийшла до висновку, що передчасно підносити в Державній Думі українське питання, що фракція має справи першочергової важливості, а українські потреби здійсняться самі собою, коли настане відповідний час... „Турбуйтеся самі про свої справи — сказав на прощання п. Петровський робітникам українцям — а коли чогось доб'єтесь, тоді може й соціал-демократична фракція зможе звернути увагу на ваші справи"... Виходить, що надіятися треба тільки на власні сили. Стверджується на ділі, що всякі союзи з „общеросами” не дадуть жодних наслідків, доки українство не стане впливовою силою, з якою доведеться рахуватися і руським прогресистам.»⁸²⁾

Такі висновки зробив автор статті. Зустріч Петровського з українськими робітниками і стаття про цю зустріч не були марними. В газеті «Правда», ч. 75 появився наказ катеринославських робітників українців і звернення депутата Петровського до товаришів-українців, у якому він ствердив попередні свої заяви і звернувся з проханням надсилати йому відповідні матеріали про українські справи. Такі матеріали були надіслані, а також, очевидно, були одержані й тези Леніна в українській справі.

Виступ Г. Петровського в 4-й Думі відбувся 2 червня 1914 року. Крім звичайних ленінських тез в національному питанні, доповідь містила деякі відомості про утиски культурного життя українців. Все це використано як підривний

матеріал проти уряду. Та найгостріші випадки були скеровані проти партійних противників — конституційних демократів і інших лібералів. Отже, українське питання для послідовників Леніна було лише засобом у боротьбі за владу.

Це, звичайно, не зменшує того величезного політичного значення, якого набрала українська справа в Четвертій Думі. Про це значення писав С. Єфремов у той час такими словами: «Українство непомітно виросло під градом доносів і цькування, під тиском репресій і зробилося вже політичною силою, і з нею мусять рахуватися тепер і зправа, і зліва, і добрі, і лихі до нас люди. Власне кажучи, почали рахуватися не в Думі оце тепер тільки, а далеко раніше. Під час виборів мені доводилося докладно говорити про те, що вони на Україні відбуваються під знаком українства: з гаслом боротьби проти українства йшли до Думи праві партії; спілки з українцями та допомоги шукали ліві... Вороги демократичного ладу стали ворогами й національних домагань українських; прихильники демократизму мусіли прийняти й українські домагання. Українське питання зробилося тут клином, що ще дужче загнався між ворожими напрямками. Це було тим знаменне явище, що воно показало, де власне лежить центр ваги українства як політичної сили і який зв'язок між національним питанням українським та оновленням усієї Росії.»⁸³)

«Був відданий наказ для всіх рядів опозиції, і тут з цієї трибуни, один за другим виступили представники лівих фракцій Державної Думи на захист „пригнобленої України”» — так представляв у своїй промові 1 червня депутат Савенко дебати в Державній Думі в українському питанні. Для повноти картини п. Савенко забув згадати, що тому «наказові» підкорилися не лише ліві фракції. Крім опозиційних депутатів (Шінгарьов, Мілюков, Іванов, Дзюбинський, Петровський, Керенський), в українському питанні виступили і «прислугуючі» — сам п. Савенко, Скоропадський, нарешті, голова Державної Думи Родзянко... Українське питання зайняло, таким чином, вперше з дня існування представницьких установ належне місце. Якщо був «наказ», то це був наказ самого життя, яке давно вже висуло українське питання на перше місце, пов'язуючи його з іншими питаннями, які заторкують корінні потреби не лише України, але й усієї Росії... Без вільної в націо-

нальному відношенні України не може бути зовсім вільної Росії... Український рух з його здоровим демократизмом є кращим союзником в боротьбі за демократизацію всього суспільного ладу. Цим, звичайно, а не якимсь фантастичним особливим наказом слід пояснити виступи в Думі опозиційних представників, які викривали систему офіційних відносин до України і викладали елементарні вимоги, без задоволення яких неможливий її розвиток.

ПРИМІТКИ ДО «БОРІТЬБА З УКРАЇНСЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ»

- 1) «Сын Отечества», т. II, 1840, стор. 836.
- 2) «Два листи», Збірник УВАН, ч. 82-84, «Література», Київ, 1928.
- 3) В. Белинский «Письма», т. III, СПб, 1914, стор. 318.
- 4) «Отечественные Записки», март, 1860, стор. 44.
- 5) Там таки.
- 6) «Время», ч. 4, 1961; І. Свенціцький «Шевченко в світлі критики і дійсності», Львів, 1922, стор. 45.
- 7) «Історія української літератури», т. I, Київ, 1954, стор. 15, 133.
- 8) «Россия и Польша», «Колокол», 1 января, 15 января, 1 марта 1859.
- 9) «Колокол», 2 октября, 15 октября 1862.
- 10) Аркадій Животко «Історія української преси», Регенсбург, 1946, стор. 35.
- 11) Там таки, стор. 37.
- 12) Там таки, стор. 38.
- 13) Там таки.
- 14) «Современник», ч. 10, 1861, стор. 285-310.
- 15) Н. Чернишевский «Полное собрание сочинений», т. I, ГИЗ, Москва, 1939, стор. 773.
- 16) Цитую за «Історія української літератури», т. I, 1954, стор. 292.
- 17) Н. Добролюбов «Полное собрание сочинений», 1912, стор. 89-101.
- 18) Н. Чернишевский «Новые периодические издания», «Современник», 1861.
- 19) Там таки, стор. 66-67.
- 20) А. Пыпин «История славянских литератур», СПб, 1879, стор. 306.
- 21) А. Пыпин «История русской литературы», т. I, 1911, стор. 126, 127.
- 22) Там таки.
- 23) А. Пыпин «История славянских литератур», т. I, стор. 315.
- 24) А. Пыпин «Особая история русской литературы», «Вестник Европы», кн. 9, 1890.

- 25) Н. Петров «Очерки истории украинской литературы XIX века», Київ, 1884, стор. 1.
- 26) А. Пыпин «История славянских литератур».
- 27) Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова...», стор. 38.
- 28) Там таки, стор. 268.
- 29) А. Милюков «Вопрос о малорусской литературе», «Отголоски на литературные и общественные явления», 1875, стор. 63.
- 30) А. Ефименко «Южная Русь», т. II, стор. 287-295.
- 31) «Киевская Старина», т. LXVI-LXVII, 1899.
- 32) «Вестник Европы», кн. 2, 1899, стор. 394-402.
- 33) «Русская Мысль», кн. 12, 1899, стор. 96.
- 34) «Университетские Известия» ч. 11, Київ, 1898.
- 35) «Киевская Старина», ч. 1, 1899, стор. 134-142.
- 36) «Киевская Старина», ч. 3, 1899, стор. 444-452.
- 37) «Киевлянин», числа: 271, 272, 281, 287, 300, 304, 317, 318, 331, 332 за 1899.
- 38) «Киевская Старина», т. LVIII, январь, 1900, стор. 125.
- 39) Там таки, стор. 139.
- 40) Журнал «Русская Мысль», ч. 1, 1911, стор. 184.
- 41) Там таки, стор. 184-186.
- 42) Журнал «Русская Мысль», ч. 5, 1911, стор. 131-146.
- 43) Там таки.
- 44) Журнал «Русская Мысль», ч. 1, 1913.
- 45) Журнал «Русская Мысль», ч. 1, 1912, стор. 65-86.
- 46) П. Смутко «Перспективы русско-украинских отношений», «Украинская Жизнь», ч. 3, 1913, стор. 5.
- 47) С. Ефремов «На текущие темы», Украинская Жизнь», ч. 1, 1913, стор. 95-96.
- 48) С. Щоголев «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», Київ, 1912.
- 49) «Киевлянин», ч. 10, 1913.
- 50) С. Ефремов «На текущие темы», «Украинская Жизнь», ч. 1, 1913, стор. 97-98.
- 51) С. Петлюра «О переоценке», «Украинская Жизнь», ч. 1, 1913, стор. 13.
- 52) Там таки, стор. 5.
- 53) П. Смутко «Перспективы русско-украинских отношений», «Украинская Жизнь», ч. 3, 1913.
- 54) Д. Донцов «Русский империализм и украинство», «Украинская Жизнь», ч. 1, 1913, стор. 28.
- 55) М. Драгоманов «Собрание сочинений», т. I, Париж, 1905, стор. 7.
- 56) С. Соловьев «История России», т. XXVI, Москва, 1876, стор. 39.
- 57) Савченко «Заборона українства 1876 року», 1930, стор. 113.
- 58) З промови Хрущова на XX з'їзді КПРС 1956 року.
- 59) Ник. Фабрикант «Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе», журн. «Русская Мысль», ч. 3, 1905.
- 60) «Основа», ч. 1, 1872, стор. 57.
- 61) Ник. Фабрикант «Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе», «Русская Мысль», ч. 3, 1905.

- 62) С. Єфремов «В тісних рамцях», Укр. Нар. Інст. Книг., Київ, 1926, стор. 30.
- 63) «Императорская Академия Наук об отмене стеснений мало-русского печатного слова», СПб, 1905, стор. 96.
- 64) М. Грушевський «Заборона українського слова в Росії і Академія Наук», 1916.
- 65) За спогадами О. Лотоцького, II, стор. 359. Цитую за працею: Василь Чапленко «Українська літературна мова», Нью-Йорк, 1955, стор. 212.
- 66) Надруковано в газ. «Громадянин» за 30 січня 1905. Цитую за «Киевская Старина», т. LXXXVIII, 1905, стор. 279-280.
- 67) Микола Залізняк «Російська Україна та її відродження», 1909, стор. 39.
- 68) Там таки, стор. 48.
- 69) С. Єфремов «Дящееся преступление», «Киевские Отклики», ч. 304, 1905. Цитую за «Киевская Старина», т. XCI, 1905, стор. 78.
- 70) Цитую за: О. Лотоцький «Сторінки минулого», ч. 3, стор. 87, праці Українського Наукового Інституту, т. XXI, Варшава, 1934.
- 71) А. Стороженко «Происхождение и сущность украинофильства», Київ, 1911.
- 72) П. Стуже «Общерусская культура и украинский партикуляризм», ж. «Русская Мысль», ч. 1, 1912.
- 73) Українець «До питання про самостійність української культури», ж. «Русская Мысль», ч. 5, 1911.
- 74) «Украинская Жизнь», ч. 3, 1913.
- 75) О. Лотоцький «Сторінки минулого», ч. 3, стор. 75, праці Українського Наукового Інституту, т. XXI, Варшава, 1934.
- 76) Там таки, стор. 28.
- 77) Там таки, стор. 71.
- 78) «Украинская Жизнь», ч. 10, 1917.
- 79) Цитую за: О. Лотоцький «Сторінки минулого», ч. 3, стор. 124, праці Українського Наукового Інституту, т. XXI, Варшава, 1934.
- 80) Там таки, стор. 126.
- 81) Ленин «Сочинения», т. XVII, стор. 323-329.
- 82) «Украинская Жизнь», ч. 2, 1913, стор. 102.
- 83) С. Єфремов «Приказ жизни», «Украинская Жизнь», ч. 6, 1913, стор. 35.

ЛІТЕРАТУРА ДО ЧАСТИНИ П'ЯТОЇ «БОРІТЬБА З УКРАЇНСЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ»

I. Лотоцький «Сторінки минулого», ч. 3. Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1934; Ф. Савченко «Заборона українства 1876 р.», ДВУ, 1930; Н. Фабрикант «Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе», «Русская Мысль», ч. 3, 1905; С. Єфремов «В тісних рамцях»,

Український Науковий Інститут Книгознавства, Київ, 1926; Микола Залізняк «Російська Україна та її відродження», 1909; С. Ефремов «Дящееся преступление», «Киевские отклики», ч. 304, 1905; А. Сто-роженко «Происхождение и сущность украинофильства», Київ, 1911; П. Струве «Общерусская культура и украинский партикуляризм», журнал «Русская Мысль», ч. 1, 1912; Українець «К вопросу о самостоятельности украинской культуры», ж. «Русская Мысль», ч. 5, 1911; «Украинская Жизнь», ч. 3, 1913; С. Ефремов «Приказ Жизни», «Украинская Жизнь», ч. 6, 1913; ВУАН «Збірник», ч. 82-84 «Література», Київ, 1928; В. Белинский «Письма», т. III, СПб, 1914; «Історія української літератури», т. I, Київ, 1954; М. Драгоманов «Собрание политических сочинений», т. II; А. Животко «Історія української преси», Регенсбург, 1946; Н. Чернишевский «Полное собрание сочинений», т. I, ГИЗ, 1939; Н. Добролюбов «Полное собрание сочинений», 1912; А. Пыпин «История славянских литератур», СПб, 1879; А. Пыпин «История русской литературы», т. I, 1911; А. Пыпин «Особая история русской литературы», «Вестник Европы», ч. 9, 1890; Н. Дашкевич «Отзыв о сочинении г. Петрова „Украинская литература XIX века“» — «Отчет о 29 присуждении наград гр. Уварова», «Приложение к LIX т. Записок Импер. Академии Наук»; А. Пыпин «Древний период русской литературы», «Вестник Европы», кн. 6, 1876; Н. Петров «Очерки истории украинской литературы XIX века», Київ, 1884; А. Милюков «Вопрос о малороссийской литературе», «Отголоски на литературные и общественные явления», 1875; П. Смутко «Перспективы русско-украинских отношений», «Украинская Жизнь», ч. 3, 1913; С. Ефремов «На текущие темы», «Украинская Жизнь», ч. 1, 1913; С. Щеголев «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма», Київ, 1912; С. Петлюра «О переоценке», «Украинская Жизнь», ч. 1, 1913; Д. Донцов «Русский империализм и украинство», «Украинская Жизнь», ч. 1, 1913; М. Драгоманов «Собрание сочинений», Париж, 1905.

ЧАСТИНА ШОСТА

**ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНИ**

I. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В УРСР ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Українська національна революція 1917-1920 рр. відкрила нову добу в історії України — нову не лише за календарем, але й з новим духовним змістом. Кожна доба виявляє своє лице і свій новий духовний зміст у пануючому патосі і стилі доби, в характері нового покоління, в панівній ідеології свого часу. Всі ці показники пореволюційного часу являють собою новий образ України, порівнюючи з до-революційним часом. В огні і бурі революції відбулися глибокі зрушення в свідомості українського народу і перетворення елементів його душі і духу української нації. Сталося чудо державного відродження України.

«Надія охоплює нас, цілі мільйони людства здригаються, повертається на кін історії придушена, але жива нація, вже грізно й тривожно вітають її сурми» — такими патетичними словами відзначає цей момент народження української держави один з героїв революції, Шахай, з повісті «Чотири шаблі» Юрія Яновського. Відтворюючи образ України пореволюційних 20-х років, інший письменник — Антоненко-Давидович — у своїх картинах «Землею українською» занотовує: «Флюгер історії спроквола рипить на заіржавлених петлях, повертаючися ліворуч до Києва, Харкова, до Дніпра-Славути, до молоді, збудженої на світанку нашої епохи України.»

Державне і культурне відродження України стало джерелом патосу й ентузіазму молодого українського суспільства. Военна поразка УНР і окупація України військовими силами московського більшовизму не могли спинити могутнього процесу відродження нації. Боротьба за державно-політичну, економічну й культурну самостійність і су-

веренність України продовжується в різних формах і в пореволюційному часі.

5 лютого 1923 року в Харківській Громадській Бібліотеці була влаштована лекція видатного тоді професора марксизму на тему «Марксизм та національне питання». Ця лекція мала спеціальне призначення для української інтелігенції. Професор С. Семковський повчав:

«Те, що діється зараз на наших очах, як історична необхідність — розвиток національної культури, постання газети рідною мовою, розвиток науки та мистецтва на національному ґрунті — усе це пролетаріят розглядає як могутню підйому до розвитку суспільства. Але пролетаріят не може робити цього предметом свого патосу, своєї пристрасти, не може оголосити своїм святе святих. Він повинен опанувати зброю задля зреволюціонування світу, але робити йому це об'єктом своєї пристрасти не слід, бо перед пролетаріатом стоять інші завдання, інші тенденції, що кличуть його до утворення єдиного людства.»

В цих словах бачимо чітке розмежування двох ідеологій — марксизму і націоналізму — і ствердження того факту, що український культурний процес 20-х років виявив тенденцію українського націоналізму. Державне відродження України і розвиток української культури стали предметом патосу і пристрасти українського суспільства. «Національної незалежності вимагає залізна і нездоланна воля історичних законів.» «Порожнім брязкотом про інтернаціоналізм не прикриєш питання, що його висуває само суворе життя і вимагає негайного розв'язання.» «Українізація є результат нездоланної волі 30-ти мільйонної нації» — так відповіло українське суспільство устами Миколи Хвильового на спробу втримати український культурний процес у рамках офіційної ідеології марксизму.

В 20-х роках відбувається знаменне явище капітуляції українських комуністів під натиском українського націоналізму. Їх також захоплює ідея відродження української нації. Дехто з них, як М. Хвильовий, цілком стають на позиції українського націоналізму. Інші намагалися погодити марксизм і вірність партії з українським національним відродженням, інакше кажучи, «шукали такого становища, коли і вівці залишаються цілі, і вовки не почувають голоду» — як висловилася Аглая в романі «Вальдшнепи». Хвильовий закликав таких стати по боці «молодого укра-

їнського суспільства» і не ловити руками димок розвіяних ілюзій «загірної комуни». «Треба розкладати нове багаття, бо тільки біля нього можна погрітись» — таке гасло вкладає Хвильовий в уста «нової людини нашого часу» — націоналістки Аглаї з названого роману. «Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки» — писав сам Хвильовий у статті «Україна чи Малоросія».

«Росія — самостійна держава? Самостійна. Ну, так і ми самостійні. ...Наша вишівська молодь, що вся поспіль виїшла з трудящих верств нашого народу, не мириться і не помириться з пустопорожнім брязканням в інтернаціоналізм. Вона вимагає конкретної відповіді, чи є Україна колонією Москви, чи ні? Якщо ні, тоді вона (молодь) хоче бути послідовною і робить з цього для себе відповідні державно-творчі висновки.» ¹⁾

В романі «Чотири шаблі» Юрія Яновського герой української революції Шахай складає присягу дідові-кобзареві: «Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, праідом запорожцем — не загинула іще честь і хоробрість. Любов і ненависть, дружба і самопожертва вже підносяться з забуття.» Такою була присяга тих, хто йшов боротися за українську державу. Державна самостійність України — такий був старт і морально-психологічні позиції «молодого українського суспільства» в 20-х роках.

«Українська пробуджена стихія вимагає власної надбудови — писав Донцов. — Вона переростає вузькі рамки регіоналізму, який терпить льокальний патріотизм лише стільки, скільки він підпорядковується патріотизмові „ширшої вітчизни“ („общего отечества“) ... Не погноєм для чужого загального зробити своє національне, лише піднести його до значення загального... Соціально, економічно, культурно й політично Україна має бути сама собою, не частиною цілого — ось є проста програма націоналізму... Завдання генія української нації мислиться вже не партикуляристично (як в першій половині XIX в.), ні епігоністично (як в другій), лише універсально... Щоб ми шукали свою мудрість не в статтях і чужих книжках, лише в собі і в потребах свого краю. Ось як реально виглядає містичний „голос крови“ націоналізму...» ²⁾

Таке визначення націоналізму з повним правом може бути прикладене і до того духовного і культурного процесу,

який відбувався в Україні в 20-х роках. В січні 1928 року в Київському Будинку Вчених відбулася доповідь віцепрезидента ВУАН акад. К. Воблого, у якій знайшов вислів погляд на економічне існування України, як «самостійної господарчої одиниці», що має «всі підстави до окремого розвитку». В журналі «Більшовик України», в 2-му і 3-му числах появилася стаття Волобуєва «До проблеми української економіки», у якій викрито колоніальну залежність України від московського центру і стверджено тезу, що тільки «забезпечення Україні нестриманого розвитку продукційних сил, забезпечення їй становища оформленого і закінченого національно-господарського організму» унормує справедливі відносини.³⁾

Такі ж тенденції до самостійности виявляються і в державно-політичній сфері, у виступах Шумського, не говорячи вже про Хвильового та інших. Відомий театральний діяч Лесь Курбас, критикуючи театральних критиків, між іншим говорив:

«Я знаю, що серед українського громадянства не перевелось з віків рабства засвоєне недовір'я у власні сили... У вас (театральних критиків — П. Г.) іноді трапляється погана звичка протекціонально похлопати нас по плечу. Бросьте это... Тільки бо тоді ви станете дійсним активом молоді української театральної культури, коли відчуєте, що Харків — це ваша столиця, що революція є ваше діло, а не назадняцтво, тоді тільки замовкнуть [общеруські] атавізми... Я міг би вам показати рецензії на Джімі Гігінса в «Комуністі», де фальшовано дати московських постановок, щоб показати залежність Джімі Гігінса від московських театрів.»

З обуренням тавруючи таке плазування перед Москвою, Курбас закликав українських культурних робітників: «...всяким робом пособляти революційним колективам, що є в Харкові і часом під впливом «Березоля» народжуються. Утворити серед них ту атмосферу шляхетного революційного суперництва, атмосферу живих диспутів, обговорення й ініціативности, — все те, завдяки чому Харків — столиця України, центр, що дає тон і характер цілій нації, — в майбутньому перетвориться в справжній центр театральної української революційної культури.»⁴⁾

В цьому ж дусі писав і діяв Микола Хвильовий:

«Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки малпувати. Він ніяк не може зрозуміти, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розритуку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — дерзати!.. Наша основна вимога — це вміти думати й почувати. В нашу епоху великих зрушень, великих дерзаній і великих польотів ми інакше не уявляємо собі художника. Тому ми й тягнемо його до психологічної Європи, тому ми й закликаємо його вбити в собі віковий епігонізм.» ⁵⁾

Вбити віковий епігонізм і плазування перед Москвою — таке завдання поставило покоління 20-х років, яке виступило в радянських умовах. В роки революції «влада рад» і УРСР були протиставлені Центральній Раді і УНР, і були використані Москвою для розбиття українського суцільного фронту. Після революції, в 20-х роках, націоналістичні елементи підсоветського українського суспільства намагалися перетворити УРСР на вихідну базу, морально-психологічну і політичну зброю боротьби з Москвою.

Еволюція московського комунізму в напрямі російської великодержавності і відновлення старих імперських традицій, а цим самим перетворення російської комуністичної партії на «собиранеля земель руських» і не руських неминуче вели до посилення націоналістичних настроїв серед українського суспільства. Героїня роману «Вальдшнепи» Хвильового, Аглая, погрожуючи російському професорові марксизму і великодержавникові, каже: «Справа в тому, що український націоналізм не дає і не дасть спокою твоєму російському мрякобісцю. Справа в тому, що як ти не кажи, а в його особі виходить на історичну арену молодий прогресивний фактор.»

На зріст українського націоналізму вказував і сам Хвильовий, коли писав: «Українське суспільство, зміцнівши, не помириться зі своїм фактичним, коли не де-юре декретованим гегемоном, руським конкурентом. Нашим завданням є попередити цей конфлікт. Мусимо стати по стороні активного молодого українського суспільства.»

Це був заклик до творення єдиного національного фронту в боротьбі з московським великодержавним імперіалізмом. У Хвильового це не випадкова фраза, а продумана тактика боротьби, яка впливала з його світогляду і яку він застосовував на культурному фронті. Він сам тримався

неписаного союзу з українськими неокласиками і, зокрема, із Зеровом і закликав творити «атмосферу співробітництва» з ВУАН, на яку Москва нацьковувала українських комуністів. «Шлях консолідації письменницьких сил для відповідальної творчої роботи» в протиставленні до «ліво-революційного» напрямку прихильників «класової боротьби» партійних ортодоксів, як відомо, обрала також і «Валіте». ⁶⁾

Прагнення створити єдиний національний культурний фронт на «радянській платформі» з умовою, що «радянська влада приймає на себе історичні українські національні завдання» є також дуже характеристичною рисою після-революційної доби на Україні, яка свідчить про перемогу ідеології українського націоналізму.

II

Пореволюційна доба в УРСР є новою добою — добою українського націоналізму — не лише в ствердженні коначности самостійности України і в культурному відмежуванні від Москви, але й у прагненні до духовного відродження нації і української людини. З досвіду української революції, з її патосу й героїки, з її перемог і поразок виросло і сформувалося нове покоління українського визвольного руху. Воно прагне і всю націю перетворити за своїм внутрішнім духовним образом.

«Нам треба залізних духом людей: скрізь, скрізь» — ці слова одного із персонажів оповідання Косинки звучать провідним лейтмотивом доби у багатьох творах українських письменників 20-х років. «Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти» — висловлюється герой повісти «Чотири шаблі» Шахай Юрія Яновського. Образ нової людини проходить в цілому ряді творів українських письменників. Всі ці образи «нових людей», маючи індивідуальні риси, є носіями одного психологічного типу і одного світогляду. Вони не подібні на своїх батьків з дореволюційного часу. Вони — «зовсім інші». Досить порівняти Марину Чайку з її батьком Ступай-Ступаненком з «Патетичної сонати» Миколи Куліша. Поява «нових людей» в літературі не є вигадкою або мрією письменників — вона відбиває реальний процес кристалізації нового покоління, який відбувався в дійсності. У своїх на-

рисах «Землею українською» Антоненко-Давидович, між іншим, занотовує, як навіть десь на глухому Поліссі «з аморфної етнографічної лемішки хахла» підводиться «на обидві ноги й заходився працювати новий українець. Рoste Україна»...

«Нові люди» пореволюційної доби характеризуються новим активістичним світоглядом, націоналістичною концепцією життя, культом сили й енергії. «Револуція здала нам козири в руки. Ми їх тримаємо... Ми будемо готові до того, щоб не дати ніде, нікому, нічого за нас вирішувати. Наше слово у нас в пельці, а в руках шаблі і кулемети... Справедливий і правий лише той, хто перемагає... Сила і воля до життя — ось найсправедливіший закон... Зброя за всяку ціну! — ось наше сьогоднішнє гасло. У кого зброя, той і буде диктувати події», — так говорить Шахай з твору «Чотири шаблі» Юрія Яновського. Ця мова нагадує нам таки ж мову Марини Чайки з «Патетичної сонати» Миколи Куліша і мову Аглаї з роману «Вальдшнепи» Хвильового. Така мова не мислима в устах дореволюційної українофільської і народницької інтелігенції, як не мислима вона і в устах соціалістів типу Винниченка.

Порівнюємо літературні образи з живими історичними постатями цілком свідомо, знаючи, що літературні образи нових людей є художньою проекцією їх творів і відтворення реального процесу формування нового покоління. Цьому поколінню вже мало дозволу розмовляти українською мовою і своїм приятелем воно вважає лише того, у «кого зброя говорить по-українськи».

Проблема нової людини, а через неї і проблема відродження нації, є однією з центральних проблем української пореволюційної літератури. В цьому виявляється дуже важлива риса українського націоналізму, як ідейного і політичного руху: його завданням є не лише визволення українських земель від окупантів і побудова української суверенної держави, а й духовне відродження української нації й української людини. Український націоналізм є дуже критичний і вимогливий у відношенні до сучасного морального і духовного стану української нації і далекий від ідеалізації нашої відсталості. А тому він стремить до того, щоб вилікувати душу народу від апатії і всіх вад, набутих віками бездержавного існування і запалити його вогнем національного ентузіазму і посвяти в ім'я національних ідеа-

лів. Ця настанова дуже яскраво виявилася в багатьох творах українських письменників. «Події змінюють вдачу тих, хто робить їх — писав у свій час Донцов. — Хто знає, чи бурхливі роки від 1914 р. не перетворюють психіки народа-плебея в психіку народа-володаря.»

І, зокрема, відзначав 1925 року: «Цікаві процеси відбуваються тепер в Радянській Україні. Там можна спостерегти *духовний здвиг, глибокий і вагітний необчислимими наслідками*. Приглядатися йому можна головню в літературі.

«Як за білого, так і за червоного самовладства, до літератури мусіли тікати і публіцистика, і філософія, і партійництво. Література в ці тяжкі часи була тим свідком, в яким тремтів ритм національної душі, в ній же маємо шукати зовнішніх проявів тої переоцінки вартостей, яка починається на великій Україні.»

І далі: «Коли ми хочемо говорити про „досягнення революції” в сфері національної психіки, то одним з головних певно буде — смерть прекрасної просвітянщини. Нова епоха та її література внесли одне незаперечне позитивне: культ чину й успіху, що так вражає на тлі розхлябаной сентиментальности попередньої доби... Коли говорити про літературу, то скажу ще: є й серед емігрантських письменників такі, що мають залізо в жилах і сталь замість нервів. Але таких більше на Україні... Наша національна ідеологія трошки знає, але мало хоче. Сього „хочу” і бракує їй, але воно поволі постає на далеких степах України... Такий сенс того ідейного здвигу...» ⁷⁾

До цього можна лише додати свідчення історика української літератури, що «не все написане могло побачити світ», «художня продукція по журналах тільки почасти виявляє всю могутню енергію збудженої маси.» ⁸⁾

III

Пореволюційна доба є новою добою також і в ідеологічному її виявленні, вона має нове ідеологічне обличчя, порівнюючи з дореволюційним часом. Мислимо її як новий щабель у розвитку української суспільно-політичної думки і як синтезу нових духовних вартостей. На тлі ідеологічної спадщини попередньої доби (українофільське народництво, драгомановщина, соціалізм) ідеологія пореволюційної доби являє цілком нову, якісно відмінну систему ідей і духовних

вартостей. Елементи «стижійного» націоналізму, які знаходилися в попередній добі в інертному стані самоохорони свого національного «я» і в пасивному спротиві перед загрозою асиміляції, в новій добі перейшли в динамічний стан владарної волі ствердити себе в українській суверенній державі, в національному відродженні українського народу і в піднесенні української культури з рівня етнографічного провінціалізму в російській імперії до рівня самостійної культури в усій повноті виявлення її творчих потенцій. Все це складає поняття українського націоналізму в модерному його значенні. Нова доба є під знаком ідеології українського націоналізму.

В УРСР ідеологія українського націоналізму вважається найбільш небезпечним явищем, і прояви її в творах українських письменників караються як найбільший державний злочин. Пряма пропаганда чи навіть наукові теоретичні праці в питаннях українського націоналізму в УРСР були не можливі, але брак теоретичного, філософського опрацювання ідеології українського націоналізму не дає ще підстав говорити, що український націоналізм в УРСР не мав ідеологічної викінченості і поширення. Слід мати на увазі, що в 20-х роках основні теоретичні праці українського націоналізму, які видавалися за кордоном («Націоналізм» Донцова, журнали «Літературно-Науковий Вістник» і «Розбудова Нації» тощо), були приступні значній частині українських науковців і культурних діячів. На ці праці появились в радянській пресі окремі рецензії, цитати з них дуже ясно прикрашали полемічні статті літературних дискусій. Критика українського націоналізму в деяких статтях з радянської преси робила часто враження пропаганди ідей українського націоналізму, прикритої лайливими епітетами. Особливо «підозрілою» в цьому відношенні є критика українського націоналізму в журналі «Пролітфронт», де отаборилися ваплітяни-хвильовисти після розгрому «Вапліте».

«Підозрілим» є саме завдання, яке поставив перед собою «Пролітфронт». У зверненні до читача в першому числі цього журналу читаємо: «Боротьба... з ворожою нам ідеологією в явних і прихованих формах, боротьба з фашистівською ідеологією, як, наприклад, з донцовщиною, з націоналістичними проявами всякого гатунку (хвильовизм тощо) є перше бойове завдання „Пролітфронту”». ⁹⁾ Україн-

ському читачеві цього тільки й треба. Він багато довідався саме з журналу «Пролітфронт». Г. Епик у статті «На поточні теми» розповідає про «доктора Донцова», який проповідує «давно стерті з лица історії затрухлявілі істини про культ сильної людини, що цього, мовляв, дала тільки Європа й що на неї, на цю донцівську Європу, має орієнтуватися кожний, хто хоче порятунку». Епик полемізує з Донцовом, прямо звертаючися до нього: «Проповідуйте ваші істини про „завершений тип сильної європейської людини“, удосконалюйтесь у брехні на наш Радянський Союз і робіть вигляд, що ви непереборний. За це дорого заплатить вам польська дефензива.» У статті Г. Епіка український читач довідується про «Літературно-Науковий Вістник», згадуються імена О. Бабія, Маланюка та інші.

«Пролітфронт» вирішив також спопуляризувати орган Проводу Українських Націоналістів «Розбудову Нації». Статтю про «Розбудову Нації» підписано псевдом Варвара Жукова. Під цим псевдом криється ніхто інший, як К. Буревій, якому під цим прізвиськом уже не можна було друкуватися. Про «Розбудову Нації» Варвара Жукова згадує у статті «Фашизм і футуризм», у якій доводиться, що націоналістичний ухил «Нової Генерації» не випадковий. «Нова Генерація» була найбільшим противником Вапліте і гостро виступала проти Хвильового з обвинуваченням в націоналізмі. Тепер виявилось, що й сама «Нова Генерація» «поволі почала котитися до дрібнобуржуазного хвильовизму і заспівала панегірики Йвану Степановичу Мазепі». ¹⁰⁾

Після того, як Варвара Жукова довела закономірність скочування «Нової Генерації» до націоналізму, чомусь пише далі про те, що «Розбудова Нації» — «орган Проводу Українських Націоналістів». Про цих націоналістів Жукова, себто К. Буревій, пише такими словами: «Цим патріотам нашої батьківщини не подобається»... і т. д. «Наші фашисти давно вже почали шукати серед радянських письменників того Мойсея, що виведе нашу літературу з московсько-комуністичного полону». При цьому цитується «Розбудова Нації» за 1929 рік, ч. 5. Коли взяти до уваги, що слово «фашисти» в радянській пресі прикладається до всього, що вороже московському комунізмові і через це втратило всяке значення, можна зробити висновок, що така критика українського націоналізму є лише тактичним засобом його пропаганди і можна дивуватися такій відвазі.

У цитованій вище статті Г. Епик наводить, між іншим, слова Донцова про те, що треба спрямувати український літературний процес на «принципіальні шляхи націоналізму», а також слова О. Бабія (мабуть, з «Розбудови Нації») про те, що «мусимо в першу чергу знищити і розбити ідеологічні основи літератури марксівської, більшовицької»... «Не будемо наводити більше таких і подібних до них прикладів, що їх так щедро дає „Літературно-Науковий Вістник“... Хочемо лише заявити про те, що в наступних номерах нашого журналу ми подбаємо розкрити те смердюче українсько-фашистівське болото, що за підтримкою білої Польщі гуртується навколо „ЛНВ“ й жалюгідно намагається якось вплинути на український культурний процес.»

Слова ці не випадкові і за формою заперечення впливу, криється його ствердження. Цікаво, що й сам Г. Епик, назвавши культ сильної людини давно стертою, трухлявою істиною, приймає її з поправкою: не ви, емігранти, а «ми являємо, досконалий тип нашої сучасної людини. От про цю людину ми, молоді й сильні будемо писати». ¹¹⁾

Звертає на себе увагу ще одна риса тактики Хвильового і його друзів з «Пролітфронту» після розгрому «Вавпіте» і «хвильовизму» — це пов'язання всіх проявів українського націоналізму в різних організаціях і середовищах в один суцільний ланцюг українського націоналізму. Коли почався процес СВУ, Хвильовий помістив у «Комуністі» статтю — «А хто ще сидить на лаві підсудних», у якій вказав пальцем, що поруч з Єфремовом, Старицькою-Черняхівською та іншими підсудними з «СВУ» сидить і він, Хвильовий, із своїм «хвильовизмом». Цей же Хвильовий помістив у журналі «Пролітфронт» статтю «Кричуще божество», у якій виявив «хвильовизм» серед тих, хто найдужче його поборював, себто в журналі «Нова Генерація». За одним заходом Хвильовий утотожнює в цій статті «хвильовизм» із «мазепинством». Далі в журналі «Пролітфронт», як ми бачимо, проводиться нитка до «Літературно-Наукового Вістника» і «Розбудови Нації» і до самого «Проводу Українських Націоналістів».

На загальних зборах «Пролітфронту» 24 березня 1930 року винесено резолюцію такого змісту: «Зачитавши „протест“ т-ва українських письменників і журналістів у Празі, надрукований у фашистівській львівській газеті „Діло“, яке протестує проти суду над СВУ, вбачаючи в цім процесі

терор проти культурних і наукових робітників Радянської України»... і т. д. Зачитавши цей протест, який надруковано в журналі «Пролітфронт» в такій передачі, виникає питання: який сенс відгукуватися на протест еміграційних письменників, надрукований у газеті «Діло», яку в УРСР ніхто не читає? Відгук на цей протест у формі резолюції надруковано, звичайно, під дуже лайливим заголовком у советському стилі: «Проти брехні озвірілих куркулячих недобитків». Але читачі в УРСР уже звикли на таку лайку не реагувати, а шукати дійсного сенсу в таких резолюціях. А той сенс в тому, що резолюція доводить до відома, що у Празі є т-во українських письменників і журналістів, яке в процесі СВУ вбачає «терор проти культурних і наукових робітників Радянської України» і проти цього протестує. Тут є над чим подумати, особливо коли взяти до уваги, що на лаві підсудних з СУВ сидить не лише «буржуазна інтелігенція», а й Хвильовий, а з ним і всі «хвильовисти».

Не забулася й заява самого Хвильового, коли він ще був «хвильовистом», про те, що його устами «говорить молода українська інтелігенція». На зборах українських письменників у Харкові нам довелося бути свідком промови І. Кулика, який сказав, що письменник Гжицький, мовляв, ходив скрізь і говорив: «Беруть всіх українців»... Себто почали арештовувати всіх українців. І. Кулик до цього додав у своїй промові: «Ну, й домоворився! Забрали»...

Вплив ідей українського націоналізму, які пропагувалися за кордоном в таких журналах, як «Літературно-Науковий Вістник», «Розбудова Нації» та інш. серед підсоветської літературної української еліти, безперечно, наявний. У своїй праці «На два фронти в боротьбі з націоналізмом» А. Гірчак, наприклад, відзначає:

«Коли читаєш публіцистичні твори М. Хвильового... то часом забуваєш, що саме читаєш — Хвильового чи Д. Донцова. Можна виписати цілі сторінки із творів обох цих авторів, і різниці між ними не знайдеш. Думки Хвильового і Донцова про Європу, про російську літературу, про людину з сильною волею і т. інш. — абсолютно тотожні... Можна в Вікторину грати — виписати декілька цитат і спитати: хто автор — Д. Донцов чи М. Хвильовий? Наприклад: 1) „І коли наша література хоче створити коли-небудь геніїв, — мусить учитися у великих націй, а не у Росії”...

2) „Велика російська література не здатна виховати сильну і здорову, цілісну і залізну людину, яка буде мати залізні нерви”... Читач, мабуть, подумав, що перша цитата належить М. Хвильовому, а друга — Д. Донцову. Ні, шановний читачу, якраз навпаки. І таких прикладів, таких випадків можна вказати не один.» «Донцов рішуче підтримував Хвильового... Хвильовий не раз заявляв, що він не боїться, коли його думки сходяться з думками клясового ворога. Він не вважав це дискредитацією своїх ідей. Також і Донцов радів тому, що „червоні”, в першу чергу М. Хвильовий, повторюють і засвоюють фашистські ідеї... М. Хвильовий писав „Якщо наші погляди... зійдуться з ‘чаяніями’ (сподіваннями — прим. наша) нашої ж таки дрібної буржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не означає, що ми помиляємося”. Донцов на це відповідає М. Хвильовому так: „Ні, не означає. Але доповнимо: якщо думка про те, що наша нація (незалежно від того, яка кляса з нею себе утотожнює) мусить вийти з ролі „приєднаної”, мусить іти за своїм нездоланим... бажанням виявити своє національне лице — коли цю думку засвоять і червоні, то це зовсім не означає, що ми помиляємося.»¹²⁾

Говорячи про вплив ідей українського націоналізму, ми зовсім не схильні його переоцінювати. Український націоналізм в УРСР є явище органічне, а не наносне, і дуже часто збіг думок та ідей пояснюється не впливом, а єдністю духовного процесу на всіх українських землях. Український націоналістичний рух у формі ОУН і український культурний процес або «український ренесанс 20-х років» в УРСР, це лише різні форми вияву одного всеукраїнського процесу ідейної і духовної кристалізації українського націоналізму в модерному значенні цього слова. Різні обставини під різними окупаціями диктували різні форми і різну тактику. В УРСР український націоналізм не мав змоги виявлятися у властивих для нього організаційних формах і застосовувати таку ж саму тактику, що й, скажімо, на західноукраїнських землях під Польщею. Силою цілої низки обставин український націоналізм в УРСР діяв на культурному фронті.

Деякі художні твори українських письменників в УРСР, як от, наприклад, «Вальдшнепи» Хвильового або «Патетична соната» М. Куліша є більш яскравим виявленням ідеології українського націоналізму і більш важать, ніж,

скажімо, «Націоналізм» Д. Донцова. Публіцистика Хвильового, не зважаючи на домішку радянської фразеології, не поступається перед публіцистикою Донцова, якщо судити про націоналізм їх змісту. Головним засобом пропаганди ідеології українського націоналізму в УРСР стала українська художня література. І це не випадково. Естетика Хвильового і ваплітян, з їх провідним стилем «романтики вітаїзму», є націоналістичною естетикою. «Художній твір мусить не тільки ставити і розв'язувати суто художні проблеми, а ставити і розв'язувати в художніх формах проблеми ідеологічні.» «Художня література орудує не точними формулами, а в пляні певної ідеології формує емоції»¹³⁾ — таке завдання ставили ваплітяни перед українською літературою.

В пляні якої ідеології формували емоції своїх сучасників діячі українського відродження 20-х років — про це написано не одну статтю ворогом цього відродження. Центральний орган ЦК ВКП(б) «Правда» у статті про «Патетичну сонату» Миколи Куліша, наприклад, писав: «...В целом, основным и главном эта пьеса не наша... эта пьеса отражает чуждую пролетариату и советскому государству „философию“ украинского национального движения»... «Хотел ли этого или не хотел Кулиш, но он в талантливой форме дал в своей пьесе последовательную апологику не пролетарской, не большевистской, а националистической, донцовской философии истории...»

Оцінка багатьох творів української літератури, як творів націоналістичних, дістала апробату також і за кордоном, в пресових органах і статтях українських націоналістів. Деякі з цих творів передруковувалися в «Літературно-Науковому Віснику» та в інших журналах. Донцову належить одна з кращих статей про Хвильового. Провід Українських Націоналістів, як це бачимо з матеріалів журналу «Розбудова Нації», пильно стежив за процесами, які відбувалися в УРСР. Про це свідчать також праці С. Николишина «Націоналізм у літературі на Східних Українських Землях», а також «Культурна політика большевиків і український культурний процес».

Все це дає нам підстави ствердити, що український націоналізм є явищем всеукраїнського змісту і значення. При всій різниці соціального і політичного ладу в УРСР і на західноукраїнських землях під Польщею, і не зва-

жаючи на різні обставини, створені різними окупантами, процес формування і кристалізації українського націоналізму являє собою органічну єдність на всіх українських землях. Різниця в трактуванні окремих проблем і програмі розходження в окремих питаннях в середині українського націоналістичного руху не є запереченням такого погляду.

II. ВІЙНА З ЛІТЕРАТУРОЮ

I

Історія української радянської літератури виразно поділяється на чотири періоди: 1. Період т. зв. НЕП й українізації, який відомий уже як «період українського ренесансу 20-х років» (1920-1930). 2. Період т. зв. «соціалістичного наступу» і розгрому літературних організацій, розстрілів письменників і нищення культурних здобутків 20-х років (1930-1940). 3. Період другої світової війни, який виявився в українській літературі відродженням українського національного патріотизму і рецидивами настроїв та ідей українського ренесансу 20-х років (1941-1945). 4. Повоєнний період, який виявився знову періодом нового наступу на українську літературу та її діячів, диригованим з Москви (1946-1951).

Цікаво відзначити, що два останні періоди двох п'ятирічок становлять своєрідне повторення двох попередніх десятиліть. Українські патріотичні настрої і творчість українських письменників воєнного п'ятиріччя перекликаються з добою українського ренесансу 1920-х років. Повоєнне п'ятиріччя нового наступу Москви на українську літературу нагадує в свою чергу добу «соціалістичного наступу» і розгрому української літератури в 30-х роках. Така аналогія періодів напрошується навіть у подробицях — в іменах і термінології. Як відомо, керівну роль у розгромі Хвильового і хвильовизму та всіх здобутків українського ренесансу 20-х років відіграв надісланий з Москви в ролі генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Каганович. Цю ж особу, як досвідчене «громило» української літератури, ко-

мандирувала Москва на Україну і тепер, після другої світової війни. І перше, що зробив цей Каганович, приїхавши на Україну, була заява, передана через вірного Корнійчука, яка звучить так: «Боротьба з буржуазним націоналізмом в українській літературі має велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна більшовики України на чолі з тов. Л. Кагановичем в 1926-1927 рр. розгромили хвильовизм — агентуру фашизму в літературі... *Бацилі хвильовизму і тепер живуть у середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному зростові нашої літератури. Боротьба з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології залишається і сьогодні одним із найважливіших завдань української радянської літератури.* ¹⁴⁾

Що ця заява походить від Л. Кагановича, а Корнійчук лише її проголосив, стверджується хоч би тим фактом, що до приїзду Кагановича на Україну згадувати ім'я Хвильового і хвильовизм було заборонено. Ініціатива до нового вжитку імені Хвильового на Україні з обов'язковим додатком «агентури фашизму» і «буржуазного націоналізму» безперечно належить Кагановичу. І ця заява не була голословною. Перші удари й обвинувачення в ухилах були скеровані проти колишніх друзів Хвильового — ваплітян — Яновського, Панча та інших. І тут виникає ще одна цікава аналогія.

Розгром українського ренесансу 20-х рр. почався з СВУ, Єфремова і Зерова, а вивершився значенням і самих партійних ортодоксів — Микитенка, Щупака та інших великих «риб», які відіграли ролю слуг більшовицької партії. Так і тепер наступ почався в 1946 році на колишніх ваплітян і націонал-ухильників, а вивершився на ортодоксальному пристосуванцеві Корнійчукові.

Загальна картина виявляє також специфічні обставини, в яких відбувається літературний процес на Україні. Поняття «літературний процес» тут стає дуже умовним, коли взяти до уваги постійне втручання в цей процес тоталітарно-диктаторської системи, керованої з Москви, яка прагне перетворити Україну на Малоросію в політичному і духовному значенні. Боротьба, про яку йде мова, відбувається не в нутрі українського літературного процесу, а накладається з-зовні панівною клікою з Кремля. Це не боротьба в українській літературі, а боротьба з українською літера-

турою. Те, що Москва веде цю боротьбу дуже часто і в основному руками українських літераторів, не міняє її суті й значення.

Вираз «літературний фронт» в застосуванні до умов підрадянської дійсності на Україні — це не гіперболічний вислів чи образ, що його вжито в переносному значенні. Якщо для нормальних умов, у вільних демократичних країнах, навіть слово «боротьба» для означення певних явищ літературного процесу звучить вульгарною гіперболою, то в умовах московсько-більшовицького ладу такий військовий вираз, як «літературний фронт», цілком відповідний і на місці, що віддає характер і суть «літературної боротьби» на Україні. Тут це жодна гіпербола і жодний образ, умовно застосований до літературної дійсності. Це сама дійсність. Боротьба на літературному фронті в УРСР не лише накинута з-зовні, позалітературними чинниками окупанта, а, як відомо, ведеться і вивершується зовсім не літературними засобами — нечуваним в історії моральним і політичним терором, розгромом літературних організацій, масовим і поодинчим розстрілом українських письменників, засланням на визначені й невизначені терміни в концентраційні табори далеких північних місцевостей СРСР і т. д. Якщо знайдеться колись сумлінний і чесний історик світової культури в її проявах і змаганнях до свого повного розвитку і вияву, то мимоволі мусить спинити свою увагу на розвиткові і змаганнях української культури і зокрема літератури. Трудно знайти країну, де література відіграла б таку вирішальну роль у розвитку й відродженні нації, як на Україні. А водночас це нечувана і безприкладна річ у всій світовій історії, щоб якась нація зазнала таких величезних жертв і втрат на культурному і літературному полі діяльності. За приблизним підрахунком лише в цей дотеперішній період окупації України московським більшовизмом український народ втратив цілі сотні визначних українських вчених, видатних культурних діячів і письменників. Це були не прості «сірі вояки». Кожна одиниця з цього числа — це відоме для всієї України ім'я, творча індивідуальність. Ворог знав, за ким полював. Серед цих імен багато таких, які подавали надії на величезні творчі можливості і обдарованість, які могли дати мистецькі вартості світового значення і які сміливими кроками виводили українську культуру в передовий світовий ряд. А скільки загинуло їх — менш відомих і безіменних?!

Дослідник української радянської літератури Іван Кошелівець подав у своїй книжці «Сучасна література в УРСР» такий підрахунок.

Подаючи відомості про загибель українських письменників від сталінського терору, ми змушенні оперувати числами не точними, явно применшеними, і коли кажемо, що на остаточні підсумки все ще не прийшов час, то хто зна — як прийде він, чи не буде вже запізно, коли помруть і живі свідки, які могли б подати відомості про загибель того чи іншого письменника...

Подаю список тих письменників першого покоління, дати смерти яких (що безпосередньо чи посередньо була наслідком терору) сьогодні більш-менш встановлені:

Василь Бобинський (1898-1939), Василь Бойко (1892-1938), Дмитро Бузько (1892-1938), Кость Буревій (1888-1934), Петро Ванченко (1897-1937), Микола Вороний (1871-1942), Володимир Гадзинський (1882-1932), Олесь Досвітній (1891-1942), Михайло Драй-Хмара (1889-1939), Михайло Дубовик (1900-1942), Юрій Жилко (1898-1942), Дмитро Загул (1890-кін. 1930-х рр.), Микола Зеров (1890-1941), Юхим Зозуля (1891-1941), Михайло Івченко (1890-1939), Мирослав Ірчан (1897-1937), Михайло Йогансен (1895-1937), Аркадій Казка (1890-1933), Володимир Коряк (1889-1939), Григорій Косинка (1899-1934), Агатангел Кримський (1876-1942), Микола Куліш (1892-1942), О. Лан [Коршак] (1897-1943), Максим Лебідь (1889-1939), Петро Лісовий-Свашенко (1892-1943), Яків Мамонтов (1888-1940), Іван Микитенко (1897-1937), Андрій Панів (1899-кін. 1930-х рр.), Анатолій Патяк (1898-1938), Сергій Пилипенко (1891-1933, за ін. відомостями — 1943), Микола Плевако (1890-1941), Євген Плужник (1898-1936), Валеріян Поліщук (1897-1942), Сергій Роснянський (1899-1942), Яків Савченко (1890-1938), Володимир Свідзінський (1885-1941), Михайль Семенко (1892-1938), Олекса Слісаренко (1891-1934), Олександр Соколовський (1896-серед. 1930-х рр.), Мирослав Сопілка (1897-кін. 1930-х рр.), Людмила Старицька-Черняхівська (1868-1941), Дмитро Фальківський (1898-1934), Микола Хвильовий (1893-1933), Гнат Хоткевич (1876-1942), Микола Чернявський (1876-1937), Василь Чечвянський (1888-1933), Сергій Чмельов (1896-1941), Григорій Чупринка (1879-1921), Юліан Шпол (1895-1934), Володимир Ярошенко (1898-1941).

Характеристичні дати: майже виключно доба постишевсько-ежовського терору (1933-1938) і роки останньої війни (1941-1943). Щодо останніх, воєнних, років — лишається не зовсім з'ясованим питання: чому саме на ці роки припадає смерть такої великої кількості українських письменників? Тут покищо можна оперувати тільки припущеннями. Не залишає сумніву одне, що частини їх, від яких влада не бачила для себе жодної користі, позбулися убивством ще під час евакуації (В. Свідзінський, Л. Старицька-Черняхівська, А. Кримський). Решта, що їх смерть припадає на 1941-1943 роки, загинули, мабуть, від погіршення режиму в концтаборах; їх, можливо, виморювали голодом або й дострілювали виснажених, щоб не витратити на непрацездатних зайвих харчів.

Наведений вище список фізично ліквідованих письменників містить рівно п'ятдесят імен. Цей список неповний не тільки тим, що я не повишукував усіх тих, чиї дати смерті вже встановлені, а ще й тим, що велика кількість була чи то розстріляна, чи пересічно років тридцять тому пішла в ув'язнення і на заслання, і з того часу про них не було жодної чутки. З стовідсотковою певністю можна сказати, що всі вони загинули. Ось теж далеко неповний їх список (в дужках дати народження): Василь Атаманюк (1897), Степан Бен (Бендюженко) (1900), Микола Горбань (1899), Дмитро Грудина (1898), Сергій Єфремов (1876), Пилип Капельгородський (1882), Мелетій Кічура (1881), Михайло Козоріс (1882), Кость Котко (1896), Гругорій Майфет, Михайло Могилянський (1873), Андрій Ніковський (1885), Клим Поліщук (1891), Андрій Річицький, Павло Филипович (1891), Микола Філянський (1873), Андрій Хвиля (1898), Самійло Щупак, Володимир Юринець (1891).

Разом це становить щось з сімдесять осіб, а якщо взяти поправку на неточність обох списків, тоді обрахунок числом на вісімдесят загиблих від сталінського терору письменників тільки першого покоління не буде перебільшеним. Залишилося б до цього додати певну кількість тих, які, правда, померли своєю смертю, але вона була передчасною, наслідком довгорічного заслання, повернувшись з якого, вони невдовзі й померли (для прикладу назву імена О. Дорошкевича та А. Шамрая); та ще тих, кого давно перестали друкувати або які, рятуючися перед загрозою репресій, самі зникли з літературного обрію; та ще тих, хто рятунку від

загибелі шукав за межами України. Так у щойно цитованому збірнику «Із поезії 20-х років» про Олександра Ведмицького сказано дуже лаконічно: «Нині працює в РРФСР».

Для поета чи прозаїка втеча за межі України означає автоматично літературну смерть. Дещо краще в подібній ситуації для літературознавців. Для українського літературознавства вони теж пропащі сили, але бодай можуть за фахом працювати в чужому. І тому літературознавців за межами України значно більше, переважно в Москві й Ленінграді. Ще з двадцятих років знайшов собі сприятливіші умови праці в Московському університеті Микола Гудзій. У Москві й Ленінграді працюють: Я. Айзеншток, Ю. Іванів-Меженко, І. Єрьомін та ін.

Як поскладати все це до купи, вийде, що *перше покоління* української радянської літератури в різних формах в результаті терору втратило з своїх лав далеко поза сто літераторів...

Якщо можна більш-менш точно порахувати тих, що вижили, далеко важче це зробити з тими, що загинули чи назавжди від літератури відійшли. Крім згаданих попереду радянських джерел, найточнішим підсумком ліквідації українських письменників є брошура Богдана Кравцева «На багряному коні революції» (Нью-Йорк, 1960). Користуючися всіма цими джерелами разом, я зібрав отакий список письменників *другого покоління*, у загибелі яких немає сумніву (у дужках дати народження й смерті): Василь Басок (1902-1940), Микола Булатович (1909-1939), Олекса Влизько (1908-1934), Микола Дукин (1905-1943), Григорій Епик (1901-1942), Іван Кириленко (1902-1942), Борис Коваленко (1903-1938), Марко Кожушний (1904-1942), Григорій Косяченко (1903-1932), Іван Крушельницький (1904-1934), Дмитро Надіїн (1907-1942), Панько Педа (1907-1937), Валеріян Підмогильний (1901-1942), Петро Радченко (1902-1942), Григорій Саченко (1905-1939), Іван Семиволос (1909-1943), Микола Скуба (1907-1938), Олександр Сорока (1901-1941), Дмитро Чепурний (1908-кін. 1930-х рр.), Гео Шкурупій (1903-1943), Михайло Шульга-Шульженко (1901-1935).

Дуже неокресленою є категорія тих, кого Б. Кравців назвав замовкшими, бо сюди належать: 1) розстріляні, про акт убивства яких нема певних відомостей; 2) заслані, що з них частина померла на заслання, поповнила самогубство, а хтось міг і повернутися з заслання; 3) ті, що в умовах

сталінського терору перестали писати. Із списків Кравцева я вибрав лише тих, чиї дати народження мені вдалося встановити. Ось їх перелік (у дужках дати народження): Марат Андрущенко (1910), Зиновій Біленко (1909), Сава Божко (1901), Іван Бойко (1908), Марко Вороний (1904), Василь Вражливий (1903), Петро Голота (1902), Дмитро Гордієнко (1901), Олесь Громів (1902), Петро Грубник (1908), Юхим Зоря (1902), Федір Кириченко (1908), Іван Ковтун (1906), Гаїна Коваленко (1905), Степан Ковганюк (1902), Грицько Коляда (1904), Анатоль Крижаний (1905), Володимир Кузьмич (1904), Василь Нефелін (1907), Веніямін Різниченко (1901), Сергій Роговик (1905), Омелян Розумієнко (1905), Олександр Рохович (1908), Маргарита Сенгалевич (1901), Василь Сокіл (1905), Яків Солодченко (1902), Кіндрат Сторчак (1906), Дмитро Тась [Могилянський] (1901), Василь Худяк (1903).

Перший список містить двадцять одне ім'я, другий — тридцять одне. Я не гарантований од помилки стосовно котрогось прізвища, але абсолютно переконаний, що обидва вони значно применшені. Передусім з другого треба багато імен перенести до першого, бо ж ясно, що як ми й не маємо ніяких відомостей про долю М. Вороного, Д. Тася чи В. Вражливого, то однаково треба вважати їх загиблими. Взагалі кажучи, мої списки і приблизно не вичерпують втрат другого покоління, які можна обраховувати до 150 осіб.»¹⁵⁾

До наведених тут втрат людьми слід додати втрати української літератури в УРСР в наслідок тиску панівної ідеології і спотворень цензурою та браку свободи вислову. Але й те, що було написано в умовах відносної свободи в роки політики українізації українського культурного відродження 20-х років, з початком 30-х років зазнало суворой критики. Цензура російського окупаційного режиму на Україні особливу пильність проявляла до проявів т. зв. «українського буржуазного націоналізму».

Боротьба української літератури за свій розвиток та існування являє також незнаний у світовій історії приклад героїзму, винахідливості і витривалості, які треба міряти не провінційними, а світовими мірками. Особливо ж «радянський період» характерний і видатний не лише числом своїх незрівняних жертв, а драматичним напруженням ідейної боротьби з окупантом, героїзмом українських діячів і культурно-духовними здобутками й вартостями. Великою мірою

вони знищені й поховані. Наше завдання — розкопати ті вартості, стерти з них порох руїн і включити в творче культурне життя сучасності.

II

Боротьба на «літературному фронті» в УРСР має свій ритм, періоди наступів і відступів та їх закономірне чергування. Велике спрощення уявити собі, що єдина активна сторона в цій боротьбі — це большевицька партія і Москва і що все визначає генеральна лінія партії. Ця остання також залежить від зовнішніх і внутрішніх обставин. Використовуючи сприятливу ситуацію, українські національні сили також час від часу переходять у наступ і здобувають не раз назад свої позиції. Так було під час більшовицького відступу на Україні в 20-х роках, коли була проголошена українізація. Це повторилося в меншому масштабі в роки другої світової війни. В обох випадках українська стихія з позицій спротиву переходила в активний наступ. Література українського резистансу ставала літературою українського відродження.

Які ж саме обставини змусили червону Москву в роки другої світової війни притишити свій наступ на українські національні позиції і в чому поступитися?

Ці обставини виявилися в ході другої світової війни. Вже те, що в підготові до другої світової війни більшовики змушені були форсувати патріотизм, як єдиний якір свого спасіння, творило сприятливу атмосферу для вияву і легалізації також і українського патріотизму. За прикладом росіян пішли й українці. Якщо росіяни піднесли як великого свого патріота і державника царя Петра I, то й Україна має в своїй історії славних предків і патріотів своєї батьківщини. Так стали дозволеними і в українській літературі великі історичні постаті з українського минулого. З'явилися повісті і драми на тему Іван Богун, Богдан Хмельницький... Щоправда і тут встановлювалася різниця. Що дозволено і що добре для росіян, те не дозволене і «зле» для українців. Пролетарська Москва відновила культ імені Петра I, яке є символом російського великодержавного шовінізму й імперіалізму. «Це той перший, що розпинав нашу Україну» — писав колись Шевченко. Мазепа нікого не розпинав, ані не завойовував, а був лише щирим українським патріотом,

який став на захист свого народу. Але говорити і писати щось позитивне про Мазепу розцінюється червоною Москвою як державний злочин лише тому, що Мазепа прагнув зробити Україну самостійною. Інша справа з Богданом Хмельницьким. Його змальовано ідеологом підкорення України Москві і предтечею загальносоюзного «радянського патріотизму». Але не завжди і не у всьому вдавалося Москві тримати українців у рамках «радянського патріотизму» і трансформувати патріотизм сучасного українця в патріотизм малоросійський. Цинізм речників великодержавного шовінізму й ідеологів расової вищости викликав відповідну реакцію з боку українців. Так стали можливими в цей період вияви українського націоналізму в літературі. У такій атмосфері вони з'явилися тоді непоміченими.

Другою обставиною, яка посилила національний потенціал України, а тим самим спричинилася до поширення відповідних настроїв і посилила активізацію українських національних сил, було приєднання західноукраїнських земель і Закарпаття до УРСР.

Пізніший відхід більшовиків з України під час війни й ширші можливості для відповідної української пропаганди серед українського населення також не лишилися без наслідків. Про це, між іншим, писав Микола Бажан 1946 року в газеті «Радянська Україна» у великій статті під назвою: «До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України». З'ясовуючи повоєнну ситуацію на Україні, М. Бажан писав: «Треба зважити на те, що Україна перебувала під тимчасовою окупацією ворога... Отруйлива пропаганда українських націоналістів де-не-де лишила свої сліди. Треба зважити і на те, що в возз'єднаній українській радянській державі тепер перебувають мільйони нових радянських громадян, мешканців західних і закарпатської областей України, які виховувалися у буржуазному суспільстві, свідомість яких старанно обробляли українські націоналісти» («Рад. Укр.», 17 листопада 1946 року).

Після закінчення війни це був уже заклик до пильності й наступу на вияви українських самостійницьких і протибільшовицьких настроїв. Під час війни з цими настроями треба було рахуватися і не загострювати відносин, щоб не давати в руки наступаючим арміям Гітлера зайвого козиря і щоб не відштовхнути остаточно від себе українців. І тому

під час війни і українцям дозволено любити свою Україну, не оглядаючися на Москву і Росію і не клянучись одночасно любити й Москву і бути вірним Росії. Більше того, український патріотизм, українська історична свідомість і національна гордість своїм козацьким родом стали дуже цінним матеріалом сталінської пропаганди в боротьбі з Гітлером і в посиленні спротиву українського народу німецьким окупантам. Гітлер своєю політикою допомагав Сталінові. «Кривавий Гітлер знищив українську державність і хоче перетворити на рабів гордих і непокірних українців» — не переставала нагадувати українцям більшовицька пропаганда. З свого боку Москва зарядила урочисте й пишне відзначення за межами України, в Росії двадцятип'ятиріччя створення Української Радянської Республіки. Крім цього було організовано ряд мітингів «представників українського народу» з відповідними відозвами до українського народу. Промови й відозви передавалися через радіо на Україну. В цих мітингах головну роль відігравали українські радянські письменники, які відійшли на Схід чи були з України евакуйовані.

Дуже цікаво, якою мовою і стилем заговорила Москва до українців, коли Україну зайняло німецьке військо і виявилось, що «всі українці опинилися дома». Провідними мотивами більшовицької пропаганди в роки другої світової війни було: 1. Постійне нагадування про те, що Гітлер зруйнував українську державність і не має наміру її відновлювати. 2. Переконавання українських колгоспників, які лишилися вдома, що обіцянки Гітлера наділити їх землею — обман і що їхні надії марні. І дійсно, дуже швидко Гітлер допоміг в цьому переконатися... Та звернімося безпосередньо до матеріалів і документів воєнних років і прислухаймося до їх мови. Перед нами двотомовий літературний альманах 1942 року. «Україна в огні» — називається. Це видано в Уфі — столиці Башкирії, де перебувала тоді більшість українських письменників. В альманасі взяли участь: Тичина, Корнійчук, Рильський, Бажан, Сосюра, Яновський, Ле, Василевська, Смолич, О. Десняк, Рибак, Кочерга, А. Головка, Голованівський, Панч, Первомайський, Малишко, Сенченко, К. Герасименко, Копиленко, Усенко, Смілянський, М. Терещенко, С. Скляренко, Л. Дмитерко, Собко, Масенко, В. Суходольський, Кундзіч, І. Гончаренко,

К. Гордієнко, Нехода, Стельмах, Плоткін, Мартич, В. Швець, В. Ткаченко, Ол. Носенко.

Щодо стилю і змісту цього альманаху, як документу воєнних років, дуже цікава й показова передмова. Наводимо уривок з неї. Не забуваймо при цьому, що мова цієї передмови, це мова тодішньої московської пропаганди і ось такою мовою заговорила Москва до України і українського народу:

«Україна в огні!

«В огні повстань наша земля. „Бий німця!“ — гукає з глибини століть київський князь Святослав. „Бий німця“ — махає гетьманською булавою Богдан Хмельницький. „Бий німця!“ — волає з могили над Дніпром Шевченко...

«Україна в огні!

«Будьмо гідними синами нашого великого народу.

«Слава вірним синам Радянської України, слава героям (перелік імен) — потомкам славних запорожців...

«Україна в огні!

«„Наша дума, наша пісня не вмре не загине“. Правда, батьку Тарасе, вічно житиме в серці народу твоє віще слово. Не помічати поганцеві наш народ... Народ безсмертний! Хай живе народ!»

Так заговорила тепер Москва до українського народу устами радянських письменників. Таким стилем писалися колись петлюрівські летючки чи брошури народницько-просвітянського характеру або оповідання популярного Кащенка. Така пропаганда Москви мала свій вплив і творила відповідну атмосферу серед українців. Один із українських поетів, перебуваючи в той час на фронті, де загинув пізніше, цілком щиро писав:

Так, ми б'ємось за Україну
Танкісти, вчені, ковалі.
І кожен гідний назви сина
Святої, рідної землі...

(К. Герасименко)

Така пропаганда, як бачимо, допомагала не тільки бити німця, а й творила відповідну атмосферу і зовсім відмінні, кращі умови для літературної творчості. Цікаві вже самі назви творів, які вміщені у згаданому альманахові: «Мій народ», «Голос матері» (Тичини), «Моему світлому краю»,

«Україні», «Слово про рідну матір», «Дума» (Рильського), «Пісня про мою Україну» (Голованівського), «Пісня Тараса Бульби» (Первомайського), «Україно моя», «Київ», «Тарасові Шевченкові» (Малишка), «Над рікою Дніпром» (І. Сенченка), «За Україну» (Усенка) і т. д.

Національно-патріотична тематика альманаху «Україна в огні» вже сама багато про що говорить. А коли перечитуєш ці твори, де український патріотизм в його модерному державницькому розумінні виявлено з талантом, силою почуття, глибиною думки і щирістю, то мимоволі згадуєш розмови наших еміграційних патріотів про денаціоналізацію і зіпсутість підсоветських українців. Мимоволі порівнюєш ті твори української літератури з еміграційною творчістю деяких наших закукурічених патріотів і думаєш — чи діждемось і ми тут на еміграції свого еміграційного Сосюри або Рильського. Згадується при цьому також сучасна полеміка російської еміграції на тему: «Україна чи Малоросія?» «Бути Україні самостійною чи не бути?..»

Повертаючися до нашої теми, мусимо відзначити, що толерування українських національних настроїв Москвою в роки другої світової війни дало такі несподівані і могутні наслідки, що одразу ж виявилась їх небезпека для московського большевизму. І тому Москва одразу ж після закінчення війни рішуче змінила свій проукраїнський курс і почала «наводити порядки». Цей новий бій Москви проти України на літературному фронті заслуговує на пильне спостереження і вивчення. Таке вивчення має величезне теоретичне й практичне значення. І не лише для нас.

ІІІ. КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА МОСКВИ В УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І В ПОВОЄННІ РОКИ

Друга світова війна змусила Москву не тільки припинити внутрішню війну з національними тенденціями в українській літературі, а й спричинилася до вияву їх з новою стихійною силою. Цю зміну на літературному фронті України та її наслідки яскраво схопив після війни один з промовців на зборах українських письменників у Києві 1946 р. такими словами: «Оглядаючися в історію, мусимо констатувати, що це просто даються в знаки старі хвороби. Щось на зразок хронічного ревматизму, який загострюється, коли міняється погода.» В цих словах досить ясно і влучно схарактеризовано процес, який відбувається в українській літературі і стає явним кожного разу, «коли міняється погода». Цим самим стверджено органічність і непоборність національних тенденцій в українській культурі, які завдають Москві великих турбот і занепокоєння. Дуже важливо також відзначити відчуття і усвідомлення «зміни погоди» в СРСР в роки війни з німцями. Нам лишається лише докладніше вяснити в чому виявилася «зміна погоди», які її наслідки і про які «старі хвороби» йде мова.

Напад Гітлера на СРСР і розгром радянських армій на початку війни викликав серед найширших народніх мас такі величезні психологічні зрушення і критицизм щодо радянського уряду й цілої більшовицької системи, які переходили у явне бажання поразки, з надіями на краще майбутнє. Кривди, заподіяні більшовиками, не забулися. Стало цілком очевидним, що народи СРСР не хочуть битися за Сталіна і його порядки. Цю надзвичайно критичну і небезпечну ситуацію мав на увазі Сталін, коли вперше за весь час існування більшовицького режиму, хоч і невиразним загальником, заявив про «помилки уряду» і дякував російському народові за те, що, не зважаючи на ці помилки,

він бився з німцями і відстояв існування Радянського Союзу. Цей комплімент на адресу саме росіян, як «найвидатнішої нації» СРСР і пізніша ліквідація деяких національних республік свідчать, що найбільші помилки радянського уряду були зроблені саме в національному питанні і що поведінка інших національностей СРСР під час війни була іншою.

Найбільші труднощі має Москва на Україні, яка своєю питомою вагою в економіці СРСР і національним спротивом є «Ахіллесовою п'ятою» Радянського Союзу. Недарма Москва, захопивши знову Україну по другій світовій війні, устами Хрущова на зборах у Львові попередила українців, що українська держава можлива тільки радянська і в складі СРСР, при повній лояльності українців, інакше України зовсім не буде. Це грізне попередження мало на увазі український спротив проти Москви і пригадувало недвозначним натяком, яка доля чекає українців при дальшому спротиві. Для досягнення своїх цілей більшовицька Москва не спинилася на ліквідації окремих клас і станів. У наш час більшовизм практикує вже ліквідацію цілих народів. І, якщо Україну не ліквідували разом з іншими республіками, то причиною тут є її розмір, який не дозволяє негайної ліквідації, а також міркування господарського і політичного порядку. Але своєю поведінкою під час війни Україна на це цілком заслуговувала.

Більшість українців сподівалися свого визволення після розгрому СРСР і вірили, що західноєвропейські народи, в тому числі й Німеччина, виявлять більше зрозуміння до національних прав і державної суверенності України. В наслідок цього під час війни виявився дуже прикрий для Москви факт, який свідчив про банкрутство її національної політики. По відході радянської армії і більшовицьких урядовців з України виявилось, що всі українці, які тільки могли, лишилися дома. Крім того, почали творитися військові формації українського визвольного руху, відомі пізніше під іменем Української Повстанської Армії (УПА). Це поставило більшовицьку Москву в надзвичайно трудне і небезпечне становище. З Україною втрачено не лише найбагатшу частину СРСР. Україна могла стати надзвичайно небезпечним політичним фактором у визволенні всіх поневолених Москвою народів. На щастя Москви і на велике горе України європейський диктатор Гітлер виявився ще

більш тупим і жорстоким у здійсненні своєї національної політики, ніж азіят Сталін. І це спричинилося до сталінської перемоги.

Щоб не дати німецькому противникові жодного українського козиря, Москва стала виразно наголошувати у своїй пропаганді державність України, яку хочуть знищити німці. У зверненнях до українців часто говориться до них, як до «нащадків славних і хоробрих запорозьких козаків» і кидається клич битися «за Україну». Український національний патріотизм, який перед війною карався, як «буржуазний націоналізм», був піднесений як найвища духовна вартість у боротьбі з німцями. Все це свідчить, як гостро відчувала Москва українську проблему та її загрозу для себе. І тому вона різко міняє свою політику щодо України і заговорила до українців зовсім іншою мовою.

Щоб показати перед світом, що не всі українці лишилися дома і що Україна живе й бореться по боці Радянського Союзу, Москва організувала мітинги «представників українського народу» за межами України, в Росії. Роллю цих представників грали члени радянського уряду і українські письменники, примусово вивезені з України. Мова і стиль цих виступів досить показові. У відозві другого мітингу «представників українського народу», який відбувся в Саратові 30 серпня 1942 року, говориться, наприклад, не про радянських патріотів, а про «українських патріотів» і вживається така формула: «Великий український народ». У цій відозві московські виконавці запевняють український народ, що «українська наука і мистецтво живуть повнокровним творчим життям, цілком віддавши себе справі боротьби проти гітлеризму». Голова Президії Верховної Ради УРСР, виступаючи на цьому мітингові, проливав крокодилячі сльози у таких підлабузницьких словах: «З надзвичайною хижацькою жадібністю накинuliся гітлерівські розбійники на прославлену своїми багатствами і красою Радянську Україну, щоб знищити нашу державність, національну культуру, рідну мову, щоб перетворити наш рідний край на свою колонію, а вільнолюбний народ знищити на тяжкій рабській праці. Що було і що тільки сталося з рідною Україною!..»

На тлі гітлерівських злочинств така пропаганда не була безслідною. А щоб зробити враження, що це не тільки пропаганда і порожні слова, а й справжні турботи долею

України та її культурою, в роки війни видається ціла низка книжок і брошур з історії України, української літератури і культури. Зміна політичного курсу позначилася таким чином і на видавничій політиці. До війни в наслідок терору в 30-х рр. на українському книжковому ринку в згаданих галузях була пустка. Українська шкільна молодь і вищі українські школи не мали історії України, не було також відповідного підручника з історії української літератури і культури. Все, що було раніше видано, було знищено і вичищено з бібліотек. Відповідні найновіші фальсифікати з історії України, української літератури і культури штучно затримувалися у видавництвах, бо їх без кінця виправляли згідно з генеральною лінією партії і вони не могли вийти. Але в роки війни у найтрудніших умовах спішно складено і видано: «Нарис історії України», Уфа, 1942, «Нарис історії української літератури», Уфа, 1945 р., великий том під назвою «Українська культура» (був підготовлений, але заборонений до друку і розкритикований у газеті «Правда України») і «Популярна серія» літературознавчих брошур (одинадцять назв) та інше.

Справжнє призначення усіх цих видань з історії України і української літератури дуже виразно з'ясовується у передмовах. У вступному слові до «Нарису історії України» читаємо: «Діячі української радянської культури, охоплені патріотичним піднесенням, створюють нові видатні твори науки, літератури, мистецтва. Плоди невтомної праці української інтелігенції збагачують культуру українського народу, будять у ньому благородні і героїчні почуття, *кличуть його до рішучих схваток з озвірілим і смертельним ворогом*. Ця книжка, присвячена історії України від найдавніших часів до нинішнього дня, є ще одним доказом того, що українське культурне життя в СРСР невпинно розвивається і йде вперед. „Нарис історії України” призначається для всіх, хто цікавиться історією і боротьбою українського народу за свою свободу і незалежність, за свою *українську радянську державу*.»

У «Нарисі української літератури» також можна прочитати надзвичайні панегірики на адресу українського народу: «Історичні обставини на Україні, у яких було під постійною загрозою самостійне існування українського народу, гартували і виховували в ньому твердість духу і витривалість, завзятість, хоробрість, бойову мудрість. Так

виробилися й інші характерні риси українського народу — чесність і працьовитість, людяність і життєрадісність. Цю духовну силу і могутні вольові риси свої український народ відбив в усній творчості. Блискучі образи українського поетичного генія свідчать, що *ніколи і ніким не може бути поневолений народ, в якому бурлить така велетенська сила*».

Ще ясніше з'ясовує українофільську видавничу політику Москви в роки другої світової війни автор рецензії на «Популярну серію укрдержвидаву». В цій рецензії читаємо: «Саме в воєнні роки Укрдержвидав видав одинадцять популярних літературознавчих брошур... Брошури про визначніших українських письменників, написані в період великої вітчизняної війни, цілком природно, *відбивають загальне політичне спрямування нашої громадської думки в час найзапеклішої боротьби з ворогом*. Розкриваючи в основних рисах творчість найвидатніших українських письменників, автори підкреслюють ідеї та настрої, особливо співзвучні думкам та почуттям народу, що боровся за волю і незалежність радянської батьківщини. Так, наприклад, автори наголошують на патріотичних мотивах у творчості кращих письменників минулого, спиняються на творах, в яких змальовується німецька реакція і агресія щодо слов'янського світу та українського народу.»

Ця рецензія написана вже після війни і поміщена в «Літературній газеті» 28 березня 1946 року. І тут ми вже одразу відчуваємо зміну атмосфери, зміну «загального політичного спрямування» генеральної лінії партії щодо України і української літератури. Насамперед помічаємо, що зникає українська національна фразеологія. Її витискає советська, загальносоюзна. Пишеться вже не «український народ», а лише загально — «народ», який боровся... знову ж таки не «за Україну», а за «радянську батьківщину». А в самій рецензії тепер, після війни критикується те, що під час війни треба було за настановами партії відбивати і підкреслювати, а саме питання національного визволення українського народу. Це означає, що з московського Кремля повіяло вже зовсім іншим вітром. Дальший хід подій на Україні відомий. Переможне закінчення війни з німцями і переконання Москви, що не тільки німці, а й інші сильні світу цього не думали і не думають розв'язувати українську проблему так, як того хоче Україна — все це розв'язало

руки Москві і вона відновила війну проти України і української літератури ще з більшою лютістю і жорстокістю. Все, що було написане і видане в українській літературі в роки війни, було розкритиковане, вилучене з бібліотек і знищене. В тому числі були знищені і згадані нами видання. Автори, які писали ці книжки, потрапили під жорстокий обстріл партійної критики і зазнали нових нагінок і репресій.

Таким чином партійна політична лінія воєнних років, яка висувала перед українськими письменниками як «соціальне замовлення» патріотичні мотиви, була використана Москвою після війни як велика провокація. Таке соціальне замовлення припало до душі українським письменникам і створило для них своєрідну віддушину. І багато письменників виявили приховані думки і почуття. Москва побачила справжніх українських патріотів і те, якою є сучасна Україна попри довгі роки більшовицького терору. Не зважаючи на всі свої втрати і спустошення, Україна живе. Україна бореться. Живе вона і бореться не лише в партизанських загонах УПА, але серед усього українського народу і української інтелігенції. Зовсім не випадково в газеті «Радянська Україна» 1946 року писалося: «Якщо хочемо знищити українських повстанців, то нам треба за всяку ціну знищити їхню ідеологію». Джерелом цієї ідеології названо українську літературу, а її творцями — українських письменників. Цим самим стверджено єдність усієї бойовничої України в спротиві і в боротьбі з московським більшовизмом. Цим і пояснюється гострота і жорстокість боротьби на літературному фронті України.

IV. ІДЕОЛОГІЧНА ЧИСТКА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ І В РОСІЇ

У серпні 1946 року відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому визначено генеральну лінію партії на післявоєнний період і прийнято низку ухвал про наведення нового порядку, в тому числі визначено також напрям і об'єкти ідеологічної чистки. Навіть поверховне знайомство з ухвалами цього пленуму ЦК ВКП(б) і зокрема матеріяли і документи ідеологічної чистки показують, що *Україна є в центрі уваги*. Пленум вислухав звіт ЦК КП(б)У про становище на Україні і ухвалив постанову «про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів». Це означало нову чистку. Для її проведення не досить було Хрущова і КЦ КП(б)У. Москва послала на Україну «вірного соратника Сталіна» — досвідченого і випробуваного погромника української інтелігенції і культури — Л. Кагановича. Уже цей факт промовляє за те, що на Україну скеровано найбільшу увагу і зусилля більшовицької партії. Тут є центр спротиву і відхилення від партійної лінії і сталінських порядків.

Перебіг і наслідки чистки стверджують це ще з більшою переконливістю. В жодній частині СРСР чистка не набрала такого жорстокого і масового характеру. В першій черзі чистки за 18 місяців на Україні вичещено майже половину членів партії. В деяких округах було вичещено 80-90%. Дуже багато говорить також визначення провин українських комуністів. До найголовніших провин належать: «нездатність виконувати свої обов'язки», «брак енергії», «ідеологічна оспалість» і «невміння боротися з буржуазним націоналізмом». Цілком очевидно, що всі ці провини свідчать про явний спротив і не бажання українців виконувати директиви партії, бо вони скеровані проти українського народу.

Особливо ж яскраво виступає протиріччя між Україною і Москвою на ідеологічному і культурному фронтах. Це виявляється перш за все в різних розмірах і різному скеруванні ідеологічної чистки на Україні і в Росії. Учили на Україні зовсім інші, ніж в Росії. Те, що в Росії культивується, як «советська ідеологія», те на Україні вважається «буржуазним ухилом». Післявоєнна генеральна лінія більшовицької партії в Росії скерована на дальше розпалювання великодержавного російського шовінізму й агресивного націоналізму. Саме з позицій цього звироднілого російського націоналізму, а не з позицій марксизму чи соціалізму більшовицька Москва веде боротьбу з т. зв. космополітизмом і з українським націоналізмом. Це є ще одним свідченням, що московський більшовизм цілком одверто і остаточно пересів на коня традиційного російського імперіялізму.

Післявоєнна партійна лінія для росіян є продовження і поширення політики воєнних років. Оборонний націоналізм росіян в роки війни посилено трансформується після війни в націонал-шовінізм. Російська нація проголошена Сталіном передовою, яка має грати роллю керівної сили. Цим самим російський націонал-більшовизм, як аналогія до німецького націонал-соціалізму дістав своє явне ідейно-теоретичне оформлення. Увесь зміст ідеологічної чистки в Росії зводиться до боротьби з т. зв. космополітизмом, або, говорячи більшовицьким жаргоном, проти «плазування перед буржуазною культурою Заходу» і обмежується нагадуванням, що письменники у своїй творчості мусять керуватися політикою партії. Інакше кажучи партія скерує творчість російських письменників по лінії дальшого розпалювання російського агресивного націоналізму, який у наші дні набрав характеру традиційного російського мрякобісся.

Зовсім іншого характеру набрала ідеологічна чистка на Україні. Насамперед слід відзначити, що ідеологічна чистка на Україні сплянована Москвою і переводиться її агентами. Москва не довірилася навіть ЦК КП(б)У і послала на Україну Кагановича. Але й цього не досить. Москва посилає на Україну своїх агентів не лише по партійній лінії, але й по лінії письменницької організації. У вересні 1946 року московське Правління Спілки радянських письменників СРСР ухвалило спеціальну резолюцію, у якій говориться про «недостатнє керівництво літературами народів СРСР, що привело до відродження в окремих літературах буржу-

азно-націоналістичних тенденцій». На першому місці згадується українська література й імена українських письменників. Президія Правління Спілки письменників СРСР ухвалила: «Рекомендувати правлінням республіканських спілок СРП провести на початку вересня збори письменників для обговорення постанови ЦК. Відрядити в найбільші організації членів правління СРП для надання практичної допомоги в здійсненні вказівок ЦК.»

Рекомендація була, звичайно, прийнята. Українські письменники змушені були на своїх зборах у присутності «помічників у здійсненні вказівок ЦК», присланих із Москви, критикувати один одного і самокритикуватися, викривати ухили у творчості своїх товаришів і у своїй власній творчості, присягати на вірність партії і каятися. Так виглядає самостійність і рівність УРСР у Радянському Союзі і такою є «допомога» російського народу Україні.

Які ж ухили викрила Москва після другої світової війни на Україні? Виявляється дуже дивна картина. В Росії політика партії після війни є продовженням політики воєнних років, скерованої на роздмухування російського патріотизму і воєнничого націоналізму. На Україні генеральна лінія партії після війни зробила крутий поворот і оголосила вияви українського патріотизму, які були толеровані і навіть декретовані в пропаганді під час війни, буржуазно-націоналістичним ухилом. Українські письменники змушені відповідати після війни за ті твори, які були написані в роки війни за директивами партії. Використавши патріотизм українців у війні з німцями, Москва тепер за той патріотизм карає. Більшої наруги як та, що її зазнають українські письменники годі собі уявити. Або далі: Москва веде боротьбу з космополітизмом серед росіян, вчить їх національної російської гордості і вищості своєї російської нації над всіма іншими, а українців змушує бути космополітами і безбатченками, відрікатися своєї національності і плазувати перед «великим російським народом». Російські більшовики виявляються носіями славнозвісного російського мрякобісся в більшій мірі, ніж будь-хто з їх попередників.

Якщо в Росії ідеологічна чистка скерована лише проти космополітизму і деяких проявів критичного відношення до підсовєтської дійсності і песимізму, то на Україні ведеться тотальна війна на всіх відтинках суспільно-політичного і культурного життя і розрахована ця війна на то-

тальну деструкцію українського культурного процесу. В Росії чистка торкнулася лише журналів «Звезда» і «Ленінград». На Україні немає такого журналу і такої культурної і наукової установи, які не були прочищені. З імен російських письменників, яким приписуються ухили від генеральної лінії партії, є відомі одиниці: Зоценко, Ахматова-Горенко, Тіхонов і декілька «космополітів». І це є дуже показовим — «росіяни» Зоценко і Ахматова є українського походження, космополіти — жидівського, а Тіхонов разом з поетами Прокоф'євим і Ушаковом провинилися тим, що переклали і помістили в журналі «Звезда» вірш українського поета В. Сосюри «Любіть Україну». В цей же час серед українських письменників трудно знайти такого, який не має за собою ухилів. Така різниця в характері і розмірах чистки на Україні і в Росії не випадкова. Вона свідчить яку вагу має у внутрішньому житті СРСР українська проблема.

Післявоєнна ідеологічна чистка, це лише один з епізодів безупинної боротьби між Україною і Москвою. Ця боротьба має вже і в СРСР свою історію. У московській газеті «Правда» це досить ясно відзначено: «Боротьба з буржуазним націоналізмом в українській літературі має велику і початкову історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна більшовики України на чолі з тов. Л. М. Кагановичем в 1926-1927 рр. розгромили хвильовизм — агентуру фашизму в літературі... Бацилі хвильовизму і тепер живуть у середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному зростові нашої літератури. Боротьба з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології залишається і сьогодні одним із найважливіших завдань української радянської літератури (Корнійчук — «Деякі проблеми розвитку української літератури». «Правда», 4 липня 1947 р.). «Бацилі хвильовизму» виявила після війни і «Правда України», російська газета, яка виходить у Києві. У великій статті «Проти націоналістичних викривлень, за більшовицьку ідейність, за нове піднесення української радянської літератури», яка була вміщена 20 листопада 1947 року з підписом Івана Ле, Іллі Стебуна і Павла Усенка така пригадується минуле, коли «в українській літературі агентура націоналістичної реакції — об'єднання ВАПЛІТЕ на чолі з Хвильовим, буржуазні неоклясики й інші націоналістичні угруповання об'єдналися на спільній платформі».

Далі у цій статті згадується про Пленум Правління Спілки радянських письменників України, який відбувся 19-20 вересня 1947 року. «Пленум відмітив, що націоналістичні елементи в українській літературі, які ще повністю не роззброїлися, не зустріли у свій час належної відсічі». «Зокрема, не зустріли гострої критики націоналістичні рецидиви в творах воєнних літ М. Рильського („Київ в історії України”, „Мандрівка в молодість”, „Слово про рідну матір”).» Крім того націоналістичні рецидиви виявлено у творах І. Сенченка («Кінчався вересень 1941 року»), Кундзіча («Як Тарас їхав по Україні»), Яновського («Жива вода»), Масенка та інш. Особливу увагу звертається на той факт, що «не зважаючи на те, що після пленуму пройшло уже досить часу, М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко відмовчуються, не виступають перед широкою громадськістю з осудженням своїх помилок». Особливо ж показовим для характеристики післявоєнної ідеологічної чистки на Україні є відзначення «Правдою України» того факту, що «початок серйозної критики було зроблено Л. Кагановичем на конференції молодих письменників, яку було скликано Центральним Комітетом КП(б)У. У своїй великій промові товариш Каганович зробив глибоку, партійну теоретичну аналізу сучасного положення української радянської літератури». Цікаво при цьому відзначити, що ця промова не була опублікована. Але настанови і директиви Кагановича видні і в цитованій статті Корнійчука, і в статтях Ле, Стебуна, Усенка. В такий спосіб Москва маскує своє брутальне втручання в українську літературу і намагається створити враження, що це самі українці викривають у себе націоналістичні ухили.

З наведених вище характеристик і критики ідеологічних ухилів, які зроблені на Україні в роки другої світової війни ясно, що ці ухили не є кон'юктуральним і проминаючим явищем. Дозволивши в роки боротьби з німцями взяти на духовне озброєння проти німецького імперіалізму також і місцевий український патріотизм, Москва викликала духів, яких сама злякалася і з якими вирішила розпочати жорстоку війну після закінчення війни з німцями. Бо Москва добре знає силу українського націоналізму, і що справа тут не кінчається проявами українського патріотизму. З цим Москва хоче б примирилася. Але ж український націоналізм сьогодні не вичерпується і не обмежується українським патріотизмом і збереженням національного об-

личчя України. Український націоналізм сьогодні, це також ясно виражена ідеологія і світогляд, які протистоять московському більшовизмові. Український націоналізм — це ідеологія українського визвольного руху, скерованого проти московського імперіялізму. Ця ідеологія має сьогодні своє наукове обґрунтування, своїх теоретиків і зброєносців. І скільки б московська пропаганда не намагалася накинути на цю ідеологію і на увесь український визвольний рух тінь фашизму і реакційности, для кожного об'єктивного спостерігача є очевидним, хто є носієм визвольної боротьби і прогресу, а хто душителем цієї боротьби і носієм реакції й фашизму. Недарма Москва, проводячи ідеологічну чистку на Україні, згадала українського письменника і публіциста Миколу Хвильового і побачила в сучасних проявах українського націоналізму рецидиви хвильовизму. Микола Хвильовий був першим, який уже в 20-х роках відзначив фашизацію комуністичної партії Радянського Союзу, яка жонґлюючи по-фарисейському революційними гаслами, перетворила їх на матеріал для спекуляції а сама стала «субірателем земель руських» і не руських, виразником і реалізатором тенденцій і плянів російського імперіялізму. І це Микола Хвильовий кинув устами своєї героїні в очі московського окупанта слова, сповнені української національної гордості і віри: «Справа в тому, що український націоналізм не дає і не дасть спокою твоєму російському мрякобісню. Справа в тому, що як ти не кажи, а в його особі виходить на історичну арену молодий прогресивний фактор.» (М. Хвильовий: «Вальдшнепи», 1928 р.). Ці слова Миколи Хвильового знайшли в пізніших подіях своє повне ствердження і виправдання.

Таким є дійсний характер українського визвольного руху та його ідеології, яка знаходить своє віддзеркалення також і в українській літературі. Цим і пояснюється жорстокість боротьби на «літературному фронті» України. Ця боротьба є дзеркалом справжнього стану в СРСР і відносин між Москвою і Україною. Дійсний стан уцент розбиває уяву про СРСР, як про єдину Росію чи «народи Росії», які, мовляв, і культурно, і духовно являють собою єдність багатонаціональної «російської імперії». Така уява про СРСР посилено пропагується і більшовиками, і російською проти-більшовицькою еміграцією за кордоном. Це є ідеалом і бажанням всіх росіян — духовно, культурно і політично аси-

мілювати поневолені Москвою народи. В дійсності, як показала історія, народи теперішнього СРСР не піддаються такій асиміляції і Москва тримає поневолені нею народи силою і терором. Це створює такі обставини, при яких кожна правляча московська верхівка не лише по традиції, а й з рації свого самозбереження і свого покликання стає на шлях терористичного централізму, і боротьби з національними культурами і свободою поневолених народів. Цим самим московська імперія в минулому і тепер приречена бути гальмом культурно-історичного розвитку народів і дучителем свободи. Тягар московського імперіялізму лягає також і на плечі самого московського («великоруського») народу. Не може бути вільним народ, який поневолює інші народи. Щоб утримати імперію в покорі і цілості, московська правляча верхівка змушена накладати непомірні тягарі на великоруський народ, як на свою опору, і отруювати його свідомість отрутою російського великодержавного шовінізму й імперіялізму. Ліквідація московської імперії як реакційного явища є вимогою загального світового суспільно-історичного прогресу і в інтересах всіх народів, у тому числі й великоруського народу.

Післявоєнна ідеологічна чистка досить ясно виявила, де є найслабше місце, або «Ахіллесова п'ята» Радянського Союзу та які «ідеологічні ухили» найбільш загрозливі для московського більшовизму. Цим найслабшим місцем виявилася Україна, а найбільш небезпечним ухилом — ідеологія українського націоналізму. Український націоналізм чинить найбільш послідовний і найбільш відчутний спротив генеральній лінії партії, яка скерована тепер на те, щоб всі ресурси поневолених народів змобілізувати на поневолення всього світу. Цим самим Україна є ключем до розв'язки проблем не лише льокального, але й світового значення.

V. ФАЛЬШУВАННЯ ІСТОРІЇ: РОСІЙСЬКА ВЕРСІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I

Поява нового підручника з історії української радянської літератури російською мовою¹⁶⁾ тоді, як такого підручника немає в українській мові, а також той факт, що в складанні цього нового підручника взяли участь російські автори з московського інституту ім. Горького, є новим явищем, яке в достатній мірі характеризує сучасні російсько-українські культурні взаємини і політику партії у відношенні до України.

Підручники з історії української літератури в УРСР мають вже довгу і драматичну історію. На самому початку панування московсько-більшовицького режиму на Україні було вилучено з ужитку і знищено праці з історії української літератури С. Єфремова і М. Возняка. Трохи пізніше те ж саме сталося з працями М. Грушевського, М. Зерова і О. Дорошкевича-Шамрая. В 30-х роках було вилучено і заборонено до вжитку також і найновіші марксистські праці В. Коряка. Проти всіх названих авторів та їхніх праць було висунуто обвинувачення в «буржуазному націоналізмі» і всі вони були репресовані або й знищені. Вищі школи на Україні аж до другої світової війни не мали жодного підручника з історії української літератури. Такі є наслідки московської опіки і піклування комуністичної партії та «благотворного впливу російської культури» на Україні.

В роки другої світової війни, коли треба було мобілізувати український патріотизм проти німців і заглибити тяжкі наслідки московської терористичної політики на Україні, партія дозволила деяким українським авторам написати «Нарис історії української літератури». Цей нарис вийшов 1945 року. Але після переможного закінчення війни партія вирішила знищити і цей, написаний за її деректива-

ми підручник. У постанові ЦК КП(б)У від 24. 8. 1946 року це рішення мотивувалося такими словами:

«ЦК КП(б)У відзначає, що автори „Нарису” перекрутили марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури і подали її в буржуазно-націоналістичному дусі.

(1) «Автори „Нарису” ігнорують клясову боротьбу... і замість цього надають вирішальну роль в розвитку творчості письменників національному моментові.»

(2) «Всупереч ленінській вказівці про те, що „є дві національні культури в кожній національній культурі”, в „Нарисі” затушковується різниця і суперечність між реакційними і прогресивними течіями в літературі і розвивається „теорія єдиного потоку” в українській літературі.»

(3) «Автори „Нарису”, у відповідності зі схемою М. Грушевського та його теорією про „виключність” українського народу, ігнорують спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури.»

(4) «Культура і література Київської Русі подані в „Нарисі” як тільки українські, всупереч науковим положенням, що розглядають Київську Русь, як спільне джерело культур трьох східнослов'янських народів: російського українського і білоруського.»

(5) «В „Нарисі” не показано великого і плідного впливу російської культури і літератури на розвиток української культури і літератури, замовчується їх зв'язок, перебільшується вплив західноєвропейських літератур.»

(6) «В „Нарисі” не знайшов правильного відображення вплив на українську літературу рух декабристів, діяльність Белінського, Чернишевського, Добролюбова, великого пролетарського письменника Горького, ігнорується такий вирішальний фактор у формуванні нової соціалістичної ідеології, як розвиток марксизму в Росії і роль партії більшовиків.»

(7) «В розділі „Українська радянська література” не показано відображення в літературі боротьби партії і радянського народу за перемогу соціалістичного ладу в нашій країні, не показана роль літератури в формуванні соціалістичного світогляду радянських людей. Не показана боротьба партії більшовиків проти ворогів народу — троцькістів, бухарінців, а також проти українських буржуазних

націоналістів — шумськістів, хвильовистів, скрипниківців, які намагалися використати літературу як один із засобів відриву українського народу від великого російського народу.»

Відзначивши все це у своїй постанові, ЦК КП(б)У постановляє: 1) «Засудити перекручення і помилки, припущені в „Нарисі історії української літератури“ Кирилюком, Шаховським, Плисецьким, Масловом, Пільгуком і Ткаченком, які через „Нарис“ пропагують буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури. 2) Доручити Управлінню пропаганди і агітації ЦК КП(б)У розгорнути в пресі і на зборах учених, письменників, діячів мистецтва, викладачів вищих і середніх шкіл критику буржуазно-націоналістичних перекручень і помилок, допущених в „Нарисі історії української літератури“.»

Критика «помилки» «Нарису» була розгорнена і використана для нового погрому української культури і українського культурного життя Москвою. Разом з цим московські диктатори доручили управлінню пропаганди ЦК КП(б)У забезпечити «належний контроль за роботою Інституту літератури Академії Наук УРСР і Спілки радянських письменників України».

Під суворим контролем партії і за її вказівками написано нову «Історію української літератури», яка вийшла 1954 року.¹⁷⁾ Хто хоче знати в чому ж полягає «марксистсько-ленінське розуміння історії української літератури» в московській інтерпретації, той має тепер переконливий документ і матеріал для незаперечних висновків. Під прикриттям «марксистсько-ленінського розуміння» української історії ведеться в СРСР боротьба з українською історичною наукою і літературою і реставрується стара великодержавно-російська схема історії «єдиної і неподільної Росії», як засіб боротьби з українським «сепаратизмом». Можна сказати більше: нова радянська версія історії української літератури і культури на тлі старої дореволюційної російської історіографії являє собою неперевершений зразок великодержавно-шовіністичної фальсифікації історії українського народу і його культури в інтересах російського імперіалізму і поневолення України. Ціла ця історія, як відзначає Д. Чижевський, «має характер політичного памфлету, з таким загостренням певних суто політичних тез, що цю книжку важко розглядати як твір науковий або педагогічний».¹⁸⁾

Історична схема і політичні тези, за якими написана нова «Історія української літератури» нічого не мають спільного з марксизмом і відбивають ідеологію російського великодержавного імперіялізму. Це повторення в дещо модифікованій формі тверджень російських істориків про етнічну і культурну єдність східнослов'янських «народів-братів», про Київську Русь і «древньоруську народність» як про спільне джерело культур трьох братніх народів — великоруського, українського і білоруського, про «возз'єднання» України з Московією і благотворний вплив цього возз'єднання і російської культури на культуру і розвиток українського народу. Політична тенденція цієї історичної схеми цілком ясна — це є прагнення історично обґрунтувати і виправдати поневолення народів Московією і утримати єдність російської імперії. Ця тенденція особливо яскраво виступає в політичних тезах, за якими написана нова «Історія української літератури».

II

Основними тезами нової радянської «Історії української літератури», які червоною ниткою протягаються від першої сторінки до останньої, є: 1) заперечення «окремності» або «відрубності» історії України і культури українського народу і ствердження її єдності і спорідненості з російською культурою; 2) твердження про вищість, прогресивність і передову роль російської науки і культури та їх благотворний вплив на українську культуру і літературу. Автори так стараються ствердити і наголосити ці тези і настанови теперішніх московських диктаторів, що не помічають протиріч і протилежних наслідків своєї праці. Вже в наведених тезах криється явне протиріччя: якщо російська і українська культури своїм походженням, джерелами й історичним розвитком становлять єдність, то який сенс говорити про «дві культури» з протиставленням «передової» і «прогресивної» з одного боку і тієї, що її наслідують? Були більш послідовними дореволюційні російські історики, які вважали українців теж росіянами, а Україну як окрему націю і українську культуру вважали «вигадкою» ворогів Росії і «ворожою інтригою». Друга теза про «передову і прогресивну російську культуру та її благотворний вплив на

українську стверджується такими штучними і фальшивими аргументами, що в дійсності лише стверджують її безґрунтовність. Ціла ж праця може розглядатися як яскравий документ боротьби двох культур, або точніше — боротьби з українською культурою.

Боротьба з українською літературою ведеться шляхом викривлення історії і московської фальсифікації українського культурно-історичного процесу, замовчуванням і за-таюванням окремих культурних і літературних фактів, негацією українських істориків і письменників шляхом пришивання їм «реакційної ідеології буржуазного націоналізму» і шляхом суто політичних обвинувачень в тому, що «буржуазні націоналісти» від Куліша до Грушевського, Єфремова та інших, намагаючися посіяти національну ворожнечу між братніми народами, пропагували облудну теорію «відрубности української культури від російської», «прагнули відірвати українську літературу від російської», а для цього «вони вигадали „теорію” боротьби „двох культур” — культури української і російської, намагалися орієнтувати радянських письменників на занепадницьку „культуру” буржуазного Заходу». ¹⁹⁾ Такі обвинувачення звичайно кінчалися політичними репресіями і поліційним терором проти українських істориків літератури і письменників. Всі ці методи боротьби з українською літературою застосовуються і дуже яскраво виступають вже у першому вступному розділі нової радянської «Історії української літератури».

У вступному розділі, який мав би бути докладним оглядом всіх дотеперішніх праць з історії української літератури, згадуються тільки нарис О. Пипіна, М. Петрова, М. Дашкевича, О. Огоновського і І. Франка. Зовсім замовчуються від читачів найвартісніші для історії української літератури праці українських дослідників: С. Єфремова, М. Возняка, М. Грушевського, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Сумцова, В. Перетца та інших. Пояснюється це дуже просто: «Бо вони пропагували націоналістичну концепцію українського літературного процесу», ²⁰⁾ яка, звичайно, розбігається з московсько-більшовицькою інтерпретацією історії української літератури, що її й викладають автори за наказом партії у обговорюваній нами праці. А тому, замовчуючи найважливіші праці українських науковців, автори з пильною докладністю називають всі статті Чернишевсь-

кого і Добролюбова, де тільки згадується той чи інший твір української літератури. Статті, рецензії, і висловлювання Белінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Д. Писарева і М. Салтикова-Щедріна а пізніше Леніна і Сталіна — ось що покладено в основу «Історії української літератури». Ця нова історія, особливо другий том, складався вже під прямим наглядом Москви і безпосередньою участю російських істориків в особі спеціальної комісії Московського Інституту світової літератури ім. М. Горького при Академії Наук СРСР. Українцям не довіряють писати їхню власну історію.

Заміна дійсної української історії московською фальсифікацією цієї історії ведеться під прикриттям боротьби з «ворогами народу», якими є у визначенні Москви «українські буржуазні націоналісти». Праці українських вчених негуються і критикуються як ненаукові, бо вони, мовляв, надавали основного значення в розвитку літератури національному моментові і, «прикриваючися машкарою надкласовості і об'єктивності», створили теорію «єдиного потоку» літературного процесу, і т. д. Марксистсько-ленінська наука не залишає каменя на камені від цих фальшивих і антинаукових «теорій» — заявляють автори у вступі. «Боротьба проти буржуазного об'єктивізму, націоналізму, космополітизму є прямим обов'язком радянської науки.» Критикуючи буржуазний об'єктивізм і лібералізм дореволюційних літературознавців, автори нової «Історії української літератури» стають у позу войовничих і непримеренних носіїв нової науки «марксизму-ленінізму» і роблять перелік досягнень і перемог цієї науки. Згадуються постанови партії про розгроми і погроми різних помилок і ухилів, з гордістю заявляється про те, що «дієвою зброєю радянських літературознавців, у тому числі літературознавців Радянської України, були статті, доповіді, промови, листи В. Леніна та Й. Сталіна, в яких викрито класові основи буржуазного націоналізму, розроблено засади партійної політики в національному питанні і, зокрема, лист Сталіна до Л. Кагановича та інших членів Політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 року, у якому «викрито ворожі спроби українських буржуазних націоналістів відірвати розвиток української радянської культури і літератури від російської літератури». Читач довідується і про те, що «у післявоєнний час рецидиви буржуазно-націоналістичних „теорій” виявилися

найбільш виразно у „Нарисі історії української літератури виданому в 1945 р.”, і що «у своїй постанові від 24 серпня 1946 року ЦК КП(б)У викрив і засудив грубі перекирення і помилки, допущені авторами у цьому нарисі». ²¹⁾ В цілому огляд історії дослідження української літератури і боротьби марксо-ленінської науки являє понуру картину розгромів і погромів українського літературознавства представниками «марксо-ленінської» науки. В наслідок цього погрому цілі покоління українського народу в УРСР виросли без знання історії свого народу і своєї культури. Вищі школи України аж до другої світової війни не мали необхідного підручника історії української літератури. Але це не стало перешкодою для авторів нового підручника урочисто заявити, що «Комуністична партія Радянського Союзу постійно піклується про розвиток літератури і літературознавства в усіх радянських республіках, зокрема на Україні.» ²²⁾

III

«Викриття і розгром комуністичною партією, радянською громадськістю носіїв буржуазної ідеології в галузі літературознавства і критики — націоналістів усіх мастей, вульгарних соціологів, космополітів — створили умови для справді наукового висвітлення історії української літератури.» Таку декларативну заяву проголосили у вступі своєї праці автори нової «Історії української літератури». Цікаво приглянутися як реалізується ця заява і в чому ж полягає дійсно наукове висвітлення історії української літератури, і що являє собою «марксо-ленінська наука»?

Як уже відзначено в попередній характеристиці вступної частини «Історії української літератури», автори, виходячи з позицій великодержавного російського імперіялізму, негують і відкидають усі найголовніші праці з історії української літератури. Марксистсько-ленінська фразеологія служить їм лише як зброя погрому українського літературознавства і для маскування російського характеру партійних позицій.

Періодизація історії української літератури також проведена згідно з російською історичною схемою і за політичними критеріями російської великодержавности, і «на ленінській періодизації визвольного руху в Росії». «В ос-

нову періодизації радянської української літератури покладено періодизацію історії радянської держави», себто цілого СРСР. Інакше кажучи радянська «марксо-ленінська наука» пішла за старою російською історіографією, яка розглядала історію України і української культури й літератури, як частину російської історії, стверджуючи цим єдність і неподільність Російської імперії. Така періодизація не має нічого спільного з марксизмом. За марксистською фразеологією про «соціально-економічні формації» приховується історія Росії і «возз'єднання» з нею України. При цьому настирливо проводиться апологія російського імперіалізму і пропагується фальшива теорія «старшого брата» і вищості російської культури над українською.

Критикуючи наукову методу представників культурно-історичного напрямку в літературознавстві, у яких «література виступала тільки як побіжна ілюстрація до історії суспільства», автори нової історії української літератури самі довели цей погляд на літературу до крайніх меж вульгаризації, притягаючи українську літературу для ілюстрації історії поширення російської імперії і благотворного впливу російської культури на поневолені «народи Росії». Це знову ж таки нічого не має спільного з марксизмом, зате це є повторенням найбільш шовіністичних ідей старої російської історіографії.

«Марксо-ленінська наука» на думку авторів не мириться також з «компаративною» методою, яка шукає за аналогіями і запозиченнями в літературі. Цю методу таврується як вияв «космополітизму». Але в новій «Історії української літератури» автори самі звертаються дуже часто до цієї методи і доводять її до абсурду в постійному наведенні аналогій і запозичень в українській літературі, там де їх зовсім немає. Пояснюється це тим, що згідно з настановами партії треба довести переважаючий і «благотворний» вплив російської літератури на українську. Ця тенденція привела авторів до найбільших перекручувань і фальсифікації культурних і літературних фактів. Наведення аналогій і вказівки на впливи в українській літературі мають тенденційний великодержавно-російський характер: говориться про впливи лише російської літератури і культури на українську і проводяться аналогії виключно з російською літературою. І, навпаки, вказівки на впливи Заходу в українській літературі в попередніх працях з історії української

літератури осуджуються як вияв «космополітизму» і націоналізму. ЦК КП(б)У у своїй постанові від 24. 8. 1946 року про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури» між іншим відзначав як велику помилку те, що в «Нарисі» не показано великого і плodотворного впливу російської культури і літератури на розвиток української культури і літератури, замовчується їх зв'язок, перебільшується вплив західноєвропейських літератур. Ця вказівка партії стала керівною для складачів нової «Історії української літератури»: в ній зовсім замовчуються західні впливи і зв'язки, а російські не тільки перебільшуються, а й вигадуються там, де їх зовсім не було. Так, наприклад, навіть у багатьох дореволюційних працях російських дослідників не приховується той факт, що в XVII-XVIII ст. Україна стояла на багато вищому культурному рівні порівнюючи з Московією і в цю добу переважали українські культурні впливи. В «Истории русской литературы», виданій Академією Наук СРСР 1948 року також відзначається могутній вплив українського культурно-освітнього руху на Москву. Але автори «Історії української літератури», ідучи за вказівками партії не зупинилися перед фактами цього українського впливу на російську культуру і перевернули історію цих впливів навпаки — не з Києва, а з Москви ішло світло і «все ширше розходилися на Україні книжки російських письменників». Така характеристика російсько-українських культурних взаємин у XVII-XVIII ст. є явною фальсифікацією історії, з метою довести вищість російської культури і залежність від неї української у всі часи. Про російські впливи на українських діячів культури говорить навіть тоді, коли вони були зовсім не можливі хронологічно, як, наприклад, «вплив» Чернишевського на Шевченка. Говориться також про доброзичливе ставлення і благотворний вплив явних ворогів самостійного розвитку української культури, таких як В. Белінський.

В декларативному проголошенні у вступі «Історії української літератури» робиться протиставлення класового принципу «марксо-ленінської» науки загальнонаціональному принципів українського «буржуазного націоналізму». «Є дві національні культури в кожній національній культурі» — заявили вони словами Леніна. Виходячи з цього ленінського принципу робиться поділ національної культу-

ри на прогресивні і реакційні елементи і течії. На перший погляд може здатися що тут, нарешті, автори виступають як марксиста і керуються марксизмом. Коли ж приглянутися як застосовується цей марксистський принцип в конкретній аналізі і в поділові письменників на реакціонерів і прогресистів, то, крім фразеології, від марксизму нічого не лишається, а виступає все той же національно-російський великодержавний принцип. Керуючися цим принципом і йдучи за вказівками партії, автори негують і викреслюють з своєї «історії» як реакціонерів Метлинського, Костомарова, Куліша, Олеса, Вороного, Кримського, Чупринку, а серед них і марксиста і українського комуніста В. Винниченка тільки тому, що вони в більшій чи меншій мірі були противником московського наставлення або брали участь в українському визвольному рухові у боротьбі з Москвою. І навпаки наявність російських впливів або зв'язків з російськими письменниками є вже підставою зачислення до «прогресистів», хоч серед цих російських письменників названо імена, які за визначенням радянських істориків самі є реакціонерами, як Плетньов, Бенедиктов та інші. Російська культура в «Історії української літератури» виступає як передова і прогресивна, тоді як серед українських письменників мало є таких, що не були «реакціонерами» або носіями українського «буржуазного націоналізму». Лаючи увесь час «антипатріотів-космополітів» за їхнє плазування перед Заходом, Москва вчить українців бути такими ж антипатріотами-космополітами у відношенні до своєї батьківщини і схилятися перед російською культурою і Москвою, як світочем науки і правди. При уважному читанні книжки — як це цілком слушно відзначає Д. Чижевський — легко зрозуміти, що автори вимагають від українських письменників «патріотизму» та «націоналізму», але не українського, а російського!

Після прочитання нової «Історії української літератури» не лишається сумніву, що вона написана за вказівками партії і, зокрема, за постановою ЦК КП(б)У від 24. 8. 1946 року «Про перекирчування і помилки у висвітленні історії української літератури».

Партійні позиції і те, що зветься радянською або «марксо-ленінською наукою» є позиціями і «наукою» російського великодержавного шовінізму, виявом ідеології московського імперіялізму. Згідно з цими позиціями історія української

літератури переписана на московський лад. Праця авторів полягала в тому, щоб виправити «помилки», на які вказала партія у своїй постанові і ствердити висунуті нею тези про «спільність походження, єдність, і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури», «показати історію української літератури у взаємозв'язку з російською літературою». Таким чином, тавруючи попередній «Нарис історії української літератури» 1945 року як буржуазно-націоналістичний за те, що в ньому автори «надають вирішальну роль в розвитку творчості письменників національному моменті» (що є закономірним, оскільки українська література щільно пов'язана з українським національно-визвольним рухом), партія сама опинилася в полоні «національного моменту», але не українського, а московського, підкреслюючи вирішальну роль в розвитку творчості українських письменників «благотворного» впливу передової російської літератури, що є цілком фальшивим. Пристосування історії української літератури до фальшивих тез і русофільської тенденції вказівок партії змусило авторів замовчувати багато фактів або вдаватися до безсоромної фальсифікації, бо лише такими методами можна зробити таких українських письменників, як Т. Шевченко, І. Франко і Леся Українка «русофілами» і предтечами московського більшовизму.

IV

Русофільська тенденція нової радянської «Історії української літератури», а також і той факт, що позиції в питаннях культури не мають нічого спільного з марксизмом, особливо яскраво виступають в освітленні радянського періоду історії української літератури. «Очерк истории украинской советской литературы» являє собою картину не меншого, а ще більшого погрому і розгрому української радянської літератури порівнюючи з погромом дореволюційної «буржуазної» української літератури, не зважаючи на те, що серед розгромлених українських радянських письменників було багато переконаних марксистів і українських комуністів.

Звертає на себе увагу насамперед те, що до складання історії української літератури вперше притягнуто ро-

сійських авторів з московського інституту світової літератури ім. Горького. Визначні українські фахівці з історії української радянської літератури, такі як С. Шаховський та інші, від праці відсунені, бо їхню попередню працю осуджено як пропаганду «буржуазно-націоналістичних поглядів в питаннях історії і літератури». Показовим для сучасного стану України в СРСР і національної політики Москви є також і той факт, що книжка з історії української літератури вийшла раніше і в першу чергу російською мовою, перед тим, як її було надруковано в українській мові.

«Історія української радянської літератури» ще в більший мірі має пропагандивний характер, бо її написано за вказівкою партії в постанові ЦК КП(б)У про попередній «Нарис», де вимагається «показати боротьбу партії більшовиків проти ворогів народу». Показ цієї боротьби і апологія партії і радянського уряду становлять, так би мовити, провідну ідею-настанову нового нарису історії української радянської літератури. «Комуністична партійність» проголошується в цій книжці як керівний методологічний принцип побудови історії української літератури. В наслідок такої настанови «Очерк истории украинской советской литературы» являє собою у значній мірі нарис історії боротьби з українською літературою.

Найбільшим злом, проти якого ведуть боротьбу автори нового нарису історії української літератури, є те, що українські «історики і письменники — П. Куліш, Грушевський, Єфремов, Винниченко — які виступали як ідеологи українського буржуазного націоналізму, проповідували теорію „окремого шляху” розвитку українського народу... пропагували відокремлення України від Росії». ²³⁾ Це бажання українського народу йти самостійним шляхом і вирватися з-під «опіки» московського імперіялізму висловила пізніше також і «група Хвильового», яка за означенням авторів «Нарису» висунула гасла «Відриву української радянської культури від Москви і орієнтації на буржуазну Західну Європу.» ²⁴⁾ Національні риси української літератури проголошуються в «Нарисі» «шкідливими традиціями старого суспільства». «Навіть і тепер — читаємо далі в „Нарисі” — коли націоналістичні теорії та їхні носії уже розгромлені, воіння націоналістичної романтики, її традиційних улюблених образів іноді відчувається в окремих творах українських письменників. У віршах деяких радянських поетів

ми і тепер зустрічаємо ті символи і алегорії, які особливо були до смаку націоналістам, як от: „євшан-зілля”, „золотих воріт”, „неопалимої купини”... Виступ „Правди” з критикою націоналістичного вірша В. Сосюри „Любіть Україну”, критика в українській пресі повісти „Золоті ворота” виявляють живучість таких настроїв і тенденцій, кличуть до боротьби з ними.»²⁵⁾

З наведених цитат дуже яскраво виступає характер і сенс боротьби партії проти української літератури — це є боротьба з позицій московського імперіялізму. В українській літературі знищується все те, що дійсно українське, в ім'я єдності і неподільності імперії. «Очерк истории украинской советской литературы» не тільки подає історію боротьби з українською літературою, а й сам, своїм скеруванням і побудовою є однією з форм цієї боротьби. Це є боротьба з дійсною українською історією української літератури, яка заміняється московською фальсифікацією.

Періодизація історії української радянської літератури побудована не на українському культурно-історичному і літературному процесі, а припасована до історії партії і радянської держави. З цієї історії викреслено і замовчано найважливіші явища і факти, які знаменують собою український літературний процес. Вилучено з історії або лише згадано лайкою українські літературні організації й імена цілої низки визначних талановитих письменників 20-х років, які були розгромлені більшовицькою партією. Неоклясики, символісти, футуристи і представники «активного романтизму» характеризуються як «внутрішня еміграція», за що й були вони позбавлені всіх громадянських прав і викреслені з історії української літератури. І тут не буде зайвим провести аналогію: в російській літературі фігурують справжні білоемігранти і контрреволюціонери, такі як І. Еренбург, А. Толстой і навіть Купрін, який повернувся в СРСР зовсім недавно. На з'їзді письменників у грудні 1954 року устами К. Федіна партія проголосила амністію також і Івану Буніну, заявляючи, що «не варто відчужувати Буніна від історії російської літератури», хоч він і був непримиримим ворогом комуністичної влади. Але з української літератури викреслюються навіть українські комуністи, тільки за те, що вони боролися проти російського імперіялізму.

ВИСНОВКИ

Український спротив проти радянської системи зріс також і серед тих українців, яких старанно обробляли московські комуністи. Навіть серед членів КП(б)У, як відзначав обережними висловами Хрущов, поширилася *«ідеологічна оспалість»*, виявився *«брак енергії»* і *«нездатність виконувати свої обов'язки»*. Серед українських письменників і науковців у гострішій формі і раніше, ніж в Московії, пролунали протести проти партійного керівництва й диктатури в літературі. *«Дайте нам право на помилку — і наші твори не будуть такими нудними, як вони часто бувають»* — заявив український письменник Петро Панч партійним наглядчачам з Москви на зборах письменників у Києві. Теза про право письменника на *«помилку»* і письменницьку сміливість була підтримана багатьма українськими письменниками, *«в тому числі й деякими відповідальними товаришами з керівництва Спілки українських письменників»*.²⁶⁾

Боротьба за свободу творчості, за право письменника мати свою власну думку і сміло її висловлювати знайшла навіть своє поетичне відображення в поезії українського поета Максима Рильського, який писав:

Завзяті є такі, що з міною Мойсея
Скрижали нам несуть: неможна так і край!
Це не по нашому! Забороняю це я!
Та я, признатися, не вірю в їх Синай.
Не люблять кайданів ні слово, ні ідея...

Цитуючи цього вірша на зборах письменників, один з партійних критиків допитувався: *«Що це за езопівська мова? Кого має на увазі Рильський? Коли читаєш це, мимоволі згадуєш сумнозвісну теорію права на помилку...»*²⁷⁾. Згадуючи цю «теорію», інший критик писав: *«Де ж партійність літератури? Це вимога розриву з партійністю. Це обґрунтування і вимога відходу від радянської ідеології.»*²⁸⁾

Як поставилися українські письменники до нового ідеологічного наступу Москви проти України — про це є багато свідчень в радянській пресі. Так, наприклад, «Літературна газета» у статті «Ідейність і принциповість письменника» відзначала: «Окремі письменники і літературознавці — Є. Кирилук, І. Пільгук, Г. Лазаревський — припустили в своїх працях помилки і викривлення буржуазно-націоналістичного характеру. В Спілці письменників не було належного реагування на ці факти, помилки відкрито не обговорювались і не засуджувались, а що може бути шкідливішим за таке замовчування?»

«В атмосфері примиренства та лібералізму проходила в Спілці і критика буржуазно-націоналістичних концепцій „Нарису історії української літератури“. Говорити вголос про „Нарис“ у Спілці почали тільки тоді, коли м о в ч а т и б у л о в ж е н і я к н е м о ж н а. Характерно, що й під час відкритого обговорення деякі письменники-комуністи, в тому числі й люди з відомими, заслужено шанованими іменами, воліли чомусь вдаватися до „формули замовчування“. Де-хто з літераторів, що виступали під час обговорення, намагався всіяко одвести критику від авторів „Нарису“ (Д. Косарик, М. Плісецький), де-хто намагався потопити її в різних дрібницях.»²⁹)

Таких свідчень про ігнорацію і спротив ідеологічній чистці з боку українських письменників дуже багато. Цей спротив свідчить про поглиблення і загострення протиріччя між великодержавною імперіялістичною політикою Москви на Україні і зростаючою силою українського суспільства. Жодною марксистською фразеологією вже не вдається прикрити справжньої суті радянської ідеології, як ідеології московського великодержавного шовінізму й імперіялізму. Що має спільного з марксизмом і соціалізмом еволюція радянської історіографії від Покровського до традиційної московської великодержавної схеми московської історії з апологією будівників імперії і російського імперіялізму? Політика комуністичної партії і радянської держави керується інтересами імперії і йде старими шляхами старої дореволюційної Росії. Ідеологію царської Росії зформулював Уваров у тричленній формулі: «Православие, самодержавие, народность». Радянська ідеологія в новій формі виявляє старий зміст московської офіційної ідеології, яку також

можна висловити у тричленній формулі: *«Комунізм, диктатура, московський народ»*.

Московський комунізм, як віра, є новою формою московського месіанізму. Диктаторський режим радянської тоталітарної системи є лише удосконаленою і поширеною формою «аракчєєвського режиму» дореволюційної Росії. Культ великого московського народу, як найвидатнішої нації, перекликається з відповідним культом «народу богоносця» дореволюційного часу. Традиція московських слов'янофілів і народників особливо яскраво виявилася в повоєнному часі у формі *«боротьби з плазуванням перед буржуазною культурою Заходу»* і в апології самотності московської культури. Навіть серед радянських критиків знайшовся один, який відзначив, що під виглядом радянського патріотизму тепер висловлюють *«настрої національної виключності і відрубності»* і що *«не проводять різниці між слов'янофільським і народницьким розумінням самотності, з одного боку, і марксистсько-ленінським розумінням — з другого.»*³⁰⁾ До цього можна б лише додати, що поняття «самотності культури» взагалі не має ніякого відношення й зв'язку з марксизмом.

Така ж аналогія між старою московською ідеологією правлячої верхівки імперії і радянською ідеологією виникає в питанні державної політики у відношенні до науки і літератури. Росія ніколи не мала дійсної свободи слова і думки і завжди підпорядковувала московську науку і літературу політичним завданням московської держави. Ідея зовнішньої могутності і величі російської імперії, яка є в основі московської системи, вимагає тотальної єдності внутрішнього духовного життя і підпорядкування думки громадян політичним завданням московської держави. Російська цензура була завжди нетерпима до найменших проявів вільнодумства і вимагала від російських науковців і літераторів служби державним інтересам. Цю московську традицію цілком перейняла комуністична партія Радянського Союзу. Опозицію проти тоталітарного диктаторського режиму і прагнення до інтелектуальної свободи партія таврує як прояви буржуазної ідеології і вимагає від радянських громадян *«високої дисциплінованості й організованості, уміння підкорити свою індивідуальну волю волі колективу, волі партії»*, і *«примінювати в оцінці всіх явищ життя єдино правильний підхід — підхід з точки зору політики партії»*.

*і радянської держави.»*³¹⁾ В ділянці літератури, мистецтва й науки ця вимога партії формулюється як принцип партійности радянської науки, літератури й мистецтва, який є найгострішою і найзручнішою зброєю партії в її боротьбі за збереження і зміцнення партійної диктатури. Принцип партійности в науці й літературі, як засіб ідейного й морального терору партії та затиску вільної думки, робить найбільші спустошення на літературному й науковому полі.

Еволюція радянської ідеології в напрямку дальшого поширення і поглиблення московського великодержавного комплексу виключає будь-яку демократизацію радянського ладу і свободу народів Радянського Союзу.

Загострення боротьби в СРСР на ідеологічному фронті свідчить про значні зрушення в свідомості громадян СРСР, які сталися в роках другої світової війни і продовжують виявлятися в повоевних роках.

Слабкість московської опозиції і сила українського спротиву виразно вказують, де є найслабше місце радянської системи і де слід шукати Архімедової точки опертя для знищення московського імперіялізму і тоталітаризму.

Деспотична форма державного управління і агресивність московської політики є органічною властивістю російської імперії, яка подиктована її характером багатонаціональної держави, московськими традиціями і геополітичним становищем.

Як за царських часів самодержавство і деспотизм були тією ціною, якою утримували імперію, так і тепер комуністична диктатура і тоталітаризм є тією умовою, при якій тільки й можливе збереження радянської імперії з її експансивною політикою.

Держава, яка своє існування вдержує терором на більшій частині своєї території, не може забезпечити свободи на другій частині для свого власного народу. Не може бути вільним народ, який поневолює інші народи — він є сам рабом і жертвою імперіялізму.

Єдино визвольною політикою у відношенні до народів СРСР, у тому числі й у відношенні до московського народу, може бути лише політика, розрахована на запереченні імперії і цим самим на знищенні московського імперіялізму. Розвал імперії і визволення поневолених Москвою народів

є єдиною умовою визволення і самого московського народу і єдиним шляхом до морального очищення московського народу від злочинів московського імперіялізму і звільнення московської культури від того страшного ярма, яке спотворює її духовне обличчя.

ПРИМІТКИ ДО «ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ»

1) М. Хвильовий «Україна чи Малоросія». Цитую за: Е. Гірчак «На два фронти в боротьбі з націоналізмом».

2) Д. Донцов «Невільники доктрини», «Літературно-Науковий Вісник», кн. 9, 1928.

3) Цитую за: Ю. Войко «На головній магістралі», 1951, стор. 80.

4) Петро Голубенко «Вапліте», 1948, стор. 19.

5) М. Хвильовий «Думки проти течії».

6) Див. Петро Голубенко «Вапліте», 1948, стор. 33.

7) Д. Донцов «Наша доба і література», Львів, 1936, стор. 23-36.

8) Ол. Дорошкевич «Підручник історії української літератури», Харків, 1924, стор. 295.

9) «Пролітфронт», ч. 1, 1930, стор. 5.

10) Там таки, стор. 9.

11) Там таки, стор. 16.

12) А. Гірчак «На два фронти в боротьбі з націоналізмом», Москва, 1930, стор. 54-55.

13) «Вапліте», ч. 4, «Думки про молоду белетристику».

14) А. Корнійчук «Деякі проблеми розвитку української літератури», «Правда», 4 липня 1947.

15) Іван Кошелівець «Сучасна література в УРСР», В-во «Пролог», 1964, стор. 46-105.

16) «Очерк истории украинской советской литературы», Академия Наук СССР, Институт Мировой Литературы им. А. Горького, Москва, 1954, стор. 448.

17) «Історія української літератури», т. I, Академія Наук Української РСР, Київ, 1954.

18) Д. Чижевський «Советська історія української літератури», «Український збірник», кн. 3, стор. 59. Інститут для вивчення історії та культури СССР, Мюнхен, 1955.

19) «Історія української літератури», т. I, стор. 13.

20) Там таки, стор. 25.

21) Там таки, стор. 19.

22) Там таки, стор. 19.

23) «Очерк истории украинской советской литературы», 1954, стор. 20.

- 24) Там таки, стор. 70.
- 25) Там таки, стор. 22-23.
- 26) «Про нашу помилку», «Радянська Україна», 18 серпня 1946.
- 27) «Літературна газета», 2 жовтня 1947.
- 28) «Літературна газета», 18 вересня 1946.
- 29) «Літературна газета», 15 серпня 1946.
- 30) Г. Тихомиров «К вопросу о традиции и идейных влияниях», «Известия АН СССР», т. X, вип. 5, 1951.
- 31) «Большевик», ч. 16, 1946.

ЛІТЕРАТУРА ДО ЧАСТИНИ Шостої «ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ»

Е. Гирчак «На два фронта в борьбе с национализмом», Москва, 1930; Д. Донцов «Невільники доктрини», «Літературно-Науковий Вістник», кн. 9, 1928; Ю. Бойко «На головній магістралі», 1951; Петро Голубенко «ВАПЛІТЕ», Берхтесгаден, 1948; М. Хвильовий «Думки проти течії», ДВУ, 1926; Д. Донцов «Наша доба і література», Львів, 1936; Ол. Дорошкевич «Підручник історії української літератури», Харків, 1924; журнал «Пролітфронт», ч. 1, 1930; журнал «ВАПЛІТЕ», ч. 4, 1927; Іван Кошелівець «Сучасна література в УРСР», В-во «Пролог», 1964; «Очерк истории украинской литературы», Академия Наук СССР, Москва, 1954; «Історія української літератури», т. I, Академія Наук УРСР, Київ, 1954; Д. Чижевський «Советська історія української літератури», «Український збірник», кн. 3, Інститут для вивчення історії та культури СССР; Г. Тихомиров «К вопросу о традиции и идейных влияниях», «Известия АН СССР», т. X, вип. 5, 1951.

ЧАСТИНА СЬОМА (ДОДАТКИ)

НА СУД ІСТОРІЇ

ДО СОВІСТИ ВІКУ

Хто дав право людей карати
За правдиве, за щире слово,
За любов до сестри і брата,
За любов до своєї мови?

Хто дав право, о, совість віку,
З найчесніших робити в'язнів,
А зате на чолі народу
Наставляти катів і блазнів?

Святослав Караванський
(Явас, 1966)

Давайте чесно, не кнопки ж ми і не педалі.
Що писав би Шевченко в тридцять третьому
— в тридцять сьомому роках?..
Як мовчання душу уявляє, то який же в біса
я поет?

Ліна Костенко
(Київ)

Дух України промовляє до твого духу,
Росіє. Глянь на мое чоло, Росіє, — ти побачиш
терновий вінець!

Так, результат багатовікової спілки наших
народів — Голгофа України, — обкраденої,
замученої, обрізаної, розп'ятої...

Я шлю тобі цей історичний виклик: На суд!
На суд! На суд!

Олесь Бердник
(Київ)

ТЕРНОВИЙ ВІНЕЦЬ УКРАЇНИ
(РОСІЇ МИНУЛИЙ, СУЧАСНИЙ, ГРЯДУЩІЙ —
ВІДКРИТЕ ПОСЛАННЯ)

Росіє!

В минулі часи, дружні або ворожі, діалоги між народами тривали постійно. Вони відбувалися стихійно. В сучасну добу цей привілей народніх речників узурповано диктаторами і насильниками Права. Тому велика німота панує в духовній сфері наших націй, а натомість клекоче соціальний базар брехнею, зрадою і мізерними підробками єднання, дружби та злагоди.

Переступимо вікові мури відчуження та страху і розпочнемо вирішальну розмову — розмову тисячолітніх сусідів, найтісніше пов'язаних спільною долею, спільними стражданнями і грядущим катаклізмом, котрий зруйнує все примарне і освятить усе святе.

Росіє! Ти не монолітна в душі своєму: є Росія тиранів, катів, мучителів, зрадників, брехунів, убивць, — а є також Росія поетів, повстанців, космічних творців, мислителів, святих, трударів і люб'ячих матерів, які несуть естафету любови крізь криваві епохи занепаду й смерті.

Це послання — до обох Росій.

Дух України промовляє до твого духу, Росіє, в цьому діалозі. Хай ці слова стануть для тебе останнім попередженням і останньою можливістю воскресіння.

325 років тому в Переяславі ми дали одне одному лицарське слово на побратимство, на єдність, на вірність. Кожен з нас від того тривожного дня посіяв безліч різних зерен у землю кількох поколінь.

Вже четверте століття, Росіє, ми йдемо спільним ланом, пожинаючи врожай, заповіданий прадідами. Який же той урожай?

На сцені соціального базару буде дана однозначна відповідь: Україна й Росія — рівні серед рівних, дві великі сестри, зростають, квітнуть і йдуть до сяючих вершин. Україна дає стільки то сталі, чавуну та вугілля, хліба й сала, випускає ось таку лявіну книг, має стільки то мільйонів студентів, учених та героїв праці.

Проте ці плякатні визначники, Росіє, втомили дух України. Вона відкидає їх з огидою і показує на своє чоло.

Глянь на мое чоло, Росіє, — ти побачиш *терновий вінець!*

Так, результат багатовікової спілки наших народів — Голгофа України, — окраденої, замученої, оббріханої, розп'ятої.

Не поспішай лютувати, Росіє! Задумайся і згадай минуле: твоє духовне падіння і наша ганьба почалися в той день, коли ми, не розпізнавши гадючого духу московських тиранів, відкрили Золоті Ворота України для чужинецьких орд.

Що ж попливло крізь наші Золоті Ворота до тебе, Росіє, і що приплинуло до мене? Все відбувалося на історичному полі, нічого не можна приховати!

Ти отримала наші багатющі землі, Росіє, а на додачу — трудящі руки і мистецькі душі, рівних яким мало у світі. Ти безжально пожирала наші багатства і безсоромно смоктала творчий геній України, привласнюючи собі пріоритет і славу. Ти прикрила убогість та нікчемність своїх лицарів і опричників нашою думкою, звитягою наших лицарів. А натовість?..

Ти зруйнувала колиску свободи — Січ Запорізьку, дивовижний витвір Еволюції, який міг би на кілька століть наблизити епоху волі й народовладдя. Ти привласнила собі все, що було пов'язане з історією запорізьких лицарів духу — клейноди, архіви, легенди, пісні. Ти наклала вето на саму пам'ять про них, бо жахався їхнього воскресіння у духосфері сучасності.

В цьому діялозі не варто перераховувати всі факти та імена: архіви твоїх жандармських катакомб мають все, щоб освіжити пам'ять. Тому згадаю лише основне.

До спілки з тобою український народ виборював свою суверенність, свою волю і в тій борні гартував душу, творив

пісню і високу мисль космічного всеохоплення. Ми не грабували чужих багатств і не захоплювали чужих земель. Жадаючи волі, ми шанували волю сусідів. Ми не мурували в'язниць, не городили кордонів, не творили кріпаків з вільних громадян. І коли якийсь український старшина ставав вельможою і захоплювався феодалними привілеями шляхти, то він сам одривався від духу Матері-України, стаючи її ворогом і прислужником агресивних сусідів.

Наша щирість веліла бачити у сусідів такий же духовний устрій, як і в собі. Це була жахлива помилка.

Закон з'єднаних посудин ілюструє історичну ситуацію нашого єднання. Духовний та економічний вакуум Московщини нездоланно смикнув до себе все, чим багата й славна Україна. А щоб волелюбне серце народу не могло дати відсіч зрадникам і дворушникам — потрібно було знищити віковий корінь сили вільності — інститут козацтва та кобзарства — ці два крила українського генія.

О, як ти безжально, Росіє, нищила, обкарнувала, висмикувала пір'їни з тих райдужних крил!

Крило козацьке ти одсікла одразу — і найжорстокіше! А розсіяні залишки лицарів розвіяла у безвість: непокірними загатила фінські та сибірські болота, а покірнішими — обставила свої кавказькі кордони та почала завойовувати апетитні східні території.

Крило кобзарське відсікти було важче: ампутація розтяглася на кілька віків, тим більше що джерело творчости пливло з бездонної криниці серця народнього. Проте, твій чаклунський дух, Росіє, знав, що то — основне завдання, бо доки вимахує в повітрі кобзарське крило — може бути регеноване, відроджене *одсічене козацьке крило*.

Ти почала випивати, висушувати творчу криницю України. Як гусінь, оповили нашу землю петрові й катеринні ублюдки та свої перевертні. Колись найосвіченіший в Європі народ опустився в найнижчі круги *інферно*: пекельні слуги не знали, як ще дошкульніше вдарити по серцю України, щоб померкла, нарешті, райдуга на творчому крилі.

В ту критичну добу лише явище Шевченка врятувало Україну від деградації й воскресило райдужне крило генія рідного народу. То був дивовижний прорив джерела творчости із надрів Духосфери.

Лютість ворожого духу Росії вражала. Проте вже пізно було щось робити: заборона лише роздмухувала б вогнище відродження. Гадючий чаклунський дух обрав інший шлях — шлях визнання й *уведення в свою програму*. Пророк, з яким обнімається ворог, втрачає більшість своїх революційних сил!

Могутні соціальні потрясіння ХХ сторіччя не принесли Україні воскресіння: всі творчі сили були втягнуті в хитру гру політичних шахраїв: деякі з нас лягли на полі бою, деякі впали з роздробленими черепами у підвалах ЧК та гестапо, деякі згинули в сибірських таборах, деякі обрали шлях Переяслава — шлях ганьби та прислужництва.

Досвід трисотлітнього прислужництва та приниження показав: одна помилка, одне хитання дає ланцюгову реакцію помилок та падінь у грядущому. Те, що зроблено сьогодні — неможливо переробити завтра. Чорні зерна зради й страху виростають в чортополох занепаду, з якого годі шукати виходу.

Висновок такий: *кожен народ повинен сам вирішувати свою долю, не дозволяючи іншим народам перебрати на себе керівну ініціативу*.

Краще вмерти героєм, ніж животіти кріпаком!

Ми мали такий лицарський заповіт і — зневажили його! Століття рабства — розплата за зраду духові волі!

Але ти, Росіє, не радій, не танцюй над купою обсиканого райдужного пір'я! Ті обрубані крила не приросли органічно до твого зміїного тулуба. Ти обтяжила себе злочинами, падіннями, зрадами, від яких тебе не очистять всі твої святі й подвижники. Ти стала гігантською в'язницею народів і не захотіла зруйнувати ту в'язницю після жовтневої революції, а ще сильніше стиснула в правиці скіпетр жорстокості.

Той скіпетр ти ще, ще й ще невблаганно опускала на голову причинної країни — *божевільної Диви*, котра так необачно наділа на свій палець обручальний перстень.

Хто зміряє океан муки, в якому пливе Україна? Хто опише страждання мільйонів, померлих від штучного голоду в 1933 році? Хто зможе розповісти про ридання тих, хто був безневинно розстріляний у 1937-39 роках? Хто обніме духовним оком *незмірний світ* приниження, неправ-

ности, деградації, ув'язнень, безвісних смертей, голодувань, втрати ідеалів — той світ, який став історичним фантомом України, її прокляттям, її невпинною реальністю?

Тисячі вбитих поетів, мистців, мислителів... Ще тисячі й тисячі втомлених, підкуплених, застрашених!

В той час, як всі народи Землі прагнуть до волі й знаходять шляхи до неї, ти, Росіє, накинула аркан на ший України й безжально душиш її, щоб вибити з неї пам'ять про славне минуле, про космічне покликання її буття!

І навіть тепер, коли син України Корольов відкрив для тебе Брам Космосу, навіть в такий духовний час ти не хочеш зм'якшити своє жорстоке серце, Росіє! Всі кращі сили українського духу знову в неволі, на засланні, під невиспущим оком жандармів! Кожен, хто сказав тобі слово Правди — відчув удар твого скіптера жорстокости. Незламний Мороз — за що ти караєш його? Хіба не за героїчний захист української культури?! Ніжний Сверстюк, який творчим духом оглядав риштування українського собору душі — невже ти так жахаєшся його? Правдивий Лісовий, який добровільно пішов на ешафот, щоб сказати тобі слово перестороги, — невже ти не бачиш, що такі люди готові подати тобі дружню руку навіть після жорстоких ударів?

А за що ти опустила меч кари на Миколу Руденка — космічного поета, устами якого Бог дав тобі слово відродження і грядущого знання; за що ти так тяжко скривдила його та його побратимів, котрі прийняли на себе місію захисту поневолених — Лук'яненка, Тихого, Матусевича, Мариновича, Вінса?

Світличний, Чорновіл, Стус, Калинець, Стасів, Шабатура — десятки героїчних чоловіків та жінок України, вся вина яких лише в тому, що вони правдиво мислять і діють, — що вони вчинили тобі, Росіє?!

Ми не станемо рахувати втрати! Дух України знову й знову народить нас для страшного двобою з драконом Неволі й Жорстокости! Але ти, Росіє, повинна в цей грізний історичний час визначити свою стежку й свій духовний статус! Пам'ятай — ось для тебе настав час вирішення: воскреснути серед вільного кола народів або впасти в запустіння й забуття!

Нехтувати цим попередженням не слід — ні сила, ні страх інших народів не врятують тебе від тієї долі, яка чигала на всіх насильників — від долі повного знищення!

Проте, ненавидячи тиранічну Росію, я щиро люблю іншу Росію — голубооку дівчину з казки, яка змагає в чаклунському сні, обнімаючи хижого дракона. Я шлю вітання тій Росії в день 325-річчя нашої спілки — Росії Сергія Радонежського, Росії Реріха, Росії Лермонтова і Єсеніна, Шукшіна і Горького, Цюлковського і Разіна! Воскресни, русява принцесо, до космічного буття, воскресни від важкого кошмару в'язниць, термоядерних арсеналів, кріпацького духу, шовіністичних зазіхань! Спільна стежка Любови поведе нас до Світу Радости!

Братерство Духовних Республік чекає на нас. Незміряні Епохи Космічного Творення відкривають брами для Дітей Любови. Твое воскресіння, Росіє, і наша непорушна дружба — запорука того, що Земля вийде з глибин пекла до неба Єдності!

Але спочатку слід пройти Страшний Суд — Суд Божий! Ти, Росіє, — чорна чаклунко, спадкоємнице Петра та Катерини, — повинна дати відповідь перед Ликом Вічного Судді! Я шлю тобі цей історичний виклик: *На суд! На суд! На суд! Божий суд розпочався!*

Кров людства — не вода! Земля не приймає її, і кожна краплина волає до неба. Хай вона впаде на тебе, Росіє Петра, Катерини, Сталіна та Берії, Росіє сучасних Безликих! Хай спопелить вона гадючу руку Дракона, щоб спляча красуня могла прокинутися до життя Духу!

Я свідчу на Суді Божому ім'ям України — свідчу за зраджених і замучених козаків, за знедолених кріпаків, за зганьблену пісню, за принижену думку, за численні покоління, котрі вмирали на чужому полі, не виконавши народньої місії, за мільйони померлих від голоду, за тисячі розстріляних сучасників моїх, за мільйони забутих, що страждають від суму, відчаю та безвиході!

Дай відповідь Богові, Росіє, й прийми альтернативу:

Лише *повна Воля* для скованих тобою народів звільнить тебе! Лише Епоха Духовних Республік, Святих Народів, вільних від політико-економічних кайданів чужих ідеологій відкриє для нас життя суверенності й обовільної дружби. Україна не бажає більше тягти чужу колісницю до термоядерної прірви, до повної творчої деградації!

Я виходжу до тебе в пустельне вранішнє поле, двоголовий орле Росії! Я сам-на-сам викликаю тебе на герць,

як це велося в казкові часи! Діва-Україна благословила мене на подвиг і сказала на прощання: — *Бийся без щита!*

І я стою супроти тебе, древній Драконе, з відкритими грудьми, — але безстрашно! Йди сюди — зі своїми в'язницями, бюрократичними бандами, царями, вождями, стукачами, провокаторами! Ти не зможеш перемогти мене, бо я — Безсмертний Дух України!

На бій! На бій! На бій!

Не роздвоюйся, хитрий орле Росії, хай обидві голови твої дивляться в очі мої! Ставка бою — Воля України й Воля Росії — закутої руської принцеси, яку ти стережеш!

Я кинув виклик на бій, я послав позов на Божий Суд, — ти чуєш, Росіє! Ось моє тіло — ти можеш опустити на нього скіпетр жорстокости! Я знаю, моє тіло загине! Загине й твоє проявлене тіло, історична химеро, двоголовий драконе!

Зате я знаю й провіщаю іншу *реальність*: перед Ликом Божої Матері Причинна Україна й Закута Росія воскреснуть в Любові і в Космічну Епоху вже ніхто й ніщо не роз'єднає їх!

Терновий вінець України відкриває браму Любови!
Росіє, я сказав!..

25 грудня 1978 р. — 7 січня 1979 р., Україна.

«Нові дні», січень 1986 р.

ПРОТЕСТ ПРОТИ РЕПРЕСІЙ В 1965-1966

Лист 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів з квітня 1968 — це протест проти незаконних репресій і закритих судів, що відбулися на Україні протягом 1965-1966 років.

Генеральному Секретареві ЦК КПРС
Л. І. Брежнєву,
Голові Ради Міністрів СРСР
А. Н. Косигінові,
Голові Президії Верховної Ради СРСР
М. В. Підгорному.
Шановні товариші!

Звертаємося до Вас у справі, яка глибоко хвилює різні кола радянської громадськості.

Протягом останніх кількох років у Радянському Союзі провадяться політичні процеси над молодими людьми з середовища творчої і наукової інтелігенції. Ми занепокоєні цими процесами з ряду причин.

Насамперед, нас не може не тривожити те, що під час проведення багатьох із цих процесів порушувалося закони нашої країни. Наприклад, усі процеси в Києві, Львові та Івано-Франківську 1965-66 рр., на яких засуджено понад 20 осіб, провадилися в закритому порядку — всупереч тому, що прямо і недвозначно гарантоване Конституцією СРСР, Конституціями союзних республік та їх кримінальними кодексами. Мало того, закритий характер сприяв порушенню законності в самому перебігу судових доходжень.

Ми вважаємо, що порушення принципу прилюдності судочинства іде в розріз з рішеннями XX і XXII з'їздів партії про відновлення соціалістичної законності, в розріз з інтересами радянського суспільства, є глумом над найвищим законом нашої країни — Конституцією Союзу Радянських Соціалістичних Республік — і нічим не може бути виправдане.

Принцип прилюдности включає в себе не тільки відкриту судову розправу, але й широке та правдиве насвітлення її ходу в пресі. Відомою є вимога В. І. Леніна про те, що широкі маси повинні все знати, все бачити і мати можливість про все судити, що особливо у відношенні до каральних органів «маса повинна мати право знати і перевіряти кожний, навіть найменший крок їх діяльності» (В. І. Ленін, т. 27, стор. 1860). Одначе, наша преса зовсім не реагувала на політичні процеси, що відбувалися на Україні. Що ж до політичних процесів, які відбувалися у Москві, то короткі повідомлення про них у пресі можуть викликати радше здивовання і образити своєю неповагою до здорового глузду радянського читача, як дати йому дійсну інформацію про ті справи і перебіг судового доходження.

Ця — по суті — безконтрольність і непублічність уможливила порушення конституційних гаранцій і процесуальних норм. Стало майже правилом, що на подібних політичних процесах суд відмовляється вислухавути свідків оборони і обмежується тільки свідками звинувачення. Факти наведені в широковідомому відкритому листі П. Літвінова і Л. Богораз красномовно свідчать про те, що суд над Галансковом, Гінзбургом, Добровольським і Ляшковою проводилося з грубими порушеннями процесуальних норм.

Звертає на себе увагу та зловісна обставина, що в багатьох випадках підсудним інкримінується висловлювані і обстоювані ними погляди, які зовсім не мають антирадянського характеру, а лише містять у собі критику окремих явищ нашого суспільного життя або критику явних відхилень від соціалістичного ідеалу, явних порушень офіційно проголошених норм. Наприклад, журналіст Вячеслав Чорновіл був суджений Львівським обласним судом 15 листопада 1967 р. лише за те, що зібрав і передав до офіційних органів матеріали, що розкривають протизаконний і юридично безграмотний характер політичних процесів, проведених на Україні в 1965-1966 роках. І, не зважаючи на те, що обвинувачення не змогло висунути проти В. Чорновола нічого переконливого і не могло навіть виставити проти нього ані одного свідка (з двох виставлених обвинуваченням свідків один не з'явився до суду з невідомих причин, а другий відмовився від своїх попередніх зізнань і дав зізнання в користь В. Чорновола). Не зважаючи на те, що оборона переконливо і яскраво викрила всю сміховинність висуну-

того проти В. Чорновола звинувачення — суд все таки задовольнив усі вимоги звинувачення і засудив молодого журналіста на три роки позбавлення свободи.

Всі ці і багато інших фактів говорять про те, що ведені в останніх роках політичні процеси стають формою придушування інакомислячих, формою придушування громадянської активності і соціальної критики, зовсім необхідної для здоров'я всякого суспільства. Вони свідчать про щораз сильнішу реставрацію сталінізму, проти якої так енергійно і мужньо перестерігають І. Габай, Ю. Кім та П. Якір у своєму зверненні до діячів науки, культури і мистецтва СРСР. На Україні, де порушення демократії доповнюються та загострюються перекрученнями в національному питанні, симптоми сталінізму виявляються ще виразніше і брутальніше.

Ми вважаємо за свій обов'язок висловити глибоку тривогу з приводу всього наведеного вище. Ми закликаємо Вас використати свій авторитет і свої повноваження в тому напрямі, щоб органи суду і прокуратури строго додержувались радянських законів і щоб труднощі та різноголосся, які виникають у нашому суспільно-політичному житті, вирішувалися в ідейній сфері, а не віддавались компетенції органів прокуратури та держбезпеки:

С. Параджанов — кінорежисер, лавреат міжнародних фестивалів, А. М. Корольов — кандидат фізико-математичних наук, Ю. В. Цехмістренко — кандидат фізико-математичних наук, І. С. Мірчук — мистець, В. Г. Бондарчук — кандидат фізико-математичних наук, Г. Г. Заславська — кандидат фіз.-мат. наук, А. Ф. Лубченко — професор, доктор фіз.-мат. наук., лавреат ленінської нагороди, І. П. Дзюб — кандидат фіз.-мат. наук, І. О. Світличний — літератор, В. А. Вишневський — математик, І. М. Дзюба — член Спілки Письменників України, З. С. Грибніков — кандидат фіз.-мат. наук, Н. Н. Григор'єв — фізик, Б. Д. Шаніна — фізик, М. І. Білецький — математик, В. Бондар — кандидат фіз.-мат. наук, В. А. Тягай — кандидат фіз.-мат. наук, Ю. Колюпін — кандидат фіз.-мат. наук, В. Зуєв — фізик, О. Г. Сарбей — кандидат фіз.-мат. наук, П. М. Томчук — кандидат фіз.-мат. наук, Д. Абакаров — майстер спорту СРСР, В. І. Шока — кандидат фіз.-мат. наук, Г. П. Кочур — член СПУ, В. О. Шевчук — член СПУ, Л. Костенко — член СПУ,

Е. А. Попович — літератор, М. Коцюбинська — літератор, Б. Харчук — член СПУ, З. Франко — літератор, А. Горська — член Спілки Художників України, Б. Антоненко-Давидович — член СПУ, Б. Гопник — член Спілки Журналістів СРСР, А. В. Скороход — професор, доктор фізико-мат. наук, чл.-кор. АН УРСР, В. Б. Богданович — ст. інженер, В. Н. Ораєвський — кандидат фіз.-мат. наук, В. Покровський — фізик, П. Діброва — ст. інженер, А. О. Білецький — доктор філ. наук, Т. Н. Чернишева — доктор філ. наук, Ж. Склярєнко — фізик, Т. Калустян — артистка, лауреат українського конкурсу вокалістів, Ю. Д. Соколов — професор, доктор фіз.-мат. наук, чл.-кор. АН УРСР, Ю. М. Березанський — професор, доктор фіз.-мат. наук, чл.-кор. АН УРСР, Є. А. Сверстюк — літератор, Ю. Н. Коваленко — кандидат техн. наук, А. М. Таран — журналіст, А. А. Братко — кандидат філ. наук, Г. Т. Криворучко — робітник, Т. А. Коломиець — член СПУ, А. Ф. Сергієнко — студент, Б. Є. Тюфанов — інженер, Г. В. Болотова — продавець, В. В. Лінчевський — студент, В. А. Форменко — студент, М. Р. Селівачів — студент, Л. Г. Орел — педагог, М. А. Черненко — редактор, А. Т. Болахівський — лікар, М. І. Палій — студентка, Я. В. Конопада — лікар, В. Б. Здоровило — інженер, Н. П. Безпалько — бухгалтер, Л. І. Яценко — член Спілки Композиторів України, Т. Р. Гірник — філолог, І. І. Русин — інженер, А. В. Забой — мистець, В. О. Безпалько — робітник, Б. Ф. Матушевський — інженер, М. Ю. Брайчевський — кандидат істор. наук, В. П. Савчук — робітник, Д. Порхун — пенсіонер, А. Н. Даценко — ст. інженер, Б. Д. Широцький — юрист, В. Г. Орел — інженер, Р. О. Мельниченко — філолог, Л. Просятківська — педагог, Л. І. Литовченко — студентка, Е. Ашпіс — викладач консерваторії, А. Г. Ситенко — професор, доктор фіз.-мат. наук, чл.-кор. АН УРСР, І. Бойчак — канд. філ. наук, чл. СПУ, В. Коломиець — чл. СПУ, Л. Семикіна — чл. Спілки Художників України, Г. Ф. Дворко — доктор хем. наук, А. Л. Путь — кандидат біолог. наук, Г. А. Бачинський — кандидат біолог. наук, П. Ф. Гожик — кандидат геолого-мінералогічних наук, П. Матвієнко — біолог, І. Б. Люрін — біолог, А. Шевченко — журналіст, Л. Коваленко — кандидат філ. наук, член СПУ, І. Драч — член СПУ, М. Вінграновський — член СПУ, Ю. Сердюк — член СПУ, Г. Севрук — мистець-маляр, А. Осинська — артистка, Л. П. Кармазіна — інженер, К. Б.

Толпиго — професор, доктор фіз.-мат. наук, чл.-кор. АН УРСР, С. Кириченко — засл. діяч мистецтв УРСР, А. Семенов — інженер, В. Зарецький — член Спілки Худ. України, Семенова — біолог, І. Литовченко — член Спілки Худ. України, Плакасій — мистець, В. Некрасов — письменник, член СПУ, лауреат держ. премії, Комашков — слюсар, Назаренко — електрик, Ердан — робітник, Берлінська — робітник, Педошковський — арматурник, Могиль — гідроізолювальник, Дирів — електрик, Булай — електрик, Мапаксєв — робітник, Виноград — робітник, Касимчук — ливар, Громадюк — бетонувальник, Сугоняко — тесляр, Рябокін — асенізатор, Стефанчук — гідроізолювальник, Петров — гідроізолювальник, Горбац — електрик, Цебенко — шофер, Чижевський — бет. монтажник, Годун — каменярь, Кирев — електрозварювач, Іваненко — гравер, Сирош — слюсар, В. Стус — літератор, Р. Довгань — журналіст, Р. Корогодський — мистецтвознавець, А. Захарчук — мистець, В. Луцак — скульптор, В. Довгань — скульптор, В. Богословський — лікар, Я. Ступак — літератор, Я. Кендзьор — робітник, В. Яременко — літератор.

« Свобода », 11 жовтня 1968 р.

УКРАЇНА ЛІТА 1977

КРАЇНАМ — УЧАСНИЦЯМ БЕОГРАДСЬКОЇ НАРАДИ ЛІТА 1977

ВСТУП

Історична воля народу неминуче заявляє про себе в тій чи іншій формі, вияві, дії. Як потік у горах знаходить щілини, щоб пробити собі річище, так і динамічна суть народу знаходить собі виразників-синів свого духу, щоб дати іншим народам-братом знак своєї волі.

Українська Громадська Група Сприяння виконанню Гельсінських Угод — *один з таких знаків.*

Бюрократична структура Радянської Країни болісно й вороже сприйняла появу Групи Сприяння. За три місяці її

існування було проведено органами безпеки по кілька брутальних, жорстоких обшуків на квартирах її членів з вилученням майже всього літературного, *епістолярного* і філософського архіву, документів Групи, ряд книг, котрі не мають ніякого відношення до справи тощо. Нарешті, 5 лютого 1977 року арештовано керівника Групи, поета Миколу Руденка та члена Групи, учителя Олексія Тихого, без пред'явлення будь-яких звинувачень.

Чого жахаються ініціатори згаданого беззаконня і сваволі? Чим страшні їм люди, котрі відкрито заявляють про свої переконання, запрошуючи до творчого, еволюційного діалогу керівні кола своєї країни та інших держав?

Та мужність і відвертість, з якою Група виступила, показує, що її члени не ворожі ні радам, ні революційним ідеалам нового світу, ні людським ідеалам соціалізму та комунізму.

Яка потреба в обшуках і арештах, коли всі документи Групи давалися в світ для оприлюднення?

Ми не робимо підпілля — і це вказує, що ми не збираємося повалити радянський лад.

Ми не боїмося дискусії — і це показує, що ми певні своїх переконань.

Ми готові, щоб наші ідеї були стверджені або відкинуті всенароднім референдумом — і це доводить, що ми з радістю приймемо волю нації.

Чи готова до цього бюрократична структура, котра має в своїх руках репресивний апарат, цензуру, слухняних виконавців і страх, посіяний ще в епоху Сталіна, але не розвіяний досі?!

Нас небагато, але ми стверджуємо, що воля еволюції з нами! Тому ще й ще раз терпляче, дружно, з надією звертаємося до керівних кіл країни: припиніть репресії проти чесних людей, які мислять не так, як догматики і ортодокси! Такі люди — надія грядущого! На таких людей можна поклатися в грізний час — вони не зрадять! Чому треба боятися тих, хто говорить, ризикуючи життям, здоров'ям, особистим щастям?! Навпаки, їх треба запрошувати для конструктивних обговорень і дій.

Нормальна державна структура повинна бути зацікавлена в опозиції, бо *критичні сили* — то є знак і свідок *недовершеності*, а отже — можливості покращати ситуацію.

І навпаки — «всенародне схвалення» на «виборах», з'їздах чи будь-яких зборах — не радість, а нещастя і страхотлива ознака, бо все це свідчить про змертвіння духа народу.

Монолітичність нації проявляється не в бюрократичних резолюціях та схваленнях, а у *вільності, розкованості* духовного та інтелектуального життя народу.

Треба прагнути до такої вільності, а не зупиняти її прихід арештами та репресіями.

Ми щиро і мужньо заявляємо, що не страхаємося нової хвилі переслідувань, бо *правда — з нами*.

Всі вмирають, але одні вмирають, як нікчеми, боягузи, зрадники, а інші — як вірні сини матері нації. Ми волимо вмерти, як вмирали славетні лицарі Січі Запорізької, як вмирали Тарас, Леся, Каменяр, сповнивши волю України, як вона відобразилася в їхніх серцях.

І тепер голос матері — України гримить у нашому серці. Виконуючи її веління, ми висловлюємо народам-братом своє кредо, свою надію, свою певність, що світло переможе морок, що епоха розбрату, роздробленості, ворожості скінчиться і над землею зійде сонце свободи.

Вислухайте слово України 1977 року.

1. ДЕРЖАВНІСТЬ

Всі історичні катаклізми, що їх пережив український народ за останні віки, породжені ідеєю *державности*.

Воля нації прагне до *непідлеглости, до суверенітету, до будування свого, незалежного життя*, а довколишні імперіялістичні хижакі роблять усе від них залежне, щоб не допустити такої суверенности, а законсервувати *обраний для жертви народ* у вигляді сировини — харчової, духовної, енергетичної та всякої іншої.

Так сталося з Україною. Маючи вражаючий потенціал волелюбности, мудрости, творчости, щирости, маючи рідкісні багатства землі і духу, вона в критичний час не змогла відстояти свою *державність*, а стала колонією жорстокої, безжалісної імперії, воля котрої була діаметрально протилежна волі поневоленої України.

Росія зневажила всі братерські угоди, розтоптала слово, промовлене в Переяславі. Народ, волелюбністю якого захоплювалася Європа, став кріпаком, рабом, холопом чужинецьких насильників. Григорій Петровський, промовляючи в Думі, прекрасно висвітлив злочинну акцію самодержавства щодо поневоленої України — деградація культурного й духовного життя, нещадна експлуатація природних ресурсів, безупинний геноцид.

Ось чому український народ з радістю підтримав революцію і проголошення Української Республіки.

Проте, кращі ідеї українських революціонерів, а також ідеї Леніна по національному питанню, не були втілені в життя. Наступним рокам не вдалося перемогти шовіністичний дух великодержавництва, і «дух Катерини та Петра» ще страшніше втілювався в зловісній діяльності Сталіна.

Мільйони замучених, закатованих, померлих з голоду, — все це давно всім відомо. Інколи дивним видається, чому ще досі існує на географічній карті Україна, чому ще інколи чується українське слово, і найдивніше — що Україна є членом Об'єднаних Націй, — отже, являється *суверенною державою*.

Не будемо гратися в піжмурки: та наша державність — лише паперовий міраж. І настала пора поставити всі крапки над і, покінчити з невпинною, підступною грою щодо нашої суверенності, як і суверенності всіх інших республік Союзу.

Воля історії така, що кожен (навіть найменший) народ виступив на історичне поле як неповторний син своєї матері у єдиному братерстві людства.

Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах (наприклад, на Гельсінському або Београдському) ті чи інші проблеми, зобов'язання тощо?! Чому культурні, творчі, наукові, сільськогосподарські, міжнародні проблеми України мають визначати та планувати в столиці сусідньої (хай і союзної) держави?

Ми не наївні простаки. Ми розуміємо, що тут діє той же самий дух імперіялізму та шовінізму, про який так виразно і гнівно писав наш Кобзар:

Це ж той Перший, що розпинав
Нашу Україну,

А Вторая доконала
Вдову — сиротину...
Кати, кати, людоїди...

Краще не скажеш! І сучасним революціонерам, комуністам, романтикам, будівникам нового світу любови та братерства слід гарненько перечитати манускрипти минулого, щоб не літати в абстракціях надуманих схем, а одягнутися в нерушиму броню заповітів духу народнього.

Нас не спіймати в мережу кримінальних хитросплетінь — хіба що сатрапи бюрократичної твердині просто разчавлять нас поза всякою «законністю». Ми просто, щиро і з певністю проголошуємо кілька твердо продуманих положень щодо державности (як своєї, так і сусідніх народів).

— Не людина для держави, а держава для людини. Тому будь-які суспільні трансформації повинні отримати схвалення нації через всенародній референдум. Всі організовані через пресу «голоси народу» будуть викинуті на смітник історії.

Ми не ставимо питання про «відділення» України. Нам нема від кого відділятися. Плянета єдина. Людство єдине. Поруч — народи — брати. Від кого ж нам відділятися? Навпаки, ми ставимо питання про приєднання — приєднання України, Росії, Грузії, Латвії та інших братерських націй до єдиного духу людства.

— Ми за спілку, яка називається Союзом Радянських Соціалістичних Республік, а згодом трансформується у Братерство Вільних Народів Землі. Але *кожен народ* повинен бути в цій спільці *вільним чинником*, незалежним творчим духом. Лише при такій умові щезнуть ті деформації, що спотворюють стосунки між народами, сіють розбрат і підозріння. Коротше — народ повинен бути господарем своєї землі, своєї традиції, свого творчого спадкоємства, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного.

— Отже, найрадикальніша вимога духу української нації для себе і для братерських народів — *повна суверенність творчого прояву* у всіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не може зупинити втілення цієї ідеї в зримі форми історичної реальності.

— Як саме буде виявлятися соціальна трансформація поглиблення суверенітету тієї чи іншої нації — важко передбачити, і не слід *плянувати цього*. Сплячий велетень-

народ має в серці своєму багато несподіванок для ворогів і для скептиків.

Але ясно одне: без вільної, мислячої, безстрашної людини не здійсниться жодна важлива акція історичної ваги. Тому особливу увагу треба приділити людині, її духові, її правам.

2. ЛЮДИНА. ЇЇ ПРАВА

Химерна справа: у нас є не погана Конституція, наша країна підписала Загальну Деклярацію Прав Людини, Гельсінські Угоди, — і в усіх цих документах без кінця повторюється про Права Людини, про те, що Людина може і має право і те й се, і так далі, — а коли до діла — то всі ці права і можливості обертаються не лише в міраж, а в жорстокі удари. Вимагаючи те, що декляровано в офіційних документах, людина прирікає себе на вічні тортури. Себе і близьких своїх...

Страхітливий парадокс. Його потрібно в'яснити.

А суть, безумовно, в тім, що права декляруються бюрократичною структурою, так би мовити, вирішуються на стіні, а не впливають з самої правосвідомості людини.

Наведемо найпримітивніший приклад.

Свобода слова, свобода волевиявлення, свобода виїзду і в'їзду і так далі...

Декляруючи ці права, державна структура нічого нового не сказала людині, а лише по-блюзнірському товкмачить їй те, що було притаманно кожній мислячій істоті у всі віки, та й не лише людині, а всьому суццюму. Але якщо стихійна людина запитувала лише себе, «Бога в собі», щоб діяти так чи інакше, то тепер вона повинна питати дозволу на свободу слова чи дії у якогось книжкового черв'яка, у чиновницької душі. А бюрократи, ясна річ, завжди знайдуть безліч параграфів та псевдозаконних гачків, щоб заборонити людині здійснення її волі.

Ілюстрація — сучасна ситуація.

Хочеш виїхати — ти ворог держави. Але ж держава — це моя добровільна домовленість з іншими; то хіба ж не ясно, що я можу створити державу і ліквідувати державу.

А якщо інші хочуть її зберегти, то це не означає, що вони повинні тримати в мишоловці своєї волі інших, бо тоді самі перетворюються на тюремників і рабів.

Думаєш інакше — ти ворог держави.

Але ж хіба у держави є якась імперативна думка, згідно з якою всі люди повинні мислити?

Мисль — блискавиця! Як можливо її узгодити з каноном? Хто каже, що він мислить так, як велить держава, — той зовсім не мислить, бо повторювати по-мавп'ячому чужі, навіть геніяльні думки, — це означає стати папугою, грамофонною платівкою.

Суть усіх тих міркувань у тому, що необхідно рішуче повернутися до *правосуб'єктивності людини*, що відображено й в статті 6-й Загальної Декларації Прав Людини, — і діяти у відповідності з *волею суб'єкта*, а не параграфу закону, створеного для затьмарення *права*, а не здійснення його.

Отже, всі декларації конституції, міжнародних правових документів і т. д. щодо Прав Людини повинні трактуватися не як *право бюрократа дозволити* мені те або це, а як *Право Людини обрушити на бюрократа меч закону*, коли той чи інший чиновник забороняє *правове волевиявлення суб'єкта*. (Зрозуміло, ми не говоримо тут про явно злочинні зазіхання суб'єкта, спрямовані супроти інших людей, супроти їх *прав*).

Говорячи конкретно, ми вимагаємо:

— Вільного виїзду з батьківщини і повернення назад.

— Вільного розповсюдження своїх ідей і знайомства з ідеями інших людей,

— Вільного створення творчих, мистецьких, філософських, наукових асоціацій і розпуску їх,

— Вільної участі у формуванні свідомості народу і в справах держави,

— Вільної діяльності, спрямованої до всеоб'єднання духу людства на засадах братерства, любови й розуму.

Людина — дивовижна квітка еволюції. Її покликання до об'єднання розтерзаного з правіку світу у чарівний вінок краси і гармонії. Здійсненню цієї ідеї стоїть на заваді дух мілітаризму, новітнього імперіялізму та шовінізму. У грізний час, коли катастрофічно порушено екологічну, демографічну, енергетичну та економічну рівновагу планети — необхідні дружні, самовіддані, щирі дії всіх народів та індивідумів.

Державні структури, котрі не розуміють, або не хочуть розуміти жаху ситуації, або злочинно ігнорують те розу-

міння, — такі структури є ворогами еволюції, а відтак — всього людства!

Отже, порушення права націй на самовизначення, на суверенне духовне життя, а також порушення права людини на суверенне волевиявлення — *порушення космічного права*. Державна структура, винна в такому порушенні — є ворогом всього людства і підлягає нещадному історичному вирокові — викреслення з скрижалів грядущого, всесвітня ганьба і прокляття.

Нас дивує той спокій і байдужість, з якою державні діячі тих чи інших країн реагують на репресії в країнах, що підписали Гельсінські Угоди. Ясно, що знущання над правами людини — рутинна для всіх держав, але така байдужість не повинна мати місця в ХХ сторіччі.

Невже комусь приємно бути ославленим новітніми інквізиторами та тиранами? Невже не приємніше, не людяніше — відкрити темниці, ліквідувати цензуру, розігнати стукачів та провокаторів, розвіяти страх, що оповив душу народу і заважає розправити на всю широчінь плечі?

УКРАЇНА 1977 РОКУ ПРОПОНУЄ:

— Звільнити всіх політув'язнених і ліквідувати відповідні статті в кримінальних кодексах Союзу та Республік.

— Відкрити кордони країни для вільного виїзду та в'їзду.

— Відкрити річища для вільної інформації — наукової, мистецької, літературної, особистої та всякої іншої, яка не вражає права людини.

— Назавжди ліквідувати цензуру як реліктовий інститут феудалізму, передавши видавництвам право не допускати на книжковий чи інший ринок мілітарної та порнографічної продукції.

— Ліквідувати смертну кару як прояв злочинності державної структури. Держава не може народити життя, вона не має права і відбирати його.

— Осудити на рівні Об'єднаних Націй саму ідею убивства, а отже затаврувати будь-яку державу або особу, що прагне здійснити свої наміри з допомогою вбивства (війни) — як ворогів людства, що не мають права ввійти в спільне грядуще.

— В найближчі роки ліквідувати армії (крім внутрішніх сил порядку) і створити всепланетне братерство народів на основі Об'єднаних Націй.

— Спільно вирішити економічні, екологічні, демографічні та космологічні проблеми.

Пора прокинутися від бюрократичної сплячки і збагнути, що проблема однієї людини — є проблемою всього людства — і виходити у всіх своїх діях з цієї спільної для всіх основи.

УКРАЇНА 77 РОКУ сповнена найщиріших прагнень, бажань і волінь шле братерським народам на Београдському форумі свою любов і вітання.

15 лютого 1977 року

Українська Громадська Група
Сприяння виконанню Гельсінських Угод:

*Олесь Бердник
Петро Григоренко
Іван Кандиба
Ніна Строката
Оксана Мешко
Левко Лук'яненко
Микола Матусевич
Мирослав Маринович*

«Український правозахисний рух».
Торонто-Балтимор, 1978.

ЗВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В СПРАВІ УКРАЇНСЬКОЇ САМОСТІЙНОСТІ

Звернення 18 видатних українських політв'язнів, написане влітку 1979, є одним з найпомітніших документів українського самвидаву. Автори закликають поставити українське питання на порядок нарад Об'єднаних Націй, уповноважуючи президен-

та Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) вжити всіх заходів, необхідних для виходу України з складу СРСР.

Нижче подано частину звернення. Невідчитні місця відмічено крапками в дужках [...].

Особливістю сучасної дійсності є поділ на дві принципово протилежні системи — відкритий світ вільного підприємництва та демократичних свобод і обгороджений кільчастим дротом світ інтегральної централізованої реґляментації економічного, політичного і всього духовного життя. Конфлікт між США і Радянським Союзом, що посилює першу і другу системи, визначає картину сучасної політичної карти земної кулі. Третій світ і країни не приєднані до військових блоків зменшують сили протиставних [блоків], але не зменшують суперечностей сучасних цивілізацій, бо самі не стоять (і не можуть стояти) осторонь історичного процесу. Глобальний фактор конфронтації в умовах сучасного надзвичайно високого технічного розвитку та поступів в ядерній зброї привів до виділення кількох могутніх центрів міжнародної політики (США-СРСР-Західня Європа-Китай) і, здається, що зі страху перед всесвітньою катастрофою народи демократичних держав ладні заплітати очі на колосальну трагедію українського народу та багатьох інших народів, що під фанфари космічних досягнень зазнають небаченої ще ніде й ніколи національної руйнації.

Передісторія нашого національного лиха почалася давно, але з захопленням влади комуністами — цим передовим загоном російських шовіністів — у нас почалася справжня трагедія. Створення 1918 року Української Народньої Республіки комуністи сприйняли як зухвалий замах на їхнє національне життя, добробут, на їхню національну мету з боку нас — коли своїм військом розбили слабку армію щойно створеної Республіки і знову перетворили Україну в російську колонію.

За три сторіччя колоніальної пропаганди Росія спромоглася нав'язати світові чимало фальшивих ідей, що набули для цього часу незаперечних істин. Однією з таких ідей є ідея про нібито справедливе вирішення національного питання. Ми не могли протиставити цій брехні своє національне слово, бо ми перед світом німі. Ми давно вже

німі. Вже третє сторіччя українці німі. Окупанти відібрали від нас школу. Вони заперли живе слово в тюрму, а твори духовних отців нації замкнули в цензорських сейфах, і самі промовляють від імени українців, і світ чує тільки їхній голос.

Нас сорок мільйонів, та ми найнещасніша нація. Ми самі пробували вирватись із загребутих лабет загарбників, а інші члени всесвітньої сім'ї народів байдуже дивилися на наше лихо. І нас так багато згинувало в боротьбі за національну волю, а волі нема...

І тепер ми діти слабкого і численного народу звертаємося до ООН як всесвітнього політичного форуму державних націй, що покликаний виводити колоніальні країни і народи з політичного небуття. З цим бажанням не дайте загинути! Зареєструйте Україну як російську колонію і допоможіть звільнитися від накиненої окупації.

Україна опинилася в складі Росії не в результаті доброї волі українського народу, а в наслідок збройної перемоги Росії над Україною, це є наступного фізичного винищення національно-свідомої інтелігенції, усіх українських політичних партій та заможніших прошарків населення. В процесі закінчення окупаційної влади [...].

Поступово були винищені всі українські державні органи і на те місце організована окупаційна адміністрація, за допомогою якої підпорядковано Росії все національне життя України.

Щоб приборкати великий народ і запобігти організованому опорowi, Росія розташувала свої військові гарнізони у всіх більш-менш значних містах, організувала на Україні свою єдину політичну партію і поліцію з величезною мережею партфункціонерів і штатських агентів.

Усі творчі організації українських літераторів, художників, діячів театру і кіно ліквідовано, а почасти знищено і самих людей. На їхнє місце створено свої організації, що під керівництвом партії проводять ідеологічне одурманення-забамбулювання української інтелігенції і всього народу. Винищено національне духівництво і насаджено своє.

Усі профспілки робітників і службовців зліквідовано і натомість утворено свої з Москви, підпорядкувавши їх єдиній російській партії.

Загальне піднесення національної свідомості в кінці 20-х років і зростання незадоволення колоніальним стано-

вищем могло перетворитися в загальний вибух і тоді окупанти засанкціонували масовий голод і зменшили таким чином націю на одну п'яту частину. В період цього голоду інтелігенція не помирала. Помирали селяни. І тоді, 1934 року, Сталін виголосив формулу: «Українська інтелігенція не заслуговує на довір'я». Ця формула послужила основою фізичної розправи з інтелігенцією, в результаті якої репресовано близько 600 тисяч осіб. Народ четвертували.

На щастя, російська окупація не поширювалася на всю національну територію українців. П'ята (західня) частина нації жила у вільніших умовах. Вона організувала підпільний національно-визвольний рух, що в період другої світової війни діяв проти одного окупанта, а після війни продовж десятків років — проти нового. Цей рух показав, що в жилах українців тече гаряча кров, а не водиця. Проте змінити нещасну долю своєї нації вже не міг — окупант переміг нас і цього разу.

У час закінчення війни і після неї за кордоном з'явився велика українська політична еміграція. Вона волила до всього вільного світу про брутальність окупантів і геноцид, та світ не йняв віри — російська демагогія оббрехала славних лицарів, звинувативши їх у співпраці з гітлерівцями. Потягнулися довгі сумні роки. Справа почала поволи мінятися на краще з 60-х років, коли з'явилася нова генерація борців за національну незалежність. Не маючи доступу до жодних засобів інформації через [...] окупантської цензури, вона стала шукати способів інформування своїх побратимів за кордоном і з їхньою допомогою всього вільного світу, а через радіопересилання і своїх співвітчизників — про сучасне становище України та її головні проблеми.

Ми не претендуємо на вичерпну характеристику нашої батьківщини як російської колонії, ми подаємо тільки короткий документ з переліком основних фактів, що загально відомі кожному, хто цікавиться історією російської імперії та її взаємин з Україною, які однаке на цей раз ставимо як фундамент формального клопотання перед ООН про допомогу боротьбі за незалежність через реєстрацію України як колонії в комітеті 24-ох по деколонізації, включення українського питання в порядок денний сесій Генеральної Асамблеї ООН та інші акції, що їх звичайно ООН застосовувала в своїй практиці в аналогічних справах.

Український національний ідеал щодо внутрішнього політичного статусу полягає в глибокій відданості демократичним принципам у всіх сферах життя із забезпеченням реальних можливостей вільної гри різних політичних партій і сил, свободи економічної, професійної, культурної та діяльності в проведенні політики миру, економічної співпраці і зовнішньо-політичних, наукових і літературних та інших обмінів з усіма країнами та піднесення ваги України в прогресивному русі світової спільноти до все повнішого забезпечення духовних і матеріальних потреб та віри в людину, як найвищу вартість на землі.

У результаті збройної інтервенції, Москва нав'язала Україні договір від 30 грудня 1922 року про утворення т. зв. Союзу РСР і встановила різкий, жорстокий диктаторський режим, за якого будь-яке волевиявлення народу стало неможливе і засадничий принцип міжнародного права — права розпоряджатися своєю волею — для українців продовж усього періоду російської влади не мав жодної чинності. Норми міжнародного права: статут ООН (ст. 1, 13, 55, 76) Деклярація про надання незалежності колоніальним народам і країнам, Заключний акт Гельсінської наради (VIII розділ), Міжнародний пакт про громадські і політичні права (ст. 1) та інші звучать красиво. Одначе досі є лише [...] над реальним становищем України, колоніальне становище якої видно з таких фактів: українська нація не має своїх органів державної влади, вона позбавлена політичного суверенітету і т. зв. Верховна Рада України має як джерело влади не власну волю, а волю ЦК єдиної Росії, що є за межами України і не підпорядкований волі українського народу. Органи влади України — це окупаційна адміністрація, що втілює на території України колонізаторську політику Москви.

Як недержавна нація, Україна не визначає свій політичний розвиток і не провадить незалежної ні внутрішньої, ні зовнішньої політики. Всупереч національних інтересів, Україна включена до російської політичної системи з її імперіялістичними прагненнями до світового панування і, супроти своєї волі, природними і людськими ресурсами, збільшує індустріальну і військову потужність імперії і тим самим збільшує міжнародне напруження і загрозу нової світової війни, що може завдати нещасному народові ще більшого лиха, ніж голод в 1933 році.

Україна не має своєї армії. Метрополія мобілізує нашу молодь до імперської армії, спрямовує її абсолютну більшість далеко від рідного краю для зручнішої асиміляції та ідеологічної обробки в дусі своєї загарбницької ідеології.

Україна не має своєї зовнішньої політики. Жодна країна світу не вважає її за самостійну державу і тому не бачить потреби встановлювати дипломатичні взаємини на рівні посольств, а держави-члени ООН потурають московським імперіялістам, допустивши до ООН делегацію від України, що представляє окупаційну адміністрацію, а не український народ.

Україна не визначає своїх представників, яких, всупереч відданості українців ідеалові свободи, вільної економічної діяльності і т. д. настановила Москва, яка нав'язала Україні жорстокі форми в галузі промислового і сільського господарського виробництва, і сама здійснює деталізоване їх плянування і керівництво.

Український народ позбавлений права на розпорядження своїми природними багатствами і ресурсами.

Україна не має своєї фінансової системи й національної валюти.

Україна позбавлена можливості здійснювати зовнішню торгівлю.

Україна не визначає свій соціальний розвиток через те, що Україна не розпоряджає своїми національними багатствами і не керує економікою на своїй території; життєвий рівень українського народу не відповідає ні розмірам національно-природних ресурсів, ні своїм трудовим зусиллям, ні уявленням про нормальний життєвий рівень нашої доби.

Україна не визначає свій культурний розвиток. Усі справи культури перебувають під безпосереднім керівництвом партії, під невсипущим наглядом її цензорів, що продовж усього свого панування на нашій землі вперто й настирливо проводять політику асиміляції і заміни української культури своєю культурою. Всі вищі і середні спеціальні навчальні заклади русифіковані, і тепер уже переводять на російську мову викладання початкові і середні школи. Українську мову витіснили з економічного і наукового життя, з медицини, транспорту, торгівлі, спорту, кіно та інших сфер культурного і громадського життя.

Аби остаточно вбити національну свідомість і знищити джерела самої думки про окреме національне життя під

сонцем, окупанти сховали історію наших дідів-прадідів від теперішніх живих поколінь і насильно намагаються свої ідеали й історичні цілі представити українському народові як його власні.

Для безконтрольного проведення геноциду, російські колонізатори обгородили зовнішні кордони України колючим дротом і багнетами прикордонників, тримають українців у повній ізоляції від зовнішнього світу. У сучасну добу великого розвитку транспортних засобів і масового туризму, на Україні індивідуальний туризм і поїздки родичів з України і на Україну заборонені, а груповий туризм зведено до крайнього мінімуму. Українців позбавили права виїзду на постійне проживання до інших країн.

Мета руху — вихід України зі складу т. зв. СРСР і створення незалежної демократичної української держави.

Як спадкоємці і продовжувачі найбільшого історичного стремління нації — прагнення до незалежного життя — подаємо це клопотання для Генерального Секретаріату ООН і просимо зареєструвати його як офіційний документ Українського Національного Визвольного Руху задля перевірки Комісією теперішнього становища української нації і з точки зору обґрунтованості змісту нашого клопотання просимо Генерального Секретаря ООН вчинити все необхідне для реєстрації України як колонії російської імперії, що існує як т. зв. СРСР.

З огляду на антиколонізаторську спрямованість ООН та беручи до уваги декларацію ООН 1960 року про надання колоніальним народам і країнам незалежності, наполегливо просимо включити в порядок денний Генеральної Асамблеї 1979 року українське питання як невідкладну проблему.

Звертаємося до Генерального Секретаріату ООН та урядів суверенних держав — учасників ООН, із закликом включити українське питання в порядок денний нарад наступної сесії Генеральної Асамблеї ООН та вжити всіх заходів для прискорення звільнення України від російської окупації.

За межами т. зв. СРСР Україна має велику діаспору з широкою мережею політичних організацій, що об'єднані у всесвітню централу — Світовий Конгрес Вільних Українців.

Задля успішної реалізації поставлених у цьому документі проблем, ми представники Українського Національного Визвольного Руху, що нижче підписались, уповноважуємо президента СКВУ здійснювати весь комплекс дипломатичної та іншої праці, що виявиться необхідною для виходу України з т. зв. СРСР і створення самостійної української держави.

Підписали: *Сергій Бабич, Анатолій Берничук, Іван Гель, Іван Ільчук, Віталій Калиниченко, Левко Лук'яненко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Василь Овсієнко, Зорян Попадюк, Василь Романюк, Петро Рубан, Микола Руденко, Олександра Тихий, Андрій Турик, Богдан Чуйко, Юрій Шухевич, Олесь Бердник.*

«Свобода», 24 грудня 1979 і 4 січня 1980

УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ ПРО ДЕКОЛОНІЗАЦІЮ СРСР

Заява Українського Патріотичного Руху п. н. «Деколонізація СРСР — єдиний гарант миру в усьому світі» з січня 1980, надіслана Надії Світличній борцями за людські й національні права, підсумовує репресії на Україні, починаючи з 1972, і вимагає деколонізації СРСР та виходу України зі складу Радянського Союзу.

Вісім років минуло відтоді, як репресивні органи СРСР влаштували новий погром української інтелігенції. Після масових арештів у січні 1972 року за колючим дротом опинилося багато сотень людей стурбованих долею рідного народу, його матеріальним і духовним добробутом. Розпочаті тоді масові репресії, не зважаючи на численні протести світової громадськості, продовжуються й дотепер майже в тих самих масштабах, проте з використанням особливо брутальних методів розправи, коли людей, що так або інакше протестують проти насильства, судять як хуліганів, злодіїв, розпусників, аби завуалювати моторошну арифметику політичних розправ.

Мета всіх тих репресій, які проводять на Україні з диявольською методичністю — задушити вільний голос нашого народу в особі його кращих представників, приректи наш народ на покірливе мовчання; репресуючи інтелігенцію, зупинити зростання національної самосвідомості українського народу, обезголовити наш народ, перетворивши його на покірну череду, покірну до окриків тимчасового правителя. За минулі десятиріччя жертвою цих репресій стали мільйони чесних людей.

Голод 1933 року, репресії сталінських і післясталінських часів, примусове переселення українців у райони Сибіру та Далекого Сходу, розгром українського національно-визвольного руху в Західній Україні в 40-50 роках — усе це призвело до того, що український народ скоротився наполовину: до фізичного знищення 10-15 мільйонів українців слід додати різке зниження природного приросту населення. Це вдвічі, а то й утричі більше від того, що завдав нашому народові німецький фашизм. Регулярні адміністративні кампанії в напрямі фізичного й духовного винищення української інтелігенції призвели до того, що сьогодні між нашим народом і його духовним наставником виросла прірва: сама духовно-виховна місія нашої інтелігенції, розтрачена після кожної репресивної акції, перестала бути для цієї інтелігенції дійовим імперативом. Мало того, перебуваючи в умовах постійної сваволі з боку влади, ця інтелігенція, особливо творча, опустилася до рівня чиновної класи, що допомагає владі в будь-якій справі. Наші письменники в більшості перетворилися на нахлібників, блазнів, що розважають партійно-державну еліту, стали паразитувати на тілі трудового народу, бо їхня так звана продукція — це суспільний брак. Сьогодні ця інтелігенція благословляє терор — добровільно чи з примусу, вголос чи мовчки, рабською старанністю чи за голосом смертельного переляку. Цей чиновний штат, виконуючи накази партійних тимчасових правителів, все ще переконує нас у тому, буцім СРСР — це країна найбільшої в світі соціальної справедливості. Проте дедалі більша частина нашого народу переконується в тому, що це не так: наш робітник дістає за свою працю злиденні копійки, маючи забезпечення в кілька разів гірше, ніж робітник ЗСА, ФРН, Канади й інших країн, наш селянин перебуває не в кращих умовах. Зростає дорожнеча, багато товарів, у тому числі продуктів харчування, немає.

Що ж до духовно-культурного клімату, то тут і Україна, й СРСР стали страховищем для всього цивілізованого людства, як уособлення духовної неволі, ГУЛагу, найбільшого насильства над людиною і її сумлінням, цілковитої безправності, винищення цілих народів, оголошених поза законом. Сталінізм — ця свята святих радянського комунізму — існує й по сьогодні, ледь-ледь обновивши свої диявольські ритуали. СРСР перетворився на військово-поліційну державу з широкими імперіялістичними намірами. На задоволення радянського експансіонізму й підтримку поліційного клімату в середині країни й так званої соціалістичної співдружності йде добра третина, а то й половина загально-союзного бюджету. Розповсюдивши свою практику на багато країн світу, радянські комуністи несуть цілковиту відповідальність за всі ті криваві лиходійства, що відбуваються в таких країнах як В'єтнам і Камбоджа, Куба й Китай, Албанія й Афганістан, Чехо-Словаччина чи Східня Німеччина. Антилюдяна практика архіпелагу ГУЛагу розповсюджується на весь світ, не лишаючи нам українцям жодних надій на майбутнє. СРСР перетворився на жандарма, який загрожує всій планеті війною й насильством. Ми добре знаємо, чим це загрожує людству; адже за 60 років безпощадної війни, яку так званий уряд УРСР веде зі своїм власним народом, ми втратили стільки людських життів, що можемо сміливо поставити імена змінюваних київських тимчасових правителів поряд з іменами Пол Пота і Янг Сари, їхніх комуністичних братів по зброї.

Ось уже 60 років цей так званий уряд України здійснює практику національного геноциду. Який ще уряд у світі вміє на зразок українського зводити почуття патріотизму до рангу державного злочину? Серед суверенних держав такого уряду немає, не дозволяють собі цього навіть сьогоднішні колоніальні намісники.

Тому ми, жертви політичних репресій на Україні, звертаємося до свого народу, до урядів усіх країн світу, до ООН і заявляємо про своє бажання вийти зі складу СРСР, вивести наш народ з комуністичної неволі. Ми змушені це зробити самі, бо офіційний уряд УРСР, будучи всього-на-всього окупаційною владою, ніколи цієї вимоги не поставив. Ми змушені зробити це тепер, бо кожен день перебування України в складі СРСР наближає нашу національну загибель. Ми звертаємося з цією вимогою до союзного уряду,

бо вбачаємо в цьому відокремленні України єдиний рятунок. Це не порушення конституції уряду, це наш єдиний спосіб уникнути духовно-національної смерти, домогтися гідного існування. Ми звертаємося до свого народу, до всіх людей, що живуть на території УРСР, підтримати нашу вимогу. Необхідно об'єднати всі наші зусилля для того, щоб з часом провести референдум у відкритих демократичних умовах під контролем спостережної комісії з ООН. Українська громадськість, а не окупаційний режим в особі так званого уряду УРСР мусить стати виразником такого національного самовияву.

Відкидаючи всілякі спекуляції радянських властей на наші вимоги, ми заявляємо: воля України дасть можливість звільнитися й російському народові, й іншим народам, що поневолені сучасним режимом. Вільна Україна гарантує всі права народам, що населяють Україну: росіянам, євреям і татарам, румунам і угорцям. Ми надто добре пізнали, що таке підневільне колоніальне існування, тому заявляємо, що людям, які заселяють нашу Батьківщину, ми надамо якнайширші політичні, економічні й соціальні права. Всі права національних меншин і різних релігійних асоціацій будуть додержані беззастережно.

Вільна Україна могла б стати надійним захистом і Заходові від комуністичної експансії, оздоровила б усередині політичну обстановку в країнах, що є західними сусідами, допомогла б усім народам, що перебувають у складі СРСР, домогтися гідного національного існування. Деколонізація СРСР — ось єдина гарантія миру в усьому світі. Волю Україні! Волю народам, що перебувають у ярмі комуністичної імперії!

Український Патріотичний Рух
«Новий Шлях», 29 березня 1980

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Абакаров Д.: 508.
 Агнивцев Николай: 86.
 Аглая: 221, 438, 439, 441, 443.
 Адриянова-Перетц В.: 124.
 Айзеншток Я.: 456.
 Аксаков: 60, 218, 226, 259, 279, 283, 382.
 Александер I: 162.
 Александер II: 49, 404.
 Александер III: 250.
 Александров А.: 426.
 Алепський Павло: 145, 247.
 Алксєв: 390.
 Алов В. (псевдонім М. Гоголя): 267, 268.
 д'Алямбер: 41.
 Андрієвський Д.: 137.
 Андрущенко Марат: 457.
 Анненков: 278, 358, 370.
 Антипенко (Корсун) Олександр: див. Корсун Олександр.
 Антоненко-Давидович Б.: 318, 437, 443, 509.
 Антонович Вол.: 101, 201, 222, 411.
 Арагон Люї: 51.
 Аракчєв: 175.
 д'Арк Жанна: 221.
 Артемовський-Гулак Семен: 178, 179, 225, 368, 372.
 Архімед: 28, 62, 84, 492.
 Аскачєвський: 382, 409.
 Атаманюк Василь: 455.
 Афанасьєв-Чужбинський О.: 227.
 Ахматова-Горенко: 472.
 Ашпіс Е.: 509.
 Бабич Сергій: 525.
 Бабій О.: 446, 447.
 Багалій Дм.: 169, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 236, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 263.
 Бажан Микола: 459, 460.
 Байрон: 317.
 Байський Порфирій: див. Сомов Орест.
 Бальзак О.: 43, 47, 48, 86, 89.
 Бандтке: 186.
 Баранович Лазар: 147, 159, 173.
 Барвінський В.: 203.
 Басок Василь: 456.
 Басс І.: 258, 262.
 Бачинський Г.: 509.
 Баштовий: див. Нечуй-Левицький Іван.
 Безбородко: 299.
 Безпалько В.: 509.
 Безпалько Н.: 509.
 Бен (Бендюженко) Степан: 455.
 Бенедиктов: 485.
 Венкендорф В.: 43, 56, 59, 175.
 Вердник Олесь: 497, 499, 518, 525.
 Березанський Ю.: 509.
 Берія: 504.
 Берлінська: 510.
 Бернар Сара: 225.
 Берничук Анатолій: 525.
 Вецький: 181.
 Ведний Дем'ян: 218.
 Безсонов Петро: 149, 173.
 Беліков: 165.
 Белінський В.: 53, 54, 79, 80, 81, 88, 120, 121, 136, 137, 142, 158, 181, 187, 188, 190, 226, 233, 234, 241, 245, 250, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 270, 271, 272,

275, 278, 279, 281, 289, 292, 314,
316, 317, 320, 323, 335, 338, 343,
347, 351, 354, 360, 367, 368, 369,
370, 372, 373, 374, 375, 376, 377,
378, 379, 431, 434, 477, 481, 484.
Бердяев Н.: 28, 33, 34, 63, 86,
87, 88, 89, 141, 254, 261, 263,
322, 345, 352, 355, 360, 361.
Бестужев Рюмін: 20.
Віленко Зиновій: 457.
Вілецький А.: 509.
Вілецький М.: 508.
Вілецький О.: 203, 253, 261, 263,
296.
Вілій В.: 263.
Віликов І.: 166.
Вілозерська: 295.
Вілозерський В.: 210.
Влагоді Д.: 87, 89.
Блок Александер: 34, 228, 350,
351, 356, 361.
Бобинський Василь: 454.
Богданович: 216, 221.
Богданович В.: 509.
Богораз Л.: 507.
Богославський В.: 509.
Богун Іван: 458.
Боднарчук В.: 508.
Бодянский Осип: 78, 96, 187,
192, 193, 221, 232, 233, 237, 258,
262.
Божко Сава: 457.
Бойко Василь: 454.
Бойко Іван: 454.
Бойко Ю.: 493, 494.
Бойчак І.: 509.
Волевський А.: 509.
Болотова Г.: 509.
Боднар В.: 508.
Еонкур Поль: 51.
Боплян: 312, 327.
Бориковський Левко: 179, 192.
Боровиковський В.: 221.
Бородін: 228.
Борицак Ілько: 85, 87, 89.
Брайчевський М.: 509.
Братко А.: 509.
Брежнев Л.: 506.
Бретей: 41.
Брюлов: 224.
Брюсов: 275.
Бужинський Гавриїл: 147.
Бузескул В.: 256, 262.

Бузько Дмитро: 454.
Булай: 510.
Булакін І.: 259, 263.
Булатович Микола: 456.
Булгаков: 28.
Булгарін: 47, 321.
Бульба Тарас: 226, 228, 229, 233,
246, 277, 278, 280, 284, 291, 293,
298, 300, 304, 305, 312, 313, 314,
316, 318, 323, 324, 326, 327, 328,
329, 330, 334, 334-335, 335, 336,
338, 339, 341, 376, 462.
Бунін Іван: 488.
Бурачек С.: 188.
Буревій Кость: 446, 454.
Буслаєв Ф.: 237.
Бучинський: 296.
Ваганян: 82, 83, 88, 89.
Валуєв: 202, 409, 410, 419, 423.
Ванченко Петро: 454.
Василевська: 460.
Василенко Н.: 258, 262.
Васильківський С.: 221, 236.
Васнецов: 228.
Ведмицький Олександр: 456.
Вейдле Владімір: 87, 125, 136,
137.
Величко Сам.: 142, 254, 312, 327.
Венгеров С.: 53, 86, 88, 259, 272,
326, 360, 361, 373.
Венелін: 95, 96.
Вергілій: 235.
Вересаєв В.: 263, 358, 359, 360,
361.
Верлен: 397.
Верне Орас: 44.
Вернет: 184.
Верхарн: 397.
Ветухів О.: 203.
Винниченко: 443, 485, 487.
Виноград: 510.
Вишневецькі: 392.
Вишневський В.: 508.
Вінграновський М.: 510.
Вінс: 503.
Вітте: 65.
Влизько Олекса: 456.
Воблій К.: 440.
Вовк Федір: 222, 236, 412.
Вовчок Марко: 223.
Воейков А.: 282.
Возняк М.: 136, 137, 476, 480.

Войнаровський: 195, 230, 246.
Волков: 39.
Волобуев: 440.
Володимир, святий Володимир
(князь): 13, 21, 391.
Володимирський-Буданов: 106,
136, 137.
Вольтер: 12, 40, 41, 42, 43, 78, 86.
Вороний Марко: 457, 485.
Вороний Микола: 454.
Воронцов-Вельямінов Б.: 247.
Вражливий Василь: 457.
Всеволожський: 227.
В'яземський, князь: 60, 332, 404.

Габай І.: 508.
Гадзинський Володимир: 454.
Гаєвський С.: 203.
Ганка: 237.
Гегель: 279.
Гель Іван: 525.
Гельвецій: 42.
Георгієвський Г.: 300.
Герасименко К.: 460, 461.
Гермайзе О.: 258, 262.
Герцен А.: 46, 47, 53, 54, 86, 89,
195, 196, 211, 226, 238, 239, 245,
246, 259, 273, 278, 279, 307, 321,
325, 338, 341, 347, 351, 379, 481.
Гесс-де-Кальве: 184.
Гильденштедт: 259.
Гильфердинг А.: 87, 89.
Гинс Г.: 256, 259, 263.
Гинтус В.: 358.
Гігінс Джімі: 440.
Гіппіус В.: 302.
Гірник Т.: 509.
Гірчак Є.: 88, 89, 448, 493, 494.
Гітлер: 459, 460, 463, 464.
Глібов: 412.
Глінка М.: 60, 225.
Гнедич: 216, 221.
Гнилосиров В.: 166, 168.
Гніп Михайло: 255, 261.
Говорський: 409.
Гоголь (мати М. Гоголя): 298,
299, 301.
Гоголь Василь: 298, 303.
Гоголь Микола: 34, 53, 73, 78,
125, 143, 155, 156, 158, 177, 180,
190, 210, 215, 216, 217, 218, 219,
221, 223, 224, 226, 227, 228, 229,
233, 244, 245, 246, 248, 252, 253,

263, 267, 268, 269, 270, 271, 272,
273, 274, 275, 276, 277, 278, 279,
280, 281, 282, 283, 284, 285, 286,
287, 288, 289, 290, 290-291, 291,
292, 293, 294, 295, 296, 297, 298,
299, 300, 301, 302, 303, 304, 305,
306, 307, 308, 309, 310, 311, 312,
313, 314, 315, 316, 317, 318, 319,
320, 321, 322, 323, 324, 325, 326,
327, 328, 329, 330, 331, 332, 333,
334, 335, 336, 337, 338, 339, 340,
341, 342, 343, 344, 345, 347, 348,
349, 350, 351, 353, 356, 358, 359,
360, 361, 365, 367, 369, 372, 373,
374, 376, 387.

Гоголь-Яновський Остап: 298.
Гогоцький: 409.
Годун: 510.
Гожик П.: 509.
Голованівський: 460, 462.
Головацький Яків: 237.
Головін І.: 56.
Головко: 460.
Голота Іван: 227.
Голота Петро: 457.
Голубенко Петро: 7, 8, 9, 14,
493, 494.
Голубев: 101.
Гонорський: 176.
Гончаренко І.: 460.
Гончаров: 54, 245.
Гопник Б.: 509.
Горбань Микола: 455.
Горбац: 510.
Гордієнко: 229.
Гордієнко Дмитро: 457.
Гордієнко К.: 461.
Горенко: 472.
Горська А.: 509.
Граб'янка: 312, 327.
Грановський: 237.
Гребінка Є.: 179, 187, 189, 190,
191, 223, 227, 367, 412.
Греков Б.: 111, 135, 137.
Греч Н.: 47, 56, 98, 134.
Грибніков З.: 508.
Григоренко Петро: 518.
Григор'єв Н.: 508.
Грінченко Борис: 210, 250, 255,
262.
Гріорієв Апполон: 326, 372.
Громадюк: 510.
Громів Олесь: 457.

Гроссман Леонид: 86, 89.
 Грубник Петро: 457.
 Грудина Дмитро: 455.
 Грузинський А.: 271.
 Грушевський Михайло: 67, 70,
 76, 87, 88, 89, 94, 101, 104, 105,
 106, 115, 123, 134, 135, 137, 211,
 213, 214, 236, 249, 291, 391, 395,
 401, 414, 433, 476, 477, 480, 487.
 Гулак-Артемівський П.: 176,
 181, 191, 199, 200, 210, 235, 301,
 302, 406.
 Гюйсен: 40.
 Галансков: 507.
 Галятовський Іоаннікій: 147,
 173.
 Гаскот П'єр: 38, 40.
 Гете: 43, 80, 81, 86, 89, 176, 397.
 Гец Бруно: 358.
 Гжицький: 448.
 Гізель Інокентій: 147.
 Гінсбург: 507.
 Горький М.: 54, 170, 206, 236, 259,
 476, 481, 487, 493, 504.
 Граббс З.: 218.
 Грібєєдов: 53.
 Грім: 42.
 Грозний Іван: 33, 229, 353.
 Гудзій Микола: 456.
 Guirej Chingis: 87.
 Далін Д.: 31, 32, 56, 89.
 Данило (король): 104.
 Данилова В.: 257.
 Данілевський Г.: 37, 163, 221,
 227, 255.
 Даценко А.: 509.
 Дашкевич М.: 101, 176, 177, 193,
 199, 242, 243, 256, 258, 260, 262,
 263, 305, 388, 389, 432, 434, 480.
 Дворко Г.: 509.
 Де ля Барт: 237.
 Десянов: 203.
 Дементьев А.: 295, 359.
 Де Пуле М.: 256, 262.
 Державін Н.: 110, 111, 135, 137,
 332.
 Десняк О.: 460.
 Дзюб І.: 508.
 Дзюба Іван: 508.
 Дзюбинський: 422, 423, 426, 430.
 Дирів: 510.

Діброва П.: 509.
 Дівович Семен: 207, 208.
 Дідро: 41, 42, 43.
 Дмитерко Л.: 460.
 Добровольський: 507.
 Добролюбов Н.: 238, 239, 245, 260,
 271, 278, 292, 341, 347, 351, 383,
 384, 431, 434, 477, 481.
 Довгань В.: 510.
 Довгань Р.: 510.
 Долгорукий (князь): 259.
 Долгоруков: 39.
 Донцов Д.: 402, 432, 434, 439, 444,
 445, 446, 447, 448, 449, 450, 493,
 494.
 Дорошенко (гетьман): 229.
 Дорошенко Дмитро: 154, 254, 261,
 263.
 Дорошкевич Ол.: 259, 260, 263,
 455, 476, 493, 494.
 Дорошкевич-Шамрай О.: див.
 Дорошкевич Ол.
 Досвітній Олесь: 454.
 Досифей, патріарх: 144.
 Достоевський: 33, 64, 126, 229,
 238, 248, 351.
 Драгоманов Михайло: 66, 87, 89,
 123, 136, 137, 149, 165, 210, 216,
 217, 218, 221, 222, 234, 249-250,
 250, 251, 252, 254, 259, 260, 261,
 263, 277, 278, 290, 296, 346, 361,
 374, 376, 377, 378, 379, 383, 392,
 403, 411, 432, 434, 480.
 Драї-Хмара Михайло: 454.
 Драч І.: 509.
 Дрінов М.: 173.
 Дружинін А.: 290.
 Дубовик Михайло: 454.
 Дузе Еленора: 225.
 Дукин Микола: 456.
 Дурилін С.: 86, 89.
 Дюе: 56.
 Дюкльо Жак: 51.
 Дюма Александер-батько: 43, 48,
 49, 86, 89.
 Дячків І.: 179.
 Енгельс: 175, 354.
 Еней: 302.
 Епик Григорій: 446, 447, 456.
 Ердан: 510.
 Еренбург Ілля: 51, 355, 448.
 Еріо Едуар: 49, 50, 51.

Ермилов З.: 359, 360, 361.
Ечісон Дін: 31.
Євецькі (брати): 178.
Елисавета (імператриця): 41.
Ермолов: 332.
Ерофеев В.: 51.
Ерьомін І.: 456.
Есенін: 504.
Ефіменко А.: 221, 279, 294, 358,
360, 361, 389, 390, 432.
Ефремов Сергій: 9, 70, 123, 178,
255, 256, 258, 259, 261, 262, 263,
291, 360, 401, 418, 430, 432, 433,
434, 447, 452, 455, 476, 480, 487.
Жаботинський В. 396.
Жанет Жюль: 48.
Животко Аркадій: 257, 431, 434.
Житецький Ігн.: 255, 262.
Житецький Павло: 101, 222, 391,
411, 480.
Жилко Юрій: 454.
Жоліо-Кюрі Фредерік: 51.
Жукова Варвара: див. Буревій
Кость.
Жуковський В.: 47, 176, 268, 284,
300, 325.
Жученко М.: 166.
Забой А.: 509.
Загоскін: 132.
Загул Дмитро: 454.
Задніпрянець Т.: 428.
Заїкін Вячеслав: 256, 262.
Зайкевич А.: 202.
Залізник Микола: 433, 434.
Занд Жорж: 367.
Заньковецька Марія: 225.
Зарецький В.: 510.
Заславська Г.: 508.
Затиркевич Г.: 225.
Захарчук А.: 510.
Здоровило В.: 509.
Зензинов: 360, 361.
Зеньковські: 295.
Зеров Микола: 442, 452, 454, 476.
Зиновьев Г.: 89.
Знаменський П.: 147, 254, 261.
Зозуля Юхим: 454.
Золотов: 168.
Зоря Юхим: 457.
Зоценко: 472.
Зув В.: 508.

Іван III: 130.
Іваненко: 510.
Іванів-Меженко Ю. 456.
Іванов Всеволод: 135, 137, 389,
430.
Івченко Михайло: 454.
Ігор (Святославич, князь черні-
гівський, оспіваний в творі
«Слово о полку Ігореві»): 67,
99, 100, 107, 109, 115, 118, 119,
120, 121, 122, 228, 374.
Ізмайлов В.: 227, 228.
Іллукенко В.: 359, 360, 361.
Ільчук Іван: 525.
Іофанов Д.: 295.
Ірчан Мирослав: 454.
Істрин В.: 115.
Іжакевич Г.: 262.
Йоаким, патріарх: 405.
Йогансен Михайло: 454.
Каганович Л.: 84, 451, 452, 469,
470, 472, 473, 481.
Казка Андрій: 454.
Kalb Marvin L.: 87.
Калейденський К.: 188.
Калинець: 503.
Калиниченко Віталій: 525.
Калиновський Григорій: 234.
Каллаш Вл.: 236.
Калустян Т.: 509.
Каманін І.: 294.
Каменев Л.: 351.
Кандиба Іван: 518.
Капельгородський Пилип: 455.
Капніст Василь: 208, 216, 221.
Капніст І.: 285.
Караванський Святослав: 497.
Каразин Василь: 161, 170, 171,
172, 183, 184, 205, 255, 261.
Карамзин: 103, 118, 176, 177.
Кармазин Дм.: див. Голубенко
Петро.
Кармазина Л.: 509.
Карло Великий: 111.
Карло XII: 40, 41.
Карпенко: 406.
Карнеєв З.: 174.
Касимчук: 510.
Катерина II: 41, 42, 43, 340, 365,
404, 501, 504, 513, 514.
Катков: 238, 381, 409.

Каченовський Д.: 186, 256, 262.
 Кащенко: 461.
 Квітка-Основ'яненко Грицько:
 96, 122, 177, 178, 181, 187, 188,
 189, 190, 191, 192, 193, 200, 210,
 226, 245, 367, 368, 369, 407.
 Кендзьор Я.: 510.
 Керенський: 349, 430.
 Кирев: 510.
 Кириленко Іван: 456.
 Кирилюк Є.: 478, 490.
 Кириченко С.: 510.
 Кириченко Федір: 457.
 Кистяковський Олександр: 222.
 Кім Ю.: 508.
 Кірпічніков Л.: 177, 256, 262.
 Кічура: 455.
 Климовський: 196.
 Ключевський: 101, 103, 106, 107,
 112, 135, 137.
 Ковалевський М.: 221.
 Ковалевський П.: 55, 86, 89.
 Коваленко Борис: 456.
 Коваленко Гаїна: 457.
 Коваленко Л.: 509.
 Коваленко Ю.: 509.
 Ковганюк Степан: 457.
 Ковтун Іван: 457.
 Кожанчиков: 411.
 Кожушний Марко: 456.
 Козоріс Михайло: 455.
 Колар: 237.
 Колесса О.: 101.
 Коломиєць Т.: 509.
 Коломєць В.: 509.
 Колупін Ю.: 508.
 Коляда Грицько: 457.
 Колярж Вальтер: 68, 69, 87.
 Коль: див. Reiser Kohl.
 Кольцов: 239, 373.
 Комаров А.: 263.
 Комашков: 510.
 Кониський: 159, 259.
 Конопада Я.: 509.
 Константиновський Матвей: 324.
 Копієвський Ілля: 247.
 Копиленко: 460.
 Коренецький: 181.
 Корнійчук: 294, 452, 460, 472,
 473, 493.
 Корогородський Р.: 510.
 Короленко: 221.
 Корольов: 503, 508.

Корсаков П.: 188.
 Корсун Олександр: 181, 188,
 190.
 Корш Ф.: 236, 237.
 Коряк Володимир: 454, 476.
 Косарик Д.: 490.
 Косигін А.: 506.
 Косинка Григорій: 442, 454.
 Костенко Ліна: 497, 508.
 Костомаров М.: 73, 74, 75, 77, 87,
 89, 100, 155, 168, 173, 181, 202,
 210, 211, 217, 221, 223, 241, 249,
 255, 259, 260, 262, 263, 290, 380,
 383, 388, 407, 408, 485.
 Косяченко Григорій: 456.
 Кот Пер: 51.
 Котко Кость: 455.
 Котляревський А.: 100, 134.
 Котляревський Іван: 122, 179,
 180, 181, 184, 186, 189, 190, 197,
 198, 199, 210, 212, 226, 229, 235,
 245, 255, 258, 261, 262, 269, 299,
 301, 302, 304, 332, 368, 372, 406,
 407.
 Котляревський Нестор: 247.
 Котляревський П.: 257.
 Коттон Ежені: 51.
 Коцюбинська М.: 509.
 Кочера: 460.
 Кочур Г.: 508.
 Кошелівець Іван: 9, 14, 454, 493,
 494.
 Кравців Богдан: 456, 457.
 Краєвський: 187, 188, 189, 190,
 237, 367.
 Краснов Вас.: 258, 262.
 Криворучко Г.: 509.
 Крижаний Анатоль: 457.
 Кримський Агатагел: 101, 135,
 236, 454, 455, 485.
 Кронеберг: 176.
 Кропивницький М.: 225, 412.
 Крушельницький Іван: 456.
 Кузьмич Володимир: 457.
 Кузьмич Ол.: 227.
 Куїнджі А.: 221.
 Кулик І.: 448.
 Куликовський: див. Овсянніко-
 Куликовський І.
 Куліш Микола: 442, 443, 449,
 450, 454.
 Куліш П.: 70, 99, 122, 123, 167,
 218, 223, 242, 290, 295, 370, 378,

380, 389, 407, 408, 409, 480, 485, 487.
 Кундзіч: 460, 473.
 Купрін: 488.
 Курбас Лесь: 440.
 Кухаренко Я.: 224.
 де К'юстін: 8, 9, 44, 45, 46, 47, 48, 56, 57, 62, 86, 87, 89.
 Л. Д.: 256.
 Лабенський К.: 47, 56.
 Лавровський Н.: 100, 134, 256, 262.
 Лазаревський Г.: 490.
 Ламанський: 178, 381, 382.
 Лан (Коршак) О.: 454.
 Лаокоон: 273.
 Лашкевич Іван: 208.
 Ле Іван: 460, 472, 473.
 Леап Ален: 51.
 Лебедь Д.: 82, 88.
 Лебідь Максим: 454.
 Левицький Д.: 221.
 Левицький-Нечуй І.: див. Нечуй-Левицький Іван.
 Левицький Н.: 411.
 Левицький О.: 101, 134.
 Левицький С.: 248, 261.
 Левченко М.: 222, 245.
 Лейбниц: 184.
 Лемке М.: 59, 87, 89.
 Ленін: 7, 54, 60, 82, 86, 89, 126, 175, 286, 349, 361, 383, 427, 428, 429, 430, 433, 481, 484, 507, 513.
 де Лепінас, м-ль: 41.
 Леріх: 504.
 Левшін А.: 188, 209, 259.
 Лермонтов: 53, 234, 351, 384, 504.
 Лизогуб: 298.
 Липа Юрій: 212, 217, 219, 259, 260, 263.
 Лисавецький Ів.: 179.
 Лисенко Микола: 225, 401, 411, 412.
 Литовченко І.: 510.
 Литовченко Л.: 509.
 Лінчевський В.: 509.
 Лісовий: 503.
 Лісовий-Свашенко Петро: 454.
 Літвінов П.: 507.
 Лобасевич Василь: 207.
 Лобко П.: 166.
 Лобода: 101.

Ломонсов: 59, 80, 122.
 Лоначевський А.: 222.
 Лотоцький О.: 259, 263, 433.
 Лубченко А.: 508.
 Луганський: 369.
 Лукашевич Платон: 212, 232.
 Лукомський Семен: 208.
 Лук'яненко Левко: 503, 518, 525.
 Луначарський А.: 236, 348, 351, 361.
 Луцак В.: 510.
 Лучицький: 236.
 Любич-Романович: 299.
 Люрін І.: 509.
 Ляшкова: 507.
 Львов-Рогачевський В.: 88, 89.
 Льоранті: 44.
 Льортолярі Альберт: 38, 50, 86.
 Магницький: 175.
 Мазепа: 39, 66, 71, 87, 89, 156, 196, 208, 221, 229, 230, 246, 317, 327, 333, 346, 458, 459.
 Майфет Григорій: 455.
 Маковський: 236.
 Максимович Михайло: 78, 96, 98, 99, 100, 134, 137, 156, 212, 221, 232, 269, 290, 299, 300, 302, 308, 309, 310, 313, 327.
 Малаков: 228.
 Маланюк: 446.
 Малин В.: 358.
 Малишко: 460, 462.
 Мамонтов Яків: 456.
 Мандельштам І.: 294, 305.
 Манджура: 200.
 Мапаксєв: 510.
 Маринович Мирослав: 503, 518, 525.
 Маркевич Микола: 230, 231, 235, 246.
 Марков: 183.
 Маркович Яків другий: 207.
 Маркс: 33, 175.
 Марлінський: 272.
 Мармонтель: 42.
 Мартинович П.: 221.
 Мартіч: 461.
 Мартос А., інж., офіцер: 156, 208, 259.
 Масарик: 248.
 Масенко: 460, 473.
 Маслов В.: 240, 259, 260, 478.

Маслович В.: 170.
Мастак І.: див. Бодянський Осип.
Матвеев: 39.
Матвієнко П.: 509.
Материнка Ісько: див. Бодянський Осип.
Матусевич Микола: 503, 518, 525.
Матушевський Б.: 509.
Мачтет: 221.
Мельниченко Р.: 509.
Меншіков: 39, 66.
Меньє П'єр: 51.
Мерсьє: 42.
Местер Жозеф: 48.
Метлинський А.: 181, 202, 211, 407, 408, 485.
Мешко Оксана: 518.
Мещерський, князь: 86, 89, 415, 416.
Микитенко Іван: 452, 454.
Микола І: 8, 45, 47, 56, 58, 59, 60, 70, 163, 174, 235, 278, 320, 328, 351, 379.
Миль Д.: 383.
Мирний: 411.
Михайловський-Данилевський: 156, 209.
Михальчук Костянтин: 222.
Мишецький: 312, 327.
Мищенко: 101.
Міллер Дм.: 59, 256.
Мілюков А.: 263, 389, 423, 427, 430, 432, 434.
Мірза-Аван'янц Н.: 203-204.
Мірчук І.: 508.
Міцкевіч: 372, 373, 385, 425.
Мішо: 44.
Міяковський В.: 258.
Мова В.: 166.
Могилевський: 98, 99.
Могилянський Михайло: 445.
Могиль: 510.
Молотов: 54, 86.
Монгайяр Жан Габрієль Моріс: 26, 27, 62, 85, 87, 89.
Мономах Володимир: 119.
Мордовець-Сліпченко Д.: 220, 227.
Мороз: 503.
Мочульський В.: 294.
Мочульський К.: 85, 89, 101.
Мулик Василь: 14.

Муравйов М.: 285.
Мустафа, султан: 43.
Надеждін Н.: 186, 306.
Надіїн Дмитро: 456.
Назаренко: 510.
Наливайко: 195, 230, 231, 246.
Наполеон: 26, 27, 62, 85, 87, 89, 173.
Наріжний: 177, 216, 217, 221, 227, 253.
Науменко В.: 101, 393, 394, 395.
Начнаєвський Л.: 256, 262.
Нестор (літописець): 99, 107, 122.
Нефелін Василь: 457.
Нехода: 461.
Нечкина М.: 87, 89.
Нечуй-Левицький Іван: 13, 114-115, 115, 122, 136, 137, 415.
Некрасов: 54, 73, 78, 233, 239, 240, 245, 278, 320, 341, 351, 360.
Некрасов В.: 510.
Николишин С.: 450.
Нікітенко А.: 60.
Ніковський Андрій: 445.
Новицький Віктор: 135, 137, 223.
Носенко Ол.: 461.
Обнінський: 71.
Оболєнський Д.: 286.
Овідій: 397.
Овсієнко Василь: 525.
Овсянніко-Куликовський І.: 164, 165, 202, 221, 236, 255, 261, 276, 347, 358, 361.
Огоновський О.: 114, 388, 480.
Озеров: 176.
О'Конор Едвард: 31.
Олег (князь): 130.
Олексій Михайлович: 73, 405.
Олесь: 485.
Ольжич: 14.
Онуфрієв Н.: 360, 361.
Ораєвський В.: 509.
Орел В.: 509.
Орел Л.: 509.
Ориган: 184.
Орлов В.: 361.
Осинська А.: 509.
Оснєв'яненко Грицько: див. Квітка-Оснєв'яненко Грицько.
Остап (син Тараса Бульби): 324.
Островський: 228.

Остроградський М.: 221.
 Очкін: 60.
 Павленков: 86, 89, 136, 137, 254, 260, 261.
 Павлик М.: 260.
 Павловський А.: 98, 178.
 Павловський Хв.: 186.
 Палій: 195, 229.
 Палій М.: 509.
 Паляцький: 27.
 Панів Андрій: 454.
 Панч Петро: 452, 460, 489.
 Параджанов С.: 508.
 Парпура М.: 208, 406.
 Пассек Вадим: 96, 121, 136, 227.
 Патяк Анатолій: 454.
 Паученко І.: 166.
 Пашенко Т.: 229.
 Педа Панько: 456.
 Педошковський: 510.
 Пекарський П.: 39, 40, 86, 87, 89, 148, 254, 261, 263.
 Первомайський: 460, 462.
 Переверзев: 290, 313, 359.
 Перетц В.: 115, 294, 303, 359, 480.
 Перовський: 175.
 Пестель: 75.
 Петлюра Симон: 236, 402, 432, 434.
 Петренко: 181.
 Петро І, Петро Великий: 33, 39, 40, 41, 58, 59, 60, 80, 86, 126, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 159, 196, 214, 215, 229, 230, 246, 247, 250, 254, 261, 263, 330, 333, 334, 339, 343, 353, 375, 377, 404, 406, 458, 501, 504, 513.
 Петров: 510.
 Петров Н.: 176, 193, 226, 241, 243, 260, 263, 294, 359, 388, 432, 434, 480.
 Петровський Григорій: 427, 428, 429, 430, 513.
 Петроник: 361.
 Пилипенко Сергій: 454.
 Пимоненко М.: 221.
 Піпін А.: 87, 88, 89, 95, 97, 100, 107, 108, 109, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 133, 134, 135, 136, 137, 143, 144, 215, 216, 242, 244, 254, 257, 260, 261, 262, 263, 266, 277, 373, 377, 386, 387, 388, 389, 426, 431, 432, 434, 480.
 Писаревська Марта: 181.
 Писаревський Ст.: 181.
 Писарев Д.: 481.
 Підгорний М.: 506.
 Підмогильний Валеріян: 456.
 Піксанов Н.: 177, 182, 185, 192, 194, 207, 256, 262, 290, 294, 359, 361.
 Пікте: 41.
 Пільгук І.: 478, 490.
 Пітагор: 184.
 Плаксі: 510.
 Плевако Микола: 203, 454.
 Плетньов: 323, 485.
 Плеханов: 78, 88, 250.
 Плісецький М.: 478, 490.
 Плоткін: 461.
 Плужник Євген: 454.
 Повінухін Фалалей: див. Квіт-ка-Основ'яненко Грицько.
 Погодін М.: 96, 99, 100, 101, 107, 121, 134, 217, 228, 310, 320, 403.
 Покорський-Жарков Ол.: 179.
 Покровський В.: 509.
 Покровський М.: 65, 66, 87, 89, 490.
 Полетика Василь: 207.
 Полетика Григорій: 207, 208.
 Полевой Н.: 186, 283, 321.
 Полежаєв: 351.
 Поліщук Валеріян: 454.
 Поліщук Клим: 455.
 Полонська-Василенко Н.: 263.
 Полоцький Симеон: 147.
 Полуботок: 208, 230, 246.
 Попадюк Зорян: 525.
 Попович Е.: 509.
 Пор-Леонтович О.: 260.
 Порхун Д.: 509.
 Пот Пол: 527.
 Потебня Олександр: 101, 155, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 184, 200, 201, 202, 221, 255, 256, 258, 261, 262.
 Потоцький, граф: 175.
 Потьомкін: 299, 340.
 Прижов І.: 122, 123, 136, 137, 237.
 Пресняков Алексей: 106, 106-107, 107, 119, 135, 137.
 Пріт: 51.
 Прокопович Теофан: 147, 159.
 Прокоф'єв: 472.
 Просятківська Л.: 509.

Путь А.: 509.
 Пугачев: 399.
 Пушкін А.: 43, 53, 60, 76, 78, 122, 196, 229, 230, 232, 241, 244, 245, 246, 258, 268, 270, 271, 272, 275, 282, 283, 290, 292, 295, 296, 300, 307, 309, 314, 317, 318, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 346, 351, 354, 359, 372, 373, 384, 387, 425.
 Радіщев: 351.
 Радонежський Сергій: 504.
 Радченко Петро: 456.
 Разін: 504.
 Ральстон: 410.
 Рахманінов: 131.
 Reiser Kolh: 156, 209, 259.
 де Рейнольд Гонзаг: 62, 87, 126, 136.
 Респін І.: 221, 228, 229, 236.
 Реріх: 504.
 Рибак: 460.
 Рибаків: 260.
 Рилєєв: 195, 196, 230, 231, 244, 246, 247, 258, 259, 260, 262, 263.
 Рильський Максим: 460, 462, 473, 489.
 Римський Корсаков: 225.
 Рігер: 27, 28.
 Різниченко Веніамін: 457.
 Річицький Андрій: 455.
 Роговик Сергій: 457.
 Родзянко: 422, 423, 424, 425, 430.
 Родічев Ф.: 425.
 Розанов: 279, 313, 359.
 Розковшенко Ів.: 178, 179.
 Розковшенко Надія: 178-179.
 Розумієнко Омелян: 457.
 Розумовський: 162.
 Романові (династія): 49.
 Романюк Василь: 525.
 Ромен Петро: див. Голубенко Петро.
 Роммель, проф.: 176, 256.
 Роснянський Сергій: 454.
 св. Ростовський Дмитрій, Ростовський (Тупало) Дмитро: 147, 405.
 Рохович Олександр: 457.
 Рубан Петро: 525.
 Рубач М.: 87.
 Руденко Микола: 503, 511, 525.

Рудий Панько (псевдонім М. Гоголя): 268, 274, 282, 289, 300, 303.
 Рудченко Іван: 222.
 Рум'янцева: 162.
 Русин І.: 509.
 Русов Олександр: 222.
 Руссо: 25.
 Рюрик (князь): 118.
 Рябокін: 510.
 Савенко: 425, 430.
 Савченко Ф.: 432, 433.
 Савченко Яків: 454.
 Савчук В.: 509.
 Сагайдачний: 220.
 Садовський М.: 225, 259, 263.
 Саксаганський П.: 225.
 Салтиков: див. Салтиков-Шедрін М.
 Салтиков-Шедрін М.: 54, 70, 233, 245, 260, 278, 481.
 Самовидець: 237, 312, 327.
 Самойлович: 229.
 Самокіш М.: 221.
 Сарбей О.: 508.
 Сарі Янг: 527.
 Сартр Жан Поль: 51.
 Сатановський Арсеній: 147.
 Саченко Григорій: 456.
 Сверстюк Є.: 503, 509.
 Свенціцький І.: 431.
 Свідзінський Володимир: 454, 455.
 Світлична Надія: 525.
 Світличний І.: 503, 508.
 Святополк-Мирський Д.: 87, 89.
 Святослав (князь): 109, 120, 121, 461.
 Севрук Г.: 509.
 Селіванов Т.: 161.
 Селівачів М.: 509.
 Семевський В.: 88.
 Семенко Михайло: 454.
 Семенов А.: 510.
 Семеновський К.: 188, 190.
 Семиволос Іван: 456.
 Семикіна Л.: 509.
 Семковський С.: 338.
 Сенталевич Маргарита: 457.
 Сенченко І.: 460, 462, 473.
 Сергієвич: 106, 107, 254, 251.
 Сергієнко О.: 509.

Сердюк Ю.: 509.
 Сенковський О.: 60, 188, 321, 373.
 Сиповський Василь: 208, 227, 228, 254, 259, 261, 263, 339, 361.
 Сирош: 510.
 Ситенко А.: 509.
 Січинський Володимир: 254, 260, 261, 263.
 Склабовський: 164, 181, 183, 257.
 Скляренко Ж.: 509.
 Скляренко С.: 460.
 Сковорода: 125, 162, 163, 179, 183, 184, 189, 200, 221, 248.
 Скоропадський: 423, 424, 425, 430.
 Скороход А.: 509.
 Скрипник М.: 88.
 Скуба Микола: 456.
 Славинецький Епіфаній: 147.
 Слісаренко Олекса: 454.
 Смаль-Стоцький Роман: 86.
 Смирницький В.: 192.
 Смілянський: 460.
 Смірнова А.: 285, 316, 324.
 Сміт Вальтер Біделл: 46, 57, 62.
 Смолич: 460.
 Смуток П.: 421, 432, 434.
 Снегірьов: 189.
 Собко: 460.
 Соболевський А.: 101, 134.
 Сокіл Василь: 457.
 Соколов Ю.: 509.
 Соколовський Олександр: 454.
 Соловійов Вл.: 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 64, 66, 85, 86, 89, 248.
 Соловійов Євгеній: 87, 432.
 Солодченко Яків: 457.
 Сомнер: 68.
 Сомов Орест: 176, 227, 300.
 Сопілка Мирослав: 454.
 Сорока Олександр: 456.
 Сосюра В.: 460, 462, 472, 488.
 Соханська (Коханська) Н.: 380, 381, 382.
 Спасович В.: 134, 136, 137, 377.
 Сперанський М.: 115, 268, 294, 300.
 Спірідонов: 257.
 Springer Anton: 85.
 Срезневський В.: 136, 256.
 Срезневський Ізмаїл: 96, 99, 121, 134, 136, 176, 178, 179, 180, 184, 189, 192, 199, 202, 221, 256, 257, 262, 365.
 Сталін Й.: 30, 43, 50, 60, 82, 86, 87, 89, 126, 175, 204, 217, 292, 357, 404, 452, 460, 463, 465, 469, 470, 472, 481, 504, 513, 521.
 Старицька-Черняхівська Людмила: 447, 454, 455.
 Старицький: 411.
 Стасен Герольд: 32.
 Стасів (Ірина): 503.
 Стасов: 229.
 Стебницький: 415.
 Стебун Ілля: 472, 473.
 Стельмах: 461.
 Стефанчук: 509.
 Столипін: 420, 422.
 Сторожев: 105.
 Стороженко А.: 433, 434.
 Стороженко М.: 210, 221.
 Сторчак Кіндрат: 457.
 Страхов Н.: 37, 86, 88, 89.
 Струве Глеб: 56, 57, 87, 89.
 Струве Петро: 28, 71, 88, 130, 135, 136, 137, 241, 252, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 421, 433, 434.
 Строката Ніна: 518.
 Ступай-Ступаненко: 442.
 Ступак Я.: 510.
 Стус В.: 503, 510.
 Суворін: 225.
 Сугоняко: 510.
 Суздальський Андрій: 112.
 Сукачев С.: 166.
 Сумцов М.: 169, 173, 200, 202, 203, 221, 255, 256, 257, 258, 261, 262, 480.
 Суходольський В.: 460.
 Сухомлинов: 255.
 Тамарченко Д.: 260, 263.
 Танський Василь: 298.
 Таран: 509.
 Таранущенко С.: 203.
 Тарасенков А.: 324.
 Тась [Могилянський] Дмитро: 457.
 Твардовський Т.: 308, 368.
 Терещенко М.: 460.
 Терле Е.: 86, 89.
 Теплов: 162.
 Тихий Олекса: 503, 511, 525.
 Тихомиров Г.: 494.
 Тихорський М.: 188, 227.

Тичина: 460, 461.
 Тіхонов: 472.
 Тіхонравов Н.: 237, 360.
 Ткаченко В.: 461, 478.
 Ткаченко Ів.: 258, 263.
 Толпиго К.: 509-510.
 Толстой Алексей: 351, 355, 381, 488.
 Толстой Лев: 54, 73, 80, 81.
 Толстой Яков: 43, 44, 47, 48, 56, 89, 203.
 Томашівський: 236.
 Томчук П.: 508.
 Троїцькі: 295.
 Трошинський Д.: 299.
 Трубецкой Е.: 28, 29, 347, 348, 361.
 Трубецкой Н.: 129, 131, 133, 136, 137, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 254, 261, 263.
 Трудовський К.: 221.
 Тургенев Іван: 54, 122, 245, 273, 286, 341.
 Турик Андрій: 525.
 Тютчев: 47, 60.
 Тюфонов Б.: 509.
 Тягай В.: 508.
 Уваров: 256, 260, 262, 369, 370, 434, 490.
 Уварова: 392.
 Українка Леся: 486, 512.
 Українець: 398, 399, 421, 433, 434.
 Уманець-Комаров: 114.
 Урусов: 381.
 Усенко Павло: 460, 462, 472, 473.
 Устрялов Н.: 33, 86, 88, 89, 355.
 Ушаков: 472.
 Ушинський К.: 221.
 Фабрикант Ник.: 432, 433.
 Фальківський Дмитро: 454.
 Фальконет: 42.
 Федін К.: 488.
 Федоровський О.: 203.
 Федотов Г.: 15, 25, 71, 80, 85, 87, 88, 89, 331, 334, 346, 357, 358, 360, 361.
 Федькович: 412.
 Филипович Павло: 258, 262, 359, 361, 455.
 Фоломафитський: 176.
 Філатєв В.: 199.

Філіпов А.: 248, 261.
 Філянський Микола: 455.
 Фіхте: 174.
 Флоринський Т.: 67, 391, 393, 394, 395.
 Фоменко В.: 509.
 Фонтенель: 40.
 Фортинський: 391.
 Франк С.: 28.
 Франко З.: 509.
 Франко Іван: 115, 236, 480, 486, 512.
 Фрашон Бенуа: 51.
 Халанський М.: 200, 202, 258, 262.
 Ханенко Микола: 207.
 Харлампович К.: 146, 149, 247, 254, 260, 261, 263.
 Харчук Б.: 509.
 Хвастов: 205.
 Хвиля Андрій: 88, 89, 455.
 Хвильовий Микола: 9, 15, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 217, 221, 318, 438, 439, 440, 441, 443, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 472, 474, 487, 493, 494.
 Херасков: 216.
 Хиждець А.: 178.
 Хмара: див. Потєбня Олександр.
 Хмельницький Богдан, Хмель Зіновій: 104, 145, 183, 195, 208, 231, 232, 246, 298, 318, 329, 458, 459, 461.
 Хомяков: 279, 382.
 Хоткевич Гнат: 454.
 Хрущов: 432, 464, 469, 489.
 Худорба: 208.
 Худяк Василь: 457.
 Цебенко: 510.
 Цейтлин А.: 259.
 Цертелєв Микола: 96, 98, 178, 212, 232, 299.
 Цехмістрєнко Ю.: 508.
 Цимоненко: 236.
 Цицянов: 332.
 Цюлковський: 504.
 Чаговець: 294.
 Чадаєв: 351.
 Чайка Марина: 442, 443.

- Чайковский: 225.
 Чанов: 174.
 Чапман Оскар: 31.
 Чапленко Василь: 433.
 Чепа Андрій: 207.
 Чепурний Дмитро: 456.
 Черненко М.: 509.
 Чернишева Т.: 509.
 Чернишевський М.: 53-54, 234, 238, 239, 249, 250, 260, 271, 277, 278, 318, 320, 338, 347, 351, 379, 382, 382-383, 383, 384, 385, 431, 434, 477, 480-481, 481, 484.
 Чехов: 54, 56, 87, 89, 357, 360.
 Чернявський Микола: 454.
 Чечв'янський Василь: 454.
 Чижевський: 510.
 Чижевський Д.: 478, 485, 493, 494.
 Чингісх-хан: 130.
 Чмельов Сергій: 454.
 Чорновіл Вячеслав: 503, 507, 508.
 Чубинський: 410, 411, 413.
 Чужбинський: 190, 212.
 Чуйко Богдан: 525.
 Чуковский К.: 89, 239, 260, 263.
 Чупринка Григорій: 454, 485.
 Шабатура: 503.
 Шад: 174, 176.
 Шаліков: 227.
 Шам І.: 166.
 Шамрай А.: 257, 258, 262, 455.
 Шаніна Б.: 508.
 Шатун Петро: див. Голубенко Петро.
 Шафарик: 118, 237.
 Шафонський: 162.
 Шахай: 437, 439, 442, 443.
 Шахматов А.: 101, 236, 413, 415.
 Шаховський О.: 196, 197, 198, 199, 245, 258, 478, 487.
 Шварц: 203.
 Швець В.: 461.
 Шевченко А.: 509.
 Шевченко Тарас: 70, 73, 78, 89, 122, 135, 136, 137, 143, 165, 166, 167, 168, 188, 191, 213, 223, 224, 225, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 250, 255, 257, 258, 260, 262, 263, 269, 278, 290, 304, 341, 342, 365, 366, 369, 370, 371, 372, 374, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 391, 401, 407, 408, 416, 425, 426, 427, 428, 431, 458, 461, 462, 484, 486, 497, 501, 512, 513.
 Шевчук В.: 508.
 Шенрок: 360.
 Шерепар-Писаревський: 407.
 Шиманов О.: 166.
 Ширяев Борис: 135, 137.
 Широцький Б.: 509.
 Шіллер: 176, 373.
 Шінгарьов: 430.
 Шмурло Є.: 86, 131, 132, 137.
 Шкурупій Гео: 456.
 Шока В.: 508.
 Шпенглер: 126.
 Шпигоцький: 178, 179, 192.
 Шпол Юліан: 454.
 Штакеншнейдер: 238.
 Шубарт Вальтер: 126, 136, 137.
 Шукшін: 504.
 Шульга-Шульженко Михайло: 456.
 Шульгін: 401, 402.
 Шуменко Д.: див. Голубенко Петро.
 Шумський: 440.
 Шухевич Юрій: 525.
 Щапов М.: 74, 87.
 Щеголев С.: 181, 400, 401, 432, 434.
 Щедрін Н.: див. Салтиков-Шчедрін М.
 Щепкін М.: 225, 226, 283, 320.
 Щербаківський Д.: 459.
 Щоголев: 181.
 Щупак Самійло: 452, 455.
 Юнге К.: 238.
 Юзефович: 409, 411, 412, 419.
 Юринець Володимир: 455.
 Юркевич П.: 221, 249.
 Яворський М.: 203.
 Яворський Стефан: 147.
 Ягіч: 101, 135.
 Якір П.: 508.
 Якубович Л.: 227.
 Якубовський: 135, 137.
 Яновський Теодосій: 148.
 Яновський Юрій: 437, 439, 442, 443, 452, 460, 473.
 Яременко В.: 510.
 Ярошенко Володимир: 454.
 Ястребов Ф.: 205.
 Ященко Л.: 509.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПЕТРА ШАТУНА

які друкувалися під псевдонімами Петро ГОЛУБЕНКО, Петро РОМЕН, Дмитро КАРМАЗИН, Д. ШУМЕНКО в роках 1947-1987 на еміграції.

1. *Ідеологія і світогляд хвильовизму*, журнал «Орлик», ч. 3, 1947, Берхтесгаден.
2. *До проблеми українського націоналізму*, ж. «Орлик», чч. 3, 4, 1947.
3. *Микола Хвильовий і сучасність*, ж. «Орлик», ч. 5, 1947.
4. *Чи криза людини визвольного руху*, ж. «Орлик», ч. 10, 1947.
5. *ВАПЛІТЕ — Вільна Академія Пролетарської Літератури*, ж. «Орлик», числа 11, 12 за 1947 рік і 1, 2, 3, 4 за 1948 рік. Окреме видання накладом В-ва «Орлик», Берхтесгаден, 1948.
6. *Вісті з України — в тридцяті роковини Жовтневої Революції*, В-во «Сурма», Берхтесгаден, 1947.
7. *Український націоналізм і «донцовщина»*, журнал «Шлях Молоді», ч. 1, 1947.
8. *Микола Хвильовий і українська молодь*, ж. «Шлях Молоді», ч. 2, 1947.
9. *Донос Андрія Хвилі на Миколу Хвильового*, ж. «Шлях Молоді», ч. 2, 1947.
10. *Українська молодь у боротьбі за освіту*, ж. «Шлях Молоді», ч. 5, 1947.
11. *Шевченко і Хвильовий*, газ. «Українські Вісті», ч. 21 за 10 березня 1948.
12. *Романтика Хвильового і романтика українського відродження*, журнал «Самостійна Україна», ч. 4, 1950.

13. *З історичного екрану*, ж. «Самостійна Україна», ч. 2, 1951.
14. *В перспективі десяти літ (1941-1951)*, ж. «Самостійна Україна», ч. 7, 1951.
15. *Наш шлях і наше призначення*, ж. «Самостійна Україна», ч. 8-9, 1951.
16. *Микола Сциборський — теоретик українського націоналізму*, ж. «Самостійна Україна», ч. 1, 1952.
17. *Трагедія Гоголя і Хвильового*, газ. «Українське Слово», числа 601 за 17 травня 1953 і 602 за 24 травня 1953.
18. *Хвильовий і хвильовизм*, «Український Прометей», ч. 19, 1953.
19. *Куди ведуть дороги шведських могил*, газ. «Свобода», ч. 93, 1953.
20. *Два ювілеї і наші дискусії*, ж. «Самостійна Україна», ч. 3-4, 1953.
21. *«Наречена» — образ України і національна проблема в творчості Миколи Хвильового*, ж. «Самостійна Україна», ч. 5-6, 1953.
22. *Шевченко і Хвильовий*, газ. «Українські Вісті», ч. 21, 1953.
23. *Куди летіли вальдшнепи*, газ. «Українські Вісті», чч. 38, 39, 1953.
24. *Покоління 20-х років*, журнал «Розбудова Держави», ч. 4, 1954.
25. *Фальшування історії*, газ. «Свобода», ч. 115, 1955.
26. *Повоєнна еволюція советської ідеології*, ж. «Розбудова Держави», ч. 1-2, 1955.
27. *«Крила» О. Корнійчука як показник внутрішньої советської політики*, ж. «Розбудова Держави», ч. 18-19, 1955-1956.
28. *Український націоналізм в УРСР*, Збірник «ОУН — 1929-1954», Париж, 1955.
29. *Борис Антоненко-Давидович*, газ. «Свобода», числа 19, 20, 21, 22 за 1955 рік.
«Новий Шлях», за 3 листопада 1979.
30. *Молодь 20-х років*, журнал «Смолоскип», ч. 4, 1955.
31. *Друга частина «Вальдшнепів»*, ж. «Смолоскип», ч. 5, 1955.
32. *Біля джерел двох культур*, «Український Прометей», числа 10-25, 1956.
33. *Микола Хвильовий (біографічна довідка) у спогаді Аркадія Любченка про М. Хвильового п. н. «Його таємниця»*, Париж, 1966.

34. Мазепинство Хвильового, ж. «Нові Дні», ч. 112, 1959.
35. Сторінка з діяльності М. Грушевського, газ. «Свобода», ч. 249, 1957.
36. Росіяни і боротьба з комунізмом, газ. «Свобода», 14 червня 1957.
37. П. Микитенко проти Хвильового, газ. «Українські Вісті», ч. 47, 1957.
38. На поклик часу, газ. «Свобода», 26 січня 1962.
39. Хвильовий і Шпенглер, журнал «Сучасність», ч. 5, 1963.
40. «Сковородинці», ж. «Нові Дні», ч. 275-276, 1973.
41. Народовбивці в ролі гуманістів, ж. «Самостійна Україна», ч. 7-8, 1975.
42. Микола Хвильовий сьогодні, ж. «Сучасність», ч. 2, 1979.
43. Український рух і російські дисиденти, ж. «Самостійна Україна», ч. 9-10, 1979.
44. Антоненко-Давидович у світлі большевицької критики, ж. «Самостійна Україна», ч. 1-2, 1980.
45. На полі бою, ж. «Нові Дні», грудень 1982 — січень 1983.
46. На порозі нового десятиліття, ж. «Самостійна Україна», ч. 4-6, 1983.
47. Трагедія Миколи Хвильового, ж. «Нові Дні», числа 400, 401, 402 за червень, липень, серпень 1983.
48. «Вітчизна» — репортаж з моєї подорожі, газ. «Свобода», чч. 101, 102, 103, 1983.
49. Поза межами можливого — памфлети Миколи Хвильового, журнал «Сучасність», ч. 12, 1983.
50. Над Дніпром, газ. «Українське Слово», числа 2218 за 27 травня 1984 і 2219 за 3 червня 1984.
51. На сторожі національної гідності — С. Єфремов і процес Бейліса, газ. «Українські Вісті», ч. 21, 1984.
Газ. «Українське Слово», числа 2343 за 19 жовтня 1986 і 2344 за 26 жовтня 1986.
52. Українська Держава — спільне добро всіх її громадян, ж. «Самостійна Україна», ч. 2 /405/, 1984.
53. На ідеологічному фронті (з нагоди Х ВЗУН), ж. «Самостійна Україна», ч. 1 /414/, 1985.

54. *На варті українського відродження — С. Єфремов як публіцист. 110 років з дня народження*, ж. «Самостійна Україна», ч. 2, 1986.
55. *Тисячоліття християнства України під знаком боротьби за київську спадщину*, ж. «Самостійна Україна», ч. 4, 1986.
Газ. «Українське Слово», чч. 2366, 2367, 2368 за 29 березня, 5 і 12 квітня 1987.
56. *Тисячоліття християнства в Україні: боротьба за київську спадщину — Київську Русь*, ж. «Самостійна Україна», ч. 1 /422/, 1987.

З М І С Т

<i>Іван Кошелівець</i> : Книжка на часі	7
<i>Петро Голубенко</i> : Слово від Автора	11
<i>Микола Хвильовий</i> : «Чи є Україна колонією...»	15
<i>Г. Федотов</i> : «Для самої Росії...»	15

Частина перша: МІРАЖІ РОСІЇ

I. Російський сфінкс	19
II. На службі імперії	38
III. Російська «система» і Україна	58
Примітки	85
Література	89

Частина друга: БОРОТЬБА ЗА КИЇВСЬКУ СПАДЩИНУ

I. Спір «южан» і «северян»	93
II. Київська Русь і «Російська історія»	102
III. Культура Київської Руси і російська культура	114
Примітки	134
Література	137

Частина третя: КУЛЬТУНІ ВПЛИВИ

I. «Українізація» Московії у XVII-XVIII століттях	141
II. Русифікація України і український культурний процес у XIX столітті	157
III. Українська стихія в російській культурі	206
Примітки	254
Література	261

Частина четверта: МІЖ ДВОХ СТИХІЙ

I. Боротьба за Гоголя	267
II. Українська стихія в творчості Гоголя	296
III. Національна подвійність і душевна драма Гоголя	315
IV. М. Гоголь і Росія	325
V. «Птиця-тройка»	342
Примітки	358
Література	361

Частина п'ята: БОРОТЬБА З УКРАЇНСЬКОЮ КУЛЬТУРОЮ

I. Українське літературне відродження і російська критика	365
II. Російський уряд у боротьбі з українською культурою	404
III. Українське питання в Державній Думі	422
Примітки	431
Література	433

Частина шоста: ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

I. Український націоналізм в УРСР і державне відродження України	437
II. Війна з літературою	451
III. Культурна політика Москви в Україні в роки другої світової війни і в повоєнні роки	463
IV. Ідеологічна чистка після другої світової війни на Україні і в Росії	469
V. Фальшування історії: російська версія історії української літератури	476
Висновки	489
Примітки	493
Література	494

Частина сьома (додатки): НА СУД ІСТОРІЇ

Святослав Караванський: До совісти віку	497
Ліна Костенко: «Давайте чесно...»	497
Олесь Бердник: «Дух України...»	497
Олесь Бердник: Терновий вінець України (Росії минулій, сучасній, грядущій — відкрите послання)	499
Протест проти репресій в 1965-1966	506
Україна літа 1977 країнам-учасникам Београдської наради літа 1977	510
Звернення Українського Національного Визвольного Руху в справі української самостійності	518
Український Патріотичний Рух про деколонізацію СРСР	525
Показник імен	529
Бібліографія праць Петра Шатуна	543
Зміст	547

ЗАУВАЖЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Стор.	рядок згори, знизу	надруковано	має бути
42	6 згори	Фідро	Дідро
51	16 знизу	Толіо-Кюрі,	Жоліо-Кюрі,
66	4 знизу	Маншіков	Меншіков
74	16 знизу	відбилися	відбилися
82	9 згори	протиставлені	протиставленні
86	примітка 40	Дума-Отец	Дюма-Отец
88	примітка 94	Г. Белинский	В. Белинский
88	примітка 107	Цитую за Г.	Цитую за Є.
89	13 згори	Леонид Гросман	Леонид Гроссман
109	19 знизу	древного	древнего
120	11 згори	своїх попередників	своїм попереднім
122	12 згори	створенні	творенні
125	20 знизу	постать».	суть».
129	2 згори	щоб вона	щоб вона
136	примітка 65	И. Вейдле	В. Вейдле
137	примітка 78	С. Трубецкой	Н. Трубецкой
137	4 згори в література	початного	печатного
141	17 згори	пануванням, два	пануванням два
148	9 знизу	п'єси	пьесы
148	4 знизу	малоросийского	малороссийского
177	1 знизу	А. Кірпічніков	Л. Кірпічніков
178	15 згори	старинных	старинных
191	14-13 знизу	інтелігенції.	інтелігенції.
192	5 знизу	В. Смиринцьким)	В. Смирницьким)
193	18 знизу	споріченість	спорідненість
197	7 знизу	будуть лаять?»	будуть і лаять?»
200	4 згори	філологічних	філологічних
204	11-10 знизу	кульмінаційним	кульмінаційним
213	22 знизу	революції, Його	революції. Його
221	5 знизу	А. Куїнджі,	А. Куїнджі,
230	20 знизу	Н. Маркевича	М. Маркевича
245	4 знизу	Салтиков,	Салтиков-
246	2 знизу	В. Хмельницький,	Б. Хмельницький,
248	14 згори	а на бессмыслие...»	а не бессмыслие...»
255	примітка 29	двох епох, «Іван	двох епох», «Іван
256	примітка 64	их русской	из русской

Стор.	рядок згори, низу	надруковано	має бути
256	примітка 71	В. Срезневский	В. Срезневський
257	примітка 77	Н. Сумцов-Склабовс- кий	Н. Сумцов, Склабовс- кий
258	примітка 101	Пишкин	Пушкин
258	примітка 109	Акад. Б. Багалій	Акад. Д. Багалій
258	примітка 114	УВУН,	ВУАН,
258	примітка 115	УВАН,	ВУАН,
259	примітка 120	ім. О. Горького	ім. М. Горького
259	примітка 124	«Украинская Жизнь»	«Украинская Жизнь»
260	примітка 153	Г. Белинский	В. Белинский
261	примітка 186	Освобождение	Освобождение
261	примітка 188	«Обращение	«Собрание
261	1 згори в література	Українізації	«Українізація
262	2 згори	Г. Житецький	І. Житецький
262	18 низу	І. Бас	І. Басс
263	25 низу	Д. Драгоманов	М. Драгоманов
263	24, 23, 22 низу	С. Трубецкой	Н. Трубецкой
263	15 низу	В. Лотоцький	О. Лотоцький
272	11 низу	Гоголь нашел искать поэзии в правах поняття російську потребама	Гоголь пошел искать поэзии в нравах поняття: російську потребама
275	19 низу	«Поздравляя о служащих людях:	«Поздравляю о служащих людях:
281	8 згори	в Гоголі	в Гоголя
282	21-20 низу	дехтярів,	д्योंхтярів,
283	11 низу	наради,	паради,
317	12 згори	на його	за його
328	13 низу	закладана	закладена
331	18 згори	визначаює	визначає
332	8 низу	відому	відомому
342	8 низу	дуже виявився	уже виявився
344	11 низу	гіпнозуюча	гіпнотизуюча
351	20 згори	демократій.»	демократії.»
354	5 низу	В. Ілющенко	В. Іллющенко
356	19 згори	Н. Тихонравова	Н. Тихонравова
358	12 згори	Револуція»	Револуция»
359	примітка 33	«Народ і	«Народ и
360	примітка 62	сочинений»,	сочинений»,
361	примітка 97	Н. Пиксанов	И. Пиксанов
361	примітка 105	українські	українські
361	11 низу	клас	класс
361	2 низу	Спасевича.	Спасовича.
366	19 згори	А. Єфіненко	А. Єфіменко
376	9 згори	в «науковому	в «науковому»
377	9 низу	УВАН,	ВУАН,
389	16 низу		
415	20 низу		
431	примітка 2		

Стор.	рядок	надруковано	має бути
	згори, знизу		
432	примітка 56	С. Солов'єв	Е. Солов'єв
433	5 знизу	І. Лотоцький	О. Лотоцький
437	заголовок розділу	І. Український націоналізм в УРСР державне відродження України	І. Український націоналізм в УРСР і державне відродження України
			I
443	17 згори	такі ж мову	таку ж мову
443	19 знизу	творів	творців
448	11 знизу	А. Гірчак,	Є. Гірчак,
472	12 знизу	літератури (Корнійчук	літератури». (Корнійчук
478	8 згори	Плисецьким,	Плісецьким,
482	3 згори	перекричення	перекручення
491	8 згори	відповідним	відповідним
493	примітка 12	А. Гірчак	Е. Гірчак
493	примітка 16	А. Горького	М. Горького
499	початок	Опущено автора статті	Олесь БЕРДНИК
507	18 згори	вислуховувати	вислухувати

Imprimerie P.I.U.F.
3, rue du Sabot,
75006 — PARIS

